

Уводна реч

Пред вама је трећи број *Књиженства*, часописа за студије књижевности, рода и културе, покренутог у оквиру истраживачког пројекта *Књиженство, теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915. године* који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије. Пројекат *Књиженство* има за циљ да осветли историју женске књижевности на српском језику као и да теоретизује њене специфичности, преобликујући постојеће, углавном западне, појмове и моделе, док је часопис замишљен као својеврстан форум на ком се та помаљајућа књижевна историја додатно промишља, образлаже и преиспитује. Отуда је часопис повезан, практично – преко линкова, али и на ширем, теоријском плану, са дигиталном базом података *Књиженство, теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915. године*.

Трећи број часописа *Књиженство* отвара текст о Ејби Лич, првој жени која је у САД предавала класичну филологију. Текст истовремено представља и илустрацију дигиталне базе података посвећене управо историји ове дисциплине у САД. У жижи овог броја јесте веза женске књижевности и културе са ратовима и револуцијама – Великим ратом, али и ратовима и превратима на Балкану. О томе говоре текстови посвећени Јелени Димитријевић и Вирцинији Вулф, Исидори Секулић и Милици Јанковић, као и рад о представама односа жене и нације у часопису *Жена* у ратним и поратним годинама. Овој теми припада и чланак о Лизи Мајтнер и Марији Кири. О чувеном делу Ребеке Вест *Црно јагње и сиви соко* реч је у два текста – у првом је истражена рецепција дела, а други представља избор из својеврсног нацрта за сценарио насталог на основу овог путописа. Поред ратних тема, у трећем броју *Књиженства* представљен је и допринос жена српској култури у средњем веку, анализиран процес модернизације и еманципације Сефарткиња на Балкану у 19. и 20. веку, те приказан историјски низ турских списатељица. О плесу и перформансу говоре текстови посвећени Маги Магазиновић и Марини Абрамовић. Сегмент „Женска књижевност и култура” завршава се анализом једне телевизијске емисије. Библиографија у трећем броју садржи податке о годиштима часописа *Женски свет* од 1894. до 1894. У овом броју доносимо интервју са Мари-Луиз Колахан, научницом из Ирске, која користи базе података у истраживању рукописне књижевности. У рубрици „Прикази” представљамо чак осам књига – од јапанског издања посвећеног дигиталном архивирању ретких књига до породичних и личних историја Иване Стефановић, односно, Делфе Иванић. Поред тога, представљено је и издање о роду и транзицији, потом увод у феминистичку критику, књига која се бави анализом појмова „забаве”, те зборник о Драги Гавриловић и једна збирка интервјуа. У завршној рубрици „Догађаји” укратко представљамо Алис Манро, а рубрику и цео број заокружује прича о Катарини Миловук, изговорена поводом обележавања 150 година од оснивања Више женске школе у Београду.

Уредништво часописа *Књиженство*

Introduction

Knjiženstvo, Journal for Studies in Literature, Gender and Culture, has been initiated within the research project *Knjiženstvo – Theory and History of Women's Writing in Serbian until 1915*, which is financed by The Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia. While the aim of the *Knjiženstvo* project is to highlight the history of women's writing in Serbian literature, and to theorize its specificities by transforming the existing, predominantly Western, concepts and models, the *Knjiženstvo* journal is designed as a kind of forum, where an emerging literary history is being presented, (re)examined, and questioned. Thus, the journal is connected – in practice (through links), as well as in theory – with the digital database [*Knjiženstvo – Theory and History of Women's Writing in Serbian until 1915*](#).

The opening text of the third issue of the *Knjiženstvo* journal tells a story about Abby Leach, the pioneer of women's classical education in the US, and presents the digital Data Base of Classical Scholarship in the US. In the focus of this issue is the impact of wars and revolutions – the Great War, as well as the minor wars and upheavals in the Balkans – on women's writing and culture. This particular segment contains a text about Jelena Dimitrijević and Virginia Woolf, a paper on Isidora Sekulić and Milica Janković, an article about the analysis of the Woman – Nation relationship in the women's magazine *Žena* during and after the wars, and a paper dealing with Lise Meitner and Marie Curie. Two articles of this issue are focused on the famous book by Rebecca West *Black Lamb and Grey Falcon*. The first one examines and classifies the reception of West's book, while the second one consists of the fragments of a TV series or movie script draft, which is based on West's travelogue. In addition to war-related topics, the third issue of *Knjiženstvo* contains a text about women's contribution to Serbian culture in the Middle Ages, an essay on the processes of modernization and emancipation of Sephardic women in the Balkans in the 19th and 20th century, and a historical overview of Turkish women writers. This issue also contains papers about dance and performance art; one of them is focused on the works of Maga Magazinović, and the other on Marina Abramović's performances. The final article of the section entitled «Women's Writing and Culture» is an analysis of a TV talk show. The bibliography section of this issue contains data about the issues of *Ženski svet* magazine published from 1891 till 1894. We have interviewed Marie-Louise Coolahan, an Irish literary scholar who uses digital data bases in her research of manuscripts. In the «Review» section of this issue eight books are presented – starting from a Japanese monograph about the digital archiving of rare books, all the way to the family and personal histories by Ivana Stefanović and Delfa Ivanić. The «Review» section also offers reviews of a publication on gender and political transitions, of a book on the «entertainment industry», of a collection of essays about Draga Gavrilović, and of a collection of interviews. In the final section entitled «Events», Alice Munro is briefly introduced, and the concluding text is a story about Katarina Milovuk, which was narrated on the 150th anniversary of the Belgrade Women's High school.

Editorial board of the *Knjiženstvo* journal

UDC
37:929 Leach A.
37-055.2(73)"18/19"
Original scientific article

Ward Briggs
Carolina Distinguished Professor of Classics Emeritus
Louise Fry Scudder Professor of Humanities Emeritus
University of South Carolina

A Pioneer in Classics Education for Women:

Abby Leach (1855-1918)

Abby Leach (1855-1918) was a seminal figure in American education. A pioneer in women's higher education, she persuaded professors at Harvard to deliver their lectures to girls assembled in "The Annex" in Cambridge, Massachusetts. "The Annex" eventually became Radcliffe College. Leach went on to become a professor of Classics at Vassar, where she played a leading role in developing curriculum for women's colleges at their formative stage, and she was the first woman president of the American Philological Association. The basic data about Abby Leach are presented in the Database of Classical Scholarship, a project of the Society for Classical Studies, housed at the University of South Carolina.

Keywords: Abby Leach; women's education; Database of Classical Scholarship; Radcliffe; Harvard; Vassar; Greenough, J.B.; Eliot, Charles William; Goodwin, W.W.; Gildersleeve, B.L.; Macurdy, Grace.

The Database of Classical Scholarship (<http://tundra.csd.sc.edu/dbcs3/>) is a project of the Society for Classical Studies (formerly the American Philological Association) and housed at the University of South Carolina. It began after discussions within the Association about supplementing a prior APA project, *The Biographical Dictionary of North American Classicists*, edited by Ward Briggs (Westport, CT & London: Greenwood Press, 1994) with biographical entries on those who had died since the book's publication. An electronic database provided the best and most economical solution. The database, begun in 2011, currently comprises the 600 subjects in the

original *Biographical Dictionary* along with approximately 70 entries on subjects deceased since 1994. The biographical research, appearing in the database for the first time in a published form, revealed a wealth of important stories that were all but lost to most classicists, let alone the general public. One of the most important stories is that of Abby Leach, which is presented here in an expanded form. References to entries in the database for individuals mentioned in the article follow in parentheses the first appearance of the individual's name.

Nearly a century has passed since the death of a formative figure in American classical study, a founder of Radcliffe College, the first woman president of the American Philological Association (APA) and an early officer of the American School for Classical Studies at Athens. Yet she remains virtually unknown to most classicists, let alone the larger academic world. Since she published only two articles on classical subjects in her lifetime, she is not a figure of scholarship. Though she took a founding role in the establishment of one of our leading women's colleges, she was never lured into administration but taught Greek at Vassar for her entire career. She belongs to history for her role at Radcliffe, for being elected the first woman president of the APA (1899-1900), and for helping to shape the curricula at women's institutions at the period of formative growth for female education in this country.

Abby Leach was born in Brockton, Massachusetts, on May 28, 1855, the second daughter of Marcus and Eliza Paris Bourne Leach. Her ancestor Lawrence Leach had emigrated from England to Salem, Massachusetts, in 1629, and his son Giles settled near Brockton about 1664. Marcus Leach began his career as a schoolteacher, then tended a family farm until the demands of raising five children born in quick succession required a more lucrative employment. He founded a profitable shoemaking enterprise and was a leader in Brockton's business and social worlds.

Each of Marcus Leach's three daughters attended the Oread Collegiate Institute in Worcester, Massachusetts, and each became a teacher. Abby's sister, Anna, elder by two years, graduated with her in 1871, studied at Wellesley and Cornell, became the "lady

Principal" at Elmira College in Elmira, New York, and, later, principal of the Emma Willard School in Troy, New York. Her sister Edith, younger by six years, graduated from the Oread in 1878 and Smith College in 1883. She went on to teach in private schools in New York and New Haven before returning to Brockton.¹

Abby Leach had apparently begun to read Latin while still a young girl, as she said, "reading it for entertainment while her fellow students considered it a burdensome task."² After graduating from Brockton High School at the age of fourteen in 1869, she went to Oread, where she first learned Greek. Upon graduation at sixteen, she taught briefly at Brockton High School, then returned to Oread, where she taught from 1873 to 1878 and became preceptress in 1876.

Dissatisfied with the seminary approach of Smith that Edith was about to embark upon, and unwilling to try the coeducational system of Anna's Cornell, she decided at the age of twenty-three to pursue an independent course of action to improve her education at a time when higher education for women was rare and advanced study for men and women virtually nonexistent. Fortunately, her combination of fierce determination and unusual tact led to many successes in the male-dominated academic world. She had to overcome not only the prejudices of men against female education but those of many women as well; for it is always true that a goodly percentage of any repressed faction will resist the lifting of that repression as somehow "unnatural."

She went east from Worcester to Cambridge, Massachusetts, determined somehow to take courses from Harvard professors, though powerful forces had been unsuccessfully at work for several years on behalf of women's education at Harvard. Abby Leach broke the barrier by the talents common to all pioneers: pluck, determination, and sheer talent. Of the several convergent forces that ultimately created Radcliffe College, she undoubtedly moved the enterprise well and truly on its way.³

¹ "Prominent among the teachers of the latter half [of the Harris Ray Greene administration] was Miss Abbie Leach, dignified, scholarly, and of high ambition." *History of Oread Collegiate Institute, Worcester, Mass. (1849-1881)*, M. Burtwright, ed. (New Haven 1905) 235.

² Cited by A. T. Zwart, "Abbie Leach," *Notable American Women 1607-1950: A Biographical Dictionary* (Cambridge, Mass. 1971) 2:379.

³ On the general subject of the founding of Radcliffe College, see S. Schwager, "Harvard Women": A History of the founding of Radcliffe College" (Ph.D. Diss. Harvard 1982) W.E. Byerly, "Radcliffe College Thirty Years After," *Harvard Graduates' Magazine* (December 1909) 233-35; H.L. Horowitz, *Alma Mater: Design and Experience in the Women's Colleges from Their*

Charles William Eliot (1834-1926) was a thirty-five-year-old MIT chemistry professor when he began his forty-year tenure as president Harvard University in 1869.⁴ As progressive a reformer as Harvard would allow, Eliot initiated the elective system, required written examinations, and raised the College's entrance requirements. He moved decisively in the direction of new graduate and professional schools, while consolidating undergraduate instruction within the College. Nevertheless, he moved cautiously with regard to female education, noting in his inaugural address that while the college would not offer formal instruction to females, he would inaugurate a series of lectures for "mature women."⁵ He chose the first Smith College commencement in 1870 to declare that coeducation "finds no acceptance in New England, with the most insignificant exceptions."⁶

Three years after Eliot's inaugural, the Women's Education Association was founded in Boston for the purpose of setting for women secondary-level and, later, college-level exams that would be graded by Harvard faculty. The WEA attempted to have Harvard grant degrees on the basis of these exams without residency at the University, but were denied.

Six years later, in 1878, Abby Leach arrived in Cambridge and promptly approached the Eliot Professor of Greek at Harvard, William Watson Goodwin (1831-1912) (<http://tundra.csd.sc.edu/dbcs3/index.php?page=person&id=570>), asking to take private instruction in Greek from him.⁷ Goodwin was a son of Harvard, who had taken his Ph.D. from Göttingen in 1855, two years after his great contemporary, Basil L. Gildersleeve (1831-1924)

Nineteenth-Century Beginnings to the 1930s (New York 1984) 95-104; Radcliffe College, *An Acre for Education* (Cambridge, Mass., 1938; later ed. by D. McCord, 1958); S.E. Morison, *Three Centuries of Harvard* (Cambridge, Mass., 1936); Mabel Newcomer, *A Century of Higher Education for American Women* (New York, 1959) 41; J.B. Warner, "Radcliffe College," *The Harvard Graduates' Magazine* (March 1894) 329-45; T. Woody, *A History of Women's Education in the United States* (New York 1929) 1:348-62.

⁴ H. Hawkins, *Between Harvard and America: The Educational Leadership of Charles W. Eliot* (New York 1972).

⁵ For excerpts from the address and the lecture scheme, see D. E. Howells, *A Century to Celebrate: Radcliffe College, 1879-1979* (Cambridge, Mass., 1978) viii, 1.

⁶ Horowitz (above, n.3) 97.

⁷ On Goodwin, see *A Biographical Dictionary of North American Classicists*, W.W. Briggs, ed. (Westport, Conn., 1994) 224-26.

(<http://tundra.csd.sc.edu/dbcs3/index.php?page=person&id=564>).⁸ Just as Gildersleeve had been sympathetic but somewhat helpless in the face of the desire of Martha Carey Thomas (1857-1935) to attend his Greek seminar at Johns Hopkins after she graduated from Cornell in 1877,⁹ so Goodwin favored the education of women, but, like Gildersleeve, found the logistics impossible and told Leach he could not even consider the proposal. At this point in their interview, he says, he was so touched by her sudden seizure of dejection and disappointment that he thought he might more easily dismiss her if her Greek were not up to standard. When he asked her to translate a passage at sight, her performance was so impressive that he not only agreed to take her on as a student, but he also volunteered to intercede with James Bradstreet Greenough (1833-1901) (<http://tundra.csd.sc.edu/dbcs3/index.php?page=person&id=578>), the professor of Latin, and Francis James Child (1825-1896), the professor of English.¹⁰

At this same time, Grace Agassiz, daughter of Elizabeth Cabot Cary Agassiz (1822-1907), was frustrated with her own attempts to find further education and appealed to her mother for help. The blueblood Mrs. Agassiz, widow of the Harvard biologist Louis Agassiz (1807-1873), had early in her life run a school for girls in Cambridge so that her husband could continue his scientific work without worrying about the family's income.¹¹ She was well connected in Boston society, full of energy, and fixed upon her cause. Arthur Gilman, director of a girls' school, approached Greenough with the plan developed by his wife, Stella Scott Gilman, and Mrs. Agassiz,¹² on the model of Girton

⁸ On Gildersleeve, see *Classical Scholarship; A Biographical Encyclopedia* W.W. Briggs and W. M. Calder, eds. (New York: 1990) 93-118.

⁹ She was allowed only to attend his lectures, and then she had to sit behind a black curtain so as not to be "an unnecessary distraction." Unlike Leach, who was able to sit for the examination without residency or even class attendance. But, though she passed her first year with commendation, the strain on herself and Gildersleeve was so great that she withdrew on October 8, 1878. See H.L. Horowitz, *The Power and Passion of M. Carey Thomas* (New York 1994) 74-98; H. Hawkins, *Pioneer: A History of the Johns Hopkins University, 1874-1889* (Ithaca, NY 1960) 260-62; and *The Letters of Basil Lanneau Gildersleeve*, W.W. Briggs, Jr., ed. (Baltimore 1987) 163-64, 227-28; 383-84. Abby Leach did not share M. Carey Thomas's good fortune of having a father on the board of trustees.

¹⁰ On Greenough see Briggs (above, n. 7) 233-35.

¹¹ L. A. Paton, *Elizabeth Cary Agassiz: A Biography* (Boston and New York 1919) 192-274.

¹² A copy of the letter exists in the diary of Arthur Gilman, Radcliffe College Archives, Cambridge, Mass.

College, Cambridge,¹³ that adjunct classes for women be taught for extra fees by several Harvard professors. As Abby Leach had already made such an arrangement with her professors, and succeeded so well, Greenough received the plan warmly, suggesting that if all the students could show the ability and initiative, not to mention the tact and good sense of Miss Abby Leach, the plan would be assured of success. Greenough persuaded colleagues to join the project (the additional funds were not unwelcome even to senior professors)¹⁴ and wrote Eliot about the possibility of instituting the plan. Gilman also wrote Eliot on December 23, 1878, formally proposing the plan, to which Eliot agreed.¹⁵ The founders, male and female, including the prime student, Abby Leach, were unique in the women's education movement of the time by being officially opposed both to coeducation and to the seminary-residence model women's school as well; they had no intention of being independent of Harvard or of having faculty other than male Harvard instructors.

In 1879, under the management of seven women with ties to the Harvard faculty,¹⁶ the "Plan for Private Collegiate Instruction for Women" was realized in two rooms at the Carret House, 6 Appian Way, where girls could take courses in Greek, Latin, English, German, French, Italian, Spanish, philosophy, political economy, history, music, mathematics, physics, and natural history by some forty-one Harvard professors.¹⁷ All the work of Gilman and Mrs. Agassiz might very well not have reached this stage without the fortitude and talent of Abby Leach, performing so well for Goodwin at their initial

¹³ In 1865 women were permitted for the first time to take the Cambridge Local Examinations. In 1869 Emily Davies rented a small house and began a college with the cooperation of the Cambridge examiners. Her students soon passed the Tripos with honors, and a residence hall was built by Alfred Waterhouse at Girton, a Cambridge suburb. B. Stephen, *Girton College 1869-1932* (Cambridge 1933) 1-69.

¹⁴ Horowitz (above, n.3) 102.

¹⁵ The letter, in the Radcliffe Archives, is excerpted in Paton (above, n.7) 196-97.

¹⁶ In addition to Mrs. Agassiz and Gilman's wife, Stella, were Mary H. Cooke, Mary B. Greenough, and Ellen Hooper Gurney, wives of Harvard professors, and Alice Mary Longfellow and Lilian Horsford, daughters of Harvard professors. Howells (above, n. 5) 3.

¹⁷ Howells (above, n. 5) 6. The committee was careful not to appear to favor coeducation but also not separate educational facilities. As she put it, "My object was to get the collegiate instruction for women and at the same time conciliate both those who wished women to be immediately admitted to the classes with the young men and " those who wished them never to be so admitted."

meeting. She indeed was, as she was called, the "nucleus" or the "wedge"¹⁸ that opened the way for generations of Radcliffe students; indeed, when she returned to speak at Radcliffe's twenty-fifth commencement, president Le Baron Russell Briggs said, "No one can speak more fitly at a Radcliffe Commencement than she who was the Commencement of Radcliffe."¹⁹

The Society for the Private Collegiate Instruction for Women (also called "the Annex"), with Mrs. Agassiz as the president²⁰ and Gilman as secretary,²¹ opened its doors to twenty-seven students, among them Abby Leach, who took five courses, including Sanskrit. Over the next three years, she took courses on Aeschylus, Pindar, and Aristotle from Goodwin while teaching at the Girls' Latin School in Boston.

In 1883 Leach was invited to join the faculty of Vassar as an instructor in Greek and Latin. Since Harvard still did not grant degrees to women, Vassar two years later rewarded her Harvard coursework and examinations with a B.A. and M.A. Promotion to associate professor (1886) and full professor and head of the Greek department (1889) followed in a timely manner, and she remained head of her department for almost three decades. One of her students called her "remarkably fine and handsome looking,"²² and indeed photographs of the period show a striking woman.²³

¹⁸ Howells (above, n. 5) 3; L. Baker, *I'm Radcliffe! Fly Me!: The Seven Sisters and the Failure of Women's Education* (New York 1976) 161.

¹⁹ Howells (above, n. 5) 3.

²⁰ When the Annex became Radcliffe College in 1894, she remained as president, serving until 1899. Radcliffe gave its first A.M. in 1890, its first Ph.D. in 1902.

²¹ W. E. Byerly, "Arthur Gilman and the Harvard Annex," *Harvard Graduates' Magazine* 18 (1909-10) 586-87.

²² Zwart (above, n.2) 380.

²³ *History of the Oread Collegiate Institute* (Boston 1905) 297.

Abby Leach (1855-1918)

It is clear from her lectures that she was a stimulating teacher, concerned that her students confront the intellectual questions of the day and maintain intellectual vigor throughout their lives. She maintained her own academic vitality by following M. Carey Thomas

both to Johns Hopkins, where she studied for a year with Gildersleeve, and to Leipzig in 1886-87, with side trips to Italy and Greece.

Service and political activity in the profession seem to have come more easily to her than scholarship. In 1888 she became a member of the managing committee of the American School of Classical Studies at Athens, a position she held until her death. She was a member of the Council of the American Institute for Archaeology. She also became active in the administration of the APA, serving as president in 1899-1900 at the age of forty-five,²⁴ following Clement Lawrence Smith (1844-1909) (<http://tundra.csd.sc.edu/dbcs3/index.php?page=person&id=872>), and in the reign of secretary-treasurer Herbert Weir Smyth (1857-1937) (<http://tundra.csd.sc.edu/dbcs3/index.php?page=person&id=877>), both men of Harvard (Smyth had also taught for M. Carey Thomas at Bryn Mawr).²⁵ It is not unreasonable to assume that her presidency was the result of her service to the American School, her success as a teacher at Vassar, her Harvard connections, and her general capability; she had published nothing of a scholarly nature. It would be thirty-three years before the next female president, Elizabeth Hazleton Haight (1872-1964) (<http://tundra.csd.sc.edu/dbcs3/index.php?page=person&id=590>), in 1933-34.

Leach exerted most influence, though, as president of the American Association of Collegiate Alumnae, founded in 1881 (later the American Association of University Women). She spoke often before school and alumnae groups on the nature of education and on aspects of Greek literature and civilization. Like M. Carey Thomas and others, she argued in person and in print for a women's college curriculum free of courses associated with homemaking: "Really, I should feel that the 'female college,' which has but lately been ousted from our terminology, had returned in full force if chemistry and physiology and biology were to be taught merely to subserve the ends of the household."²⁶ "... the [women's] college can render a student no greater service than to help her to know herself and to encourage her to take life seriously, and find something that she can do with

²⁴ Somewhat, but not especially, young for the office, her five predecessors had been 42, 49, 49, 47, and 54 respectively, her five successors 37, 48, 50, 44, and 47.

²⁵ For Smith see Briggs (above, n.7) 595-96; Smyth, 602-04.

²⁶ "The Ideal Curriculum for a Woman's College," *Publications of the Association of Collegiate Alumnae* 3 (December 1898), cited in R. Frankfort, *Collegiate Women: Domesticity and Career in Turn-of-the-Century America* (New York 1977) 89.

pleasure to herself and profit to others."²⁷ She believed in women's ability to undertake serious scholarship, but only under special circumstances:

In ordinary senses, the claims of children and home and society make too heavy drafts upon a woman's time to make it possible for her to keep pace in any line of work with those who are devoting to that line all their time and thought. Unless a woman has a recognized profession, and pursues it after marriage, which is obviously far from desirable in all cases, she certainly must find self-support hard if she is left a widow in straitened circumstances.²⁸

Her complaints could have been written yesterday. She observed, "If we look dispassionately at the results of education today, we are forcibly impressed with the eager pursuit of amusement."²⁹ She decried the "hero of the hour," "the successful athlete," and claimed that "teaching is not looked on as a profession," because students are taught "meaningless toil, without profit or satisfaction."³⁰ Not only should subjects be thoroughly taught, but "the moral tone shall be sound and healthy. Instead of holding up careers to captivate the imagination, instead of building up the ideal of 'getting on in the world,' teach the dignity of work; teach how life finds worth and value only when it is actively spent; that a life of idleness, of mere amusement, is a worthless life that can bring no beauty or strength of character, but only weakness and discontent and moral decay."³¹ She scorned "expediency and compromise," defending Greek against charges of impracticality, saying that no study "outrivals the Greek in what it has to offer for the enrichment of thought and feeling."³² Recurrent among her themes is the Stoic-American need for individuality and high moral character, achieved through hard work:

A young teacher is helped by wise pedagogical training, but there is always danger that too much stress will be laid upon method and too little upon individuality.³³

²⁷ Above, n.26, 16.

²⁸ Above, n.26, 19-20.

²⁹ "The True Test of the Worth of Education," *Publications of the Association of Collegiate Alumnae* 13 (February 1906) 14.

³⁰ "Some Present Needs in Education," *Publications of the Association of Collegiate Alumnae* 4 (February 1901) 9-22.

³¹ Above, n.30, 22.

³² "Address by Prof. Abby Leach," *Harvard Graduates' Magazine* 17 (1908-09) 107.

³³ Above, n.30, 13.

The function of the woman's college is not to champion the cause of woman in the battle of life, but to send her forth broadened and strengthened and resourceful to champion her own cause.³⁴

What then is the essential life? That which best guards your individuality.³⁵

The true test of education is how far it fixes in the mind and heart high ideals of life and conduct.³⁶

... for character is the true test of the worth of education.³⁷

Discover for yourself with humility and courage your work, not measuring its value by praise or even by success, not letting yourself be discouraged when you meet with temporary failure and defeat, but earnestly working in your own best way, being always greater than the work, with reach beyond your grasp, and always sincere and true.³⁸

Though she championed scholarship to the numerous women she prepared for the best graduate schools,³⁹ Leach herself never completed a Ph.D. Her first classical publication was her APA presidential address, "The Athenian Democracy in the Light of Greek Literature."⁴⁰ She spoke of the dangers of democracy yielding to demagoguery and tyranny. The theme is well-known from Herodotus on, but Leach shows an admirable command of the ancient literature, adducing quotations from Aristophanes, Aeschines, Plato, and many others. She concludes on an encouraging note for her particular audience:

³⁴ Above, n.27, 21.

³⁵ Above, n.32, 108.

³⁶ Above, n.29, 15.

³⁷ Above, n.29, 18.

³⁸ Above, n. 32, 108.

³⁹ "All cannot be scholars, you say. Assuredly not. But let us have a more profound respect for scholarship, pure and simple, for the man who can enlarge the borders of knowledge and in disregard of material things, who lives the intellectual life with singleness of purpose." (above, n. 29) 15.

⁴⁰ *American Journal of Philology* 21 (1900) 361-77. The speech was delivered at Madison, Wis., July, 1900.

[The] safeguard [of democracy] lies in education, the education that is fundamental, that develops, as Plato teaches, the whole man, physically, intellectually and morally, and stamps ineffaceable ideals upon the heart and mind.⁴¹

Her only other scholarly production was published fifteen years later, again in Gildersleeve's *American Journal of Philology*, and also reads more like an address to a sophisticated audience than an article for learned readers. "The Fatalism of the Greeks" argues against the popular notion that the Greeks were fatalistic.⁴² Again her themes of individuality and fortitude come to the foreground. Citing Demosthenes, Sophocles, Homer, and many others, she declares the greatness of the Greeks lay in their freedom: "Freedom of thought, freedom of action, love of the beautiful, incessant activity, joy in living, eager emulation in pursuit of honor and glory, fertility of resource and confidence in their own resolute daring," all of which were "diametrically opposed to any fatalistic doctrine."⁴³

Apart from her pioneering work in the establishment of Radcliffe, Leach's greatest contribution came as a teacher and role model for the women who passed through her classes. She brought considerable force to the classroom and a uniquely personal style that attracted many undergraduates, who felt it part of their education to sit in her beginning Greek class. This was one of the first beginning Greek classes of its kind in an institution of the stature of Vassar: prior to this time, college students had learned the rudiments of Greek at preparatory schools. But Greek was now declining in the schools and it was clear that it would soon wither at the collegiate level if introductory courses such as hers were not undertaken by the colleges. It was her mission to lead students from the elements of the Greek alphabet through the dramatists to Plato and Aristotle. She was able to place her students in the best graduate schools. In 1893, assisted by professional instructors in music and dramatics, Leach directed Vassar's

⁴¹ Above, n. 40, 376.

⁴² *AJP* 36 (1915) 373-401; reprinted in *The Greek Genius and Its Influence*, L. Cooper, ed. (New Haven: 1917; repr. Ithaca, N.Y. 1952) 132-55.

⁴³ Above, n. 42, 401.

successful production of Sophocles' *Antigone* in the original Greek, performed at the Poughkeepsie Opera House and attended by classicists from Harvard, Yale, Columbia, and Cornell.⁴⁴

In person Leach was impressive, authoritative, generous, and tactful, but distant. She could also be quite inflexible. Her scrupulous concern for her students' well-being and her championing of Greek gave way over thirty years to her feeling "fiercely possessive about her subject and her department."⁴⁵ Her achievements at Vassar might have been greater had she not been in conflict with a colleague as humorous and accessible as Leach was reserved and remote— Grace Harriet Macurdy (1866-1946) (<http://tundra.csd.sc.edu/dbcs3/index.php?page=person&id=709>), a considerable scholar specializing in the royal women of the Hellenistic period.⁴⁶ She came to Vassar ten years after Leach and remained for forty-four years, maintaining an active scholarly life throughout her career. Whether the cause of the dispute was jealousy, envy, or intrigue, it remains the single, if minor, blemish on the life and career of this exemplary pioneering student and teacher.

Abby Leach died of cancer at the age of sixty-three on December 29, 1918, and was buried at her family home in Brockton.

⁴⁴ *New York Times* (January 20; April 30; May 27, 1893).

⁴⁵ Zwart, (above, n. 2) 380.

⁴⁶ For Macurdy (above, n.7) 392-93.

Literature

"Address by Prof. Abby Leach." *Harvard Graduates' Magazine* 17 (1908-09).

AJP 36 (1915) 373-401; reprinted in *The Greek Genius and Its Influence*, L. Cooper, ed. (New Haven: 1917; repr. Ithaca, N.Y. 1952) 132-55.

American Journal of Philology 21 (1900) 361-77.

Baker, L. *I'm Radcliffe! Fly Me!: The Seven Sisters and the Failure of Women's Education*. New York, 1976.

Briggs, W. W., ed. *A Biographical Dictionary of North American Classicists*. Westport, Conn., 1994.

Briggs, W. W. and W. M. Calder, eds. *Classical Scholarship; A Biographical Encyclopedia*. New York, 1990.

Briggs Jr., W. W., ed. *The Letters of Basil Lanneau Gildersleeve*. Baltimore, 1987.

Burtwright, M., ed. *History of Oread Collegiate Institute, Worcester, Mass. (1849-1881)*. New Haven, 1905.

Byerly, W. E. "Arthur Gilman and the Harvard Annex." *Harvard Graduates' Magazine* 18 (1909-10), 586-87.

Byerly, W. E. "Radcliffe College Thirty Years After." *Harvard Graduates' Magazine* (December 1909), 233-35.

Frankfort, R. *Collegiate Women: Domesticity and Career in Turn-of-the-Century America*. New York, 1977.

Hawkins, H. *Between Harvard and America: The Educational Leadership of Charles W. Eliot*. New York, 1972.

Hawkins, H. *Pioneer: A History of the Johns Hopkins University, 1874-1889*. Ithaca, NY, 1960.

Burt Wright, Martha. *History of the Oread Collegiate Institute*. Boston, 1905.

Horowitz, H. L. *Alma Mater: Design and Experience in the Women's Colleges from Their Nineteenth-Century Beginnings to the 1930s*. New York, 1984.

Horowitz, H. L. *The Power and Passion of M. Carey Thomas*. New York, 1994.

Howells, D. E. *A Century to Celebrate: Radcliffe College, 1879-1979*. Cambridge, Mass., 1978.

Morison, S. E. *Three Centuries of Harvard*. Cambridge, Mass., 1936.

Newcomer, Mabel. *A Century of Higher Education for American Women*. New York, 1959.

New York Times (January 20; April 30; May 27, 1893).

Paton, L. A. *Elizabeth Cary Agassiz: A Biography*. Boston and New York, 1919.

Radcliffe College, *An Acre for Education*. Cambridge, Mass., 1938. Later ed. by D. McCord, 1958.

Schwager, S. "Harvard Women: A History of the founding of Radcliffe College". Ph.D. Diss. Harvard, 1982.

"Some Present Needs in Education." *Publications of the Association of Collegiate Alumnae* 4 (February 1901), 9-22.

Stephen, B. *Girton College 1869-1932*. Cambridge, 1933.

"The True Test of the Worth of Education." *Publications of the Association of Collegiate Alumnae* 13 (February 1906).

Warner, J.B. "Radcliffe College." *The Harvard Graduates' Magazine* (March 1894), 329-45.

Woody, T. *A History of Women's Education in the United States, Vol. 1*. New York, 1929.

Zwart, A. T. "Abbie Leach." *Notable American Women 1607-1950: A Biographical Dictionary, Vol. 2*. Cambridge, Mass., 1971.

УДК
37:929 Лич Е.
37-055.2(73)"18/19"
Оригинални научни чланак

Ворд Бригс
Универзитет у Јужној Каролини

Пионирка класичне филологије и женског образовања у САД

Ејби Лич (1855-1918)

Име Ејби Лич (1855-1918) означава прекретницу у америчком образовању. Ејби Лич је била пионирка високог образовања, која је убедила харвардске професоре да држе своја предавања девојкама окупљеним у такозваном „Анексу” Кембрица у Масачусетсу. „Анекс” је постао колеџ Редклиф, а Ејби Лич професорка класичне филологије на колеџу Васар, где је имала водећу улогу у развоју курикулума за женске колеџе у фази формирања. Ејби Лич је такође била и прва жена председник Америчког удружења за филологију. Основни подаци о Ејби Лич налазе се у бази података о класичној филологији на Универзитету у Јужној Каролини која представља пројекат Друштва за класичне студије.

Кључне речи: Ејби Лич; женско образовање; база података о класичној филологији; Редклиф; Харвард; Васар; Гриноу, Џ. Б; Елиот, Чарлс Вилијам; Годвин, В.В.; Гилдерслив, Б. Л.; Мекерди, Грејс.

Владимир Ђурић
Филолошки факултет
Универзитет у Београду

Библијски интертекст у путопису *Седам мора и три океана* Јелене Димитријевић¹

Позивајући се на савремене теорије цитатности као и на неке постструктуралистичке теорије интертекстуалности (Кристева, Барт), а посебно на дистинктивна обележја транстекстуалности које је дао Женет, овај рад испитује улогу и функцију библијског интертекста (цитата) у путопису *Седам мора и три океана* српске ауторке Јелене Димитријевић. Поред Библије као цитатног интертекста, истакнуте су и паратекстуалне стране овог путописа које кохерентно прате основну текстуалну матрицу, те неки видови интертекстуалних укрштања са Ламартиновим *Путем на Исток* где се као главни стожер њихових преклапања показује управо библијски прототекст. Благовремено евоцирање релевантних одломака из Светог писма, које прати хронологију ауторкиних обилазака светих места у Египту, Палестини и Сирији, читаоцима обезбеђује веродостојну референцијалну *илузију*, *ефекат* истинитог, животног и драматичног искуства. Историјски дискурс се утапа у библијски, прошлост у садашњост, чулне очи хране духовне, тријумфују верски занос и моћ имагинације. Најзад, приказано је како се мозаик библијских цитата и референци, који Јелена Димитријевић рефигурише у свом путописном тексту, у потпуности уклапа у *илустративни* тип цитатности који с дигнитетом *репрезентује* породичну, националну и општекултурну традицију.

Кључне речи: Библија, интертекстуалност, цитатност, имагинација, Јелена Димитријевић

Савремена проучавања књижевних феномена готово је немогуће замислити без интертекстуалних истраживања. Интертекстуалност се показала као једно од највиталнијих чеда постструктурализма који се током друге половине XX века жестоко обрачунавао са традиционалним и институционализованим нормама у тумачењу језика, књижевности и културе. У тој критичкој мисији посебно место, између осталих, заузимају радови тројице еминентних мислилаца о језику и тексту:

¹ Овај рад је настао у оквиру пројекта бр. 178029 Министарства за просвету, науку и технолошки развој Републике Србије, *Књиженство, теорија и историја књижевности на српском језику до 1915. године*.

*Смрт аутора*² Ролана Барта (Roland Barthes), *Шта је аутор?* Мишела Фукоа (Michel Foucault) и *Структура, знак и игра у дискурсу хуманистичких наука* Жака Дерида (Jacques Derrida). Коначни биланс је, чини се, нова „субверзивна” терминологија: књижевност, дело, аутор, интерпретација, истина замењени су терминима *писмо (écriture)*³, *текст* (отворено и бесконачно „ткање”), *читалац* (док је аутор само пуки *скриптор*⁴, променљива *субјект-функција*⁵ – медијум преноса), *читање* (процес семиотичког читавања тј. декодирања текстова у увек новом контексту) и *задовољство у тексту*: нема истине ни коначног смисла у књижевном нити било ком другом тексту, јер је сваки текст фикција чим се, усрдним напорима читалаца, његов аутореференцијални знаковни систем протумачи у неком датом референтном систему тј. кад се аутономни знаци – *signifiants* привремено испуне неким садржајима – *signifiés* који су условљени културном климом. Отуда читаоцу једино истинито преостаје задовољство које пружа та референцијална илузија.

Овој струји прегнантног мишљења приступа и млада Кристева (Julia Kristeva) која у својим раним студијама⁶ на теоријску сцену западних култура изводи Бахтинове (Михајл Михајлович Бахтин) концепте о дијалогичности, хетероглосији и полифонији романа који при том постоје још у романтичкој теорији једног Фридриха Шлегела⁷ (Friedrich Schlegel). Већ овај дијахрони низ у једној теоријској мисли потврђује теорију интертекстуалности коју ће формулисати Кристева дистанцирајући се од позитивистичких термина *генезе*, *филијације*, *имитације*, *репродукције* и најзад *интерсубјективности* која се ограничавала на

² Још је у првој половини века руски формалиста Брик (Osip Brik) кроз шалу – да би Пушкинов *Евгеније Оњегин* био написан чак и да Пушкин никад није постојао – најавио ово „убиство” аутора као неприкосновене парадигме смисла и значења дела. Већ су сам ауторов гениј, његова оригиналност и моћ имагинације, та романтичарска одличја, заувек обавијени неком интертекстуалном мрежом (лектире, искуства) коју он наставља да „плете” као случајни медиј тог разгранатог система. Он је жртва (интер)текстуалности. Па ипак, тешко можемо оповргнути *особиту чар* коју сваки писац унесе у свој део „мреже”. Како каже Мукаржовски (Jan Mukařovský) „песник није творац, али јесте *индивидуум*.”

³ Термин Ролана Барта.

⁴ Термин Филипа Солерса (Philippe Sollers).

⁵ Термин Мишела Фукоа.

⁶ *Séméiotikè. Recherches pour une sémanalyse* (1969) и *La révolution du langage poétique* (1974).

⁷ Видети: Slobodan Grubačić, *Aleksandrijski svetionik* (Sremski Karlovci-Noví Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 2006), 227 и даље.

утицаје једних писаца на друге. Текст је раскршће других текстова са безброј улаза и излаза за увек нова читавања смисла, динамички и непрегледни „мозаик цитата, сваки текст је *апсорбовање* и *преображавање* другог текста. Уместо појма интерсубјективности поставља се појам интертекстуалности, а поетски језик се у најмању руку ишчитава као двострук.”⁸ Текст је увек у процесу настајања, а тим процесом обухваћени су аутор (чија је друштвена улога главног дистрибутера значења и смисла сведена, видели смо, на функцију *могућих* систематизација знакова и значења) и читалац⁹. Текст није довршена *креација* оригиналног ауторовог ума, већ константна (хипер)*продукција*, компилација и размена постојећих текстова. При том, Кристева превазилази строга ограничења формализма и структурализма (о текстуалној самодовољности) свесна културних и друштвено-историјских значења интертекстуалности која се манифестују у виду различитих кодова и гласова (полифонија): тако нпр. роман XV века у себи *апсорбује* и *преображава* низ кодова – схоластику, куртоазну поезију, усмену књижевност, карневал. Отуда је интертекстуалност индикатор начина на који неки текст „чита историју и како се уграђује у њу.”¹⁰ Или како у својој књизи *Увод у интертекстуалност* пише Натали Пјеге-Гро (Nathalie Piégay-Gros) „свака епоха поново ишчитава (интертекстове) у светлу своје актуелне политичке, идеолошке, научне или уметничке праксе.”¹¹

Бартово схватање интертекстуалности (као „паукове мреже без паука”) блиско је схватању Кристеве. Сваки текст је интертекст или је са неким интертекстом у суштинској вези. У њему су увек присутни мање или више уочљиви трагови других текстова који су му претходили. Он је опште поље анонимних формула, несвесних цитата који фигурирају без наводника¹² због чега је и отежано утврђивање неке интертекстуалне везе. У центру наше пажње овог пута

⁸ Julia Kristeva, *Séméiotikè* (Paris : Editions du Seuil, 1969), 84-85.

⁹ Ова дијалектика текста и читаоца посебно ће бити разрађена у Рифатеровим (Michel Riffaterre) концепцијама интертекстуалности.

¹⁰ У: Jean-Yves Tadié, *La critique littéraire au XXe siècle* (Paris : Pierre Belfond, 1987), 223.

¹¹ Nathalie Piégay-Gros, *Introduction à l'intertextualité* (Paris: Dunod, 1996), 88.

¹² Roland Barthes, „Théorie du texte” у: *Enciclopædia universalis* (1973), 6, доступно на http://asl.univ-montp3.fr/e41slym/Barthes_THEORIE_DU_TEXTE.pdf 28. 07. 2013.

биће „свесни”, прави цитати са наводним знаковима као експлицитни вид интертекстуалности.

Позивајући се на терминолошку парадигму Кристеве, Женет (Gérard Genette) гради своју типологију текстуалне трансценденције коју он, у данас већ чувеној књизи *Палимпсести*, означава као *транстекстуалност*. Она обухвата: 1) *интертекст* – релације међутекстуалног коприсуства тј. ефективног присуства једног текста у другом што подразумева традиционалну праксу цитирања (Пјеге-Гро поред експлицитне цитатности препознаје упуте или референце тј. експлицитно помињање неког аутора или текста), затим плагијат и алузију као мање експлицитне облике интертекста (тј. имплицитне по Пјеге-Гро); 2) *паратекст* – скуп текстова који окружују главни текст: наслови, поднаслови, међунаслови, предговори, поговори, белешке на маргини, фусноте, епиграфи, илустрације итд; 3) *метатекст* – коментар неког текста или критички осврт; 4) *архитект* – „литерарност књижевности”, скуп општих, генеричких или трансцендентних категорија, типови дискурса, начини исказивања, књижевни жанрови који нису иманентно детерминисани, већ их класификују читаоци, критика и публика; 5) *хипертекстуалност* – однос у коме се хипертекст калема на претходни хипотекст тако да не представља коментар хипотекста.¹³ У нашем, можемо сад рећи метатексту, највише ће бити говора о експлицитној интертекстуалности, потом и о неким видовима паратекста и хипертекста.

Вратимо се цитатном интертексту. Са својим формалним обележјима (увучен параграф, наводници, курзив) цитати су свакако најочигледнији, амблематски облик интертекстуалности како каже Пјеге-Гро. С друге стране, она наводи Компањона (Antoine Compagnon) који говори о цитирању као о „нултом степену интертекстуалности”, јер је лако и брзо уочљиво без преко потребне ерудиције. Па ипак, приликом њихове интерпретације потребно је усмерити пажњу на избор (контекстуални разлог) цитираног текста, на границе „исеченог” текста, начине примене и најзад смисао уметнутог текста који је условљен новим контекстуалним окружењем, истиче Пјеге-Гро и додаје да примарна функција цитата остаје позивање на неки ауторитет ради појачавања *ефекта* истинитости и

¹³ Према: Gérard Genette, *Palimpsestes* (Paris: Editions du Seuil, 1982), 7-13.

аутентичности дискурса, али свакако и више од тога: они могу савршено да се уклопе у тематику једног романа и тако допринесу његовој полифонији. Поред цитата, следећи облик експлицитног интертекста према Пјеге-Гро јесу референце (упути, помињања) који успостављају релацију *in absentia*, јер само упућују читаоца на референтни интертекст не износећи његов садржај. Тако се Балзак (Honoré de Balzac) у свом капиталном романескном подухвату маестрално користи референцама (нпр. циклично враћање истих ликова) како би умножио перспективе различитих романа, испреплео судбине различитих јунака и тако пружио што потпунију илузију аутентичног живота тј. *људске комедије*.¹⁴

Детаљну анализу и типологију цитатних односа приказала је Дубравка Ораић и ми ћемо се овде задржати на неким њеним разлучењима, а посебно на следећим корисним дистинкцијама:

1) цитатна релација јесте интертекстуална веза грађена на начелу подударња или еквиваленције између властитог и туђег текста: $A = B$ (док би референце, реминисценције, топови, одједи и сл. спадали у интертекстуалну интерсекцију, пресек властитог и туђег текста: $A \cap B$);

2) цитат је експлицитни интекст (заједнички текст) у којем се туђи и властити текст подударају у склопу властитога и

3) интертекстуална цитатна релација може да постане дубинско онтолошко и семиотичко начело, доминанта неког текста, ауторског идиолекта, уметничког стила или културе уопште. Отуда се у крајњој линији цитатност манифестује као експлицитно памћење културе.¹⁵

Дубравка Ораић цитате разврстава по:

- **цитатним сигнаlima:** *прави*¹⁶ и шифрирани;
- **по обиму подударња са подтекстом**¹⁷: *потпуни*, *непотпуни* и *вакантни* (празни);

¹⁴ Nathalie Piégay-Gros, *Introduction à l'intertextualité* (Paris: Dunod, 1996), 45-50.

¹⁵ Dubravka Oraić, „Citatnost, екPLICITNA интертекстуалност” у: *Интертекстуалност & интермедijалност* (Zagreb: Zavod za znanost o književnosti, 1988), 126.

¹⁶ У курзиву су они типови цитата који преовладавају у путопису Јелене Димитријевић.

- **по врсти подтекста:** *интерлитерарни* (подтекст је други књижевни текст), аутоцитати, метацитати, интермедијални и изванестетски. Интерлитерарни или књижевни цитати су доминантни облик цитатне комуникације у књижевној уметности;
- **по функцији:** *референцијални* (орјентисани на подтекст и његов смисао) и аутореференцијални (орјентисани на смисао текста у који су укључени тј. властити текст);¹⁸

Најзад, на универзалном и ахронијском плану, Ораићева, на трагу Велфлинове (Heinrich Wölfflin) линије мишљења о ренесанси и бароку¹⁹, детектује два темељна типа цитатности: први, канонски тип придржава се начела *имитације, аналогије и метафоричности*, затим *субординације* властитог под туђе, орјентисан је на *познато читаочево* искуство и на плану културне функције поштује начело *репрезентације* туђег текста (тзв. вертикалне културе које чувају традицију нпр. грчко-римска класика, средњи век, ренесанса, класицизам, реализам). Ако неки цитати имитирају смисао подтекста, ако су по свом положају у новом контексту важнији од властитог текста, ако се аутор заједно са цитатом и својим текстом усмерава ка читаоцима (код Јелене Димитријевић првенствено ка читаатељкама²⁰) и њихово конвенционално знање, ако се културна традиција и подтекст схватају као ризница вредних, антологијских, *репрезентативних* одломака, онда се говори о **илустративном** типу цитатности. Други, авангардни тип је инверзија првог: примењује начела *очуђења, контраста и метонимичности*, затим *координације* властитог и туђег текста који су равноправни „културни партнери”, орјентисан је на *непознату ауторову* визију културне традиције разбијајући уходане читалачке

¹⁷ Подтекст или прототекст је текст из кога је цитат отргнут („туђи” текст), код Ј. Димитријевић – Библија.

¹⁸ Dubravka Oraić, „Citatnost, експлицитна интертекстуалност”, *nav. delo*, 127-138.

¹⁹ Своју чувену тезу о постојању две различите *bildformen* које се смењују кроз историју Велфлин излаже у студијама *Основни појмови историје уметности* и *Ренесанса и барок*.

²⁰ Феминизам као лајт-мотив провејава кроз цео књижевни опус Јелене Димитријевић. У *Седам мора и три океана* она на неколико места јасно ставља до знања коме су адресирани њени списи: „Драге моје! [...] ми смо боље од њих, ми пишемо, (мис Мими мисионарске извештаје, ја својим пријатељицама писма, то јест, бележим своје утиске мислећи на своје пријатељице) [...] Ах кад бисте знале...”

навике и на плану функције истиче начело *презентације* властитог текста (културе које праве отклон од традиције нпр. хеленизам, маниризам, романтизам, авангарда XX века). Ако неки цитатни текст креира нов и неочекивани смисао узимајући цитате као повод за стварање нових значења, ако је његов положај унутар властитог текста небитан тј. међу њима нема хијерархије, ако је усмерен на непоновљиво ауторско искуство, а не на конвенционално читаочево и ако са културном традицијом и синхроним текстовима не поступа као са ризницом већ са њима води равноправан интертекстуални дијалог тежећи да се *презентује* као јединствен и најбољи, онда је реч о **илуминативном** типу цитатности. Илустративна цитатност је *усвајање*, а илуминативна *освајање* туђих текстова и културне традиције.²¹

Библијски цитатни интертекст у путопису наше ауторке свакако би спадао у илустративни тип већ по самом одабиру цитатног подтекста – Књиге над Књигама коју она цитира са пијететом и верском посвећеношћу, у складу са потребама пре свега својих читатељки, а онда и властите националне културе. Поред тога, њени цитати из Библије су, као што смо већ назначили, прави, потпуни и референцијални. Наравно, често цитирање Библије овде је условљено дестинацијом њеног поклоничког путовања: немогуће је обићи Свету земљу, а не цитирати (свак своју) Свету књигу. Такође, Јелена Димитријевић је свесна да директно позивање на свети (пра)текст обезбеђује ауторитет и упечатљивост њеном путописном тексту и тако га прегнантно *репрезентује* или – *илуструје*. На крају, библијски подтекст је већ две хиљаде година у тесној вези са кључним филозофским питањима о бићу, Богу, човеку и свету:

Библијска је цитатност **илустративна**, јер је Ријеч Божја апсолутни семантички узор, јер текст, гдје је та ријеч записана, представља апсолутну цитатну ризницу за сва питања живота и смрти, јер нису важни они који цитирају (свећеници), него они којима се цитатно објављује божанска реч (вјерници) и јер се у цитатном процесу (миса и други верски ритуали) **репрезентативно** обнавља и потврђује примарни, неповредиви и јединствени Божји прототекст.²²

²¹ Dubravka Oraić, „Citatnost, eksplicitna intertekstualnost”, *nav. delo*, 142-144.

²² Ibid, 149, болд В.Ђ.

Општи значај и мултифункционалност библијског *палмпсеста* у књижевности и култури за ову прилику није потребно даље истицати. Сада ћемо покушати да прикажемо његову улогу и функцију у путопису *Седам мора и три океана* у коме Јелена Димитријевић води свој велики интертекстуални цитатни дијалог са Библијом, а потом и интеркултурни полилог са великим светским религијама и цивилизацијама.

Најпре погледајмо општи контекст путовања, саму концепцију путописа и његове паратекстуалне одлике. Јелена Димитријевић отискује се бродом из Ђенове новембра 1926. и по Блиском истоку путује до краја јануара 1927. године, дакле око два и по месеца. Као писац-путописац она би се свакако уклопила у Пажоов (Daniel-Henri Pageaux) профил међуратног космополите, глобтротера који акумулира искуства прикупљена из једног хаотичног, расцепљеног света.²³ Препловивши Средоземно море, ауторка се најпре обрела у Египту где је обишла Александрију, Каиро, Мемфис, Луксор и др., а потом се запутила у Свету земљу где је посетила Палестину (Назарет, Јерусалим, Свети гроб итд), Сирију и Либан. Тако су и конципирана три велика дела: I *Од Ђенове до Александрије*, II *По земљи фараона* и III *У Светој земљи и Сирији*. Други део је најобимнији и садржи деветнаест поглавља, затим трећи четрнаест и први део само четири поглавља. Доминирају следећи видови паратекста: наслови и поднаслови (свако поглавље има репрезентативан поднаслов), посвете и илустрације (фотографије) као и епиграфи који су већином цитати из Библије. На крају главног текста стоји индикативан *exsist* : *крај прве књиге* што указује на то да је ауторка имала намеру да овековечи и наставак свог путовања кроз Индију, Кину и Јапан. Нажалост, други (можда трећи?) том до данас је остао необјављен.

Две су посвете од изузетне важности: цео други део путописа Јелена Димитријевић је посветила „успомени свога незаборављеног друга” тј. у вечни спомен на свога мужа, пуковника Јована Димитријевића, верног и нераздвојног сапутника који је погинуо у Великом рату. То трауматично искуство нанело јој је

²³ Daniel-Henri Pageaux, *La littérature générale et comparée* (Paris: Armand Colin, 1994), 34. Пре Блиског и Далеког истока Јелена Димитријевић је обишла и Америку (Њујорк) у коју је отпутовала убрзо по завршетку Првог светског рата. Са тог путовања оставиће текст *Нови свет или у Америци годину дана*.

тежак ударац, али истовремено ојачало и продубило њено верско осећање: „Рат нас је намучио, али и *научио* да се не бојимо смрти и да *верујемо* да ,нема смрти без суђена дана’.”²⁴ Друга посвета упућена је самој ауторки путописа од стране Ходе Ханем Шарауи, најзнаменитије Египћанке епохе, египатске госпође де Стал (Madame de Staël), председнице Савеза египатских феминиста и лидерке социјалне политике у Египту са којом је Јелена Димитријевић имала среће да разговара у Каиру. Том приликом, славна египатска принцеза поклонила је српској интелектуалки своју фотографију (чију репродукцију налазимо у тексту путописа) са својеручно написаном посветом на француском и потписом. Тај интеркултурни сусрет две образоване и друштвено ангажоване жене био је од посебног значаја за српску књижевницу, јер јој је отворио многа врата на даљем путу кроз Сирију и цео муслимански Исток те тако омогућио лакши и темељнији приступ тајнама блискоисточних култура.

Није занемарљив ни низ других фотографија које наша ауторка умеће у сам текст чиме доприноси фактографији и документарном аспекту свог дела иако је брзо одустала од прецизног датирања (тачан датум стоји само на почетку, уочи поласка, 17. новембра 1926). Као популарно чедо модернизације, „фотографска архива је пружила нову институционалну подршку путовањима”²⁵ коју Јелена Димитријевић и користи пратећи дух времена. Од укупно тридесет слика-илустрација (уз слику саме ауторке поред насловне стране), у ствари фоторепродукција чију листу можемо наћи на самом крају књиге после садржаја, највише је оних које приказују пејзаже, панораме и светиње Каира, Јерусалима и Дамаска. Ту су наравно пирамиде, мемфиска Сфинга, улаз у Тутанкамонову гробницу, црква Светог гроба, Гетсимански врт, Рахилин и Лазарев гроб, Омарова цамија, Зид плача итд... Ипак, важно је приметити да на свим тим сликама, некад у крупном, некад у задњем плану гледамо *људе* у њиховом народним ношњама и свакодневним обавезама: једна Египћанка из Каира, друга из Александрије, трећа са дететом, бедуини код пирамида, Шеик бедуина из Палестине и Сирије, млади

²⁴ Јелена Димитријевић, *Седам мора и три океана* (Београд: Државна штампарија Краљевине Југославије, 1940), 13, курсив В. Ђ.

²⁵ Владимир Гвозден, *Српска путописна култура 1914 – 1940* (Београд: Службени гласник, 2011), 130.

Копт – уметник, улични врачар, сâм писац – Јелена Димитријевић кроз Либијску пустињу... Ово је управо у складу са битним тематским оквиром Димитријевићкиног приповедања: описујући места и пределе, српска ауторка у ствари највише говори о „малим” људима и њиховом тешком друштвеном положају. То су пре свих жене као најдискриминисанија група, затим осиромашен сељачки слој (египатски фелак), а читаво једно поглавље посвећено је каирској цвећарки. Више него питорескно, њено приповедање је *хумано*. Тако се у овом случају паратекст показао као сликовити одраз, визуелни приказ и интегрални део матичног (интер)текста.

Први аотирани библијски цитат (*Прва књига Мојсијева, гл. 41*) јавља се у виду пригодног епиграфа за VII поглавље под насловом *Нил* где Јелена Димитријевић са силним узбуђењем проживљава древну мисирску реку, како се у Светом писму помиње, и сам освећени Мисир „*стваран* а који се чини као *сан*” и на другом месту : „*Ја уображавам* да Нил није нигде већи, нигде шири, нигде лепши, него крај Луксора, између обала где је била Теба. А можда ово није *уображење*, него *стварност*.”²⁶ Имагинација је овде оно што тежи да постане стварност, рекао би Бретон (André Breton). Занос је толико јак да се иначе лабава веза између сна и јаве, реалног и фиктивног, стварног и имагинарног непрестано кида и успоставља. Цитатни епиграф из Библије појачава ову *истиниту* илузију. Следећа три библијска епиграфа, за XXIV, XXVII и XXX поглавље, односе се на Јерусалим, град над градовима, и такође су у функцији *истинитог* дочаравања исконске илузије : „Ево стоје ноге наше на капијама твојим, о Јерусалиме”(Псалм Давидов), „Јерусалим је град на висинама и не може бити сакривен” (*није аотирано*), „И ја Јован видјех град свети, Јерусалим нов, гдје силази од Бога с неба, приправљен као невјеста украшена мужу својему” (*Откривење Јованово*). Негде је библијски интертекст тј. подтекст, као што видимо, аотиран у загради (књиге пророка, јеванђеља итд) али често и није већ чини интегрални део путописног текста. Међутим, колико је ауторкино страхопоштовање према изворном тексту Свете књиге који она тек незнатно мења можда најбоље показује када на крају XXIV поглавља поново цитира тј. наглас изговара Псалм Давидов из

²⁶ *Седам мора и три океана*, 76, 143-144, курзив В. Ђ.

эпиграфа, а у заграду ставља *иако мало измењен*: „Ево стоје ноге *моје* на капијама твојим, о Јерусалиме” или касније када цитира псалам 145: „О Христе! Царство је твоје царство свијех векова и влада је твоја на сва кољена” у заграду ставља: *Само додато „О, Христе!”*²⁷.

Видимо да је српској списатељици и те како стало до *верног* цитирања, документарно-визуелног представљања, искреног и истинитог приказивања интеркултурних сусрета, па ипак уплив фикционалног је неминован и њена путописна прича је, постструктуралистички речено, само „конструкција, исход производње (текста), односно удела прожимајућих дискурса, претходећих (нпр. библијска и историјска цитатност) и настајућих (дух времена и „простора” у коме и она активно суделује) културних и идеолошких образаца, а не неутрални преносник виђеног или одраз стварности.”²⁸ Тим пре што знамо да постоји реални временски раскорак између времена *приче* тј. периода када путник путује и времена *писања* – периода када путник пише. Овај временски „вакуум” свакако јача потенцијал фикције, јер иницијални, „стварни” утисци с временом бледе да би одједном у тексту васкрсли кроз процес ауторског ретроспективног фабулирања и селекционисања проживљеног. Јелена Димитријевић пише десетак година после пропутовања, тачније временска дистанца од момента путовања до момента објављивања (1940) је тринаест година. Могуће је и извесно да је наша списатељица бележила током самог путовања, па опет, те белешке, дневници, написи постали су само ново средство рефигурације некада доживљене стварности.

Када цитира Библију, наша ауторка пажљиво одабира репрезентативне одломке које ће уградити и свој путописни мозаик. Ти одломци углавном нису кратки и често садрже по десетак и више редова. Ово је важно истаћи у прилог горенаведеној постериорној рефигурацији текста: иако васпитавана у строго хришћанском духу, „ја, православна” како каже, Јелена Димитријевић тешко да је знала напамет опширне одломке које цитира, утолико пре што на једном месту каже да није имала Свето писмо на српском из кога би одређено место преписала

²⁷ Ibid, 249, 370.

²⁸ *Српска путописна култура 1914 – 1940*, 29, текст у заградама В.Ђ.

(мада га је „одмах после” добила на поклон)²⁹. Стога, библијски интертекст у тексту путописа који данас можемо читати, са правим, потпуним и референцијалним цитатима производ је, по свему судећи, накнадне реструктурирације текста и сећања.

Дакле, српска ауторка се спретно служи референтним цитатима из Свете књиге како би што кохерентније рефигурисала историјску³⁰ и библијску (где им је граница?) „стварност” или тачније: њихову цивилизацијску *свеприсутност* и *животност*. При том, она предност отворено даје фантастичном и чудесном дискурсу Библије на који се ослања више него на (квази)документарни историјски дискурс: „Ох! Видећу Мисир, и онај из Историје и онај из Библије! *Нарочито онај из Библије.*”³¹ Иако овде формално прави разлику између историјске и библијске „стварности”, њен путописни текст ће показати, сасвим неочекивано у прилог постмодерним тезама Ролана Барта и Хејдена Вајта³² (Hayden White), да суштинске разлике, између историографског и литерарног заправо нема и да је сваки наративни дискурс плод вишестепене рефигурације претходних текстова и искустава³³ где моћ имагинације игра важну улогу, а коју Јелена Димитријевић потенцира на више места:

Јер с Пирамидама се појављује у **имагинацији вашој** и само оно доба кад су оне грађене, и народ који их је градио [...]

Мемфис сам замислила у **својој бујној фантазији** још девојчицом, учећи Историју Старога Века и читајући Стари Завет [...]

²⁹ *Седам мора и три океана*, 275.

³⁰ Путопис је за Барта парадоксално дело, „истовремено знак једне историје и опирање тој историји.” Види: Rolan Bart, 'Istorija ili književnost' у: *Književnost. Mitologija. Semiologija* (Београд: Nolit, 1979), 115.

³¹ *Седам мора и три океана*, 12. Курзив В. Ђ.

³² У студијама: *Le discours de l'histoire* (Барт) и *The Content of the Form, Narrative Discourse and Historical Representation* (Вајт). Занимљиво је да, много пре Барта и Вајта, Бахтин у тексту *Аутор и јунак у естетској активности* говори о непостојању апсолутног вредносног центра, јер „увек је на делу извесна *естетизација историје.*” Видети: Mihail Bahtin, *Rani spisi* (Београд: Službeni glasnik, 2010), 10.

³³ Иако су у тесној и тешко разлучивој вези, ипак треба правити разлику између стварно доживљеног с једне, и „прочитаног”, „текстуалног” искуства (лектире) с друге стране.

Пут од Каира до Луксора, или од Мемфиса до Тебе, два славна града Старога Века која и дан данашњи постоје, **али само у нашој имагинацији** [...]

...Теба, град, који је Омир у својој Илиади назвао Стовратном Тебом (Тивом), лежао је на обали Нила, па сад ту лежи – **у имагинацији путника...**³⁴

У историјском Мемфису, ауторка евоцира *библијски* Ноф и његово страдање кроз илустративно цитирање референтних места из књига пророка Исаије, Јеремије и Језекиља где већ учавамо њено изванредно познавање Светог текста; када је на острву Роду, где је по традицији нађен Мојсије, она цитира одломак из *Друге књиге Мојсијеве* о томе како га је у трсци пронашла фараонова кћи; у Египту је и грчки Хелиополис, а библијски Он где се Богородица одмарала кад је с Дететом побегла у Мисир... Тако је и свако свето место у Палестини пропраћено одговарајућим правим, потпуним и референцијалним цитатима што из Старог завета, што из јеванђеља по Јовану, Марку и Луки.³⁵ Најзаступљенији је Јерусалим са својом околином, Јудејом и Галилејом тј. местима Христовог рођења, крштења, проповедања, делања, најзад страдања и васкресења: црква Христовог гроба, *Via dolorosa*, Зид плача, брдо Сион, Голгота, света река Јордан, Генисаретско језеро, Маслинова гора, Гетсимански врт, Витлејем и Назарет. Посебно је занимљива Омарова џамија или Дом стене као јединствени палимпсест религијских веровања из јудео-хришћанске и муслиманске традиције:

Место где се Мојсије молио Богу. Отисак Христове стопе.
Плоча на којој је Омар клањао. Мојсије, Христос, Мухамед; све је
измешано, помешано; све је обавијено велом Мистике и Мистерије...
Какве контрадикције!³⁶

Историју, онакву какву је пишу учени људи, историчари, позивајући се на прецизну топографску архиву која „оповргава” веродостојност положаја најсветијих места, Јелена Димитријевић баца под ноге вери тврдо решена да предано верује у све у шта су веровали њени стари тј. у јеванђељску исправност. То

³⁴ *Седам мора и три океана*, 85, 109, 139, 143. Болд В. Ђ.

³⁵ Сви ови цитати доприносе наративној динамици тако да се стиче утисак као да се сви ти библијски призори, овде смештени у референтни географски контекст, дешавају пред нашим духовним очима. Уп. сцену на Светом гробу у даљем тексту.

³⁶ *Седам мора и три океана*, 281.

је, као православну, али истовремено и праву космополиткињу, не спречава да у једној мистичној тишини у унутрашњости Омарове џамије осећа присуство највишег Бића и да му се несвесно моли.³⁷ Да вера треба да буде *чврста*, али не и *крута*, можда најбоље на овом месту показује, ако можемо рећи, „освешћена” религиозност Јелене Димитријевић. Чврста вера, толеранција, фасцинација мултикултурним благом мистичног и мистериозног Истока, то би укратко били културни садржаји које наша списатељица учитава у свој путописни текст.

Поред библијских и историјских, у *Седам мора и три океана* укрштају се интертекстови многих, по правилу пристрасних водича (Египћанина, Грка, Јерменина, Руса итд) затим текстови из разних брошура и бедекера које ауторка има при руци. Поред тога, занимљив је још један вид интертекстуалног односа са Ламартиновим (Alphonse de Lamartine) текстом³⁸ *Пут на Исток* који је први пут објављен 1835. год, дакле стотинак година пре текста Јелене Димитријевић. Експлицитну референцу са овим Ламартиновим делом налазимо већ на првим страницама путописа наше ауторке: „... ја ћу имати веома занимљиво, веома пријатно путовање, ако Средоземно Море не буде онако за каквог га ја држим по читању Ламартинове књиге *Пут на Исток*.”³⁹ Ово је уједно и доказ генетичке везе са Ламартиновим изворником који ће као релевантна лектира свакако усмерити сплет експлицитне и имплицитне интертекстуалне мреже између ова два аутора тј. текста. Ламартинов текст се показује као хипотекст за путопис Јелене Димитријевић, а оба се могу сагледати и као хипертекстови Шатобријановог (François René Chateaubriand) *Итинерера од Париза до Јерусалима*⁴⁰ (објављен 1811). И тако у недоглед, до општег путописног архитектста.

Како се то Димитријевићкин хипертекст „калеми” на Ламартинов хипотекст? Свакако кроз процес свесне и(ли) несвесне рефигурације, између осталих, и Ламартиновог референтног текста који је српска ауторка, видели смо,

³⁷ Ibid, 271-272, 279.

³⁸ Сам Ламартин се ограђује од жанровског одређења „путопис” назначавајући у *Предговору* да су то само питорескне „белешке” путника, један писани поглед.

³⁹ *Седам мора и три океана*, 17.

⁴⁰ *Itinéraire de Paris à Jérusalem*.

прочитала и можда чак имала са собом током путовања. Кључне тачке пресека њихова два текста јесу управо библијске референце, слике Свете земље и чаробног Истока. Оба аутора су опсесивни оријентофили до те мере да ће Ламартин Исток назвати отацбином своје имагинације⁴¹, а Јелена Димитријевић ће у својим текстовима егзалтирано клицати својој великој и светој љубави и религији: „... да видим Исток који је за мене вазда имао необично привлачне дражи.”⁴² Исток је за њих утолико инспиративнији што представља тло са којег су поникле прве цивилизације и велике религије, тло непресушног културног сећања које увек изнова оживљава кроз интертекстуалну меморију аутора⁴³ - песничког субјекта, овде путописца. Тако оживљавају библијске слике пред чулним и духовним очима, а са њима и успомене на рано детињство када су већ усвојили Христову веру слушајући библијске приче од својих мајки и бака, усрдно се молећи и понављајући свети текст: „Зар нисмо сви ми још као деца слушали причу о праоцу Јакову...”⁴⁴ и „... земља Јахвеа и Христа! Земља чије су име моје дечје усне небројено пута промрмљале, чије су слике прве обојиле моју младу и нежну машту!”⁴⁵ И сада, приликом обиласка светих места тај имагинарни свет из дечје уобразиље истински искрсава и постаје снажан духовни медиј за комуникацију са душама живих и мртвих:

О шта све, или боље да кажем, на кога све нисам мислила из Старог и Новог Завета! [...]

...осетих све своје најмилије, и живе и умрле, да заједно са мном скрећу поглед с мора на гору, с горе на реку Јордан, на хришћанске светиње. У духу сви су били са мном: Она која ме је учила да се Богу молим; и они са којима сам му се молила: мајка, сестре, брат... : живи и умрли.⁴⁶

Тако се и Ламартин у цркви Светог гроба моли:

⁴¹ Alphonse de Lamartine, *Le Voyage en Orient* (Paris: Librairie Hatier, 1925), 32. (У даљем тексту превод свих цитираних одломака је наш)

⁴² *Седам мора и три океана*, 11-12, 54-55.

⁴³ Види: *Introduction à l'intertextualité*, 84.

⁴⁴ *Седам мора и три океана*, 12.

⁴⁵ *Le Voyage en Orient*, 37-38

⁴⁶ *Седам мора и три океана*, 243, 248.

... за мог оца на овоме, за моју мати на ономе свету, за све оне који јесу са нама и оне којих више нема, али са којима невидљива нит никад није прекинута: заједница љубави постоји увек; имена свих оних које сам познавао, волео и који су мене волели пређоше преко мојих усана и зауставише се на каменој плочи Светог гроба.⁴⁷

Колико је имагинарно, пренето усменим предањем од мајке и баке Хаџи-Руже, јаче од реалног тј. чулним очима видљивог, показује искуство наше ауторке на Светом гробу:

И тада је моја детиња главица била пуна чудних замисли и претстава, којих не могу да се ослободим чак ни пошто сам видела Христов Гроб!...⁴⁸

Оба аутора на готово истоветан начин, уз цитатни текст јеванђеља, фабулирају импресије са Гроба:

А сам Христов гроб подељен је у два дела. У првом је делу камен где су седели анђели, два анђела, они што су одговорили светим женама које у први дан недељни дођоше врло рано на Гроб и донесоше мирисе ,нашавши камен одваљен`...

,И ушавши не нађоше тијела Господа Исуса.

И кад се оне чуђаху томе, гле, два човјека сташе пред њима у сјајним хаљинама;

И кад се оне уплашише и оборише лице к земљи, рекоше им: што тражите живог међу мртвима?

Није овде; него устаде...` (Лука, гл. 24, 3-6)⁴⁹

Сам Гроб је покривен мрамором у облику саркофага. Златна и сребрна кандила вечито горе, никад се не гасе...⁵⁰

Ламартин бележи да је Свети гроб

подељен у два мала светилишта: у првом се налази камен где сеђаше анђели кад одговорише светим женама: ,Није овде, него устаде (васкресе)`; друго и последње светилиште затвара Гроб који је

⁴⁷ *Le Voyage en Orient*, 55.

⁴⁸ *Седам мора и три океана*, 266.

⁴⁹ Анотација је наша. Већ смо напоменули да Јелена Димитријевић некад забележи, али често и не забележи место из Библије које цитира.

⁵⁰ *Седам мора и три океана*, 267-268.

покривен саркофагом од белог мермера [...] Златне и сребрне лучице (lampes) које вечно горе, обасјавају ову капелу...⁵¹

На овом интертекстуалном раскршћу оба аутора (Јелена Димитријевић више него Ламртин), служећи се одговарајућим библијским прототекстом у виду правих цитата, примењују технику наративизације како би избегли пуку дескрипцију и дочарали ефекат *радње* тј. поетске слике *драматичних* збивања из Новог завета, јер, како је још то Лесинг (Gotthold Ephraim Lessing) тврдио у XVIII веку, радње су прави предмет поезије, а „описивање је просто *ancilla narrationis*, вазда потребан слуга, али увек подређен, никад слободан.”⁵² Читава Света земља, у пишевој и читаочевој интертекстуалној имагинацији, постаје аутентична позорница на којој се смењују библијске представе. При том је видан напор оба писца да, у имагинацији својој, укину временски јаз који их дели од тих дешавања и да тако пређу у вечну садашњост. Још у Египту, камили – Египћани и судански црнци подсећају на људе из Библије и народ је у ношњи како су се носили народи из Библије. А у Светој земљи све је свето:

Од камених кућа сеоских чине се храмови; од савремених пастира, пастири из Библије [...] Пастири су сачували **потпуно библијски тип!** И као што у сваком старом и отменом Јеврејину у народној ношњи познате Аврама и Јакова и у свакој младој и лепој Јеврејци, било из Јерусалима или из његове околине, видите Ребеку и Рахилу, тако и у овим пастирима, не само због ношње, но и због физиономије, - гледате **оне** пастире.⁵³

Када у бањи Витезди међу болесницима угледа једног здравог и лепог младића зеленкастих очију, дуге смеђе косе, гологлавог и у сандалама, Јелена Димитријевић Га је познала:

Познала сам Исуса Назарећанина... Под овом верском сугестијом учинило ми се **да живим у оном времену** у коме је Он живео...⁵⁴

⁵¹ *Le Voyage en Orient*, 54.

⁵² Žerar Ženet, *Figure*, prir. Mirjana Miočinović (Beograd: Vuk Karadžić, 1985), 93.

⁵³ *Седам мора и три океана*, 245, 289, болд В. Ђ.

⁵⁴ *Ibid*, 289, Болд В. Ђ.

На Генисаретском језеру, где су се одиграли сви важни догађаји из јеванђеља, Ламартин има осећај да баш сад и овде, *hic et nunc*, присуствује одвијању мистериозних сцена из Новог завета и као да гледа *исте* слике и призоре које су Он и апостоли пред собом имали. Са формалне стране, та жеља за вечном и уједињујућом садашњошћу очитује се кроз фреквентну употребу наративног презента и деиктичке речи „ево, ено, гле” (*voilà*):

Ево Емауса, где [Он] одабра своје ученике... **Ево** Тиберијаде, где се указа светом Петру... **Ево** Капернаума... **Ево** најзад читавог јеванђеља са његовим дирљивим параболама и његовим дивним и нежним сликама **које нам се указују онакве какве се указиваху слушатељима божанског Учитеља...** **Ево** земље коју је Христ одабрао... **Ево** планина где је **као и ми** посматрао излазак и залазак сунца...⁵⁵

Тако и Јелена Димитријевић у Назарету, као мало пре у Витезди, уосталом, као на свим светим местима, „поново живи” библијско време:

Нигде ми у Светој Земљи није било овако како ми је у Назарету. **Као да живим у оно време када је Он овде живео.** У сваком лепом дечаку видим Њега. [...]

Гле, и сад га видим: прати своју Матер на воду, на онај извор пред којим смо мало час стајали...⁵⁶

Овим, разуме се, нисмо исцрпили све цитате, референце, реминисценције и одјеке библијског интертекста којим је, како са тако и без наводних знака, прожет путописни текст наше ауторке, па ипак, на општем плану, указали смо на његову мултифункционалност: уз пратећи паратекст, он живо илуструје библијски итинерер Јелене Димитријевић без кога би сам текст попримио суви репортажни карактер извештавања са лица места; он је витална спона хипертекстуалних односа који се успостављају са претходним (хипо)текстовима од којих су, видели смо, најрепрезентативније Ламартинове питорескне *белешке*; он подржава и подстиче ауторову и читаочеву моћ имагинације која у савезу са духовним и чулним очима

⁵⁵ *Le Voyage en Orient*, 42, болд В. Ђ.

⁵⁶ *Седам мора и три океана*, 340-341, болд В. Ђ.

треба да нам пружи верну илузију библијске и историјске „стварности” (животности) не да би нас обманула, већ да би нас приближила *чврстој* вери; он је и посредна веза за духовну комуникацију са члановима породице, са живима и мртвима и са сопственом прошлошћу; он *драматизује* статичне левантске пределе који наткриљују света места стешњена између мора и сунца формирајући тако живописни декор за „поновно одвијање” библијских догађаја; најзад, као прави, потпуни, референцијални и *илустративни*, библијски цитатни интертекст у *Седам мора и три океана* Јелене Димитријевић чува културну ризницу Истока и изворног Светог писма (треба рећи прецизно: изворног Даничићевог и Вуковог превода-палимпсеста!) истовремено афирмишући и националну, српску културну традицију која је у нераскидивој интертекстуалној спрези са праисконским тлом Оријента.

Литература:

Bahtin, Mihail. *Rani spisi*. Beograd: Službeni glasnik, 2010.

Bart, Rolan. *Književnost. Mitologija. Semiologija*. Beograd: Nolit, 1979.

Barthes, Roland. *Théorie du texte*. доступно на http://asl.univ-montp3.fr/e41slym/Barthes_THEORIE_DU_TEXTE.pdf 28.7.2013.

Biblija ili Sveto pismo Staroga i Novoga zavjeta, preveli Đura Daničić i Vuk Stefanović Karadžić, Glas mira, <http://www.biblija.rs/download/biblija.pdf> 2. 8. 2013.

Димитријевић, Јелена. *Седам мора и три океана. Путем око света*. Београд: Државна штампарија Краљевине Југославије, 1940.

Eagleton, Terry. *Književna teorija*. S engleskog prevela Mia Pervan-Plavec. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1987.

Eror, Gvozden. *Genetički vidovi (inter)literarnosti*. Beograd: Otkrovenje-Narodna knjiga, 2002.

Genette, Gérard. *Palimpsestes*. Paris: Editions du Seuil, 1982.

Grubačić, Slobodan. *Aleksandrijski svetionik*. Sremski Karlovci-Novı Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 2006.

Гвозден, Владимир. *Српска путописна култура 1914 – 1940*. Београд: Службени гласник, 2011.

Intertekstualnost & intermedijalnost, Zbornik sa radova sa naučnog skupa. Uredili Zvonko Maković, Magdalena Medarić, Dubravka Oraić i Pavao Pavličić. Zagreb: Zavod za znanost o književnosti, 1988.

Kristeva, Julia. *Séméiotikè. Recherches pour une sémanalyse*. Paris : Editions du Seuil, 1969.

Lamartine, Alphonse de. *Le Voyage en Orient*. Paris: Librairie Hatier, 1925.

Pageaux, Daniel-Henri. *La littérature générale et comparée*. Paris: Armand Colin, 1994.

Piégay-Gros, Nathalie. *Introduction à l'intertextualité*. Paris: Dunod, 1996.

Tadié, Jean-Yves. *La critique littéraire au XXe siècle*. Paris: Pierre Belfond, 1987.

Ženet, Žerar. *Figure*. Beograd : Vuk Karadžić, 1985.

Vladimir Đurić
Faculté de Philologie
Université de Belgrade

L'intertexte biblique dans *Sept mers et trois océans* de Jelena Dimitrijević

En se rapportant aux théories contemporaines de la citation ainsi qu'aux théories de l'intertextualité (Kristeva, Barthes), et surtout aux distinctions de la transtextualité proposées par G. Genette, cet ouvrage examine le rôle et la fonction de l'intertexte biblique (à savoir des citations) dans le récit de voyage *Sept mers et trois océans* de Jelena Dimitrijević, une auteure moderne serbe. Outre la Bible comme l'intertexte cité, les cotés paratextuels du récit, qui suivent logiquement la matrice du texte, ont été mis en relief de même que certaines formes des croisements intertextuels avec *Le Voyage en Orient* de Lamartine où le prototexte biblique se voit comme le pivot de leurs intersections. L'auteure évoque à point nommé les extraits représentatifs des *Écritures* en suivant la chronologie de ses visites des lieux sacrés en Egypte, Palestine et Syrie ce qui donne une fidèle *illusion* référentielle, un *effet* de réel, c'est-à-dire d'une expérience vivante et dramatique. Le discours historique est absorbé par le discours biblique, le passé est assimilé par le présent, l'exaltation religieuse et l'art d'imagination y triomphent. Finalement, on a démontré que le mosaïque des citations et des références bibliques, finement restructurées par Jelena Dimitrijević dans son récit, tout à fait correspond au type *illustratif* de la citation qui *représente* avec dignité la tradition familiale, nationale et culturelle.

Mots-clés: la Bible, l'intertextualité, la citation, l'imagination, Jelena Dimitrijević.

UDC 821.163.41.09-992 Димитријевић Ј.
801.73

Original scientific article

Vladimir Đurić
Faculty of Philology
University of Belgrade

Biblical Intertext in Jelena Dimitrijević's Travels *Seven Seas and Three Oceans*

Referring to contemporary theories of citation, as well as to certain poststructuralist theories of intertextuality (Kristeva, Barthes), and especially to distinctive marks of transtextuality which were given by Genette, this paper examines the role and the function of biblical citations in the travels *Seven Seas and Three Oceans* by Serbian author Jelena Dimitrijević. The paper points to the paratextual aspects and the intertextual connections of the travels with the Bible as well as with Lamartine's *Travel to East*. A prompt evocation of relevant passages from the Bible, which follow the chronology of author's visits to holy places in Egypt, Palestine and Syria, provides an authentic referential *illusion* for the readers, an *effect* of a truthful, vital and dramatic experience. The historical discourse blends into the biblical one, the past blends with the presence, the sensuous eyes nurture the spiritual ones, triumphing in the religious trance and the power of imagination. Finally, the paper shows how a mosaic of biblical citations and references, which Jelena Dimitrijević refigures in her travels, integrates completely in the *illustrative* type of citation which *represents* the family, national and cultural tradition.

Keywords: Bible, intertextuality, citation, imagination, Jelena Dimitrijević.

Биљана Дојчиновић
Филолошки факултет
Универзитет у Београду

Рукавице, велови и призори „силног оружја”¹

Одједи рата и револуције у прози Вирџиније Вулф и Јелене Димитријевић

Поређење приповетке Вирџиније Вулф „Госпођа Даловеј у Улици Бонд” и Писама из Солуна и романа *Нове* Јелене Димитријевић показује на који начин велики преврати попут Првог светског рата, ратова и револуција уопште, продиру у дела чија је основна тема наизглед приватни, скрајнути живот жена. Из истог угла пореде се и представе о маскулинитетима с почетка двадесетог века које припадају широком распону модернизма, а у овом случају су у питању два краја Европе – Британија и Балкан. Рад настоји не само да успостави везе између ова два дела Европе већ да преиспита и сам опсег појма *модернизам* и да у њега уведе и женску књижевност која је настајала на Балкану и бавила се Балканом.

Кључне речи: Први светски рат, женска књижевност, маскулинитети, модернизам, Балкан.

Нема сумње да је Први светски рат тачка прелома на почетку 20. века и да је бол који је овај глобални сукоб нанео човечанству дубоко присутан и у књижевности и уметности која је потом настајала. Осећање пустоши, губитка, празнине и бесмисла, оплакивање мртвих и страх од онога што тек долази, присутно је на разне начине у књижевности модернизма – као тема, архетипски образац или као позадина приватног живота.

У роману *Госпођа Даловеј* Вирџиније Вулф (Virginia Woolf) траума Првог светског рата присутна је у свести протагониста у распону од немилих успомена до потреса који Септимуса Ворена Смита води директно у смрт. У роману *Ка светионику* рат је нема сила која односи многе, али они који преживе

¹ Овај рад је настао у оквиру пројекта бр. 178029 Министарства за просвету, науку и технолошки развој Републике Србије, *Књиженство, теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915. године*.

настоје да наставе тамо где су стали. Тај основни порив – наставити после свега, на специфичан начин је присутан и у приповеци „Госпођа Даловеј у Улици Бонд” (“Mrs. Dalloway in Bond Street”, 1922), која је скица будућег романа, и истовремено карика између тог и првог објављеног романа ове ауторке.

Али, да није само Велики рат био повесна пошаст која у том часу разара људске животе, показује дело ауторке која ствара на другом крају Европе. Јелена Димитријевић се у лето 1908. спрема за путовање на Запад, а одлази на Исток, у Солун, одакле стижу вести о револуцији. Она путује да би видела шта се збива са муслиманским женама, којима је целог живота привржена. Свет који Јелена Димитријевић највише описује у *Писмима* и, касније, роману *Нове*, наизглед је сасвим приватан простор жена у Отоманској империји, скрајнут, заштићен. Али, заправо, она открива да таквог простора нема, да повест продире свугде и да се свет незадрживо мења: нема приватног чина нити избора који није најдубље повезан са оним што се „напољу” збива. Обе ауторке показују шта за приватне животе значи час у коме империје нестају, границе бивају преиначене а вековне вредности губе ефикасност и смисао, при чему се темпо живота и промена убрзава као никада раније. Све су то одлике модернизма као историјског тренутка. Када је о књижевности и уметности уопште реч, модернизам доноси усредсређеност на субјективни доживљај, али не изолује субјект од историјског тренутка, напротив. Иако је модернизам имао сличне одлике од Европе до Кине, сам појам дуго се везивао за књижевност насталу на Западу, и то из пера неколицине аутора. *Модернизам* као књижевноисторијски термин постао је нека врста нормe изведене из дела аутора попут Елиота (Eliot), Џојса (Joyce), Паунда (Pound), Пруста (Proust), Вирџиније Вулф: демократизација тема и ликова, продор тривијалног у уметност, осећања узнемирености, незнања, бола, фрагментарност у изразу, потрага за посебним тренуцима, епифанијама, просевима сећања, тематизација протока времена, јесу одлике које су постале мера модернистичког дела. Такво устоличавање једног или неколицине модела у ствари је у потпуној супротности са изворном ситуацијом ових аутора – они су стварали у сукобу са традицијом, борећи се да створе сопствени израз и неретко ступајући у отворени сукоб са претходницима. Док су се, временом, ови аутори ослободили маргиналне позиције, писци из других, „скрајнутих” култура и даље су остајали по страни, непримећени, заборављени, наизглед неуклопиви у дефиниције модернистичког

стварања. А то нарочито важи за списатељице. Тек од деведестих година 20. века указује се и на друге значајне модернистичке ауторке, осим Вирџиније Вулф и Гертруд Стајн (Gertrude Stein), али пре свега на енглеском језику. Списатељке из „малих језика” и даље тешко добијају признање за обрте и иновације које су извеле у својим културама. Овај рад представља покушај да се дело Јелене Димитријевић, српске модернистичке ауторке, упореди са прозом Вирџиније Вулф, и тако уклопи у контекст европског модернизма.

Иако је роману Јелене Димитријевић *Нове* по времену настанка, теми и жанровској припадности ближи први роман Вирџиније Вулф, *Излет на пучину*, у овом тексту реч је највише о приповеци из које је касније развијен познати роман *Госпођа Даловеј* јер су и *Писма из Солуна* дело које садржи клицу романа *Нове*. У питању су дела која теме женског света у сенци „силног оружја” зачињу, настављају и варирају, а њихове разлике и сличности треба да дочарају ширину и обухватност онога што су и модернизам и Европа били на почетку 20. века.

У Улици Бонд

Први објављени роман Вирџиније Вулф успоставио је две важне одлике њеног стваралаштва, које су истовремено и одлике модернистичке књижевности. Прва је ослањање на аутобиографију, и отуда на прототипове ликова, а друга је понављање ликова у више различитих дела. Вирџинија Вулф вероватно није први модернистички аутор на ког бисмо помислили када поменемо појављивање истих ликова у различитим делима. То би можда најпре био Фокнер (Faulkner), који је у свом опусу многе ликове померао из првог плана у епизодне нише. Сличан поступак се, заправо, везује првенствено за Балзака и *Људску комедију*, али ни Вирџинији Вулф, нити Џојсу, тај поступак није био стран.

У *Излету на пучину* се тако појављују и ликови које ћемо под истим именом сусрести и десет година касније. „Г. и гђа Ричард Даловеј, Браунова улица 23, Мејфер”² Најављени и уведени у свет њених ликова с пуном адресом, они ће се појавити и у приповеци „Госпођа Даловеј у Улици Бонд”, а потом и у

² Вирџинија Вулф, *Излет на пучину*, Службени гласник, Београд, 2013, 38.

роману *Госпођа Даловеј* из 1925. године. Када следећи пут сусретнемо Кларису Даловеј, она ће имати око педесет година³ и одлазити у шетњу Лондоном. Између ова два њена појављивања прошао је Први светски рат. У *Излету на пучину* видимо најаву рата, британску флоту. Затечени на палуби, путници ћутке гледају у бродове налик на „слепе звери” што трагају за пленом, „остављајући чудан утисак дисциплине и туге на води”. Тренутак је застрашујуће свечан. Клариса ће упитати Ричарда „Наши, Дик?”, а када он одговори „Медитеранска флота”, окренуће се према Рејчел и стегнути јој руку: „Зар ти није драго што си Енглескиња!”⁴.

У приповеци „Госпођа Даловеј у Улици Бонд” сећање на рат је свеprisутно. За разлику од романа који се развио из ове приче, Клариса одлази да купи не цвеће, већ рукавице,⁵ и то је повод око ког настављају да се плету њене мисли о прошлости – личној, о оцу, о далеком претку, о сестрама, мужу, али и мисли о свакодневици и себи и другима у њој. Хју Вајтбред и његова болесна жена Мили, Кларисина вршњакиња, напоредо су у њеним мислима са људима који су изгубили најмилије у рату:

Колико су људи патили, колико су патили, размишљала је, мислећи на госпођу Фокскрофт у амбасади прошле ноћи, прекривену драгуљима, како се једе, јер је тај фини дечак мртав и сада ће стара палата (Дартналова кола прођоше) припасти рођацима.⁶

Рат је оставио разоран траг чак и у наизглед тривијалној ствари попут избора рукавица, јер ће девојка у продавници рећи да од рата рукавице нису више тако поузданог квалитета. Нарочито је једноставност, као израз префињености, суштина елеганције, постала реткост.

„Сећате ли се да сте пре рата имали рукавице са бисерним дугмадима?”

³ “Of course, she thought, walking on, Milly is about my age – fifty, fifty-two” (Virginia Woolf, “Mrs. Dalloway in Bond Street”, 1922.)

<https://www.google.rs/#q=mrs.+dalloway+in+bond+street&safe=active>. Даље наведено као Woolf, 1922.

⁴ Вирџинија Вулф, *Излет на пучину*, Службени гласник, Београд, 2013, 72.

⁵ „Госпођа Даловеј је рекла да ће сама купити рукавице.” (Ibid). Призори куповине рукавица помињу се и у роману *Госпођа Даловеј*, али су потиснути у позадину збивања. В. Вирџинија Вулф *Госпођа Даловеј*, Београд: Политика, Народна књига, Београд, 2004, 12 и 20.

⁶ Woolf, 1922.

„Француске рукавице, мадам?”
„Да, биле су француске,” рече Клариса. (...)
Са бисерним дугмадима, мислила је Клариса, савршено једноставно – баш француски!⁷

Док испробава рукавице и чека, Клариса размишља о продавачици, колико јој старија изгледа, без назнаке о томе када ју је последњи пут видела. То није ни потребно – јасно је шта је створило тај дубок јаз, материјални, културни, душевни. Тешко је после крвавог и трауматичног искуства кроз које је Европа тек прошла, изгледати млад. Тешко је досегнути савршенство једноставности француских рукавица чија је префињеност истовремено и еротичност – рукавице које Клариса тражи треба да су мало изнад лакта. Но, и у томе је Клариса пре свега госпођа Даловеј. Када проба први пар и каже продавачици да јој не одговарају, девојка је пита да ли носи наруквице. Клариса одговара да је то можда због прстена. То је фини детаљ који пристаје јунакињи чији друштвени идентитет пребива у презимену. Прстен, презиме уваженог мужа, то би могла бити Клариса за друге. Седа, али младог лица, видели смо, и без тајанствености ероса који би наруквице испод рукавица наговестили. Тај детаљ подсећа на мадам Вијоне из Џејмсових (James) *Амбасадора*, на сцену у којој је први пут, наравно, заједно са Стретером, видимо: она је одевена у црно које изгледа прозачно и лагано, а Стретер има утисак, некакво несигурно „осећање да испод њених финих црних рукава звезка више златних наруквица и ланчића него што је икада досад видео да носи једна дама”.⁸ На трагу смо егзотичног као трансгресије – мадам Вијоне мора бити дама, али исто тако мора да наговести неку врсту прекорачења. То је игра скривања и откривања, наговештаја и неречености, са џејмсовски одмереним призвуком Оријента.

Исте године када и прича о госпођи Даловеј, објављен је Џојсов *Уликс* у коме, на самом почетку, Леополд Блум бива осујећен у једној од преподневних војерских авантура. Када угледа дотерану жену на другој страни улице, испред отменог хотела, један од детаља који запажа јесу, наравно – рукавице: „...он виде светломрку кожу рукавице, како се пресијава на сунцу, уткане пруге. (...) Дамска рука”⁹.

⁷ Woolf, 1922.

⁸ Henri Džejms, *Ambasadori*, Nolit, 1955, 172.

⁹ Џејмс Џојс, *Уликс*, ЦИД, Подгорица, 2001, 85.

Но, Блум, жели да види оно што је још еротичније јер је забрањено, покривено – ногу коју ће жена открити када буде улазила у кола.

Гледај! Гледај! Блиста свила господске чарапе беле. Гледај!
Између њих уз звоњаву протутња тешки трамвај. Оде воз. Стока једна
раздрнана. Баш ми се не да. На самом прагу блаженства.¹⁰

Мало пре тога, Блум се забављао својим оријенталним фантазијама. „Негде на истоку: рано јутро, полазак у зору. (...) Сенке џамија међу стубовима”¹¹. Исток је у Блумовој свести скоро увек еротизован и прожет оним што бисмо данас назвали „оријентализмом”¹² – то је нереална представа другог које је тајанствено, и стога истовремено привлачно и застрашујуће. Доброћудни Блум том мистериозном истоку једноставно приписује стереотипне представе свог доба.

Империја, али друга

Управо негде између стварног 16. јуна 1904. и његовог књижевног овековечења у *Уликсу*, тачније, 1908. године, Јелена Димитријевић пише *Писма из Солуна*. То је збирка од 10 писама које у периоду од другог августа до 11. септембра 1908. шаље својој пријатељици Лујзи Јакшић у Београд, из Солуна. Њен одлазак тамо, скупа са супругом, Јованом, „Јовом”, Димитријевићем, био је инспирисан вешћу коју је у новинама прочитала, да су се, захваљујући Младотурској револуцији, Туркиње „развиле”. Вест се показала нетачном, и Јелена Димитријевић проводи неколико седмица у Солуну као сведок првих дана новог доба, посматрајући га пре свега из перспективе самих Туркиња. Писма су објављивана одмах у *Српском књижевном гласнику* а 1918. и као целина. Вероватно да се и тада Јелена Димитријевић руководила истим принципом који је, много касније, описала у писму које је уреднику *Политике* послала из Каира 28. децембра 1928. године:

¹⁰ Ibid.

¹¹ Ibid, 69.

¹² В. Зорица Бечановић Николић, „Парадокси хибридности, оријентализма (балканизма) и субалтерности у роману *Нове* Јелене Димитријевић”. Књиженство, *часопис за студије књижевности, рода и културе*, 2011, бр. 1, <http://www.knjizenstvo.rs/magazine.php?text=14>.

Писмо, које шаљем преко *Политике* гђи Делфи Иванићки, написала сам за јавност. У њему нема ничега приватног и ја држим да ћете му ви дати места у вашем листу...¹³

Исто је тако вероватно и да ју је искуство са *Писмима из Солуна* навело да у овом писму, двадесет година касније, подвуче, дословно:

Најлепше молим кад се штампа – ако се штампа – ово моје писмо, да се обрати пажња на коректуру и да се у тексту ништа не мења нити додаје.¹⁴

Прво што Јелена Димитријевић у револуционарном Солуну затиче јесте велика радост:

Од свога постанка, Солун никад није био ово што је ових дана: највеселији град на свету; колевка слободе народима Империје, нова Мека муслиманима.¹⁵

Када Јелена Димитријевић у *Писмима из Солуна* пише реч „Империја” великим почетним словом, она мисли на империју која са госпођом Даловеј, или са госпођом Вулф, не чини асоцијативни круг – не на Британску империју, већ на Отоманско царство. У *Писмима из Солуна* она описује Младотурску револуцију и њен утицај на жене, док је у роману *Нове*, објављеном 1912. године та револуција још увек у припреми и очекивању, али се већ виде назнаке њене неиспуњености. У оба случаја женска позиција јесте мерило испуњености захтева, мера еманципације. У *Писмима*, то је пре свега одећа, у *Новама*, то је однос према жени која пише. Над оба ова дела, међутим, лебди сенка још једног преокрета који ће се на Балкану одвијати 1912. и 1913. године – Балканских ратова. У светлу тог предосећања, да је с царством свршено, пребивају још и *Писма из Ниша о харемима*. Доживљај (пред)револуционарног полета, односно поверења у преокрет, у овим текстовима увек подсећа и на оно што ће се даље дешавати.¹⁶ Истовремено, низ револуција и ратова на Балкану треба да нас подсети на то да Велики рат, Први светски рат, није једина траума на почетку

¹³ Јелена Димитријевић, Р 645/153, Народна библиотека Србије.

¹⁴ Ibid.

¹⁵ Јелена Димитријевић, *Писма из Солуна*, Карпос, Лозница, 2008, 23.

¹⁶ На крају четвртог писма, када приповеда о сусрету са женама које оптужују Ђулистан Исмет ханум за лицемерје, она пише: „И окренух се, као да ће ми оне рећи довиђења: довиђења у новој револуцији!...” (Ibid, 46).

20. века, иако јесте највећа.¹⁷ Младотурска револуција и Балкански ратови који претходе Великом рату и те како утичу на стварање нове слике света у овом делу Европе. Другим речима, није довољно бити свестан само Првог светског рата као основне тачке прелома која је утицала на модернизам. Без обзира на опсег и огромне последице тог рата, и сукоби који су се дешавали на ободима Европе имали су ефекат тектонских поремећаја. Најзад, није само једна империја била Империја – са великим словом. Промене које су задесиле простор Отоманске империје при томе су вероватно биле дубље и драстичније него у остатку Европе. Јелена Димитријевић пише управо о тим потресима из наизглед приватне, интимне перспективе жена, пре свега муслиманки.

На самом почетку *Писама* јасно видимо ознаке револуције, пре свега „силно оружје”:

...цела физиономија до јуче оронуте старе Турске, од јуче подмлађене, подсећаше ме на револуцију: оружје, на свакој станици оружани до грла људи, а од црвених застава што су се лепршале у рукама толико душа и на толиким зградама чинила ми се крв...; па видеда сам крв чак и онда кад су се младотурци с хришћанима љубили и по њима слали њиховим првацима братско поздравље, и од те сам се уображене крви стресала... Силно оружје; дуге пушке одсјајују према крупном јулском сунцу; узвици „живела слобода” проламају плаво македонско небо. Ја бацам погледе у то небо, у голе брежуљке, у сагореле долине, у Вардар што путује с нама, и слушам: вичу ли хришћани живела слобода...¹⁸

Јелена Димитријевић поставља питање о дубини коју ова револуција захвата и њеном значењу за поробљене народе, и тиме ставља до знања да неће бити мира, да ће крв увек претити, докле год је Отоманска империја на Балкану. Још у првом писму, она пита: „нашто ће ово изићи и како ће се свршити.”¹⁹ Њена сопствена историјска позиција изненада бива истакнута: „јесу ли ово Турци које су ми описивала уста једне њихне негдашње робиње – моје мајке?”²⁰ Касније, када је већ више седмица у Солуну, она подвлачи „пропагандну” паралелу коју младотурци праве са руском револуцијом. Свако вече у биоскопу у башти „Бејаз-куле”

¹⁷ И муж Јелене Димитријевић погинуо је 1915. године на фронту.

¹⁸ Јелена Димитријевић, *Писма из Солуна*, Карпос, Лозница, 2008, 15.

¹⁹ Ibid, 25.

²⁰ Ibid. Јелена Димитријевић ће и нешто касније, у писму од 23. августа, поновити то. „Ја сам дете малог народа. Ја сам кћи мајке некад и саме робиње, потчињаване и понижаване” Ibid, 52.

...слике из руске револуције, страшне, с много крви, које се дају по жељи младотурака. Они, гледајући их, дижу главу високо: њихова револуција је „бела”.²¹

Али, велика револуција у Русији тек ће се догодити, као што ће се и „бело” младотурске револуције вишеструко зацрвенети. Исмаил Енвер беј (1881-1922), вођа Младотурске револуције, биће генерал у Балканским ратовима, а историја му ставља на терет и геноцид над Јерменима, као и пораз у Првом светском рату.²²

Још једна одлика ове револуције јесте весеље које непрекидно траје на улицама; али исто тако и штрајкови, несташнице свега и свачега. Јелена Димитријевић закључује да је слобода затекла овде људе неспремне.²³ Но, оно што у правом смислу даје слику друштва које треба да прође кроз дубоке преображаје јесте приватност, свакодневни живот. Јелена Димитријевић врло брзо открива да није истина да су Туркиње слободне у тој мери да иду без вела улицом, заједно са својим мужевима. Револуција је тек започела и многа су питања не само нерешена, већ нису још ни дотакнута. Док се улицама проламају звуци *Марсеље* на оријенталним инструментима, и чују повици ”Vive la Liberte”, жене су и даље скривене по харемима и испод покривки. Њихова одећа тако постаје симболичка и метонимијска ознака женског положаја у друштву, ознака која се, зачудо, готово једнако третира од стране „старих” и „нових” Туркиња. Док су ове прве заговорнице старог, патријархалног и оријенталног поретка, „нове” су политички ангажоване, учествују у креирању револуције, али још нису спремне да се ослободе овог видљивог знака женске подређености. Чак и Ђулистан-ханум, најделатнија и политички најангажованија међу „новима”, залаже се за очување покривке. У дугом разговору који Јелена Димитријевић с њом води, наведеном у четвртном писму Лујзи Јакшић, млада, образована и политички свесна Туркиња покушава да убеди своју саговорницу

²¹ Ibid, 81.

²² В. примедбу приређивача у Јелена Димитријевић, *Писма из Солуна*, Лозница: Карпос, 2008, 19.

²³ „неваспитане за њу, и стога је они злоупотребљавају: штрајкују и певају улицом из свега грлатог грла... (...) Они разумевају под слободом оно што другима одузимају слободу” (Јелена Димитријевић, *Писма из Солуна*, Лозница: Карпос, 2008, 58).

у практичност, па чак и лепоту, чаршафа. Као добар посматрач и вешта саговорница, Јелена Димитријевић потенцира супротности које Ђулистан-ханум покушава да заглади и споји. Оне разговарају на француском, а ускоро се испоставља да Ђулистан говори и енглески, немачки, грчки, јерменски, да је прва Туркиња са дипломом факултета. Ђулистан-ханум има око 30 година и мајка је две девојчице, које протрчавају кроз собу у амбир хаљиницама, одевене, дакле, по западњачкој моди. Њихова мајка говори како ће их уписати у француску школу, али да ће их учити да воле све што је Турско, тако да се њена деца не би никад осетила несрећна²⁴, а то је у складу са њеним ставом да су француске гувернанте донеле невоље турским девојакама, и звучи заправо као сажетак романа *Нове*.

А те наше несрећне девојчице уче језик: и слушају чудне приче од својих заблуделих учитељица, осећају дуго време у харему, преврћу очима и уздишу за временом кад ће моћи бацити чаршаф и вео и метнути на главу шешир; јер турске жене све носе што Европљанке, само не шешир. Та једна наша женска деца харем називају апсаном а себе апсеницима.²⁵

Можда више него и сама покривка, непостојање адреса нам показује колико је тај град био другачији од европских. Солун у који Јелена Димитријевић одлази није модеран град. Иако велики, Цариград у малом,²⁶ и мада и ту путнике превозе трамваји, као и у Цојсовом/Блумовом Даблину, заосталост се види по том детаљу који значи, између осталог, да се анонимност у граду ни издалека не може да замисли.

Још ни имена улицама, а камоли броја кућама. Та и та махала, близу тога и тога хамама, до те и те џамије...²⁷

У скоро комичној епизоди трагања за кућом жене са којом жели да разговара, Јелена Димитријевић стално бива упућена на Епаминонду, кафецију, који дели упутства како до кога да се дође. У том тренутку, нашој ауторки се и

²⁴ Ibid, 42.

²⁵ Ibid.

²⁶ Солун је, написаће она у завршном писму, „Мешавина народа, шаренило одеда, сви језици: Цариград у минијатури.” Ibid, 86.

²⁷ Ibid, 18.

од самог проблема покривања или откривања жена, прешнијим чини да се реши проблем сналажења у урбаној средини.

Мадам Verand чини апел на паше и бејове, за промену женских костима. А ја бих молила младотурке за имена улица и бројеве кућа у Солуну. Молила бих их да се и за ово угледају на стару, искусну Европу, да јадни њихови гости не лутају по лавиринту улица и уличица, под афричком врућином, под прашином као сахарским песком.²⁸

Контраст европских обичаја, позајмљених, површно преузетих и плитко пресађених на тле Отоманске империје, Јелени Димитријевић понекад изгледа неодољиво смешан. „О, што је смешно! ... Мидери, локне, француски, енглески и темена.“²⁹. Али, чак и када се смеје, или осмехује, Јелена Димитријевић се никада не подсмева, јер у њеним коментарима нема злобе нити погледа с висине. У текстовима Јелене Димитријевић се увек види да она Исток разуме и воли. Њена објективност и емпатија нарочито су појачани када бива доведена у ситуацију да се опредељује између Европе и Оријента. У једном од харема у којима су „нове“, Јелена Димитријевић ће се суочити са женом која је наводно доведена зато да јој буде тумач, а заправо је „харемски адвокат“³⁰ и која брани идеје старог друштва („...моралније је да човек има четири жене но једну метресу“³¹) оптужујући Европу за неморал који им је донела:

Европска култура унела је у друштво деморализацију, научила је човека да резонује а да не осећа³².

Јелена Димитријевић не наседа на такве изазове. Она не зазире да то забележи и да покаже све стране компликованог односа источњачких жена према ономе што им стиже са Запада. У томе јој помаже и њено познавање турског језика и обичаја, стечено кроз дружење са муслиманкама још из времена док је живела у Нишу, и њен рафинирани идентитет жене на граници култура. Управо способност да се осмехује, а не подсмехује, говори о ширини погледа Јелене Димитријевић. У *Писмима из Солуна* тако имамо слике „свеже“

²⁸ Ibid, 66.

²⁹ Ibid.

³⁰ Ibid, 76.

³¹ Ibid, 75.

³² Ibid.

револуције, тренутка у коме још увек превладава еуфорија због збачене прошлости; наслућивање будућих сукоба који су неминовни на том простору; повезивање са револуцијом у Русији, као шири, историјски оквир унутар ког се истражује дубина револуције као модернизације, као преокрета који треба да живот учини бољим, лакшим. Најпрешније у процесу модернизације који тек наступа јесу, заправо, ствари које се тичу домова и свакодневног живота: попут назива улица, што само на први поглед изгледа тривијално, и положаја жена, па тиме и конструкције целокупног породичног живота. То је оно што Јелену Димитријевић највише и најдубље интересује на самом почетку Младотурске револуције.

Модернистички маскулинитети

Хиљаде младића умрло је да би ствари могле да се наставе. Најзад! Пола инча изнад лакта; бисерна дугмад; пет и четврт.³³

У ове три неизговорене реченице на крају приче „Госпођа Даловеј у Улици Бонд”, сажети су општа историјска позадина такозваног „високог” модернизма – ужас Првог светског рата; нестрпљење протагонисткиње, дубоко лични тон; и опис предмета који најзад успева да добије: „пола инча изнад лакта!”

Лакат женске руке могао би бити зглоб који повезује Британску империју са Отоманским царством, Лондон са Солуном, Кларису Даловеј са јунакињама Јелене Димитријевић, Вирџинију Вулф са „српском Сапфом”. Видљив или невидљив, чини се да је лакат мера женске сензуалности коју сва патријархална друштва, независно од назива империје којој припадају, желе да ограниче, зауздају, држе под контролом. Зато је, не сам лакат који провирује, или лакат који је покривен, већ начин и разлог његовог откривања или покривања, мера еманципације самог друштва³⁴.

³³ Woolf, 1922.

³⁴ У тексту Хенрија Џејмса ”Будућност романа” женски лакат је повезан са списатељским занатом и еманципацијом жена: ”С тим у вези је и чињеница да у енглеском животу данас нема ничег упадљивијег за новопечени пар очију од револуције која се дешава у погледу места и будућности жена – и то је дешавање чак много дубље у тишини него што бука на површини одаје – те бисмо могли да се нагледамо женских лактова већ разиграних с оловком у руци, како уз коначни прасак

У *Писмима из Солуна* Јелена Димитријевић више пута наглашава лепоту *јашмака*. Прозрачна муслинска марама која више истиче него што скрива, јашмак је „бео као снег а танак као паучина” и Туркиње га носе тако „да им се лепо могла видети коса, и накит.” Нарочито су, пише она, жене из Цариграда умеле да наместе тај детаљ „с укусом интелегентних и цивилизованих жена, с много женске кокетерије”³⁵. Такве кокетерије у Клариси Даловеј из приче нема, али се еротичност наслућује управо у томе што њене рукавице треба да сакрију – лакат. Када османлијске жене грде потурчене Јеврејке, Донме, због недоличног понашања, рећи ће да иду руку откривених до лаката. Али, да и саме Османлијке и те како знају да заводе, потврђује сцена из продавнице коју Јелена Димитријевић описује у писму својој пријатељици. Тај приказ представља речиту паралелу сцени из приповетке „Госпођа Даловеј...”:

Туркиње улазе у дућан, дижу вео и седају на столице, уз тезгу с лицем према трговцу... Јуче, један леп трговац, Јеврејин, гледа једну лепу хануму, голих руку до лактова, налакћену на тезгу, и ширећи свилу говори јој нежно, меко: „Добро, душо (џанум, узречица), ја ћу да попустим, али и ви да попустите...” Она црвени не обарајући очи, и тобоже му куди робу; подижу свилу, руке им се додирују, случајно...³⁶

Еротско се храни забрањеним, покривено-откривеним, украденим. Ова сцена из реалности делује као да је куповина Кларисе Даловеј пренета из улице Бонд у фантазије Леополда Блума. Јелена Димитријевић не осуђује актере, она својим описом додатно распирује еротични призивок овог приказа, а напомињући да је начин на који трговац ословљава „лепу хануму” узречица, даје томе тон нечег што је опште, што се понавља. Оно што она осуђује јесте лицемерје друштва, патријархалних назора које подржавају чак и „нове”, бесмислено бацање љаге на „Европу”, на Запад. Ова свакодневна а ипак тако заводљива сцена повод јој је да се са иронијом присети речи „харемског адвоката”:

„Наше жене не могу имати пријатеља, не да им чаршаф”, просто чујем ону интелегентну што личи на Немицу, па јој се смејем и питам је: лаже

развијају прозор који је све ово време био најсујеверније затворен.” (Хенри Џејмс, „Будућност романа” у *Будућност романа*, Службени гласник, Београд, 2012, 90)

³⁵ Јелена Димитријевић, *Писма из Солуна*, Лозница: Карпос, 2008, 48.

³⁶ *Ibid*, 85.

ли мене или себе. Па откуд су Турци љубоморни, кад пуштају своје жене у чаршију?³⁷

Јелени Димитријевић свакако служи на част што ни у једном тренутку није покушала да проблем патријархалног поретка у турском друштву, који је опстао упркос револуцији, поједностави тако што би мушкарце оптужила за све. Иако сматра да је не вера, већ љубомора мужева, одговорна за ненормално стање сегрегације полова – реченицу „Кћи Мухамедова седела је и разговарала се с људима”,³⁸ варира у *Писмима из Солуна* и *Новима*, и упркос чињеници да су жене и даље покривене, она настоји да објективно представи вишеслојност маскулинитета на крају Отоманске империје. Један од најзанимљивијих ликова у *Писмима*, иако дат тек као скица, свакако је Шаћир-паша. У неколико реченица разговора, Шаћир-паша, муж „златокосе Крићанке”, представљен је као „прави племић и центлмен”, способан за иронију: „Ја, отац фамилије, а женин ми гост окреће леђа!”; и за шалу: „Заиста мадам, измениће се све скоро; али... ја нисам више млад, штета!”³⁹ У потоњем роману *Нове*, његову отвореност и еманципованост, скупа са, могли бисмо рећи, еманципованошћу мужа саме Јелене Димитријевић, Јована Димитријевића, имаће супруг Ариф тејзе, који ће здушно подржавати своју борбену супругу. Било би занимљиво, али методолошки неоправдано поредити Јову из *Писама из Солуна* са „Диком” из *Излета на пучину* и приповетке Вирџиније Вулф, јер је Јован Димитријевић стварна личност, а не књижевни јунак.⁴⁰

Ричард Даловеј, „Дик”, ког упознајемо најпре у *Излету на пучину*, потом у приповеци „Госпођа Даловеј у Улици Бонд” и, најзад, у роману *Госпођа Даловеј*⁴¹ јесте лик у чијем развоју нема много одступања. Даловеј из првог објављеног романа Вирџиније Вулф је слободнији и импулсивнији од Даловеја

³⁷ Ibid, 86.

³⁸ Ibid, 77.

³⁹ Ibid, 77-8.

⁴⁰ Онтолошки и књижевно-теоријски на истој равни са њим би могао бити само супруг друге ауторке, Вирџиније Вулф, Ленард Вулф. „Јова” из *Писама* који изазива саблазан у купеу пуном Османлијки, јер није добро обавештен о новим временима, ког враћају са капије када са својом супругом одлази у посету турским домовима, ипак се само донекле се може поредити и са Ленардом Вулфом. Сличност је у подршци коју је давао својој интелигентној жени, списатељки, али би свако даље поређење било прилично натегнуто.

⁴¹ Овом низу бисмо могли да додамо и *Мелимброзију*, прву верзију романа *Излет на пучину* који је приредила Луиз де Салво (Louis de Salvo).

из *Госпође Даловеј*, али у оба дела његове изразите особине јесу политичка конзервативност, конформизам и – недостатак маште. Иако у роману из 1925. представља равнотежу Хјуу Вајтбреду, јер својом збуњеношћу и спутаношћу призива дечачку топлину, у првом објављеном роману Вирџиније Вулф, *Излет на пучину*, Ричард Даловеј је изразито конзервативан и скоро насилан. Он, на пример, описује државу као машину, тврдећи да нема жене која би имала државничке квалитете. Конзервативни Ричард нема ни примисао о тлачитељском устројству машине, нити наговештај побуне, а на његову тираду Рејчел не одговара, осим што замишља готово комичну сцену са огромном машином „попут оне коју видите у Саут Кенсингтону, која лупа, лупа, лупа”. У приповеци, Даловеј проговара у мислима своје жене, потпуно интернализован:

Како би онда жене могле да седе у Парламенту? Како би могле да раде са мушкарцима? Јер постоји тај изузетно дубоки инстинкт, нешто у теби; не можеш то да савладаш; нема сврхе покушавати; и мушкарци попут Хјуија поштују га без речи, што чини да волимо, помисли Клариса, доброг старог Хјуија.⁴²

Жене не могу да раде рационални посао политичара јер имају емоционални вишак који не могу да превазиђу. Није, наравно, Дик могао да се упише тако јасно у Кларисин ум да она томе није допринела. Оно што је недостатак маште код Ричарда Даловеја у романима *Излет на пучину* и *Госпођа Даловеј* у овој приповеци представљено је кроз одбацивање поезије: „Заиста, она се због тога удала за њега! Он никада није прочитао Шекспира!”⁴³

Раздрагани тон Кларисиних успомена јесте, наравно, ироничан. Далеко од тога да је Клариса неконвенционална, напротив. Њен избор показује до које мере јој је стало до стабилности и положаја, толико да поезију практично сматра вишком који би реметио рационални посао не политике, већ брака. У овој приповеци није неопходан никакав директан контакт са Ричардом Даловејем да бисмо сазнали његове мисли о друштвеној улози полова и класа. Када Клариса пожели да девојци у радњи с рукавицама понуди место за одмор „Дик” се истог тренутка јавља као аутоцензура:

⁴² Woolf, 1922.

⁴³ Woolf, 1922. У роману *Госпођа Даловеј* Ричард има суд о Шекспировим (Shakespeare) сонетима, баналан и смешан. Тиме је непознавање из приповетке продубљено као неразумевање у роману. Начини на које ликови читају Шекспира у овом роману представљају битна средства карактеризације.

Дик јој је показао лудост импулсивног давања. Много је важније, рекао је, да се успостави трговина с Кином. Наравно да је био у праву. И она је могла да осети да девојка не би волела да јој се ствари дају. Овде је била на свом месту...⁴⁴

Кларисина последња мисао њему посвећена није само иронична, већ је на граници са комичним. Сви дугови ту изгледају наплаћени. Његов лажни патриотизам, његова конзервативност, стереотипност, све се то вратило као бумеранг у импулсивној, још увек живој, неугашеној, упркос Дику неугаженој, Кларисиној мисли:

Али, ако би Дик умро сутра (...) попут Леди Бексбороу, која је отворила базар, кажу, са телеграмом у руци – Роден, њен најдражи, убијен – она би наставила даље.⁴⁵

Клариса ће и куповину рукавица завршити мишљу да су све те жртве биле потребне „да би се наставило”, да би се наставио живот који ће од оплакивања мртвих врло брзо поново постати потрага за рафинманом.

Лик Арифиног мужа, Али-беја, вероватно има црте Јована Димитријевића, утолико што је образован и напредан у том смислу да подржава напоре своје жене. У контексту романа, он је заиста муж оне „разумне”, која увиђа у чему је тамница турских жена, али не увиђа до краја како из ње изаћи. До осамнаестог поглавља, Али-беј је више сенка, репутација, него стварни књижевни лик. Тек на врхунцу интриге које су приредиле нове играјући по правилима старих – креирајући Фатмин фиктивни брак после ког је слободна да бира мужа – појављује се Али-беј као подршка својој жени и као посредник у читавој ствари. Али-беј је муж који „види се, слободи” своју жену⁴⁶ пред којим она нема ниједне тајне и који јој је „друг и пријатељ” дуже од двадесет година (исто). Тај муж, за разлику од већине мушкараца у затуцаном турском друштву дао јој је „оно што и многе хришћанске жене немају – слободу”⁴⁷. Јелена Димитријевић не пропушта да подвуче да није баш све онако како „нове” у Турској замишљају, да Европа није нужно место слободе, барем не за жене, и да

⁴⁴ Woolf, 1922.

⁴⁵ Ibid.

⁴⁶ Јелена Димитријевић, *Нове*, Београд: Службени гласник, 2012, 219.

⁴⁷ Ibid.

је у неким случајевима тај простор слободе заправо индивидуалан.⁴⁸ Иако је то тренутак тик пред револуцију, Ариф не налази утехе у обећањима будућности. Напротив, разумна, као што јој и име каже, она увиђа да револуција која предстоји не обећава много. Осамнаесто поглавље романа *Нове* садржи градацијски, тријадни увид у незнађе. Нервозну Ариф, која очекује расплет Фатминог „транзиционог” брака са Осман-бејом, муж подстиче да иде на седницу солунског Књижевничког друштва. Када Ариф покуша да то избегне старотурским аргументом („Како ћу сама с толиким људима”), њен муж јој одговара: „Шта те брига?! Кад ја желим, шта те се тиче свет?”⁴⁹ То је нека врста наредбе и молбе истовремено, подстицај да се следе сопствене жеље и израз схватања да неко други, муж, зна шта су заправо женине жеље. Но, оно што се у односу Ариф тејзе и њеног мужа јасно показује, јесте одсуство злонамерности или жеље да се оним другим у односу влада. Они су пријатељи, другови, сарадници, и у том смислу далеко еманципованији од Ричарда Даловеја и његове госпође Даловеј.

Ариф одлази најпре на састанак књижевника и, дубоко разочарана њиховим односом према жени, саставља у себи песму – памфлет, која почиње овом строфом:

Дивљаци! жена још је вама *жена*,
ствар од дрвета, хаљина од ткива,
Од сто вам лета малолетна бива.
Дивљаци! жена још је вама *жена*.⁵⁰

После припитих и самољубивих књижевника, она се сусреће са друштвом жена које се спрема да у новим условима тражи своја права, а заправо, како Ариф увиђа, да се његове председнице боре за „подизање сопствене репутације”⁵¹

⁴⁸ Али, исто тако, она јасно показује да је недостатак система, пре свега систематског образовања и просвећености, оно што уназађује њене сународнице и целу нацију.

⁴⁹ Јелена Димитријевић, *Нове*, Београд: Службени гласник, 2012, 219.

⁵⁰ Песма има три строфе, од којих је прва најинтензивнија, а друге две представљају њену разраду. Јелена Димитријевић, *Нове*, Београд: Службени гласник, 2012, 220-1. Више о значењима те песме у Биљана Дојчиновић-Нешић, „Чаробни сан Истока“ – стварност у роману *Нове* Јелене Димитријевић. Научни састанак слависта у Вукове дане 36/2, МСЦ, Београд, 2007, 279-286.

⁵¹ Јелена Димитријевић, *Нове*, Београд: Службени гласник, 2012, 221.

Трећа седница је седница младотурака и Ариф иде на њу заједно са мужем. „Припремало се за Устав, за слободу” у кући жене која није држала слушкињу, да их не уходи.⁵² Ариф се ни тамо не стишава, напротив. Расположење јој квари осећај да су жене у комитету „не што се мислило да оне имају право на то као и грађани, већ што су људима од потребе, да им буду сигурна ’преносна средства’: под својим чаршафима могли су преносити што се год хтело”⁵³ Други, још непријатнији утисак био је тај да официри нису имали убедљивост, да су били млаки, неуверљиви. Чак је и код онога који је био херој та неуверљивост преовладала: „У његову говору и ходу није се видео темперамент, ни енергија, него оно њино расно: млакост, тромост...”⁵⁴

Врхунац ових сусрета са „европским могућностима” јесте бал код госпође Нисим, на који Ариф муж само допрати, али не улази са њом.⁵⁵ Гледајући све те европске жене на балу, Ариф дефинише значење среће. Срећа је – слобода.⁵⁶ Истовремено, она осећа неправду маргинализације, скрајнутости, која звучи више као усклик саме Јелене Димитријевић, ауторке која долази из „малог језика”,⁵⁷ него жене која припада великом царству. То нам истовремено говори и о скрајнутости саме Отоманске империје:

Може бити врло културна, културнија од много њих овде, па ипак ништа. Туркиња. У њену културу гледа се с неповерењем, или, њена култура прима се с резервом. Само кад је познаду. Али, колико је њих што је познају? Њена дела не иду ван њене домовине, јер њен језик нико не зна и нико не учи. У њеној земљи пакост.⁵⁸

⁵² Овај детаљ подсећа на оно што Ђулистан-ханум говори Јелени Димитријевић у *Писмима из Солуна*, да се лишила слушкиње да би револуционари могли у њеној кући да безбедно кују планове.

⁵³ Јелена Димитријевић, *Нове*, Београд: Службени гласник, 2012, 222.

⁵⁴ Ibid.

⁵⁵ В. Зорица Бечановић Николић, „Парадокси хибридности, оријентализма (балканизма) и субалтерности у роману *Нове* Јелене Димитријевић”. *Књиженство, часопис за студије књижевности, рода и културе*, 2011, бр. 1, <http://www.knjizenstvo.rs/magazine.php?text=14>.

⁵⁶ „Дође јој да викне странкињама: ”О, ви срећне жене, спасите Емир-Фатму!” Па се прибра, устаде, дубока темена направи Енглескињама и Францускињама, и изиђе...” Јелена Димитријевић, *Нове*, Београд: Службени гласник, 2012, 225.

⁵⁷ Или језика који се једноставно не читају: Slavica non leguntur – „словенски језици се не читају“. Магдалена Кох преузима ову констатацију од Светлане Слапшак. В. Магдалена Кох, *Када сазremo као култура... Стваралаштво српских списатељица на почетку XX века (канон-жанр-род)*. Београд: Службени гласник, 2012, 67, фуснота 77.

⁵⁸ Јелена Димитријевић, *Нове*, Београд: Службени гласник, 2012, 224.

Врхунац културолошког неспоразума догађа се на балу, када једна девојчица из Енглеске, тек пристигла у Турску, обавештава своју мајку: „Мама! Пуно је двориште црних домина!”, на шта Ариф одговара да то нису маске, већ Туркиње. Њено објашњење о томе шта „турске сифражеткиње” траже, чини да странкиње више немају питања. Њихова судбина увелико превазилази оно што би могле једноставно да артикулишу.

„Траже право гласа?!”, изустише Енглескиње с чуђењем у један глас.
„О, не! Траже право сунца”, изговори Ариф с неисказаним болом, и оне осетише тај бол у њој, па је више ништа не питаху.⁵⁹

Отуда се на првих неколико страница осамнаестог поглавља показује не само садашњост Туркиња, већ и безизлазност њиховог положаја. За жене у царству у коме се свако бори за сопствени престиж и положај, и у коме напредо постоје прогресивне тежње и вековни облици женског ропства, заправо нема много наде. Ариф је разочарана, и то ће се њено разочарање надаље само продубљивати, док и она сама не сконча. Но, у сред те мрачне слике, портрет или, тачније, скица њеног супруга јесте не зрачак, већ сноп светлости. Он је не само модерни, већ и модернистички мушкарац. Каква је разлика? Ричард Даловеј би свакако био модерни мушкарац, у чијем нас мишљењу снажне, па и преовлађујуће, патријархалне црте не изненађују, већ делују крајње реалистички мотивисане. Другим речима, вероватно је да би се већина конзервативних британских мушкараца на почетку 20. века сложила са Даловејем у погледу положаја жене у друштву и њихових социјалних и политичких могућности. Вероватно да би се сложили и многи мушкарци изван Британије. Једнако модеран, али много либералнији лик из романа *Излет на пучину* био би Теренс, који самој Рејчел излаже драму жене у историји. Теренсова тирада односи се на вишевековно ћутање жена, њихово потискивање у безгласност.

Замисли само: почетак је двадесетог века и до пре неколико година ниједна жена није излазила сама и није ништа причала. Све се одвијало у

⁵⁹ Ibid.

позадини, током свих тих више хиљада година, тај чудни тихи неприказани живот.⁶⁰

Он свет види као место уређено по мери мушкараца и у једном часу узвикује: „Да сам ја жена, некоме бих просуо мозак.”⁶¹ Занимљиво је да су његове реплике биле првобитно приписане самој Рејчел, али да их је Вирџинија Вулф касније пребацила на Теренса, наглашавајући тиме, вероватно, да он јесте њен пар, њен прави, модерни, мушкарац. Џулија Бригс (Julia Briggs) се пита зашто је у коначној верзији дато Теренсу да је изговори. Можда је ауторка сматрала да није у складу са ликом Рејчел, или би звучало као феминистичко бунцање када би га изговарала жена. То што Теренс исказује овај суд, пише Џулија Бригс, значи да га је списатељка учинила необично оштроумним, али и да сугерише да би мушкарци такође били на добитку од спознавања грешака из прошлости. Могуће је да је то требало да наговести и да би брак Рејчел и Теренса био другачији од конвенционалног брака. Но, каже ова критичарка, упркос томе што Теренс хоће да надокнади штету начињену неједнакошћу међу половима, и он се брзо повлачи у стереотипно мушко понашање – прекида Рејчел док свира клавир и очекује да она одговори на честитке. „Његове племените одлуке не постају пракса”.⁶²

Но, без обзира на то колико модеран, Теренс још није модернистички мушкарац. Он још увек види свет у мушко-женској дихотомији и држи се тих разлика. Посматрано из перспективе реалистичке мотивације, скоро да није ни било могуће створити књижевни лик који би био реалистичан а да није на једној или другој страни поделе на родове. Мушко или женско. Осим Леополда Блума, чија емпатија омогућава да се о њему, у халуцинаторном поглављу „Кирка” говори као о андрогину. Тај мушко-женски Блум, у перспективи која јесте хумористична и наизглед разрешена везе са стварношћу, превазилази све суморне и умарајуће дихотомије западног света. Наравно, у стварности, такве слике много су ближе пацифистички расположеним, бисексуалним члановима групе Блумзбери, него, барем наизглед, самом Џојсу. У књижевности 20. века,

⁶⁰ Вирџинија Вулф, *Излет на пучину*, прев. Лазар Мацура, Београд, Службени гласник, 229.

⁶¹ *Ibid*, 230.

⁶² Julia Briggs, *Virginia Woolf: An Inner Life*. Penguin Books, 2005, 11.

Блум, опет није једини такав јунак.⁶³ Погледајмо Али-беја, чија је увиђавност особина која се очекује од жена. Када се Ариф врати са састанка са књижевницима, њен муж прећутно сагледава читаву ситуацију: „Муж је хтеде питати како је било на књижевној седници, али видећи је страшно нерасположену, уздржа се од тога”.⁶⁴

При томе, тај исти Али-беј није никаква „суженица”,⁶⁵ напротив. Када га најзад, у осамнаестом поглављу, видимо, он је најчешће у опреми за лов или чујемо да је у самом лову. Његову мушкост женске особине, дакле, не угрожавају, него је обогаћују.

Тај човек проглашен је за најбољег мужа, помисли Фахрије гледајући га, и чињаше јој се неверица, јер он није имао нежан изглед, иако је био нежан.⁶⁶

Али-беј своју жену допрати до одаја у којима је бал, да би је учинио сигурнијом. Он је тај који толерише њену силну љубав према Францускињи, мадам Аристид. Најзад, он је тај који преговара са Исмаил-бејом, патријархалним „громом”, у завршној фази сплетке коју је смислила његова разумна жена. И не само да преговара, него се и радује исходу. „Чудо!”, рече он весело, не погледајући у туђе жене...”⁶⁷ А његово показивање мере је незлобиво и готово дечје:

„Па како си почео? Шта ти рече зет кад ти поче?”, упита Ариф.
„Е, ја више нећу”, рече он мало набусито, јер није марио за дуг разговор.”⁶⁸

Психолошки реализам Јелене Димитријевић долази до изражаја и у оваквој скици: појава Али-беја не открива његове особине – мада не изгледа нежан и не мари за дуг разговор, он заправо јесте нежан и способан да се уживи

⁶³ Задивљујућ је у том смислу такође и лик Џорџа Калдвела, оца главног јунака романа *Кентаур* Џона Апдајка (John Updike, *The Centaur*). По својој способности емпатије он се може поредити само са госпођом Ремзи из *Ка светионику*.

⁶⁴ Јелена Димитријевић, *Нове*, Београд: Службени гласник, 2012, 221.

⁶⁵ Појам који је у српском језику пре стотинак година означавао женкастог мушкарца. Види Milan Miljković, „'Muškarci sa ženskim osobinama': O problemu maskuliniteta na početku dvadesetog veka u Srbiji”. *Genero, časopis za feminističku teoriju i studije kulture*, Београд, 2011, 15, 144-159, 144.

⁶⁶ Јелена Димитријевић, *Нове*, Београд: Службени гласник, 2012, 229.

⁶⁷ Ibid.

⁶⁸ Ibid.

у другога. На тај начин, она креира лик који по својој модерности, отворености, превазилази и Дика Даловеја и Теренса који би желео, али не уме, да се до краја постави на страну жена и модернизације.

Незаобилазно је у говору о Али-беју поменути Ибрахим-Хасан-беја и Мурад-Цемала, јер су то другачији примери маскулинитета у Отоманској империји на почетку 20. века. Патријархални образац и морбидни транзициони образац једнако су јалови и штетни. Фатмин отац, Ибрахим-Хасан-беј, има надимке („носоња” и „гром”) који говоре о његовој гордости и односу према другима. Његова увереност у исправност и делатност патријархалног устројства је толика да у свом расуђивању практично искључује разум и поводи се за обичајима и представама. Поразан моменат је на самом крају романа, када својој мајци, која је заступница праве, „лепе” вере, каже:

О мајчице, да ниси и ти жена, ја бих рекао: ‘Сад видим да и жене нешто знају.’ Лепо ми ти рече.⁶⁹

Још један тренутак са самог краја веома је речит за однос Ибрахим-Хасан-беја према животу самом. То је чињеница да је све што се догодило била његова школа саосећања. Наиме, у тренутку када му стигне телеграм којим му се из Париза јавља да му је кћи умрла, он „заплака, први пут како је постао човек”.⁷⁰ Као да је све кроз шта су јунакиње овог романа пролазиле било усмерено ка томе да он да покаже осећања. Јер, Ибрахим-Хасан-беј, на чуђење многих, није заплакао на кћеркиној свадби; својој унуци потом дуго није ни име дао. Утолико је његов слом у тренутку када стигне вест о Фатминој смрти већи, и показује неодрживост патријархалног модела маскулинитета у Османском царству, чији је он потпуни и прави представник.

Али, ако је тај модел обавезујући и крут, онај други који се у *Новама* може видети, потпуно је погубан. То је модел маскулинитета који бисмо могли назвати транзиционим. Његов основни представник јесте Мурад-Цемал, „жеља и лепота”, младић који ће у два наврата постати Фатмин супруг и потом отац њеног детета. Он представља недораслог мушкарца, или одрасло дете, које нема никакве обавезе нити одговорности према свету који га окружује. То није

⁶⁹ Ibid, 243.

⁷⁰ Ibid, 244.

нимало безазлено, јер је Мурад-Џемал одговоран за смрт једног младића и зато је и прогнан из Цариграда у Солун, одакле са Фатмом бежи у Париз. При томе, он је алкохоличар и беспосличар, племић који нити зна, нити жели да зна како да се снађе у модерном свету. Ариф упозорава на то да Џемал-беј треба да ради, али то као да нико не чује, понајмање Џемалова мајка. Она је, не разумевајући најједноставније економске законитости, успела да проћерда целокупно наследство и тако и себе и сина остави без средстава за живот. Докон и размажен, на пола пута између старог турског друштва и модерне Европе, Мурад-Џемал, упркос свом еротичном имену, постаје агенс смрти и пропасти.

Занимљиво је у том смислу да његово име значи „жеља” и „лепота”, иако се на више места у роману истиче да су мушка имена оличења снаге. Мајка ће га, у једном тренутку, док га преклиње, оловити као „арслан” (лав), али је његова мушка снага и улога такође у великом процепу, у дубокој трансгресији модернизацијских процеса. Када се у једном тренутку, пијан, појави на вратима теткиног дома, лупајући на врата и називајући своју младу жену погрдним именима, настаје драматична сцена која се приближава гротесци. Џемалови повици да му дају секиру да развали кућу, нож који вади из цепа, мајка која га преклиње показујући недра која су га „одојила и снагу (му) дала”, све се то завршава у потпуном декрешенду:

Он као да се од тога отрезни, баца нож, оде у теткину собу и леже на једно дугачко шилте несвучен. Мало, па се ухрка.⁷¹

Контраст између снаге, представљене па и поменуте у овој сцени, и онога што је млад мушкарац у стању да са том снагом ради, једнако је слика безнађа, као и узалудно, несистематско и неприменљиво образовање његове младе жене. Он сам ће се запитати: „Зашто је учио? Шта је сад? Беспосличар: млад а ништа не ради! Зар да настави учење кад је у њему све отупело, мозак, сваки живац?”⁷² Али, у овом открићу да је друштво устројено тако да брани и чува лаж, он не налази начина да успостави сопствену одговорност. Напротив. Најпре се подсмева тетки и другим женама које су хтеле да га, користећи традиционалне начине заклетви, одврате од пића, а онда, одлазећи у ново

⁷¹ Ibid, 175.

⁷² Ibid, 176.

пијанство, фаталистички закључује „Да има Бога, он би ми се јавио кад пођем да пијем”⁷³. У том попуштању себи, чује се оно што се у овом роману приписује много више женама старог кова – препуштање судбини, фатализам, пасивност. Мурад-Џемал припада генерацији која мора да се определи. Док Фатмин отац може без икакве сумње и без остатка да верује у чврст, патријархални, „стари” поредак, оно што Младотурска револуција у доноси јесте промена – модернизација друштва, прелазак у устројство у коме је рад неопходан. Мурад-Џемалов положај пропалог племића, прошлост у којој је крив за једно убиство, породица којој не даје никакав реални допринос, све то говори да он не успева да нађе место у свету. Осим лепоте, он заправо нема никакав други квалитет, и у поређењу са њим, Фатмин отац изгледа као поуздан ослонац. Проблем је, међутим, у томе, што, иако Ибрахим-Хасан-беј стоји на оном истом месту непоколебљиво као и његови преци, свет, те и само то место, нису исти као некада. Свет се не да замрзнути, и због тога ће, метафорички и метонимијски израз Фатминог оца, кипарис, пострадали још на самом почетку романа. Игра имена није случајна – кипарис, усправан и горд, у ствари је симболички и реалистички повезан са гробљем; а само дрво испод Фатминог прозора биће сажежено ударом грома, што је и надимак њеног оца. Круг је затворен и умирање једног односа према свету јасно је наговештено.

У том смислу је тренутак пред револуцију тренутак дубоке промене у коме стари систем више не одржава свет, али нови још није успостављен. На историјском плану, ова транзиција одговара друштвеним и историјским кризама пред Први светски рат, односно, Младотурску револуцију. У књижевности, међутим, те су кризе сагледане из перспективе свакодневног живота у који историја упливава насилно, рушећи и не обећавајући ништа. У приповеци о госпођи Даловеј видимо да свет ипак наставља свој ток.

У случају балканских преокрета, *Писма из Солуна* приказују почетну еуфорију револуције и дубоку сумњу у то шта ће она за жене заправо значити, док ће у касније написаном роману, *Нове*, који се бави периодом пред револуцију, транзиција, пре него револуција, бити тренутак из ког нема излаза.

⁷³ Ibid, 180.

„Заставу понова узимам и идем да вичем, да будим наше жене, да траже право...” Хтеде рећи ”право сунца”, па не могаде, клону на узглавље и склопи очи...⁷⁴

Овај потресни и суморни завршетак романа *Нове* не обећава ништа.⁷⁵ Борба изгледа узалудна, а јаз између жеља и могућности безизлазан. Поредети роман са приповетком Вирџиније Вулф може нам се учинити да смо још једном на балу код госпође Нисим, на ободу света. С једне стране су жене попут Кларисе која се с лакоћом присећа да је „стари ујка Вилијам” говорио: „Дама се препознаје по рукавицама и ципелама”; с друге „домине” које траже „право сунца”. Но, ваља мислити на Кларисину уздржаност, немаштовитост Даловеја, Блумове оријентално-еротске фантазије, а истовремено и на куповину коју описује Јелена Димитријевић, на мужа Ариф-ханум који је допрати на бал да би је осоколио, па тек онда покушати са оцртавањем замашног простора европског модернизма.

Литература

Бечановић Николић, Зорица. „Парадокси хибридности, оријентализма (балканизма) и субалтерности у роману *Нове* Јелене Димитријевић”. Књиженство, часопис за студије књижевности, рода и културе, 2011, бр. 1, <http://www.knjizenstvo.rs/magazine.php?text=14>, приступ: 14. мај, 2013.

Бошковић, Владимир. „Књижевно путовање Јелене Димитријевић”. У Димитријевић, Јелена, *Писма из Солуна*, двојезично издање, превели Димостенис Стратигопулос и Владимир Бошковић. Лозница: Карпос, 2008, 107-118.

Briggs, Julia. *Virginia Woolf: An Inner Life*. Penguin Books, 2005.

Вулф, Вирџинија. *Госпођа Даловеј*. Превод Милица Михајловић. Београд: Политика, Народна књига, Београд, 2004.

Вулф, Вирџинија. *Излет на пучину*. Превео Лазар Мацура. Београд: Службени гласник, 2013.

Woolf, Virginia. “Mrs. Dalloway in Bond Street”. 1922.

<https://www.google.rs/#q=mrs.+dalloway+in+bond+street&safe=active>

линк од 8. 12. 2013.

⁷⁴ Ibid, 258.

⁷⁵ Зорица Бечановић Николић га је упоредила са сличним тренутком у Шекспировом *Краљу Лиру*. В. В. Зорица Бечановић Николић, „Парадокси хибридности, оријентализма (балканизма) и субалтерности у роману *Нове* Јелене Димитријевић”. Књиженство, часопис за студије књижевности, рода и културе, 2011, бр. 1, <http://www.knjizenstvo.rs/magazine.php?text=14>.

Димитријевић, Јелена. *Писма из Солуна*, двојезично издање. Превели Димостенис Стратигопулос и Владимир Бошковић. Лозница: Карпос, 2008.

Димитријевић, Јелена. *Нове*. Колекција: Сопствена соба, Београд: Службени гласник, 2012.

Димитријевић, Јелена. Писмо из Каира, 12. 12. 1926, Р 645/153, посебни фонд Народне библиотеке Србије.

Дојчиновић-Нешић, Биљана. „Чаробни сан Истока“ – стварност у роману *Нове* Јелене Димитријевић. Научни састанак слависта у Вукове дане 36/2, МСЦ, Београд, 2007, 279-286.

Dojčinović, Biljana. *Susreti u tami, uvod u čitanje Virdžinije Vulf*. Beograd: Službeni glasnik, 2011.

Džejms, Henri. *Ambasadori*. Preveo Sl. Jovanović. Beograd: Nolit, 1955.

Џејмс, Хенри. ”Будућност романа”. Предео Зоран Скробановић. У Џејмс, Хенри *Будућност романа*. Београд: Службени гласник, 2012, стр. 77-91.

Кох, Магдалена. *Када сазремо као култура... Стваралаштво српских списатељица на почетку XX века (канон-жанр-род)*. Београд: Службени гласник, 2012.

Miljković, Milan. „'Muškarci sa ženskim osobinama': O problemu maskuliniteta na početku dvadesetog veka u Srbiji”. U *Genero, časopis za feminističku teoriju i studije kulture*, Beograd, 2011, бр. 15, 144-159.

Џојс, Џејмс. *Уликс*. Предео Зоран Пауновић. Подгорица: ЦИД, 2001.

UDC

821.111.09-32 Вулф В.

821.163.41.09 Димитријевић Ј.

Original scientific article

Biljana Dojčinović
Faculty of Philology
University of Belgrade

Gloves, Veils and Scenes With "Mighty Arms":

Echoes of War and Revolution in the Fictions by Virginia Woolf and Jelena Dimitrijević

This comparison of a short story by Virginia Woolf, "Mrs. Dalloway in Bond Street", and *Letters from Salonica* as well as the novel *Nove* by Jelena Dimitrijević, points to the extent in which the great turmoils such as World War One, or some other wars and revolutions of the time, permeate the works written about the seemingly private

and secluded lives of women. The same perspective is used for comparative analysis of the British and the Balkan modernistic representations of masculinity. The paper aims not only at making connections between these two parts of Europe, but also at questioning the range of the notion of *modernism*, which should, as it is argued, include the women's writings written in or about the Balkans.

Keywords: World War One, women's writing, masculinities, modernism, Balkans.

Ана Коларић
Филолошки факултет
Универзитет у Београду

„Што нисам мушко?!“: представе о вези између жене и нације у часопису *Жена* у ратним и поратним годинама (1911-1921)¹

У есеју се анализирају текстови објављени у часопису *Жена* у време балканских ратова и по завршетку Првог светског рата. Испитује се како су ауторке и аутори часописа *Жена* видели улогу жена, односно Српкиња, у тим ратовима. Указује се на три женске улоге у ратном периоду: идеализована жена, болничарка и „делија девојка“. Прихватање одређених родних улога у ратном периоду представља одлучан корак на путу до еманципације жена и остваривања политичких права. У послератном периоду, то јест, након 1918. године, жене захтевају политичка права тако што се позивају на своје учешће у рату и чињеницу да су у том периоду обављале мушке послове.

Кључне речи: жена и нација, женске улоге у рату, женска солидарност, књижевни прилози, часопис *Жена*

Једним битним делом историје феминистичких идеја свакако се тичу и развоја и промена погледа на везе између жене (или, женске/феминистичке групе) и нације (или, националне државе). Разумевање тих веза најчешће се мења са променом контекста, коју можемо схватити и као крупну промену односа моћи унутар једног институционално уоквиреног простора. Рат је таква промена, вероватно најдраматичнија по свом утицају на живот једне политичке заједнице. У рату се од припадника политичке заједнице очекује да сасвим подреде своје животе надличним, колективним циљевима. Међутим, захтеви који се постављају пред припаднике заједнице нису родно неутрални.

У овом раду осврнућу се на време балканских ратова и Првог светског рата, а из угла текстова који су излазили у часопису *Жена*. Посебно ме занима како су ауторке и аутори тог часописа видели улогу жена – Српкиња – у тим ратовима. Поћи ћу од једне

¹ Овај рад је настао у оквиру пројекта бр. 178029 Министарства за просвету, науку и технолошки развој Републике Србије, *Књиженство, теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915. године*.

врло начелне поделе: док се од мушкараца очекивало да активно учествују у сукобима и, ако треба, дају живот за *домовину*, од жена се очекивао тек посредан допринос у ратним напорима – требало је да оне помажу мушкарцима као болничарке, брижне мајке, верне супруге. Пошто је часопис *Жена* излазио у периоду од 1911. од 1921. године, а обраћао се, до 1914, женама које су живеле у јужној Угарској и Србији, а од 1918. припадницама Краљевине СХС, у овом раду желим да анализирам представе о везама између жене и нације које су се артикулисале у том часопису у драматичним временима балканских ратова и Првог светског рата, узимајући у обзир и промене граница и национална прекомпоновања из тог периода. Другим речима, настојаћу да опишем како су ту приказане позиције жена спрам политичке заједнице, те права и обавезе које такве позиције имплицирају.² Коначно, сматрам да је прихватање одређених традиционалних родних улога у ратном периоду представљало двосмислен, а ипак одлучан корак на путу до еманципације жена и остваривања политичких права.

Да бих прецизно објаснила шта подразумевам под *односом између жене и нације* у првом делу есеја сумираћу идеје из два класична текста у којима се тај однос разматра, и на основу којих је могуће извести одређену типологију: *Три гвинеје* Вирџиније Вулф (Virginia Woolf) и *Род и нација* Нире Јувал-Дејвис (Nira Yuval-Davis). У читању тих текстова посебну пажњу обратићу на то како се у њима одређују могуће позиције жене спрам политичке заједнице, и уз то – какве могућности за феминистичку солидарност произлазе из таквог позиционирања.

² Разуме се, реч је о представама о односу између жена и нације у настајању. Жене које живе на простору јужне Угарске и Србије прихватају одређене родне улоге, попут мајке, супруге или болничарке, да би показале лојалност политичкој заједници која тек треба да се формира након такозваних ослободилачких ратова. О улогама које су женама додељене у процесу формирања нације писала сам у: „Жена, домаћица, мајка. Од те три речи зависи цео свет”: анализа часописа *Жена* (1911-1921), у *Књиженство*, бр. 1, <http://www.knjizenstvo.rs/magazine.php?text=26> и „’Сви смо ми људи једнаки, а што је неко мало црњи, а неко мало белји, не мења ствар’: сексуална педагогија у Србији на крају 19. и почетку 20. века“, у *Књиженство*, бр. 2, <http://www.knjizenstvo.rs/magazine.php?text=44>. Контекст и појмовни оквир унутар којих разматрам текстове из часописа *Жена*, како у претходна два огледа тако и у овом, одређени су релевантном литературом у вези са женском периодиком, женским питањем, односом *жена-род-нација*, те дискурсима полности и сексуалности. Како се овај рад у великој мери наслања на моја поменута претходна два текста објављена у *Књиженству*, те у ствари представља наставак анализа започетих у тим текстовима, овде нисам посебно наводила и разматрала побројану литературу. Види у овом тексту: Шири литература.

У другом делу есеја анализираћу – махом књижевне – прилоге из часописа *Жена*. Овде треба напоменути да часопис није излазио за време Првог светског рата. Дакле, примери из првог периода излажења часописа (1911-1914) тичу се балканских ратова, док се примери из другог периода излажења (1918-1921) баве последицама Првог светског рата, с једне стране, и формирањем нове државе, Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (прве Југославије), с друге стране. У складу с тим, представе о вези између жене и нације делимично се разликују у првом и другом периоду излажења часописа.

Теоријске основе за једну могућу типологију

Начелно, постоје две позиције које жена (женска/феминистичка група) може да заузме према држави: припадање и неприпадање, то јест унутрашња и спољашња позиција. Једном када је позиција заузета, жене морају да сарађују како би биле политички делотворне у артикулисању захтева и постизању својих циљева. Ту до изражаја долази употреба заменице „ми“. Бити *изван* државе, или на њеној маргини, јесте позиција која ограничава феминистички утицај на државу. Бити *унутар* државе јесте позиција која отвара простор за колективну феминистичку акцију; тада питање *репрезентације*, то јест питање *ко смо то „ми“*, постаје кључно. О вези између жене и нације Вирџинија Вулф пише уочи Другог светског рата, а на основу искуства из Првог светског рата. Уз помоћ појмовног и критичког апарата формулисаног у другој половини двадесетог века, социолошкиња Нира Јувал-Дејвис се бави проблемима национализма, расизма, милитаризма, фундаментализма и сличних светоназора који за циљ имају хомогенизацију колектива. У средишту њених анализа налази се категорија рода, те позиција жене која се подразумева у разматраним идеолошким конструктима.

„Као жена, немам домовину“

У есеју *Три гвинеје* Вирџинија Вулф се залаже за једнака права жена на образовање, запослење, културни и интелектуални капитал. Та једнакост женама треба да обезбеди већи утицај у одлучивању, како у приватној тако и у јавној сфери. У исто време, наглашава се да управо полна/родна *разлика* омогућава женама да ствари виде из другог угла; ту способност да се ствари виде другачије треба употребити за анализу и решавање друштвених питања. Другим речима, женама треба омогућити једнак приступ образовању,

запослењу, културном и интелектуалном капиталу зато што би специфично женска перспектива допринела овим областима.

Међутим, ако жене уђу у институције које су изградили мушкарци, и то у циљу задовољавања сопствених мушких потреба, да ли оне могу да сачувају своју различитост и изврше темељне промене унутар тих институција? Изгледа да Вирџинија Вулф сматра да не могу и због тога одлучно одбија да се прилагоди доминатно патријархалном друштву. Штавише, она се залаже за оснивање „Удружења маргиналки“ које чине „кћери образованих мушкараца које раде унутар сопствене класе ... и у складу са сопственим методима за остварење слободе, једнакости и мира“.³ Дакле, Вирџинија Вулф позиционира ћерке образованих мушкараца изван мушких институција, односно изван државе: „... као жена, немам домовину. Као жена, ... и не желим никакву домовину. ... моја домовина је цео свет“.⁴

Због ограниченог приступа образовању, запослењу, културном и интелектуалном капиталу, жене су, на известан начин, грађанке другог реда и због тога нису дужне да се повинују правилима која им „њихова земља“ намеће. На тај начин, чини се, Вирџинија Вулф заговара један вид грађанске непослушности путем пасивног отпора. Проблем је у следећем: ауторка упућује захтеве држави, а истовремено бира позицију изван/на маргини државе. Та позиција смањује простор за политичку одговорност жена и производи више ограничења у вези са женским/феминистичким деловањем него што отвара могућности.

Намеће се још једно питање: о којим женама Вирџинија Вулф говори? Одговор је једноставан, Мери Кингсли (или Вирџинија Вулф) јесте припадница средње или високе средње класе, ћерка образованог мушкарца, и говори у име оних које су њој сличне. Уместо са „ја“, читатељка је суочена са „ми“. Заменица „ми“ овде имплицира и нека искључења: шта је са ћеркама необразованих мушкараца? Или са чињеницом да су неке

³ Virđžinija Vulf, *Tri gvineje*, s engleskog prevela Dragana Starčević (Beograd: Feministička 94 i Žene u crnom, 2001), 122-123.

⁴ Ibid., 125. Пошто патријархат, према Вирџинији Вулф, влада свуда на свету, онда се цео свет може видети као домовина жена (уместо Енглеске, можемо говорити о Немачкој, Француској или Индији). Тиме се указује на чврсте везе између свих жена, а спрам патријархата; међутим, таквом се тврдњом занемарују разлике међу женама. Ипак, разумљиво је да су начелне тврдње биле неопходне Вирџинији Вулф како би патријархат учинила што видљивијим, приказала га као универзални проблем и изложила оштрој критици. За другачије разумевање везе између жене и политичке заједнице/државе, које је условљено значајним променама контекста, види: Adrienne Rich, “Notes toward a Politics of Location”, u: *Blood, Bread and Poetry* (London: Virago, 1984).

жене привилеговане у односу на неке друге, а понекад чак и на њихову штету? Међутим, пошто се ауторка одлучује за позицију изван/на маргини државе, питање о томе ко је представљен заменицом „ми“ једним делом губи значај.

Жене су увек унутар државе

За разлику од есеја Вирџиније Вулф у ком се разматрају различите опције, студија Нире Јувал-Дејвис не оставља пуно простора за дилему – жена је увек унутар државе. Ову ауторку пре свега занимају родни односи, начини на које они утичу на националне пројекте и процесе, али и како ти процеси повратно утичу на родне односе. Она скреће пажњу на три димензије националистичких идеологија/пројеката: генеалошка димензија у чијем је фокусу специфично порекло људи; културна димензија у којој је пресудна веза између „суштине“ нације и језика, уметности, религије, обичаја, навика, итд.; грађанска димензија која је усредсређена на грађански статус у држави.⁵ Ниру Јувал-Дејвис занима како специфичне стратегије укључивања и искључивања жена функционишу у свакој од наведених димензија. Она закључује да је у етничким и националистичким дискурсима најважнија репродуктивна улога жена, то јест, да се жене виде као биолошки произвођачи чланова заједнице. Културна репродукција такође подразумева специфичне родне односе јер се од жена очекује да буду симболичка оличења идентитета и части заједнице. Међутим, упркос томе, оне су најчешће „искључене из колективног 'ми' политичке заједнице и остају у положају објекта, а не субјекта“.⁶ Напоследку, природа женског грађанског статуса је двојака: жене се сматрају грађанима као и сви други, али истовремено постоје прописи који се односе само на њих.

Нира Јувал-Дејвис истиче да се ни у једном друштву на жене не гледа једнако; оне се међу собом разликују, нарочито с обзиром на етницитет, класну припадност, сексуално опредељење, старосну доб, итд. Ако се у обзир узму бројне разлике, поставља се питање о могућности феминистичке солидарности. Нира Јувал-Дејвис сматра да *политике идентитета* воде хомегенизацији друштвених категорија и група; уз то, оне превиђају променљивост граница идентитета. Могућност за превазилажење политика идентитета

⁵ Nira Yuval-Davis, *Rod i nacija*, s engleskog prevela Mirjana Paić Jurinić (Zagreb: Ženska infoteka, 2004), 35.

⁶ Ibid., 66.

Нира Јувал-Дејвис види у „трансверзалним политикама“. То превазилажење подразумева *укорењивање* и *премештање*: „Идеја је у томе да свака судионица у дијалогу донесе са собом своју укоријењеност у властито чланство и идентитет, али да се истодобно настоје 'премјестити' и ући у ситуације размјене са женама које имају различито чланство и идентитет“.⁷ Процес премештења не значи одрицање од сопствених политичких и осталих уверења, као што ни процес укоренења не треба да укине могућност успостављања веза са „другима“.

Две образоване жене и два пута

Тешко је не приметити извесне сличности између Вирциније Вулф и Милице Томић, уреднице часописа *Жена*. Вирцинија Вулф је била „ћерка образованог мушкарца“ Леслија Стивена (Leslie Stephen, 1832–1904), угледног аутора, уредника и биографа, и супруга Ленарда Вулфа (Leonard Sidney Woolf, 1880–1969), значајног аутора и издавача. Вирцинија и Ленард Вулф били су део Блумзберијске групе, знаменитог интелектуалног круга који је на почетку двадесетог века окупљао књижевнике и уметнике блиских погледа на свет и стваралаштво. Уз то, основали су и познату издавачку кућу Хогарт Прес (Hogarth Press) у којој су објављена многа значајна дела модернизма.

Милица Томић⁸ је такође имала утицајног оца и мужа. Била је ћерка Светозара Милетића (1826–1901), политичара, градоначелника Новог Сада, те оснивача и дугогодишњег уредника и аутора дневног листа *Застава* у Аустроугарској, и супруга Јаше Томића (1856–1922), аутора, уредника, и политичара, једног од лидера Радикалне странке. Била је једина жена на уредничком месту у то време. Нема сумње да је блиска сарадња са оцем Светозарем Милетићем и, касније, мужем Јашом Томићем имала утицаја на политичке ставове Милице Томић као и на њено разумевање циљева женског покрета и сврхе еманципације жена. Поред тога, не сме се губити из вида да су национално-ослободилачки покрет и женски покрет на простору јужне Угарске и Србије на почетку двадесетог века ишли руку под руку.

⁷ Ibid., 163.

⁸ Више о Милице Томић у бази података *Књиженство*: <http://knjizenstvo.etf.bg.ac.rs/sr/authors/milica-tomic>.

За разлику од Вирџиније Вулф која се у *Три гвинеје* залаже за оснивање „Удружења маргиналки“ и својеврсно одметање жена од патријархалне и репресивне (енглеске) државе, Милица Томић се бори за еманципацију жена унутар оквира задатог најпре начелима покрета за национално ослобођење, а потом и такозваним ослободилачким ратовима. Због тога није необично што су многи прилози у часопису *Жена* прописивали и подржавали усвајање одређених родних улога које су биле саставни део националног – суштински патријархалног – дискурса. Дакле, уместо да покажу отпор према држави и одбију да учествују у њеном конзервативном, патријархалном поретку, (прогресивне) Српкиње су прихватале типичне женске улоге – мајке, домаћице, супруге, и залагале се за еманципацију и промене које, тако су оне мислиле, не би уздрмале темеље друштва. Ако се позовемо на типологију Нире Јувал-Дејвис, стратегија Милице Томић и њених сарадница може се схватити као остваривање грађанства испуњавањем генеалогске и културне функције коју је подразумевало припадање националном колективу. Међутим, испоставиће се, како то овде приказујем, да стицање грађанства на неки начин ипак подрива прихваћене улоге, па се онда може рећи и да је испуњавање тих улога – двосмислено.

Напомене пред анализу

Пре анализе примера из часописа, потребне су две кратке напомене. Прва се тиче свести о ширем европском контексту, и уз то отвара простор за размишљање о могућности компаративног истраживања. У студији *Fighting Forces, Writing Women: Identity and Ideology in the First World War*, Шерон Оудит (Sharon Ouditt) анализира представе о женама у Првом светском рату на примерима из (женске) штампе и лепе књижевности и указује на различите женске улоге и искуства у рату – од болничарки и радница у фабрикама оружја и муниције, преко жена које су остале код куће до феминисткиња пацифисткиња и њихових (анти)ратних текстова.⁹ Овако поређане те улоге оцртавају пут од политички

⁹ Sharon Ouditt, *Fighting Forces, Writing Women: Identity and Ideology in the First World War* (London and New York: Routledge, 1994), 3. Иако анализа часописа *Жена* не обухвата примере из периода Првог светског рата пошто часопис у том периоду није излазио, наведени закључци Шерон Оудит иду у прилог ставу да би и у периоду између 1914. и 1918. године женама биле додељене исте или сличне улоге у текстовима у *Жени* какве су им биле додељене за време балканских ратова.

централне до политички маргиналне позиције, сматра ауторка. Шерон Одит истиче да су контрадикције и на први поглед необични савези обележели женску борбу за равноправан грађански статус у време рата.¹⁰ Она идентификује наведене позиције у ратној штампи и књижевности и указује на стратешку функцију женског идентитета који се истовремено конституише и преко конзервативних и преко еманципаторских дискурса. С једне стране, идеал женствености или, у случају Енглескиња, викторијански идеал *анђела у кући* није напуштен, о чему сведочи упечатљива улога мајки и материнског дискурса у рату;¹¹ с друге стране, не само да су жене добиле могућност да раде, него оне обављају и такозване „неженствене“ послове.¹² Значај који је прихватање наметнутих родних улога имало за еманципацију жена и стицање политичких права потврдиће и анализа часописа *Жена*.

Друга напомена се односи на проблем жанра. Примери које ћу анализирати махом спадају у такозвану лепу књижевност. У питању су песме, приповетке, документарна проза (слике из рата, за које нам се чини да су тек минимално „фикционализоване“) и есеји. Међутим, тешко је – ако не и немогуће – говорити о књижевно-уметничкој вредности такве књижевности. Једноставно речено, ради се о једном виду пропагандне и дидактичне књижевности.¹³ Због тога је фокус анализе пре свега на вредностима и обрасцима који се тим књижевним прилозима успостављају и промовишу, док су елементи попут структуре дела, стила и наративних техника у другом плану јер их најчешће запостављају и сами аутори. Другим речима, друштвена и дидактична функција књижевних прилога у часопису *Жена* нераздвојива је од њихове уметничке форме, често на штету потоње.

¹⁰ Жене су могле да подрже рат и преузму на себе знатно другачије – али искључиво привремене – улоге, попут болничарки; могле су да одбију да учествују у рату и, уз то, да га критикују тврдећи да је рат производ патријархалног друштва у ком су жене политички инфериорне, то јест, грађанке другог реда; могле су да буду брижне и (барем наизглед) пасивне мајке и супруге, које чувају огњишта док су мушкарци у рату. – Ibid., 5.

¹¹ Ту, међутим, ваља бити обазрив: с једне стране, мајке су пасивне, везане за кућу, сведене на своју биолошку функцију, то јест, на „производњу“ будућих војника; с друге стране, управо је такво, претежно есенцијалистичко, разумевање идеје мајке отворило простор за критику рата и његових последица. Шерон Одит говори о томе. Такође ћу скренути пажњу на двострукоост материнског дискурса у анализи примера из часописа *Жена*.

¹² Ibid., 2.

¹³ О неким одликама књижевних прилога у часопису *Жена* пише Јелена Милинковић, види: „Књижевност између еманципације и националног. Књижевни прилози у часопису *Жена*“, у: *Књиженство, часопис за студије књижевности, рода и културе*, 2012, број 2. Чланак је доступан на интернет адреси: <http://www.knjizenstvo.rs/magazine.php?text=43>.

Типологија: идеализована жена, болничарка и „делија девојка“ (1911-1914)

У првом периоду излажења часописа *Жена* могу се издвојити три основне женске улоге, од којих су прве две биле доминатне: 1) идеализована жена (мајка, супруга, ћерка), 2) болничарка, и 3) „делија девојка“.¹⁴ Те три улоге указују на две позиције које су жени могле да припадну у рату: 1) жена код куће и 2) жена на фронту или иза линије фронта. Условно говорећи, прва позиција је пасивна, друга је активна. Обе позиције налазе се *унутар* политичке заједнице. За разумевање балканских ратова важно је знати да су и предратни и ратни дискурс обележени косовским митом.¹⁵ Балкански ратови, наиме, представљени су као логичан и нужан наставак вишевековне борбе против Турака. Овако историчарка Олга Зиројевић објашњава значај косовског, односно видовданског култа на почетку двадесетог века:

Тек крајем XIX и почетком XX века Видов дан, као косовски симбол, долази у средиште пажње као дан коначног обрачуна са Турцима. Краљевина Србија се политичким средствима бори за припајање ондашњих турских територија, Косова и Македоније. Све више се говори о освети Косова и косовски мит се постепено преиначава у видовдански култ и Видовдан – дан јуначког огледања и победе над злом – постаје симбол крваве, беспопштедне освете над свим што је турско, муслиманско уопште. Изражавајући државотворну климу ових времена, видовдански култ је окупио око себе, првих деценија XX века, велику већину српског народа.¹⁶

Косовски мит, који садржи неколико основних елемената, попут клетве, јуначког подвига, издаје, косовског завета, није само дескриптиван већ је и нормативан. У том смислу, тврдња да су косовским митом описане и прописане вредности и обрасци понашања за „Србе“, како за мушкарце тако и за жене, данас представља опште место.¹⁷

¹⁴ У додатном наставном материјалу за наставу модерне историје југоисточне Европе, историјској читанци која се бави балканским ратовима указано је на две улоге жене – идеализовану жену и жену на фронту, односно иза линије фронта. Види: *Istorijska čitanka 3: Balkanski ratovi*, urednica srpskog izdanja serije Dubravka Stojanović (Beograd, 2005), 66.

¹⁵ Olga Zirojević, „Kosovo u kolektivnom pamćenju“, u: Nebojša Popov, prir., *Srpska strana rata: Trauma i katarza u istorijskom pamćenju (I deo)* (Beograd: Samizdat B92, 2002), 234.

¹⁶ Olga Zirojević, „Kosovo u kolektivnom pamćenju“, 251.

¹⁷ Види, на пример, Melissa Bokovoy, „Kosovo Maiden(s): Serbian Women Commemorate the Wars of National Liberation, 1912-1918“, u: Nancy M. Wingfield, Maria Bucur, prir., *Gender and War in*

Подсетимо се три главне јунакиње косовског мита и усмене поезије која се бави косовским бојем, дакле, мајке Југовића која несебично шаље деветорицу синова у битку, кнегиње Милице која у битку шаље мужа, и Косовке девојке која након битке узалуд тражи вереника, успут видајући ране рањеницима. Ове три јунакиње у великој мери задају оквир унутар ког се формирају узорне женске улоге у ратовима на почетку двадесетог века. Из мноштва сличних примера у часопису *Жена* издвојићу само најупечатљивије како бих илустровала предложену типологију.

Идеализована жена: апсолутна послушност и/или критика рата?

У *Жени* наилазимо на низ прилога у којима се описују мајке које беспоговорно шаљу синове у рат; премда прижељкују повратак синова из рата, оне стоички подносе њихову погибију. Навешћу примере које припадају различитим жанровима да бих показала да слика идеализоване мајке не зависи од жанровског одређења, то јест, да нема суштинске разлике између књижевних и некњижевних прилога пошто су и једни и други били у функцији ратне пропаганде.

Непотписана песма „Српска мајка“ јавља се двапут у часопису *Жена*, 1912. и 1913. године.¹⁸ У овој песми, у времена која су описана следећим речима „[и] земљи је било тешко/Кад се Балкан сав узбуни,/Те почеше они страшни,/Петвековни разрачуни...“, мајка испраћа три сина у рат. Двојица погину, трећи се врати кући. Посебну пажњу треба обратити на то како је приказана срећа мајке због повратка сина. Она му најпре поставља питање које се тиче јуначке части:

Па му шапће: Твоја браћа
Погубише своје главе
Погубише своје главе
Оном светом српском стазом...
А ти сине?! Реци мајци:
Враћаш ли се са образом?¹⁹

Twentieth-Century Eastern Europe (Indiana University Press, 2006). Разуме се, историчари и други научни радници различито тумаче значај и значење косовског мита. У овом есеју се нећу упуштати у разматрање бројних дебата о косовском миту и „косовском питању“.

¹⁸ „Српска мајка“, *Жена*, 1912, број 2, 65-68.

¹⁹ *Ibid.*, 67.

Тек када јој син покаже рану, која је доказ да је учествовао у бици, и то јуначки, мајка се обрадује његовом повратку. Песма „Петковића мајци“ заснива се на песниковом наизменичном обраћању двома мајкама – мајци Југовића и мајци Петковића. Мајка Петковића представља двадесетовековну верзију мајке Југовића и, уз то, има једног сина више:

Радуј се, стара Југовића мајко
... Данас се теби заменица нађе
Уз девет даде још једнога тића.²⁰

Уколико посегнемо за терминологијом коју предлаже Нира Јувал-Дејвис, лик мајке Југовића, као и његове бројне двадесетовековне реинкарнације, могли бисмо да повежемо са улогом која је жени додељена унутар националних дискурса – биолошка репродукција нације.²¹ На тој се улози посебно инсистира за време рата: мушкарци-војници гину па је потребно „произвести“ нове војнике. Такву поруку сасвим експлицитно износе две строфе из песме „Српска жена“:

Ти притиштеш груди, ал не бришеш суза,
Не проклињеш небо. – Док ти срце стаје,
Дотле рука бере на гроб свеже цвеће,
А утроба твоја нови живот даје.

Благосиљај Бога и природу саму,
Што ту свету дужност ти имаш једина,
Да са тога крила народ се обнавља,
*И твојом се крвљу свети отаџбина.*²²

Спремност мајки, супруга и ћерки да послушно и мирно шаљу своје најближе у рат мотивисана је њиховом лојалношћу нацији. Другачије речено, једна од функција текстова

²⁰ Ј. Ж., „Петковића мајци“, *Жена*, 1912, број 11, 645-646. Иако су знатно бројнији прилози о мајкама које несебично шаљу синове у рат и потом ишчекују њихов повратак и/или оплакују њихову смрт, постоје и другачији примери. Наиме, у тексту под називом „Нов Југ-Богдан. Отац послао девет синова у свети рат“ извесни Игњат Радивојевић се описује као нови Југ-Богдан, „који је послао у свети рат да освете Косово девет нових Југовића“. Дакле, отац је кључна фигура, а веза са косовским митом очигледна. О том догађају се појављује похвално обавештење у часопису *Жена*. – *Жена*, 1913, број 9, 567-568.

²¹ Види: Nira Juval-Dejvis, *Rod i nacija*.

²² Српкиња с Папука, „Српска жена“, *Жена*, 1914, број 6, 321. Курзив је мој.

у часопису *Жена* јесте да створе утисак да је у рату дужност према нацији на првом месту. У есеју „Женска душа. Савремено разматрање. II“ мајке и супруге су приказане пре свега као лојалне припаднице заједнице.²³ Два су места посебно упечатљива. Прво се односи на мајку која сахрањује сина и обраћа му се следећим речима:

Сине, љутиш ли се, што те мајка љуби? Ти си ми рекао при растанку да не плачем, јер јунакова мати не треба да плаче. И нећу да плачем. Ти си јуначки пао за своју отаџбину – ја сам јунакова мати.²⁴

Након кратког мајчиног монолога, аутор есеја објашњава читаоцима њен поступак. Он користи сентименталан и патетичан али, истовремено, и аподиктичан језик:

Она љуби кост кости своје, но сад не више из мајчине љубави, него из чиста поштовања, јер пред њом лежи јунак, а не само син. ... То није само мајка, и јунакова мајка; то је и јунакиња мајка, која ће јуначки издржати до краја.²⁵

Екстреман пример лојалности нацији налази се нешто даље у истом есеју. Реч је о младој жени чији се муж предомишља у вези са одласком у рат јер „не хтеде да остави за собом младу жену, па можда затим и удовицу-сиротицу“.²⁶ Пошто се у есеју истиче да за љубав „слободе и домовине“ треба жртвовати љубав према мужу, онда (наизглед) не треба да чуди што се млада жена убија и, како аутор есеја каже:

Једним махом отклања сметњу. И њен муж одлази у четнике, да се жртвује за браћу и отаџбину и – сад има још један аманет – да покаје њену смрт...²⁷

Међутим, овај пример отвара простор за другачије тумачење којим се јунаштво, жртвовање и безусловни патриотизам делимично доводе у питање: зашто је аутору текста била потребна драстична мера, то јест самоубиство младе жене, да би једног младића послао (*отерао*?) у рат и тако доказао ваљаност идеологије жртве која се у овом случају огледа у давању живота за колектив? Да ли на основу тога можемо да закључимо да нису баш сви хрлили у рат без отпора?

²³ М. Ђ., „Женска душа. Савремено разматрање. II“, *Жена*, број 12, 719-728.

²⁴ *Ibid.*, 721.

²⁵ *Ibid.*, 722.

²⁶ *Ibid.*, 723.

²⁷ *Ibid.*, 723.

Уколико синови нису стасали за рат, постоје и други начини да мајка покаже своју лојалност нацији, на пример, давањем прилога за рањенике. У причи „*Душа српске жене (Слика)*“, која припада жанру документарне прозе, степен лојалности нацији изражен је величином жртве – мајка и њени синови живе у немаштини те практично дају оно што немају.²⁸ Централни лик, мајка, читав дан стрепи од доласка српских учитељица које скупљају прилоге за рањенике: „И тако зар да из њене куће госпоје учитељке оду празних руку? Зар да она, Српкиња, мати, не да ништа за *српске рањенике*, за српске јунаке, за дичне косовске осветнике?!“ О nelaгоди најбоље сведочи следећи опис:

Из тих тешких мисли трже снаш-Јелу неки клопот. Залупиле се вратнице. Снаш-Јели застаде дах. Пребледела је. Две сенке промакоше крај лебрњака. Баци онамо застрашен поглед. Боже! Оне су. Скочи од разбоја. Пође према вратима. Застаде на сред собе. Укочиле јој се ноге. Не може даље. Срце јој удара, мисли, пробиће јој груди. Руке јој се немоћно отпустиле. У томе се зачу на врати куцање. Нешто је промрљала. Стегло јој се грло, не може речи да проговори. Врата се отворе и улазе госпоје учитељке.²⁹

По одласку учитељица снаш-Јела се сети новчића који се чува за божићну чесницу, узме га са иконе и да учитељицама. Последњом реченицом приче коју изговара ауторка, то јест, особа која преноси истинит догађај, појачава се пропагандни тон и истовремено рачуна на саосећање и идентификацију код читалачке публике – „Благословена душо племените Српкиње!“

Наведени примери наводе на помисао да се један исти образац понавља из броја у број *Жене*. То, међутим, није тачно. Матерински дискурс није хомоген. Наизглед делује парадоксално, али управо је есенцијалистичко разумевање идеје мајке – оне „стварају“ живот и отуда, претпоставља се, најбоље знају колико он вреди – отворило простор за критику рата и његових последица. Прича „*Мати*“ је добра илустрација такве критике.³⁰ Мајка нема вести о сину јединцу све док се једног дана не појави група рањеника међу којима је и њен син – Јеврем. Она сазнаје да јој је син рањен:

²⁸ В. М. А. „*Душа српске жене (Слика)*“, *Жена*, 1913, број 4, 231-234. У заглављу приче стоји да ју је према истинитом догађају написала извесна В. М. А.

²⁹ *Ibid.*, 233.

³⁰ М. Павловић, „*Мати*“, 1913, број 7, 389-397.

Рањен... ако, нека је... и треба! Само кад је жив. Баш волим што је рањен... има се чим поносити. А рана биће па ће проћи... само кад је он мајци жив и здрав...³¹

Мајка спрема „понуде свом јединицу“ и то погачу, гибаницу, нову одећу и „чарапе од беле вунице са шареним цветовима“. Опис чарапа је детаљан и понавља се у причи, што представља својеврстан сигнал за упућене читаоце. Мајка пред крај приче схвата да је њен син изгубио једну ногу и не може да спречи „неодређен ужасан крик“. Иако на први поглед утешан и помирљив, завршетак приче је двосмислен, а могло би се чак рећи и – критички. Након последње реченице коју изговара мајка – „Ако сине... Нека је Богу хвала кад си ми се ти жив вратио...“, следи последња реченица приче коју изговара наратор – „И са том можда лажном утехом мајка се вратила у село.“³² Упркос знатно слабијем квалитету, „Мати“ атмосфером подсећа на приповетку „Све ће то народ позлатити“ Лазе Лазаревића. Разуме се, питање *шта ратни инвалид може да ради и какав га живот очекује* овде је само наговештено криком мајке и последњом реченицом приче којом се доводи у питање смисао рата и проблематизује жртва коју појединци полагају у име колектива.

Болничарке: анђели без крила

У споменутом тексту „Женска душа. Савремено разматрање. II“³³ поред мајки, супруга и ћерки описују се и болничарке:

Није то обична женска душа, него као да је сишла из анђеоске висине, да међу људима ради онако, како људи не могу.³⁴

На поређењу са анђелима инсистира се у већини прилога који су посвећени болничаркама, па зато нису ретки овакви искази: „Иза бојне линије, у болницама има пуно жена, са црвеним крстом о рукаву. Али то већ нису жене, то су – анђели.“³⁵ Ако се узме у

³¹ Ibid., 393.

³² Ibid., 397.

³³ М. Ђ., „Женска душа. Савремено разматрање. II“, *Жена*, број 12, 719-728.

³⁴ Ibid., 725.

³⁵ „Писмо са бојишта. (Од непознатог писца)“, *Жена*, 1912, број 11, 664-665.

обзир подразумевана чињеница да су анђели асексуални, онда не изненађује што се болничарке најчешће називају сестрама рањеника. О томе на шалјив, али пре свега дидактичан, начин говори „Болничарка (Прича из најновијег балканског рата)“ у којој извесни професор препричава својим веселим саговорницама како је био рањен и излечен у рату.³⁶ Овако професор описује буђење након рањавања:

На столици тик уз моје постеље седео је анђео. ... Оно је био земни анђео. Ја мислим, да анђели, који имају крила, не могу бити тако леви, као они који немају крила. И нашто анђелу крила? Да одлети. Овај мој је остао. На место крила имала је на десној руци црвени крст. То ми је сведочило, да сам у болници, а не у рају.³⁷

Када је оздравио, професор је хтео да запроси болничарку-анђела. Испоставило се међутим да је она већ удата. Тог тренутка професорова осећања су се променила: „Ја сам стекао сестру, а она у мени верујте, госпође, искреног брата.“³⁸ Можемо да наслутимо да би идеализована представа о болничарки као анђелу, сестри и неговатељици, која је у овој причи пажљиво грађена, била нарушена браком између болничарке и рањеника. Ипак, упркос томе што је у највећем броју прилога о болничаркама нагласак стављен на сестрински однос према рањеницима и обрнуто, можемо да претпоставимо да би неки други извори из истог периода указали на повремени несклад између ратне пропаганде и стварних искустава болничарки и рањеника.

Међутим, као што је двострукост женског идентитета у рату играла важну улогу када је било речи о материнском дискурсу, тако је ова двострукост присутна и у примерима о болничаркама, и то можда још експлицитније: с једне стране, болничарке су као неговатељице оличење идеала женствености; с друге стране, попут мушкараца, оне раде. Поврх тога, није у питању било какав рад: не само да су оне у свакодневном контакту са непознатим мушким телима, него и животи тих најчешће беспомоћних

³⁶ -ша, „Болничарка (Прича из најновијег балканског рата)“, *Жена*, 1912, број 2, 70-86.

³⁷ *Ibid.*, 73.

³⁸ *Ibid.*, 85.

мушкараца зависе од њих. Истиче се да су се жене из угледних породица такође прихватиле добровољног болничарског рада:³⁹

Страни лекари били су изненађени са колико су пожртвовања и сестринске љубави српске жене и девојке из свију кругова вршиле болничарску службу. Жене из најугледнијих кућа нису се устручавале никаквих послова и неговале су свакога рањеника као рођеног брата.⁴⁰

Јасно је на основу претходног навода да су добровољне болничарке веома често образоване младе жене, а то се види и на основу разговора које воде са рањеницама. О њиховом образовању сведочи и податак да су оне писале писма породицима војника. Прича „Зашто није Милутин поздравио жену?“ посебно је интересантна јер приказује неколико госпођа и госпођица о чијој новој улози у рату, као и о својеврсном ослобођењу, говори њихова апсолутна доминација над рањеницама, те отворено исказивање нешто либералнијег, модернијег разумевања мушко-женских односа.⁴¹ Рањени Милутин, у чије име једна од њих пише писмо, одбија да поздрави своју жену у писму. Младе девојке га критикују, шалећи се на његов рачун:

Па ако је зазорно било до сада [поздравити жену, прим. А. К.], не мора бити од сада. ... Рат је. Сад је друго време.⁴²

³⁹ О добровољном раду девојака и жена из угледних породица делом говори и непотписани приказ књиге извесне К. Штурценегер из Швајцарске, види: „Српкиње у рату 1912. и 1913. године“, *Жена*, 1914, број 3, 152-157.

⁴⁰ „Слике из београдских болница“, *Жена*, 1912, број 1, нумерисана страна. Шерон Одит у својој студији посебну пажњу посвећује питању о класној припадности добровољних болничарки. Наиме, она истиче да је уобичајен став био да је најбоље да добровољне болничарке буду из редова средње и више класе јер се сматрало да ће оне, за разлику од жена из радничке класе, адекватно представљати Енглеску. Због васпитања базираног на викторијанском систему вредности, припаднице средње и више класе биле би у стању да се одупру изазовима рата и посла болничарке, док жене из радничке класе то не би могле. Јасно је да се причом о примереном представљању Енглеске алудирало на емотивне/сексуалне односе болничарки са војницима и рањеницима, односно, на њихово спречавање. Другим речима, класна припадност је имала важну улогу у формирању представе о (не)адекватном понашању жена. – Sharon Ouditt, *Fighting Forces, Writing Women...*, 19-22.

⁴¹ „Зашто није Милутин поздравио жену? (Прича из балканског рата)“, *Жена*, број 6, 330-335.

⁴² *Ibid.*, 334.

Милутин не попушта, а прича се завршава констатацијом болничарки о томе да „душу ових сељака“ не познају довољно. Треба приметити и да се рат описује као некакво „друго време“ у ком је допуштено другачије понашање од уобичајеног. Међутим, посао болничарки је привремен; након рата жене чека повратак кући. Чак и тако привремен, тај је посао био најближи ономе што бисмо назвали равноправним учествовањем у рату. У причи „Код косовских осветника“, која припада жанру документарне прозе, Зорка С. Лазић уочи посете рањеницима замишља како би могла да изгледа борба на фронту:

То сам желела видети, то осетити тамо с њима заједно – и, као никада дотле, одјекнуло ми је у грудима: Што нисам мушко?! Што нисам човек, те да и делом учествујем у том светом херојском делу?!⁴³

Такви и слични вапаји жена били су честа појава у ратној штампи и књижевности. Због тога је посебно важно скренути пажњу на појаву „омужевљених жена“ које су учествовале у рату.

„Делија девојка“

Уз извесне ограде, трећа и уједно најактивнија улога жене у рату најбоље се може описати уз помоћ термина *делија девојка*. Мотив *делије девојке* јавља се у усменој књижевности и односи се на „девојачко искуство живота у мушкој родној улози у патријархалном друштву“.⁴⁴ У питању је инетрнационална појава, а разлози за „прерушавање“ су разни. Попут делије, младог јунака и ратника, ове девојке се боре у рату тако што на себе преузимају мушку родну улогу. Главни јунак приче „Четник ’Софроније’“, која припада жанру документарне прозе, јесте Софроније, који је, заправо, прерушена кројачица-Софија. Ако се ослонимо на класификацију Јелене Керкез изнету у предговору збирке *Антологија делија девојка*, могли бисмо рећи да Софија/Софроније одговара типу *делије девојке* која преузима мушку улогу и служи војску како би одменила старог оца или брата:

⁴³ Зорка С. Лазић, „Код косовских осветника“, *Жена*, 1912, број 11, 688.

⁴⁴ Јелена Керкез, „Антологија делија девојка – од ратнице до светице“, у: Јелена Керкез, прир., *Антологија делија девојка* (Београд: Деве, 2006), 9.

Дошла сам да испуним завет. Мој је отац Антоније Јовановић. Био је у Београду касапин. Звали су га добровољац, јер је у свима ратовима учествовао као добровољац... А кад је мој отац умр'о, заклела сам се на гробу његовом, да ћу отићи у добровољце, чим Србија зарати.⁴⁵

Облачење мушке родне улоге, као и извођење војевања, рекло би се, најмужевнијег посла, омогућава жени да путем усвајања и понављања мушких образаца понашања искорачи из круга деловања који је задат и наметнут женама.⁴⁶ Дакле, на делу је више пута споменут умногоме двосмислен савез између конзервативног, патријархалног понашања, које је оличено у апропријацији женских родних улога попут идеализоване мајке или добровољне неговатељице, и еманципације, која се у рату – у до краја спроведеном прихватању патријархалних матрица – остварује и преузимањем мушких послова, самим тим и мушких родних улога.

Из ових примера видимо како су жене у драматичном времену балканских ратова, раздобљу на које можемо гледати и као на период формирања нове нације која је по свему била устројена као један патријархални колектив, у већини и без опирања, макар у дискурзивној сфери, прихватале улоге које им тај колектив додељује. Тиме су уједно постале чланице заједнице у настајању. Но, на парадоксалан начин, управо их је та чињеница да су стекле грађанство потпуним подређивањем овластила и дала им снагу да покрену питања о властитим политичким правима и равноправности са мушким члановима заједнице.

Југословенке и послератни захтеви за једнака права (1918-1921)

У другом, послератном периоду излагања *Жене* приметна је начелна промена тона када жене износе захтев за једнака политичка права. Две ствари су значајне за овај период. Прво, жене одлучно захтевају једнака политичка/грађанска права позивајући се на своје учешће у рату и обављање такозваних мушких послова. Или, да се послужимо цитатом из

⁴⁵ Ј. Т., „Четник 'Софроније'“, *Жена*, 1912, број 11, 667.

⁴⁶ Употребом специфичних глагола, попут *облачења, извођења, понављања*, желим да упутим на радове о перформативним чиновима и конституисању рода Џудит Батлер (Judith Butler) јер ми се чини да би овде могли бити од користи.

првог броја објављеног 1918. године: „жена је постала човек“⁴⁷ и на основу тога тражи право гласа. Друго, формира се Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, па се жене повезују и уједињују у савезе и друштва под њеним окриљем. Логично је запитати се да ли је и како настанак таквих савеза утицао на разумевање до тада релативно „тврдих“ етничких идентитета.

О општој промени тона сведоче говори жена са посела и извештаји са скупштина. Тако се, на пример, у говору одржаном у Новом Саду на поселу српске женске читаонице „Посестрима“ тврди да су жене својим залагањима у рату доказале да су равноправне са мушкарцима; другим речима, чињеница да и жена може да уради све што може мушкарац постаје кључна тачка у преговорима о женским правима:

У овом рату жене су доказале своју снагу, своју способност као раднице, обртници и трговци, лечници, чиновници. – Изравнале су се у свему томе са мушкарцима.⁴⁸

...

А када жена ради, мора имати и права. Сва права, која ужива и мора да ужива сваки члан друштвени подједнако.⁴⁹

Посебно је занимљиво да код жена постоји свест о механизмима политичког деловања, то јест, о односу између маргине и центра. Ту свест показује говорница на поселу која исправно примећује да ће жене добити политичка права (само зато) јер су неопходне као раднице у држави чије је мушко становништво десетковано за време рата. Ипак, било је потребно да прођу скоро три деценије и још један светски рат да би оне ту равноправност извојевале:

Ни једно друштвено питање не решава се по милости и ћефу, него по морању. Снаге и интереси, који владају, заповеднички казују, како да се које социјално питање реши. Оне ће решити, и могла бих рећи, оне су већ решиле и питање наше политичке равноправности.⁵⁰

⁴⁷ Др. Ђорђе Красојевић, „Одзив на ‘Прву реч’“, *Жена*, 1918, број 1, 3.

⁴⁸ „Наша жена за време и после рата“, *Жена*, 1919, број 3, 159.

⁴⁹ *Ibid.*, 160.

⁵⁰ *Ibid.*, 161.

Прва скупштина поводом удружења жена у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца одржана је у Београду 1919. године. У говору који је пренет у *Жени*, а који је на скупу одржала управитељица дома средњих школа Лепосава Петковић, наведена су сва кључна места дискриминације жена.⁵¹ Поред тога, истиче се да не постоји никава природна (биолошка, интелектуална, морална...) разлика између два пола, већ да је та разлика настала „злоупотребом силе, па је узалудан покушај, да се оправда софизмима“.⁵² На крају, тврди се да је жена својим „беспримерним патњама у рату“⁵³ показала да треба да буде изједначена са мушкарцем пред законом.

Сарадница часописа која је приредила извештај са скупштине удружења жена наводи да је на скупштини дошло до само једног спора, и да се он тицао назива удружења женских друштава. Српкиње су хтеле да назив друштва обухвати имена сва три народа, док су Хрватице и Словенкиње хтеле да назив буде јединствен – југословенско друштво. Пошто је расправа у вези са тим питањем била „дуга и огорчена“, остављена је за други дан јер су жене желеле „да се сложе, а не да гласају“.⁵⁴ Занимљиво је да су жене које су учествовале у скупштини очито биле свесне чињенице да су договор и компромис, који би били постигнути делиберацијом, неопходни услови за успостављање и опстанак заједничког савеза. Другим речима, иако је на први поглед у питању сасвим исправна процедура, гласање често представља пуко наметање воље већине – у овом случају, Српкиња – мањини. Међутим, након излагања свих жена на скупштини ипак се дошло до закључка да:

...српска жена не може бити друго но у првом реду Српкиња, а увиделе су, да и Хрваткиње и Словенкиње остају што су, иако хоће све да буду једна, заједничка држава.⁵⁵

Из претходног навода можемо ишчитати идеју о својеврсној двострукости идентитета који може да фигурира као „тврди“ српски, хрватски или словеначки идентитет, и/или, пак, надетнички, југословенски идентитет. Та двострукост тицала се свих грађана,

⁵¹ На пример, жене су за исти рад плаћене мање од мушкараца; за разлику од неударних жена и удовица, удате жене губе сва имовинска права у корист мужева; жене су најчешће искључене из наследства, итд.

⁵² „Један диван женски говор“, *Жена*, 1919, број 9, 522.

⁵³ *Ibid.*, 529.

⁵⁴ *Ibid.*, 520.

⁵⁵ *Ibid.*, 521.

на шта је поред осталих пажњу скренуо и Мита Клицин, у тексту у ком се залаже за изградњу поверења и измирење несугласица између три народа:

Сваком своје – а сви заједно да будемо верни грађани наше нове државе. Само на тој основи можемо изградити Устав, који ће задовољити све Србе, Хрвате и Словенце, а тиме дати најсигурнији темељ нашој држави.⁵⁶

Међутим, иако се проблем дефинисања идентитета односио на све грађане, женски покрет је схваћен као посебно важан елемент националног уједињења:

Наше женскиње може највише да учини за потпуно измирење завађене браће. Мати, сестра и љуба могу својим силним утицајем да преобразе наше друштво и да утру пут нашем духовном уједињењу.⁵⁷

Уз неопходне ограде и делимично прилагођавање термина контексту, за разумевање описаних дискусија о идентитету могу бити од помоћи „трансверзалне политике“ Нире Јувал-Дејвис. Наиме, иако су *укорењене* у сопственим етничким идентитетима, жене су спремне да учине *премештање* и, на тај начин, разумеју позицију „другог“. Заменица „ми“, која је донедавно подразумевала искључиво Српкиње, Хрватице или Словенкиње, сада може да обухвати све Југословенке. То не значи да осећање привржености етничком идентитету више није присутно у текстовима објављиваним након 1918. године у *Жени*, напротив. Али, може бити речи о стварању простора за идеју да жене, које су међу собом различите, могу да наступе једноставно као жене, без етничког префикса. На трагу те идеје, можемо да се запитамо о значају редоследа по ком се наводе циљеви Народног женског савеза Српкиња, Хрватица и Словакиња⁵⁸ у извештају са Конгреса југославенских жена одржаног 1920. године у Загребу. На првом месту налази се хумани, а на последњем национални рад:

⁵⁶ Мита Клицин, „Политички положај нашег народа и рад нашег женскиња на национ. уједињењу“, *Жена*, 1920, број 19, 449.

⁵⁷ *Ibid.*, 452.

⁵⁸ Вероватно је реч о штампарској грешци: треба Словенкиња уместо Словакиња.

...да преко својих савезних друштава ради на остварењу највиших идеала у погледу хуманог, етичког, културног, феминистичког, хигијенског, социјалног, привредног и националног рада.⁵⁹

У овом раду анализирао сам текстове који су објављивани у часопису *Жена* за време балканских ратова и по завршетку Првог светског рата да бих показала како су ауторке и аутори тог часописа видели улогу жена, односно Српкиња, у тим ратовима, то јест, какве су све представе формиране о односу између жена и нације. Издвојиле су се три женске улоге у ратном периоду – идеализована жена, болничарка и „делија девојка“. Таквим редоследом улога оцртан је и пут који су жене прешле – од куће до фронта, као и две могуће позиције жене у рату, обе унутар оквира политичке заједнице – жене код куће и жене на фронту или иза линије фронта.

Анализа текстова који су излазили у часопису *Жена* дала је повода за разматрање умногоне двосмисленог савеза између конзервативног, патријархалног понашања и еманципације. Жене су у рату прихватале задате женске родне улоге попут идеализоване мајке или добровољне болничарке. Међутим, показало се да су те улоге биле двојачке: матерински дискурс могао је да буде употребљен и у функцији оштре критике рата; лик болничарке која, попут мушкарца, ради и слободно износи своје мисли о мушко-женским односима делом је подривао идеал женствености. Још драстичнији пример представљала је трећа, најактивнија женска улога у рату – *делија девојка*, то јест, „омужевљена жена“ која учествује у борби тако што у потпуности преузима на себе мушку родну улогу.

Да закључим, у начелу можемо говорити о две фазе. У ратном периоду жене су прихватањем улога које им је заједница доделила стекле право припадања тој политичкој заједници. Тиме што су биле пожртвоване мајке, верне супруге, добровољне неговатељице или, у крајњем случају, прерушене ратнице, жене су доказале своју лојалност нацији. Истовремено су показале и да могу да обављају све такозване мушке послове.

У другој фази, односно у послератном периоду, жене захтевају политичка права тако што се позивају на своје учешће у рату и чињеницу да су у том периоду обављале мушке послове. Једноставно речено, оне тврде да су у рату показале да су равноправне са

⁵⁹ Зорка Л. Димић, „Извештај са Конгреса Југославенских Жена у Загребу“, *Жена*, 1920, број 6-7, 303.

мушкарцима и да самим тим нема ниједног разлога да се та равноправност не призна и регулише законом. Након 1918. године, уместо као мајке, домаћице или „Српкиње“, жене наступају пре свега као дискриминисане и обесправљене жене. Тиме је наговештен један важан заокрет – од мајки и учитељица нације ка феминисткињама.

Литература

Bokovoy, Melissa. „Kosovo Maiden(s): Serbian Women Commemorate the Wars of National Liberation, 1912-1918“. U *Gender and War in Twentieth-Century Eastern Europe*. Prir. Nancy M. Wingfield, Maria Bucur. Indiana University Press, 2006.

Vulf, Virdžinija. *Tri gvineje*. S engleskog prevela Dragana Starčević. Beograd: Feministička 94 i Žene u crnom, 2001.

Жена (1911-1921), уредница Милица Ј. Томић. Цитирани текстови налазе се у бројевима који су излазили у периоду од 1911-1914 и 1918-1921. године.

Zirojević, Olga. „Kosovo u kolektivnom pamćenju“. U *Srpska strana rata: Trauma i katarza u istorijskom pamćenju (I deo)*. Prir. Nebojša Popov. Beograd: Samizdat B92, 2002.

Керкез, Јелена. „Антологија делија девојка – од ратнице до светице“. У *Антологија делија девојка*. Прир. Јелена Керкез. Београд: Деве, 2006.

Коларић, Ана. „Жена, домаћица, мајка. Од те три речи зависи цео свет“: анализа часописа *Жена* (1911-1921). *Књиженство, часопис за студије књижевности, рода и културе*, 2011, број 1, <http://www.knjizenstvo.rs/magazine.php?text=26>.

--- „’Сви смо ми људи једнаки, а што је неко мало црњи, а неко мало белји, не мења ствар’: сексуална педагогија у Србији на крају 19. и почетку 20. века“. *Књиженство, часопис за студије књижевности, рода и културе*, 2012, број 2, <http://www.knjizenstvo.rs/magazine.php?text=44>.

Милинковић, Јелена, „Књижевност између еманципације и националног. Књижевни прилози у часопису *Жена*“. *Књиженство, часопис за студије књижевности, рода и културе*, 2012, број 2, <http://www.knjizenstvo.rs/magazine.php?text=43>.

Ouditt, Sharon. *Fighting Forces, Writing Women: Identity and Ideology in the First World War*. London and New York: Routledge, 1994.

Rich, Adrienne. “Notes toward a Politics of Location”. U *Blood, Bread and Poetry*. London: Virago, 1984.

Stojanović, Dubravka, urednica srpskog izdanja serije. *Istorijska čitanka 3: Balkanski ratovi*. Beograd, 2005.

Yuval-Davis, Nira. *Rod i nacija*. S engleskog prevela Mirjana Paić Jurinić. Zagreb: Ženska infoteka, 2004).

Шира литература

Božinović, Neda. *Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku*. Beograd: „Devedesetčetvrta” i Žene u crnom, 1996.

Božić, Sofija. „Milica Tomić: stremljenje ka modernom”. U *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka 2: Položaj žene kao merilo modernizacije*. Prir. Latinka Perović. Beograd: Institut za noviju istoriju, 1998, 451-469.

Draškić, Marija, Popović-Obradović, Olga. „Pravni položaj žene prema Srpskom građanskom zakoniku (1844-1946)”. U *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka 2: Položaj žene kao merilo modernizacije*. Prir. Latinka Perović. Beograd: Institut za noviju istoriju, 1998, 11-25.

Drezgić, Rada. *(Re)producing the nation: the politics of reproduction in Serbia in the 1980s and 1990s*. Доступно на: http://d-scholarship.pitt.edu/7702/1/drezgic_ETD2004.pdf.

Feinberg, Melissa. *Elusive Equality. Gender, Citizenship, and the Limits of Democracy in Czechoslovakia, 1918-1950*. University of Pittsburgh Press, 2006.

Mosse, George L. *Nationalism and Sexuality: Middle-Class Morality and Sexual Norms in Modern Europe*. The University of Wisconsin Press, 1985.

Offen, Karen. “Defining feminism: a comparative historical approach”. U *Beyond Equality and Difference: Citizenship, feminist politics and female subjectivity*. Ur. Gisela Bock, Susan James. London and New York: Routledge, 2005, 62-81.

Pateman, Carole. “Equality, difference, subordination: the politics of motherhood and women’s citizenship”. U *Beyond Equality and Difference: Citizenship, feminist politics and female subjectivity*. Ur. Gisela Bock, Susan James. London and New York: Routledge, 2005, 14-27.

Peković, Slobodanka. „Ženski časopisi u Srbiji na početku 20. veka”. *Slavica tergesina*, Trieste, 2004, broj 11-12, 123-137.

Perović, Latinka. „Modernost i patrijarhalnost kroz prizmu državnih institucija: Viša ženska škola (1863-1913)”. U *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka 2: Položaj žene kao merilo modernizacije*. Prir. Latinka Perović. Beograd: Institut za noviju istoriju, 1998, 141-161.

Столић, Ана. „Предговор“ у Јаша Томић. *Улога жене: феминистичка гледишта Јаше Томића*. Прир. Ана Столић. Нови Сад: Прометеј, 2006, 9-36.

Столић, Ана. „Родни односи у ‘царству подељених сфера’“. У *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку*. Прир. Ана Столић и Ненад Макуљевић. Београд: Слио, 2006, 89-112.

Todorova, Marija. *Imaginarni Balkan*. Prevele s engleskog Dragana Starčević i Aleksandra Bajezetov-Vučen. Beograd: Biblioteka XX vek, 2006.

Todorović-Uzelac, Neda. *Ženska štampa i kultura ženstvenosti*. Beograd: Naučna knjiga, 1987.

Young, Robert J. C. *Kolonijalna žudnja: hibridnost u teoriji, kulturi i rasi*. Preveo s engleskog Davor Beganović. Beograd: Fabrika knjiga, 2012.

UDC
305-055.2:316.75(497.11)"1921/1921"
050ЖЕНА(497.11)"1921/1921"

Ana Kolarić
Faculty of Philology
University of Belgrade

“I wish I were a man!”: Analysis of the Woman – Nation Relationship during and after the Wars in the Women’s Magazine *Žena/The Woman* (1911-1921)

The essay analyzes the literary and non-literary articles published in the women’s magazine *Žena/The Woman* during the Balkan Wars and after the First World War. It examines different ways in which the magazine’s contributors described the role of women in those wars. Three key women’s roles are identified: an idealized woman, a nurse and a “*delija* girl“. The appropriation of the given and prescribed female roles was a crucial step towards women’s emancipation. After the First World War women demanded their political rights based on the fact that they had participated in the war and undertook all men’s work while men were in the battlefield.

Keywords: woman and nation, the role of women in war, female solidarity, literary articles, magazine *Žena/Woman*.

Јелена Милинковић
Филолошки факултет
Универзитет у Београд

Рат као тема у српској периодици и књижевности почетком XX века¹

- [Жена](#), *Српски књижевни гласник* и ратна проза [Милице Јанковић](#) и [Исидоре Секулић](#) -

Почетак Првог балканског рата у октобру 1912. године уједно је био и почетак скоро непрекидног шестогодишњег ратног сукоба на Балкану. Оваква геополитичка ситуација допринела је променама у српском књижевном животу, које су уочљиве на два плана: у књижевним делима која су настајала током ратова и непосредно након њих и у периодици тог доба. Због тога овај рад има два дела. У првом делу се анализирају први ратни бројеви часописа *Жена* и *Српски књижевни гласник*. Месечник *Жена* је узет као пример еманципаторско-феминистичког листа, а *Српски књижевни гласник* је одабран као главни књижевни лист епохе и регулатор књижевног (и друштвеног) живота првих деценија XX века. Како бисмо показали колики преокрет је донео почетак Првог балканског рата, анализирали смо бројеве часописа који су објављени у новембру 1912. године и којима је интелектуална јавност прво одговорила на новонастале околности. На основу овог истраживања скицирали смо један део преовлађујућих (политичких и културно-политичких) идеја у српском друштву тога доба. У другом делу рада анализира се ратна проза одабраних ауторки, збирке приповедака Милице Јанковић [Незнани јунаци](#) и [Чекање](#), као и збирка [Из прошлости](#) Исидоре Секулић, које су писане у периоду од 1912. до 1919. године и објављене непосредно након завршетка Првог светског рата. Зато што су оне и одговор на друштвене околности, али и својим идејним слојем део доминантних идеолошко-политичких струјања тог времена, ове збирке приповедака се посматрају као значајан сегмент у опусу ауторки, али и као допринос друштвеној клими описаној у првом делу рада. Анализом се посебно указује на поетичке специфичности књижевница, на одабрани приступ ратним темама, као и на уочене тематско-мотивске сличности и разлике међу ауторкама. Како одабране збирке приповедака до сада нису биле у фокусу књижевних истраживања, рад представља једно од првих савремених тумачења овог дела опуса Милице Јанковић и Исидоре Секулић.

Кључне речи: балкански ратови, Први светски рат, *Жена*, *Српски књижевни гласник*, ратна проза, Милица Јанковић, Исидора Секулић, ратна болница

¹ Рад је настао у оквиру пројекта бр. 178029 Министарства за просвету и науку Републике Србије, *Књиженство, теорија и историја књижевности на српском језику до 1915. године*

Киша, непрестано пада киша. Очајно.

Долазе гласови, долазе новине.

Милица Јанковић

Јесен, и живот без смисла...

Милош Црњански

У периоду од октобра 1912, па до краја 1918. године, на догађаје у српској култури пресудно је утицало ратно окружење. За разлику од времена Првог светског рата када није функционисала издавачка делатност, привид уобичајеног књижевног живота одржаван је током балканских ратова. Ток, циљеви и идеологија Првог балканског рата условили су промену идеолошко-политичке основе књижевног живота, што се одразило и на природу периодичких прилога и на литературу уопште. Особености и снага „националног набоја“ који тада захвата српско друштво, његову културу и књижевност, најбоље се уочава у дневној штампи и периодици уопште. Већина часописа који су били активни у првој и почетком друге деценије XX века настављају континуирано да излазе и током балканских ратова, међутим, њихова концепција и садржај се мењају. Промене су знатне и у текстовима друштвено-политичке тематике и у књижевним прилозима.

Друштво постаје ратничко-ослободилачки-национално оријентисано, а такве околности профилишу јавно деловање свих чинилаца заједнице, доводе до формирања другачијих друштвених улога у њој и због тога нужно утичу и на разумевање родних улога. Иако се рат сматрао првенствено „мушким послом“, ратови од 1912. до 1918. показали су колико је важна улога жене у таквим околностима. Балкански ратови су извели жену из приватне сфере и кроз јавну делатност, превасходно преко посла болничарке, доделили јој функцију која није само јавна већ је и од стратешке важности за функционисање војске у рату. У Првом светском рату жене нису биле само болничарке већ су и активно учествовале као борци и постале добитнице највећих војних одликовања.² Вишеструке промене у перцепцији и (само)репрезентацији женскости могу се пратити у различитим сегментима јавног деловања. Оне су уочљиве у књижевним часописима, еманципаторско-феминистичким женским листовима и посебно у књижевним делима ауторки насталим у овом периоду.

² Најпознатији примери су Енглескиња Флора Сендс (Flora Sandes), Милунка Савић, Софија Јовановић итд. Посебно је значајан податак да су током Првог светског рата само Србија и Русија имале жене у својим борбеним редовима, док остале државе Европе на такав корак још нису биле спремне.

Нове јавне улоге које су ратом задобиле, али и општа промена друштвене климе утицала је и на књижевност коју су жене стварале у овом периоду и која се, такође, може разумети као део женске (само)репрезентације. Наћи адекватан одговор на драматична друштвена збивања био је један од нужних послова интелектуалаца/ки. Најактивније књижевнице тог времена и незобилазне фигуре српског књижевног живота, Исидора Секулић и Милица Јанковић, дале су свака свој одговор на ратно стање. Обе ауторке своје прве збирке штампају усред ратних година (1913). Њихови други радови из тог периода показују да су ратни сукоби утицали на извесну промену приповедачке парадигме дебитантских збирки, посебно на њен тематски слој (више него језичко-стилски), јер су обе ауторке направиле заокрет и ка ратним темама.

Како је њихова делатност, као и целокупни друштвено-књижевни живот, неодвојива од периодичке активности која показује опште стања духа у друштву, неопходно је прво мапирати промене до којих је дошло у неким од репрезентативних часописа епохе и тиме дефинисати шири друштвено-идеолошки контекст књижевног деловања.

Периодика у рату: новембарски број

Како је периодика најдинамичнији облик књижевног деловања, форма којом се најбрже одговара на промењене друштвено-политичке околности, заокрети и промене у књижевном животу изазвани ратом прво су оставили траг управо у периодичким публикацијама. Током 1912. и 1913. године књижевна периодика функционисала је слично као и у времену пре балканских ратова, а половином 1914. године већина часописа престаје да излази. Највећи број листова се обнавља током и након 1920. године када долази до „нормализације“ књижевног живота.³

У овом раду су као примери за илустрацију промена које су крајем 1912. године наступиле одабрана два међусобно веома различита часописа: *Жена* и *Српски књижевни гласник*. Ова два листа су узета јер представљају две најрепрезентативније серијске публикације тог доба у две области: *Жена* у области женске еманципације, а

³ Тада је обновљен *Српски књижевни гласник*, у новембру 1919. је покренут часопис *Мисао*, а 1921. године обновљен је и *Летопис Матице српске*. Изузетак је периодик *Књижевни југ* (ур. Нико Бартуловић), покренут у јануару 1918. године, дакле, пре завршетка Првог светског рата, а који је значајан за „женску“ ратну књижевност. Милица Јанковић је у овом часопису премијерно објавила неколико ратних прича које су касније постале део збирке *Чекање*.

*Српски књижевни гласник*⁴ у пољу књижевности. Такође, лист *Жена* је излазио у Новом Саду, дакле, на подручју које је припадало Аустроугарској монархији, па уредничка политика овог листа показује и специфичан однос српског становништва северно од Саве и Дунава према рату. У исти географски простор заплете и јунаке својих приповедака смешта и Исидора Секулић, чија проза је, такође, предмет овог рада.

Бројеви оба листа, *Жене* и *Српског књижевног гласника*, који су објављени непосредно након почетка Првог балканског рата илуструју промену дотадашње уређивачке политике. Први балкански рат почиње почетком октобра 1912. године, а оба часописа своје прве ратне бројеве објављују у новембру. С обзиром на то да су ове две публикације имале различиту природу и мисију, њихови новембарски бројеви су на различитим нивоима, од приступа, па до квалитета прилога, значајно другачији. Како ћемо показати, у погледу промоције националних интереса и (само)репрезентације женскости, лист *Жена*, условљен јасном и нескривеном политичком опредељеношћу уредништва,⁵ задржао је и током ратова прагматичан и активистички приступ, док је *Гласник* теоријски промишљао актуелне друштвено-политичке околности.

Жена у служби пропаганде

У српској војсци међу комитама има једна женскиња

Ј. Т.

У новембарском броју листа *Жена* уочљив је заокрет и промена уредничке политике од еманципаторско-феминистичке ка национално-ослободилачкој. Улога жене у друштву не промишља се више доминантно у оквирима њеног доприноса породичном животу, већ у ширем контексту где она постаје активна учесница у ослобођењу нације. Милица и Јаша Томић, уредници листа,⁶ почетком Првог балканског рата активно приступају новонасталим дешавањима. Јаша Томић одлази на борбене положаје са којих редовно шаље прилоге за лист. Ови текстови су у жанровском распону од документарних репортажа, па до ангажованих белетристичких, квазидокументарних радова и своју улогу исцрпљују у буђењу и јачању националне

⁴ У раду ће се равноправно користити пун назив овог часописа и скраћено *Гласник*.

⁵ Јаша Томић је био истакнути политички првак Срба у Угарској и вођа Радикалне странке.

⁶ Јаша Томић није био формални уредник листа, али је био његов стални сарадник, обезбеђивао је листу политичку (и финансијску) независност и његов утицај на уређивање је несумњив, па га због тога заједно са Милицом Томић посматрамо као коуредника, посебно у ратним бројевима.

свести. Милица Томић одлази у Београд и посећује војне болнице пишући репортаже о њима.⁷

Предратни октобарски број листа *Жена* бавио се темама које су биле централне за овај периодик⁸ и био је посвећен еманципаторској мисији која је дефинисана и реализована у претходне две године излажења. Концепција листа је подразумевала двоструки приступ информисању и подучавању жена, кроз нескривено поучне текстове и кроз, тзв. егземпларну књижевност.⁹ Последица промењене уређивачке политике је редифинисање концепта часописа. У новембарском и наредним бројевима тематика је значајно промењена, а њој је подређена и структура часописа одакле се искључују неке од сталних рубрика и то првенствено оне које су посвећене вођењу домаћинства, анализи породичних односа, хигијени и здрављу.

Књижевни прилози у листу се задржавају, али се њихова тематика мења како би се уклопили у нову концепцију часописа, па прве странице новембарског броја доносе другачије књижевне радове, чија улога више није да подучавају о женском. Од новембарског броја успоставља се доминација родољубиве поезије израженог националног осећања. Књижевни прилози сада подучавају о љубави према нацији и интензивирају осећање српског националног поноса тако што подсећају на јунаке и јунакиње српске историје и епике и певају о „светој косовској земљи“ и њеној „освети“. Први прилог новембарског броја¹⁰ најављује јединствену идеју и доминантан стилски

⁷ Снажно национално осећање које доминира страницама листа условљено је и војвођанским искуством, тзв. „одвојености од матице“. Исидора Секулић ће о овој ситуацији писати у ратним причама и тако литерарно уобличити фрустрацију војвођанских Срба и условљеност њиховог националног осећања животом у Аустроугарској монархији.

⁸ Тема броја, којој су посвећена три текста, било је питање брака, затим су ту савети из области здравствене едукације, као и савети за вођење домаћинства. Поред тога овај број је отворен прилозима о споменику Милицы Стојадиновић Српкињи подигнутом у Иригу: објављена је фотографија споменика, као и текст о њему и песма посвећена овој српској песникињи. У броју је представљена поезија хрватске песникиње Милке Погачићке, а објављено је и неколико књижевних текстова којима се промишља улога жене у друштву. Читатељке се захваљујући овим радовима и кроз фикционализоване приче подучавају о питањима брачног живота и школовања девојака, о злоупотребама сиромашних жена, као и о положају жена у друштву. Такође, у сталној рубрици *Разне белешке* објављују се кратки чланци који се тичу активности жена у јавном животу и добијања права гласа за жене у свету, па се ту налазе текстови са насловима: „Жене у јавном животу“, „Право гласа женскињу“, „Жена у Азији“ и сл.

⁹ О егземпларној књижевности в. Станислава Бараћ, „Просветитељски дискурс листа *Сељанка* (1933–1935)“, у *Традиција просвећености и просвећивања у српској периодици*. ур. Татјана Јовићевић, 357–381. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2012. и Јелена Милинковић, „Између еманципације и националног“, *Књиженство*, бр. 2, 2012, *online*, доступно на <http://www.knjizenstvo.rs/magazine.php?text=43>.

¹⁰ Реч је о песми „Петковића мајци“ која почиње више него индикативним стиховима: „Радуј се, стара Југовића Мајко/ Век ево тек што прошао је пети/ Откако твоји попадоше синци/ Србин се диже да Косово свети“, в. Ј.Ж, „Петковића мајци“, у *Жена*, бр. 11, 1912, стр. 1.

регистар. У тону националног заноса и романтизоване српске прошлости, којим се отвара новембарски број, пише се већина прилога у листу *Жена* све до 1914. године, када лист престаје да излази.^{11 12}

Некњижевни прилози већином су конципирани као ратни извештаји који се пишу у жанровском распону од документарних репортажа са ратишта и из војних болница до фикционализованих и квазидокументарних прилога. Заједничка карактеристика предратних и ратних бројева јесте исти приступ тематици и њена обрада. Као и у случају еманципаторског дискурса, и у ратничко-националном задржавају се егземпларни, тенденциозни (књижевни) чланци који чине јединствену идеолошко-тематску целину са осталим прилозима броја. Као што су се питања брака, женског политичког активизма и женске улоге у друштву разматрала и у књижевним прилозима и у есејистичко-документаристичким текстовима, као и у кратким вестима из земље и света и саветодавним белешкама, тако се и сада у свим прилозима у броју спроводи иста политичка и идеолошка матрица.

Посебно су драгоцени за анализу текстови објављени у ратним бројевима који сведоче о националном осећању просрпски оријентисаних политичких фракција у Војводини, али и текстови о стању на ратишту и у ратним болницама, као и они о болничаркама и новим мушко-женским односима и улогама. За тај контекст у новембарском броју илустративни су чланци „Писмо са бојишта“¹³ и „Из болнице у болницу – Рањеници“.¹⁴ Што се нових родних улоге тиче, прилозима овог броја конструише се слика жене чија је улога у рату вишеструка. Она је и „заштитница“ мушкараца, и ратница, и болничарка. Тако текст „Писмо са бојишта“ писан у Скопљу 1912. године почиње речима: „...сад треба да пишем за *Жену* о жени из логора. А логор то је свет у коме нема жена. Чудан је то свет. Мушкарац треба да покаже не само своју храброст, он мора не само да гине за свету мисао, него мора да покаже и то, да мора бити без жене.“¹⁵ Након тога аутор набраја који су то послови које мушкарац мора да

¹¹ Након обнове 1918. *Жена* се враћа предратној еманципаторској уређивачкој политици.

¹² Промена књижевне парадигме у овом листу анализирана је у претходном броју часописа *Књиженство*, а о књижевним прилозима током рата пише Ана Коларић у овом броју, те се у овом делу рада нећемо детаљније задржавати на овој врсти прилога, в. Јелена Милинковић, нав. текст, и Ана Коларић, „Што нисам мушко?!“: представе о вези између жене и нације у часопису *Жена* у ратним и поратним годинама (1911-1921). *Књиженство*, бр. 3, 2013. у припреми.

¹³ „Писмо с бојишта“, у *Жена*, бр. 11, 1912, стр. 663–666.

¹⁴ Милица Јаше Томића, „Из болнице у болницу – Рањеници“, у *Жена*, бр. 11, 1912, стр. 668–684.

¹⁵ „Писмо с бојишта“, у *Жена*, бр. 11, 1912, стр. 663.

обавља без жене: „Он кува, пере, па чак мора да држи у реду сам своје ствари, и мора сам и да тражи и дугме, кад га забаци, па да видите, човек може чак и то.“¹⁶ Након овог готово комичног описа типичних „женских“ послова следи егзалтирана анализа извештача-наратора о томе што се и без жене у свему томе снашао, те како му је жао што нема женâ да га виде како он може и такве послове успешно да обавља. Уз све ратне недаће, које се за разлику од поменутих овде не анализирају, знатан део нелагодности ствара брига о личним стварима и њихово слагање, брига о храни, дугмадима и сличним животним тривијалностима. Међутим, улога жене се овде не завршава. Жене су, сматра извештач, у потпуности схватиле историјски тренутак у коме се Србија налази, те својим понашањем и стоичким подношењем свих ратних невоља доприносе величини историјских дана у којима се Србија налази, па због тога снага и храброст бораца проистиче и из снаге њихових мајки, сестара, супруга које су их без суза и са поносом пратиле на бојиште. Извештач пише о болничаркама, о хуманим женама које усвајају албанску децу која остају без породица, а износи и податке о положају жена на подручју Старе Србије који је неповољнији него у другим деловима земље. Из овог (квази)епистоларног извештаја, видљиво је да је разумевање женске улоге врло комплексно: жена поседује особине у опсегу од способности да обавља најбаналније послове, преко изузетне хуманости и упорности да сачува дом, па до израженог мајчинства, које је наднационално. На врху ове скале стоји значај јавног женског позива какав је позив болничарке о чему се пише са посебним поштовањем. Ипак, као и у ранијим бројевима листа *Жена*, и овде се улога жене углавном исцрпљује у ономе што се разуме као „кућни послови“, па је она превасходно чуварка кућног прага, ослонац породице, заштитница деце, фигура без које мушкарац не може да развија сопствене способности. Потпуно другачију слику нуди краћа прича Јаше Томића из истог броја „Четник Софроније“.¹⁷ Готово присуство гротеске у читалачкој спознаји да је четник Софроније из наслова заправо 20-годишња комита¹⁸ и увођење ратнице као нове женске улоге, овај текст сврставају у незаобилазан материјал за анализу ратног дискурса овог листа.

¹⁶ Ibid, стр. 663.

¹⁷ Ана Коларић анализира ову причу са становишта увођења новог модела жене који, у корелацији са тематско-мотивским корпусом народне поезије, назива делија девојка. Ана Коларић, нав. текст.

¹⁸ Због изразито мушког посла којим се „бави“, нису могли да је ословљавају женским именом Софија, већ су јој другови ратници дали мушки ратнички псеудоним, четник Софроније.

Што се количине чињеница тиче, најдрагоценији прилог у новембарском броју листа *Жена* је текст Милице Томић „Из болнице у болницу – Рањеници“, репортажа о војним болницама у Београду и сведочанство о болничком животу из угла жене, гошће у тим установама. Милица Томић обилази болнице у Београду и пишући о четрнаест болница у којима су рањеници показује стање у њима. При том она не пропушта да покаже колика је улога болничарки у том окружењу, као и колика је хуманост донаторки и донатора који помажу функционисање ових установа.¹⁹ Документарно приказивање болничког живота обележено је национално мотивисаним узбуђењем пред „рањеним синовима српског народа“ и поносом због пожртвованости и хуманости коју жене показују.

Ипак, у једном делу овог текста видљива је, не само политичка и национално-афирмативна, већ и негативно-пропагандна тенденција часописа *Жена*. Наиме, лист јасног радикалног политичког опредељења и чврстих националистичких позиција, служио је снажној пропагандној мисији која је током балканских ратова постојала, а тичала се конструисања и одржавања предрасуда везаних за Албанце, који се доследно у највећем делу српске штампе називају Арнаутима и тенденциозно приказују. Како Милан Миљковић у анализи листа *Илустрована ратна кроника* закључује:

Иако у *Кроници* нема много прилога који директно тематизују питање дистинктивних обележја албанског националног менталитета, на првом месту могу се издвојити текстови који, у већој или мањој мери, садрже представе о ратничкој свирепости или индивидуалној и колективној крволочности албанског карактера. Због натуралистички бруталних описа, хиперболизованих и гротескних призора, ови прилози, најчешће у виду извештаја са ратишта, пажљиво одабраних и измешаних са другим псеудодокументарним исказима, производили су једну имагинарну али друштвено-политички опасну стварност у којој се албанско становништво новоосвојених крајева антрополошки дисквалификовало као заједница расно предодређена не само да чини најбруталније злочине већ и ужива у њима, о чему је требало да 'сведочи' и одломак из књиге Марка Миљанова, извучен из првобитног контекста и идеолошки прекодиран у *Кроници*, 1. новембра 1912, у оквиру текста 'Зашто су Арнаути убице – једно психолошко објашњење –'.²⁰

Како су у болницама које је Милица Томић посетила лежали и турски и албански рањеници, можемо упоредити како ове националне предрасуде и стереотипи

¹⁹ Такође, Милица Томић оставља драгоцену сведочанства о активности хуманитарке Делфе Иванић, сликарке Надежде Петровић, као и песникиње Јеле Спасић, које су биле ангажоване као болничарке.

²⁰ Милан Миљковић, „Кроника паланачког света“, *Бетон*, бр. 136, 2013, *online*, доступно на <http://www.elektrobeton.net/mikser/kronika-palanackog-sveta/> (28. 10. 2013)

²¹ Милица Јаше Томића, нав. текст, стр 679.

функционишу и у овом тексту који се иначе бави другом тематиком и има примарни циљ да покаже атмосферу у војним болницама.

У једној соби леже само Арнаути. Скоро језа да те ухвати када гледаш у та зверска лица – прави дивљаци. Ја мислим да се такви људи не могу никада укротити. Једна моја познаница, која је самном била, са страхом је ушла у собу. А кад смо изашли из куће, хвалила је Бога што је остала жива. Кад се који покрену и најмање, она је мислила: сад ће скочити да је зграби и удави. Чудим се како се могло наћи и једно женско лице, које је пристало да врши болничарску дужност код овог измета људског. Нарочито кад је моја познаница чула да је баш у истој соби дан пре, један Арнаутин хтео да одгризе прси својој милосрдној сестри. Од тог доба осим болничарки и болничара у свакој соби по један војник стражари.²¹

Као и у *Илустрованој ратној хроници*, о којој пише Милан Миљковић, албанско становништво, тј. рањеници албанске националности приказују се као крволочни, готово зверски (не)људи.

Лист *Жена* се, такође, укључује у матрицу по којој постоје симпатије за турске заробљенике и становништво, док се Албанци описују на приказани начин:

Однос према турском становништву, турској управи и општини, османском наслеђу, био је амбивалентан: и поред критике и презира према туђинској власти, било је ту недвосмисленог поштовања и носталгично егзотичног, оријенталистичког приказивања исламске културе. С друге стране, представе о култури, обичајима и менталитету Албанаца биле су застрашујуће негативне и конзистентне а у контексту београдске *Хронике*, оне су представљале манифестацију дифузног преплитања империјалног и балканистичког дискурса.²²

Милица Томић пише позитивно о турским рањеницима, готово да показује сажаљење, разговара са „интелигентним“ турским младићем и пореди их са српским рањеницима. Постојеће разумевање, наклоност и симпатије према турским рањеницима појачавају негативан говор коме се прибегава у приказивању албанских ратника.

Овај прилог не само да шири националне стереотипе о албанском становништву, него показује у којој мери је пропаганда већ обавила свој задатак. Доживљај који посетитељке имају и прича о рањенику који попут животиње покушава да уједе болничарку, „милосрдну сестру“, уклапају се у постојећи концепт о бруталности. Наиме, Милица Томић и њеној пријатељици се ништа лоше није догодило у соби са албанским рањеницима, већ оне са унапред формираном идејом о зверским лицима, о њиховој бруталности и неморалу, са формулисаним увредама улазе у просторију, тресу

²¹ Милица Јаше Томића, нав. текст, стр 679.

²² Милан Миљковић, нав. текст.

се од језе и страха, иако за то конкретних разлога нема. Такође, највероватније је да као Војвођанке нису долазиле у директан, животни, реални контакт са албанским становништвом, па су њихови ставови директна последица усвојених предрасуда, а не искуствено заснованог познавања. Тако се на овом примеру јасно показује снага пропаганде која је усвојена из штампе, најугицајнијег медија тог доба.

У случају часописа *Жена* још је индикативније ширење овакве врсте пропаганде јер је лист дефинисан као „месечни часопис за жене“, за разлику од, на пример, *Илустроване ратне кронике* која је била лист посвећен рату, те је таква врста пропаганде на том месту, условно речено, логичнија и разумљивија. Наведени примери показују и колики је заокрет направљен у уређивачкој политици листа *Жена* након почетка ратних сукоба, када се часопис не ставља само у службу јачања националних осећања и промовисања нове женске улоге у рату, већ постаје део пропагандне политике ширења и учвршћивања националних стереотипа. Дакле, лист који се посветио мисији мењања друштва и превазилажења устаљених ставова о женској природи, њеним могућностима и способностима, у промењеним друштвено-политичким околностима запада у другу врсту пропагандног мишљења.

Српски књижевни гласник: теоретизација рата

Када је о *Српском књижевном гласнику* реч, принцип уређивања првог ратног броја веома је сличан уређивању новембарског броја магазина *Жена*. И овде се мења концепција часописа: изостају сталне рубике, текстови се ређају један за другим као у тематским бројевима, објављени књижевни прилози су национално и родољубиво интонирани, а нелитерарни текстови као тему имају балканске ратове. Новембарски број отвара непотписани, националним поносом и војничким успесима надахнут, текст „Светли дани“²³ који почиње речима:

Наде које су у вековима таме и страдања одржавале Српски Народ, снови толиких нараштаја српских, данас се увелико остварују. За три недеље дана Стара Србија и Северно Западна Македонија, драге земље наше славне прошлости, где је сваки камен за нас једна историјска успомена, ослобођене су; цео Балкан враћа се у руке балканским народима, и у рици топова и у румени пожара одиграва се последњи чин величанствене историјске драме: борбе Европе и Азије, цивилизације и варварства.²⁴

²³ „Светли дани“, *Српски књижевни гласник*, књ. XXIX, бр. 9, 1912, стр. 641–648.

²⁴ *Ibid.*, стр. 641.

Поред колонијалног разумевања Азије као варварске, у тексту је присутан, у мањој мери него у *Жени*, негативан дискурс о албанском становништву, па се оно назива „дивљи Арнаутлук“, констатује се да је након историјског удруживања и слоге српска војска прегазила „арнаутске дивљаке и турске варваре“.²⁵ Тоном који је обележен националним поносом због ратних успеха говори се о великим победама српске војске и јединству српског народа. У таквом окружењу пред крај текста сагледава се и мисија *Српског књижевног гласника*:

Ови свети и светли дани, када човек осећа понос и срећу што је Србин и што припада нараштају који изводи тако огромно дело, бележи и Српски Књижевни Гласник. Он је постао у једном мрачном и жалосном добу, када је Србија преживљавала тешке дане и када су слаби духом и душом падали у немоћно очајање. И онда су се око овог листа окупили људи који су имали веру у Србију и српски народ, и који су то стално и убеђено проповедали. Данас догађаји су дали потврде тој вери, и она је захватила цео наш свет, и постала општа Српска Вера.²⁶

Мисија *Гласника* се дефинише у национално-ослободилачким оквирима, а новонастала дешавања на Балкану се разумеју и као крунисање идеје око које су се окупили интелектуалци још при оснивању овог листа. Овде је видљива и сва политичност коју је прва серија *Српског књижевног гласника* имала и нескривени национални програм који је заступан на страницама овог књижевног листа.

Након непотписаног уводника, а чији је аутор Јован Скерлић,²⁷ у броју следе радови Јована Цвијића, Александра Белића и Јевта Дедијера у којима се са различитих научних позиција теоретизују разлози за рат и образлаже значај који простор, тзв. Старе Србије има за Србију. Тако се у овим текстовима говори о историјском значају тог дела земље, насилној исламизацији којој је било нужно пружити отпор, економским разлозима за рат и неопходном изласку Србије на море, како би као централна земља на Балкану (п)остала и водећа економска сила тог дела Европе, затим о језичким карактеристикама и значају који то подручје има, о демографским карактеристикама и њиховим променама кроз историју, о етнографском, геополитичком и географском значају. Такође се објављују текстови странаца, који су или настали као сведочанства током рата или су погледи европских интелектуалаца на Балкан писани у прошлости.²⁸

²⁵ Ibid, стр. 644.

²⁶ Ibid, стр. 647.

²⁷ За разрешење псеудонима види: др Љубица Ђорђевић, *Библиографија Српског књижевног гласника*, Београд: Народна библиотека Србије, 1982, стр. 964.

²⁸ Реч је о текстовима чији су аутори Шарл Лоазо, Ђузепе Гарибалди, Виктор Иго, Анатоли Франс.

Ови текстови пружају поглед са стране и могу се разумети као скицирање европског разумевања дешавања на Балкану.

Гласник се и у претходним бројевима бавио политичким и националним питањима која се углавном тичу подручја Старе Србије и то најчешће кроз сталну рубрику *Политички преглед* и текстове које је псеудонимом Иностранци потписивао Јован М. Јовановић,²⁹ те у том смислу први новембарски број овог листа не прави онолики тематско-идеолошки заокрет колики је то у *Жени*.³⁰ Ипак, важно је приметити да је број објављен након избијања Првог балканског рата, први број у дотадашњој историји *Гласника* који је у потпуности посвећен једној теми. Све ово сведочи о величини и степену доминације ратне теме, као и о важности коју је томе придавало уредништво овог примарно књижевног листа.

Већ наредни број (16. новембар) постепено враћа устаљену организацију чланака и сталне рубрике, а у одабиру књижевних прилога уредиштво се не руководи идејом да литерарне радове треба ставити у службу политичког, националног, ослободилачког, већ се њихов одабир врши по естетско-уметничким критеријумима. Ипак, и поред тога, приметан је већи број књижевних текстова родољубивог садржаја. У том смислу се и за *Гласник* период од новембра 1912. до последњег броја у првој серији овог листа може узети као специфичан периодизацијски оквир у коме је уређивачка политика у већој мери подређена конкретним друштвено-историјским околностима и условљена ратним окружењем.

Период два тока: књиженство и „светли дани“

Док је месечник *Жена* недвосмислено пропагирао националну идеологију, а као њен део и нове родне улоге у друштву, *Српски књижевни гласник* је на теоријским основама образлагао разлоге за рат и његову неопходност. У оба случаја рат се видео као остварење вишевековних српских националних циљева, а сви аспекти друштвеног живота посматрали су се као подређени том великом задатку. Књижевност која настаје у тим „светлим данима“ једним својим делом подржава схватања која су афирмисана некњижевним прилозима периодике, па се и у литерарним текстовима рат разуме као изузетно важан део националног програма, њима се приказују нове друштвене улоге,

²⁹ За разрешење псеудонима в. др. Љубица Ђорђевић, нав. дело, стр. 921.

³⁰ У бројевима који претходе новембарском броју објављени су текстови „Балканска мобилизација“ и „Почеци Балканског рата“ који се директно тичу теме којој је посвећен први ратни број од 1. новембра 1912. године

где се као најважнији позив мушкарца доживљава улога војника, а жене болничарке. Књижевност мења своје теме, наративне заплете, уводи нове јунаке и јунакиње и тако се и на том пољу људског духа показују потреси који су задесили друштво.

У овом периоду настаје и чувена критика књиге Исидоре Секулић *Сапутници* из 1913. године објављена у *Српском књижевном гласнику* где је Јован Скерлић оптужио књижевницу за непримереност теме, недовољан друштвени ангажман и одсуство осећаја за историјски тренутак у коме се земља налази, те је нагласио како у *атмосфери крви и рата* никоме није стало до прича о дубоко интимним и крајње субјективним стањима, какво је, на пример, главобоља.³¹ Скерлићева критика поред тога што сугерише пожељну улогу интелектуалца/ке у друштву, указује и на тематско-стилски оквир у коме су деловале ауторке тог времена, а то је интимистичко, исповедно, сентиментализовано писање. Због тога његова оцена није имала краткорочно дејство негативне критике једног текста, већ је постала парадигматична када је реч о књижевности коју су писале жене. Такво писање о Исидори Секулић допринело је формирању симплификоване поларизације по којој су ауторке окренуте субјективном и интимистичком, док аутори промишљају шире друштвене теме. Колико је овакво разумевање (не)тачно могу да покажу књижевни радови Милице Јанковић и Исидоре Секулић настали у ратном периоду.

Ове две књижевнице су биле најпродуктивније ауторке периода од 1912. до 1920,³² и сталне сараднице *Српског књижевног гласника*. Оне тада објављују самосталне књиге и активно сарађују са часописима, а о њиховим радовима се пишу критички текстови. Почетком ратног времена, 1913. године, обе ауторке објављују дебитантске и поетички изузетно важне збирке прича *Исповести* (Милица Јанковић) и *Сапутници* (Исидора Секулић). Поменута Скерлићева критика је написана поводом ових књига, а захваљујући њима имена ових књижевница постаће незаобилазан део књижевног живота. Дебитантске збирке су, поред (де)стабилизације положаја њихових ауторки у књижевном животу, наговестиле типолошку линију женске прозе која се може пратити и у наредним деценијама. Такође, ове збирке су у теоријско-критичком

³¹ Јован Скерлић, „Две женске књиге“, у *Српски књижевни гласник*, књ. XXXI, бр. 5, 1913, стр. 379–391.

³² Као главни периодизацијски оквир у овом делу рада узет је временски распон од (новембра) 1912. до 1920. године. Доња година се посматра као оквирна због почетка шестогодишњег ратног периода у Србији. Година завршетка Првог светског рата није узета као горња временска граница јер, када је реч о књижевности коју пишу жене, дела условљена ратним окружењем настају током рата, а објављују се све до 1920. године. То је, такође, и година када Милица Јанковић објављује збирку ратних прича *Чекање*.

проучавању обе ауторке привукле највише пажње, па се и у савременим проучавањима њиховог стваралаштва најчешће анализирају.

Време објављивања ових приповедака интимистичке тематике и богата рецепција која их прати чине да се стекне утисак како су њихове ауторке остале изван доминантних ратно-националних тема тог времена. Део активности Милица Јанковић и Исидоре Секулић у периодици доприноси оваквом закључку јер објављени радови показује да су обе књижевнице једним делом својих текстова писаним током рата тематско-мотивски остајале у кругу љубавних, породичних и личних тема са рефлексивним приступом и сентиментализованом и патетизованом нарацијом. На пример, већ у првом броју након ратног новембарског броја *Српског књижевног гласника*, Исидора Секулић објављује два текста „Чежња“³³ и „Новембар“,³⁴ који се могу сврстати у поетизовану прозу и који немају чвршће везе са друштвено-историјским дешавањима нити се она у њима рефлектују.³⁵ Такође, Милица Јанковић непосредно након рата у *Гласнику* и новооснованом часопису *Мисао* објављује приче као што су „Мој отац“³⁶ или „Редом“.³⁷

Са друге стране, уочљиво је да су паралелно са књигама и приповеткама рефлексивно-интимистичке наративности обе ауторке у периоду око балканских ратова и Првог светског рата писале приче и са ратном тематиком. У последњем броју *Српског књижевног гласника* за 1912. годину Милица Јанковић објављује приповетку „Рат“, која се већ насловом, а посебно тематиком укључује у ратну прозу и представља својеврсну најаву ратних збирки. Ова приповетка је прештампана у збирци *Незнани јунаци* 1919. године и, како ће даља анализа показати, садржи готово све тематско-мотивске особености ратне прозе ове ауторке, па се у том смислу може посматрати као парадигматична за овај опус.³⁸ Због таквих поетичких особености изузетно је важно што је управо ова прича објављена у најважнијем књижевном гласилу епохе какав је био *Гласник*. Такође, приповетке које ова ауторка објављује током 1918. и 1919. године

³³ Исидора Секулић, „Чежња“, *Српски књижевни гласник*, књ. XXIX, бр. 10, 1912, стр. 721–726.

³⁴ Исидора Секулић, „Новембар“, *Српски књижевни гласник*, књ. XXIX, бр. 10, 1912, стр. 743–744.

³⁵ Детаљније о библиографијама ауторки на <http://knjizenstvo.etf.bg.ac.rs/sr/authors/milica-jankovic> и <http://knjizenstvo.etf.bg.ac.rs/sr/authors/isidora-sekulic>

³⁶ Милица Јанковић, „Мој отац“, *Српски књижевни гласник*, књ. 1, бр. 7 и 8, 1920, стр. 481–493 и 561–572.

³⁷ Милица Јанковић, „Редом“, *Мисао*, бр. 6 и 7, 1920, стр. 426–435 и 515–523.

³⁸ О томе детаљније у поглављу овог рада „Милица Јанковић: 'Хоћу да забележим историју једног јунака који неће ући у историју“

у листу *Књижевни југ* као тему имају наративне заплете везане за рат.³⁹ Приповетке из овог листа прештампане су у збирци *Чекање* 1920. године. Исидора Секулић у *Гласнику* не објављује ратне приче, али непосредно након рата 1919. године штампа збирку ратних приповедака *Из прошлости*.

Библиографија ових ауторки показује да у њиховом раду у периоду од 1912. до 1920. године постоје две паралелне књижевне парадигме, па се због тога овај период књижевне историје, када је о женској књижевности реч, може означити као *период два тока*, под којим подразумевамо паралелно постојање рефлексивно-интимистичке и ратне линије стваралаштва.

Књиге објављене током 1919. и 1920. године материјализују рад ауторки на два поменута стваралачка плана. Захваљујући двострукој усмерености њиховог књижевног интересовања, обе ауторке остварују и континуитет са дебитантским збиркама и кругом приповедака око њих, као и тематско-мотивски дисконтинуитет увођењем ратних тема у идејни опсег сопственог стваралаштва. У рефлексивно-интимистички круг радова укључују се романи *Калуђер из Русије* (1918) и *Пре среће* (1919) Милице Јанковић, као и *Ђакон богородичине цркве* (1919) Исидоре Секулић. Други део њиховог стваралаштва који се ослања на ратно искуство односи се на збирке прича *Незнани јунаци* (1919) и *Чекање* (1920) Милице Јанковић и *Из прошлости* (1919) Исидоре Секулић. Све три ратне збирке настале су током рата и објављене су непосредно након њега, а како смо већ показали, један број ових приповедака своју премијеру имао је управо у периодици током 1912, а нарочито 1918. и 1919. године. За разлику од дебитантских збирки које имају богату рецепцију о овим приповеткама Милице Јанковић и Исидоре Секулић писано је спорадично или није уопште писано.

Милица Јанковић: „Хоћу да забележим историју једног јунака који неће ући у историју“

Ја се бојим, ја признајем, ја се бојим...

Страшно је и ако победимо...

Милица Јанковић

Приповетке у збирци Милице Јанковић *Незнани јунаци* посвећене су балканским ратовима. Од историјских догађаја помињу се мобилизација, Кумановска и Битољска битка, али они нису централна дешавања у овим причама. Збирку чине четири

³⁹ Реч је о приповеткама „Чекање“, „Цвеће“, „Инвалид“, „Чарапе“, „Велико чекање“, „Регрут“.

приповетке: насловна „Незнани јунаци“ и приповетка „Рат“ тематизују ратна дешавања из перспективе сеоског становништва, док се приповетка „После рата“ бави повратком војске у Београд и последицама рата, а приповетка „Колера“ се придружује оном прозном корпусу ове ауторке (али и других књижевника/ца међуратног периода) који обрађује тему болести. Ове четири приповетке дају својеврсну панораму феномена рата са којима се среће обичан човек од његових почетака, па до последица у постратном времену, а њима се уједно скицирају теме и најављују идеје око којих ће ауторка градити приповетке из наредне збирке *Чекање*.

Радња прве две приче у збирци *Незнани јунаци* смештена је на село, што је један од честих топоса прозе Милице Јанковић. Са села је регрутован највећи број војника, па се у овим причама приказују последице које је село имало због масовног одласка мушкараца у рат и напуштања ливада, њива, домаћинства, због чега су сви сеоски послови остали на женама, деци, старима и болеснима. У том смислу се родна јесен претвара у кржаву, мучну јесен у којој се послови обављају по инерцији и навици, док су главни догађаји негде даље, о њима се сазнаје из штампе, а њихове размере се тек наслућују. Због природе одабраних догађаја и ликова, атмосфера ишчекивања и наслућивања издваја се као најчешћи оквир унутар кога се смешта радња ових приповедака, а узбуђење, помешано са страхом и снажним осећањем неизвесности, као и снажно осећање трагизма главни је корпус емоција у овим причама.

Насловна и прва приповетка збирке доноси причу о Лени, мајци која ишчекује вести од сина који је мобилисан и одведен у рат. Читава приповетка је портрет главне јунакиње, жене, сељанке, довољно писмене да може да чита новине, која је проживела изузетно тежак живот испуњен различитим невољама, од злостављања у детињству, па све до лошег брака са мужем алкохоличарем и смрти деце. Она је јунакиња којој је рат дошао као још једна несрећа у низу. И поред свега Лена је остала изузетно снажна и одлучна жена, а њена величина се огледа у великом пожртвовању и жељи да јој се деца и поред сиромаштва и животних недаћа школују. По начину на који је литерарно изграђена и по животним ставовима који су јој додељени Лена подсећа на Миону, јунакињу чувене Глишићеве приче „Прва бразда“. И поред низа замерки које се могу упутити овој причи, а које се првенствено односе на превише контрастирано сликање ликова и односа добра и зла, приповетка је у ратном опусу Милице Јанковић изузетно важна јер показује који је њен фокус у приказивању рата, а то је приповедање о слабијима, о женама, деци, немоћнима. Како касније пише у причи „Чарапе“ из збирке *Чекање*, где је јунакиња такође мајка (рањеног) војника:

Постоји негде некакав рат о коме оне ништа не знају, а који их је тако страховито погодио: узео им њега хранитеља, домаћина, сина, мужа, оца, па не враћа. Зашто не враћа? И хоће ли га икад вратити? Оне живе од наде и умиру од страха. Оне су побледеле и малаксале од чекања и горка им проја, које једино још у изобиљу има у њиховој кући ... Дани иду и нижу месеце, а жене чекају, суше се од бриге, дете расте нада се оцу, а њега нема, ни гласа од њега.⁴⁰

Ова слика представља својеврсну експликацију и допуну једне од сцена из приповетке о Лени у којој две жене надвијене над новинама читају вести са фронта надајући се да ће сазнати или барем наслутити судбину својих синова:

Једна измиче новине и кроз наочари издалека чита, друга их приближује свом једном здравом оку и обе нечујно шапућу невинне речи које значе покољ, крв, умирање. И после једна другој препричавају шта су прочитале. (подвукла Ј.М)⁴¹

Констатација о невинности речи које означавају рат указује на немогућност језика да обухвати све аспекте онога што рат са собом доноси, али, такође, и на непотпуно разумевање онога што се догађа. Јунаци Милице Јанковић биће често суочени са немогућношћу рационалне обраде онога што перципирају. Већ следећом приповетком у збирци, која је више него индикативно насловљена, „Рат“ и која почиње реченицом: „Рат је отпочео. Рат је отпочео! Шта значе те речи?“⁴², ауторка ће покушати да разјасни шта све реч „рат“ носи са собом.

Ова приповетка се може узети као нуклеус осталих прича о рату ове ауторке. У њој су мапиране главне теме којима ће се бавити и у осталим причама ове и наредне збирке. Приповетка „Рат“ нема главног јунака, већ представља својеврсну ратну хронику из угла посматрача: почиње доласком приповедачице у село и њеним суочавањем са сазнањем да без обзира на то што се налази у месту у коме се рат не води, његово присуство је свеобухватно и незаобилазно. Приповедачица се појављује као сведок догађаја и живота на селу у унутрашњости Србије током Првог балканског рата, а ова посматрачка позиција једна је од најчешћих коју заузима нараторка у оним ратним приповеткама Милице Јанковић које су исприповедане у првом лицу и из угла жене. Спознаја о рату мења и сеоски крајолик, па јесењи пејзажи постају злокобни: „Врућа крв тече по пољу, румена лица бледе, жива енергија постаје мртвом, најлепше мисли умиру за тренут, љубљени човек постаје леш...“⁴³ или касније: „Пада магла. И у

⁴⁰ Милица Јанковић, „Чарапе“, у *Чекање*, Београд, Сарајево: И. Ђ. Ђурђевић, 1920, стр. 191.

⁴¹ Милица Јанковић, „Незнани јунаци“, у *Незнани јунаци*, Београд: С. Б. Цвијановић, 1919. стр. 15.

⁴² Милица Јанковић, „Рат“, у *Незнани јунаци*, нав. издање, стр. 48

⁴³ Ibid, стр. 51–52.

том сивом светлом тону, у магли и месечини стоји село и има неки страشان израз, нечег изгубљеног, блесавог готово полуделог од страха и чекања...⁴⁴

Нараторка, коју одликује низ аутобиографских подударности са животом Милице Јанковић, присутна је као једна од јунакиња. Она је сведок догађаја на селу, а њена улога у наративној структури се додатно кристалише тек пред крај приповетке када из пасивне посматрачке позиције, несрећна због ускраћености да делатно помогне учесницима рата, макар и као болничарка, одлучује да пише и тиме дâ допринос: „Па ја могу да радим нешто за рањенике! Брзо, брзо хартију и перо: хоћу да пишем за рањенике!...“⁴⁵ Тако се читава приповетка, а по аналогији и све остале приче сличне тематике, разоткрива као својеврсно сведочанство, споменик у част унесрећенима, погинулима и рањенима.

Причу обележава колебање између разумевања разлога за рат и његове сврсисходности и пацифистичког става о бесмислу ратовања. Тако се смењују реченице: „Зашто су људи допустили рат? Зашто не спрече? Зар право мора да се отме, зар крвљу да се плати?“⁴⁶ а нешто касније:

И у страх и бол меша се и једно и друго осећање и друге мисли: дакле, рат је неизбежно зло, опште зло за опште добро; и има нечег лепог што блажи боле: има признања, има поштовања, има љубави, велике, братске љубави према мученику сељаку... И роптање престаје.⁴⁷

У приповеци „Рат“ нема оног безусловног усхићења и занесености због остварења националног програма и због победа које се нижу једна за другом, а које је видљиво у текстовима који се објављују у периодици тог времена и које је и једна од централних порука ратне прозе Исидоре Секулић. Дакле, из приповедака Милице Јанковић добијамо сасвим другачију слику и разумевање балканских сукоба, слику која је много више окренута ка појединцу, него ка националном колективу и у којој је и даље хуманистички идеал о важности индивидуе примаран. Због тога је свест о страшним ратним последицама често снажнија него радост због победе:

Доносе новине вести; победе, победе, сјајне, велике! И одмах за победама долазе рањеници без броја, долазе, долазе без краја. Страхота! (...) Жртве, жртве. Новине објављују победу за победом. Што више победа, то више жртава. Умиру јунаци, рађају се болови. (...) Страшно, страшно! Болнице пуне. (...) А болнице пуне људи, немоћних, искасапљених, бедних, пуне клонулих јунака. Боже, а ту

⁴⁴ Ibid, стр. 73.

⁴⁵ Ibid, стр. 72.

⁴⁶ Ibid, стр. 51.

⁴⁷ Ibid, стр. 62.

скоро сви су они били здрави и јаки и одушевљени! Шта сад мисле, сад кад су после одушевљења осетили бол од рана? Јао, кад помиле кљасти и богаљи!^{48 49}

Приповетком „Рат“ скицирана је већина тема које ће Милица Јанковић обрађивати у својој ратној прози: смисао ратовања, страдање жена, нова улога жена као болничарки, трагедија рањених и болесних, патња на селу, неизвесност чекања вести, страх, ратна болница.

Већина приповедака у другој ратној збирци *Чекање* тематски су везане за Први светски рат, а у оним приповеткама које као тему немају ратна дешавања и његове последице и одјеке године Првог светског рата су део хронотопа. И овде се задржава настојање Милице Јанковић да прикаже малог човека, појединца у служби колектива и (не)видљивост његове трагедије у масовном страдању. О писању у временима у којима је завладало страдање и болест, у коме су тела раскомадана на почетку своје приповетке „Отац“ Милица Јанковић пише:

У ово тешко доба изгледа да су сви писци заћутали. Догађаји говоре. У ово велико доба јунаштва и болова ћуте писци богати инвенцијом; истина је већа и необичнија и од највеће маште. Све што се може то је преписати догађаје који се око нас дешавају, забележити их да се не изгубе, оставити их потомству као грађу.⁵⁰

или нешто касније у истој приповеци:

Писати историју једног човека, трагедију једног живота, измишљати догађаје једног романа – како је све то сад ништавно! Дођите у нашу болницу: свака постеља једна отворена књига, сваки живот историја, сваки човек трагедија. Отидите у један ров, – на једно гробље, – или на једно поље после битке... Загледајте у очи онима који су још остали живи... О, мени се чини да бих сада могла бити равнодушна да се све књиге на свету спале.⁵¹

Емпирија је, сматра Милица Јанковић, довољно страшна и сигнификантна да је довољно посматрати је и забележити. О непосредности приповедања, о „проживљености“ грађе, чиме се, поред осталих дистинкција, одваја од приповедања Исидоре Секулић, сведочи и у епилогу ове приповетке када пише:

Ето, то је проста историја казана онако како се догодила. Чини ми се да бих после, док прежалим тога човека који готово мене није ни познавао, могла

⁴⁸ Ibid, стр. 69–70.

⁴⁹ Наредна приповетка у збирци „После рата“ управо показује судбину оних који су у рату страдали, а о којима држава не води довољно рачуна и не показује довољну бригу, па су остављени да просе на улицама Београда.

⁵⁰ Милица Јанковић, „Отац“, у *Чекање*, нав. издање, стр. 125.

⁵¹ Ibid, стр. 126.

написати о њему врло лепу приповетку. Па ипак нећу да одлажем. Јер ми изгледа да су ови прости догађаји баш у својој свирепости леви и узвишени и да омлаћен и буром скрхан јаблан не треба китити вештачким лишћем и цвећем. Нека ова мала историја оца који је примио смрт зато што је дао живот остане сасвим истинита и нека у својој голој величини и неулепшаном болу уђе у људска срца...⁵²

Прича „Спасиоци“ укршта две теме говорећи о рањенику и о дезертерима. Као једна од најзначајнијих прича ратног опуса ове ауторке, ова приповетка даје слику некадашњег сељака, а садашњег ратника-рањеника коме ни учешће у рату не може да да јасну представу о томе шта рат заправо јесте. Ово је једна од ретких прича у опусу Милица Јанковић чија је радња смештена директно на бојиште. Међутим, ни овде нису приказани војнички успеси, већ маргина рата: рањеник који покушава да се домогне војничког кампа јер је остао далеко од своје чете и двојица дезертера који га случајно налазе и односе у војну базу. Изузетно су упечатљиве слике рањеника на бојном пољу међу мртвим телима, као и његова унутрашња борба за очување разума, а дезертирање се овде не разуме као кукавички, недостојанствени и издајнички поступак, већ као тренутна људска слабост коју је могуће превазићи уколико се војницима пружи друга шанса. Ова прича је веома значајна за целокупну ратну поетику јер деконструира мит о свемоћи и неустрашивости српског ратника, који се градио како у периодици, тако и у прози Исидоре Секулић. Идеје које својим приповеткама заступа Милица Јанковић у супротности су са идејном основом низа текстова у периодици који у извештајима са ратног поља говоре о снази, неустрашивости и пожртвовању српског ратника и војника, али и са прозом Исидоре Секулић у којој јунаци доминантно позитивно гледају на рат и виде га као остварење сопствених идеала. За разлику од таквих текстова Милица Јанковић представља ратника као човека са свим слабостима које се у ванредном стању, какво је рат, испољавају, као некога ко не разуме до краја шта сукоб у коме учествује значи.

Невезано за њихов квалитет, стилску умешност и вештину извођења наративних токова, ове приповетке показују врло специфичан приступ одабраној теми, који приповедање Милица Јанковић чини дистинктивним (у односу на Исидору Секулић). Великим биткама, бојном пољу, мобилизацији, војним четама, официрима, јунацима, храбрим подвизима супротстављене су приче о „незнаним јунацима“. Већина приповедака ове две збирке, а не само она која је тако насловљена, доносе разрешење и одговор на питање: ко су незнани јунаци. То су они непознати људи који су поднели

⁵² Ibid, стр. 135.

жртву за колективно добро, али ће као појединци заувек остати непознати и у историји незабележени, они који су део масе која је страдала. Милица Јанковић све своје приче о рату фокусира око слабијих, малих људи, па чак и када су то војници, директни учесници у биткама, она пише о дезертерима, о рањенима и болеснима показујући величину жртве њихових (малих) живота. Незнани јунаци су, такође, сви они који су испратили мушкарце у рат, мајке, сестре, супруге, очеви, они који су остали на маргини рата, у његовој позадини, али којима је живот обележен страхом, неизвесношћу и ишчекивањем писама и вести са фронта.

И када не пише директно о рату, Милица Јанковић у збирци *Чекање* приповеда о маргинализованим људима, о просторима у којима доминирају болест и често неуспешна борба са њом, о необичним и сумњивим методама лечења уз помоћ којих се злоупотребљава људска слабост, о малоумнима, инвалидима, болеснима.⁵³ У том смислу највећи део приповедака из збирке *Чекање* као тему има рат или његове одјеке, а чак и оне које се баве другим темама не нуде оптимистичан поглед на свет, већ дефетистичко, резигнацијом обележено посматрање свеукупне трагике живота. У овим збиркама се, такође, могу издвојити теме и мотиви из прича који се групишу око хронотопа војне болнице, што је велика тема јужнословенских литература и светске књижевности, а о чему ће бити речи у поглављу овог рада „Ратна болница“.

Исидора Секулић: „Синови на фронту, отац у затвору“

*И изгледа да је питање како стојимо према животу,
питање како стојимо према смрти.*

Исидора Секулић

Исидора Секулић је ратну прозу објавила у збирци *Из прошлости* непосредно након завршетка Првог светског рата, 1919. године у Сарајеву. Ове приповетке су, са претпоставком да ауторки „по духу ратна тематика сигурно није била блиска“⁵⁴, тумачене као дуг ангажоване интелектуалке друштву, те да су настале више из морално-патриотских, а мање из уметничких побуда,⁵⁵ и да су написане као

⁵³ Једна од најупечатљивијих судбина неинтелигентне, слабомислене жене дата је у невешто насловљеној приповеци „Наказа“.

⁵⁴ Славица Гароња-Радованац, „Ратна проза Исидоре Секулић“, *Исидоријана*, бр. 12–14, 2003–2008, стр. 69.

⁵⁵ *Ibid*, стр. 69–70.

„својеврстан 'обол' на Скерлићеву нетактичну критику поводом њених раних радова.“⁵⁶ Са друге стране, ове приповетке, као и књига *Записи о моме народу*, објављена 1948. године, након Другог светског рата, показују да ова ауторка није била толико далеко од национално-историјских тема у својој прози како се то често у литератури констатује.

Збирка *Из прошлости* садржи шест приповедака чија је радња смештена на почетак XX века и везана је за догађаје који су претходили Првом светском рату, где је, тзв. Велики рат у највећем броју приповедака епилог или оквир унутар кога се разрешавају ранији сукоби и односи међу људима. За разлику од Милице Јанковић која се бави „малим“ људима и њиховим судбинама, Исидора Секулић бира такве сижее и ликове преко којих на симболичком нивоу жели да прикаже судбину српског народа. Свака од ових прича, изузев лирски интониране прозе „Весник“, има епски замах и тенденцију да обухвати свеопште историјске процесе. Заједничка карактеристика ових приповедака је лоцираност њихове радње на простор Војводине и у највећем броју случајева јунаци су припадници грађанског слоја, што је велика разлика у односу на Милицу Јанковић која пише о Београду и унутрашњости централне Србије, а јунаци углавном долазе из редова сеоског становништва. Специфичност простора, на коме је и сама Исидора Секулић одрасла и где се школовала, утицала је и на одабир тематике: међунационални односи српског и хрватског, тј. међурелигијски односи православног и католичког становништва, однос аустроугарске власти према српском становништву, као и положај српских породица које су рапете између административне власти државе у којој живе и сопственог националног осећања.

Јунаци у ратним приповеткама Исидоре Секулић су доминатно мушкарци и то често носиоци јавних функција попут официра, свештеника, адвоката. Женских ликова готово да нема, а изузетак је нешто разрађенији лик мајке и супруге, госпође Видаковић, из последње приче у збирци са насловом „Једна ноћ на Словенском Југу“. Међутим, чак је и она конципирана тако да боље осветљава унутрашњу драму свог петогодишњег сина чији се отац бори у аустријској војсци, а деда га подучава српском патриотизму, него сопствену интиму. Све приказане (трагичне) судбине изазване ратом и специфичним друштвено-историјским приликама у којима су живели Срби у Аустроугарској монархији изазване су и поднете зарад српства и митоманских идеја које изражен национализам са собом носи. Главни јунаци, обично удружени у паровима како би били међусобно контрастирани, пре су носиоци идеја, него психолошких и

⁵⁶ Ibid, стр. 71.

других особених карактеристика, а преиспитивања смисла ратовања нема. Рат јесте тежак и застрашујући, сматра ауторка, јер се у њему гине и јер представља коначну реализацију вековног трагизма српских породица изван Србије, али је неопходан за остварење националних циљева и због тога око његовог смисла нема дилеме. Исидора Секулић је у овим приповеткама далеко од пацифистичко-хуманистичког погледа на свет који доминира у ратној прози Милице Јанковић, а много ближа безусловној апотеози ратничко-националног идеала која је видљива у ратним бројевима листа *Жена* и *Српског књижевног гласника*.

Основни сукоб који се варира у збирци *Незнани јунаци* догађа се између (донедавно) блиских људи: политика која раздваја комшије различите вере и националности („Суседи“), браћа која се налазе на супротним зараћеним странама и трагедија њихових породица („Шумановићи“, „Једна ноћ на Словенском Југу“), супротстављене судбине пријатеља из детињства који су контрастирани односом према српском националном питању („Ка истом циљу“). Све ове приче конципиране су као исцрпне хронике у којима се даје историја односа и показује њихово разрешење у годинама рата, а кроз често високо патетизоване и пренаглашено реторичне дијалоге и монологе јунака ауторка дефинише њихове ставове према отаџбини, нацији, рату. Славица Гароња-Радованац поводом ове збирке приповедака исправно закључује: „Ово је апотеоза мушком принципу који до пуног изражаја и значаја, долази у кризним временима, у изворној мушкој делатности као што је – рат.“⁵⁷ Исидора Секулић је пропустила да види оно што Милица Јанковић у својим приповеткама одлично примећује и приказује: трагедију малих људи који управо пред великим идејама страдају, неразумевајући их у потпуности. Код Исидоре Секулић чак и петогодишње дете зна шта је рат, разликује официрске чиновне, разуме трагедију Срба северно од Саве и Дунава и распитује се за српски завет. Ипак, када се изузме свеукупни утисак и реализација одабраних сижеа, ратне приповетке у збирци *Из прошлости* својим увидима доприносе великој теми некадашњих југословенских књижевности, каква је судбина српског војника који служи аустријској војсци и трагизам различитих генерација таквих породица, или бесмисао ратовања хрватских војника у аустријским трупима, које је као теме на велика врата у јужнословенске литературе увео Милош Црњански, односно Мирослав Крлежа.

⁵⁷ Ibid, стр. 89.

Снага приповедања Исидоре Секулић у овим приповеткама налази се у реализацији појединих њихових епизода, а не у некој од приповедака као целини. То су, као по правилу, они сегменти приповедака који су удаљенији од главне интенције и који искорачују у оно демонско и хтонско које рат са собом носи и појачава. У том смислу посебно су упечатљиве сцене које портретишу полуделог песника и скицирају атмосферу у ратној болници у приповеци „Одужени дуг“, као и сцене из затвора у приповеци „Ка истом циљу“. Потенцијал да буде дубоко потресна има и завршна сцена приче „Једна ноћ на Словенском Југу“ у којој се на бојном пољу срећу браћа, припадници зараћених војски, али је она оптерећена повишеном реториком у говору њених учесника, где се вера у национално и сврсисходност рата не губи ни пред умирућим братом и где као и у осталим приповеткама изостаје иронијски отклон приповедача.

Ратна болница

*Дођите у нашу болницу:
свака постеља једна отворена књига,
сваки живот историја, сваки човек трагедија.*

Милица Јанковић
*... нигдје човјек не може тако
да се облати као на фронту...*

Мирослав Крлежа

Ратна болница се јавља у неколико приповедака Милице Јанковић, у једном делу као споредна тема и мотив („Рат“, „Спасиоци“, „Кроз залеђена поља“), а у неколико приповедака и као централно место дешавања („Чарапе“, „Регрут“). Са темом ратне болнице повезане су и приповетке које тематизују болест, и то оне које су карактеристичне за Први светски рат и представљају једно од његових обележја као што су тифус и колера („Колера“, „Отац“, „Мајка“). Такође, тема болнице и одабир таквог наративног простора једна је од ретких сличности између ратних приповедака Милице Јанковић и Исидоре Секулић која, такође, у својој причи „Одужени дуг“ део радње смешта у болницу, и то ону за душевне болеснике.

У приповеци Милице Јанковић „Кроз залеђена поља“, којој рат није централна тема, већ је у другом плану приповедања, ауторка говори о путовању главне јунакиње, уједно и нараторке, кроз сеоска поља, о неизвесности и тегобности тог путовања, које

се одвија по залеђеним, завејаним и неуређеним сеоским путевима. Међутим, на симболичком нивоу, због сталних реминисценција на ратна дешавања, због споредних ликова и позадинског плана приче где су присутни рат, војни рањеници и ратне болнице, прича се може тумачити као симболична прича о неизвесности, страху, лутању и надањима, о, селиновском синтагмом названом, *путовању на крај ноћи*, те представља својеврсну параболу ратног искуства. У овој причи једно од опажања односи се и на болницу и њене главне јунаке: немоћне мушкарце и слабе жене у борби против смрти.

Ево гимназије. Осветљени сви прозори као да је нека свечаност. Ти се још ниси расанила: па то је болница. Унутра су постеље и у њима људи који пате и који су видели велике ствари и ужасе живота. Немоћни леже јунаци и освајачи и слабе жене моћно отимају од смрти њихове скупе животе.⁵⁸

У приповеци „Спасиоци“, о којој је већ било речи, а која обрађује не тако популарну тему као што је дезертирање војника, болница се појављује као споредни мотив и простор у коме рањеник на крају приче завршава, па је болница овде приказана као светло место у контрасту са ужасом бојног поља након битке. Међутим, једна од најпотреснијих слика болнице и рањеника дата је у приповеци *Чарапе*:

Његов кревет је био до прозора и он је гледао свет кроз једну малу расцветалу брескву. И тај спољашњи свет чинио му се много леп. Завидео је тим људима који су се тискали кроз улице и борили за лични опстанак, он који се са својим друговима борио за општи опстанак, и спасавао отаџбину од смрти. Унутра је био јад и беда: дивови су постали богаљи, спасиоци отаџбине су личили на просјак. (подвукла Ј.М)⁵⁹

Дубока трагедија коју ова слика наговештава развија се даљим током радње која је концентрисана око главне јунакиње, мајке војника, која, као и низ женских ликова у прози Милице Јанковић, дане проводи у страху и неизвесности. Она плете чарапе за рањеног сина, јединог преживелог из целе чете, а тек посетивши га у војној болници сазнаје да су му ноге ампутиране. У том тренутку се разоткрива сва гротескност ситуације с почетка приповетке где мајка, сељанка, плете чарапе за сина не слутећи да: „њен лепи високи син сад је био само наказни труп“⁶⁰, а да се „лепе мајчине чарапе непотребне и као постиђене ваљају (...) у прашини по поду.“⁶¹

⁵⁸ Милица Јанковић, „Кроз залеђена поља“, у *Чекање*, нав. издање, стр. 57.

⁵⁹ Милица Јанковић, „Чарапе“, у *Чекање*, нав. издање, стр. 189.

⁶⁰ Ibid, стр. 197.

⁶¹ Ibid, стр. 198.

Такође, у приповеци „Регрут“ приказује се суровост болнице, као и презир према болеснима и рањенима који нису били у борби, већ су повреде задобили на други начин:

На бојишту несреће, ужаси. (...) У болницу су стизали рањеници, издрпани, искасапљени, зарасли у косу и прљавштину. Измучени и застрашени неуспехом они су се у болничким постељама у топлој соби осећали толико срећни да су говорили да пристају одмах да умру, само да не дочекају... шта смо после дочекали...⁶²

У приповеци „Рат“, за коју смо констатовали да садржи готово све теме које ће Милица Јанковић развијати у осталим причама, тема болнице је, такође, присутна. Нараторка добија писмо од пријатељице која јој пише да је посетила руску болницу:

Ишла сам у руску болницу. Тамо где смо се пре неколико месеци пели да видимо слике југословенских уметника, сада се пењемо на прстима и говоримо шапатам: пред сликама које су сад у истим оним собама мора човек да ћути. Један измучен и блед гледа ме и говори: 'Да је кога да помогне'. Ја га саветујем да буде стрпљив и говорим му о Богу. Где је Бог? И зашто је допустио да се ово дешава? Зашто у овој болници има један рањеник са сломљеним рукама и ногама и истераним оком?...

У болници највише може да се уради. Ту човек потпуно ишчезне као јединица...⁶³

Поред запажања о губитку индивидуалности у болницама и констатације да ту жена може највише да допринесе, овај одломак је важан из још једног разлога. Наиме, посебно је значајно укрстити на који начин о овој истој болици пише Милица Томић. У тексту „Из болнице у болницу – Рањеници“, објављеном у листу *Жена*, а о коме је било речи на почетку рада, она такође описује руску болницу. У њеној дескрипцији постоји низ паралела са описом Милице Јанковић: исти простор, некадашња изложба слика, рањеници, болничарке. Међутим, њен доживљај се, и по доминантом тону и по ономе што одабира да опише и по закључцима, суштински разликује од представљања исте установе које нам нуди Милица Јанковић у свом фикционалном тексту. М. Томић на почетку извештаја констатује:

Руска болница смештена је у импозантној згради II Гимназије. Она је једна од најбоље уређених болница. Тамо влада највећа чистоћа и ред, што се уосталом може рећи и о свим другим болницама. Одмах на првом кораку упадају у очи болничарке – Рускиње, врло лепе и пријатне појаве. У тој болници има рањеника са готово свију важнијих бојишта: са Куманова, Бујановца, великог и малог

⁶² Милица Јанковић, „Регрут“, у *Чекање*, нав. издање, стр. 209.

⁶³ Милица Јанковић, „Рат“, у *Незнани јунаци*, нав. издање, стр. 70–71.

Косова, Рујна и Црног врха. Ту има и тежих рањеника, али су сви весели. На степеницама сретамо руске лекаре, који хитају на посао. Сви високи, крупни, плави људи. (...) У великој дворани, високој видној где сам пре 2-3 месеца гледала изложене слике бугарских уметника, слике ратне са Шипке, сад угледах опет ратну слику српских рањеника. Нехотице застадох и протрљах очи, да ли је то сан или јава? Је ли ова слика на платну вешто израђена, или је збиља; овде леже јунаци осветници Косова-поља.(подвукла Ј.М)⁶⁴

У том тону се наставља даља репортажа у којој се као главни проблеми готово (траги)комично, без очекиване ироније, описују тривијални проблеми у болници: војник који не жели да једе неопрано грожђе или рањени војник који није добро разумео питање које му је постављено, па се наљутио. Милица Томић са усхићењем и егзалтацијом описује једно туробно место каква је ратна болница у којој, како би рекла Милица Јанковић, леже „кљаси и богаљи“ и где је логичније да проналасимо дефетизам, меланхолију, резигнацију и згађеност.⁶⁵ У репортажи која полаже на документарно и што објективније приказивање, као и што тачније и истинитије сведочење, М. Томић у пропагандној служби свог магазина са необичном радошћу и усхићењем, скривајући реалне страхоте ратних повреда, приказује лепоту лекара и болничарки, њихова лепа, млада и здрава тела, опремљеност болнице и веселост рањеника за које тек успут констатује да су тешко рањени. Говор о телима лекара, а не болесника у задатим околностима готово да представља цинично померање центра пажње и преокетање значења. Тако уместо издрпаних, искасапљених, зараслих у косу и прљавштину војника, рањеника застрашених неуспехом, дивова који су постали богаљи, ослободилаца отаџбине који ће постати просјаци, ратника без ногу, руку и очију, и свих осталих унесређених људи који усред „света који изгледа као да га је Бог напустио“ „насељавају“ прозу Милице Јанковић, у документарном тексту Милице Томић срећемо једре, лепе и здраве болничарке и лекаре, као и веселе и детињски каприциозне рањенике, а уместо ћутања и резигнације, одушевљење репортерке због испуњења косовског завета.

Компарацијом ових текстова показује се да они жанрови који би требало да су документ о једном времену често дају мање тачну и објективну слику од уметничке, белетристичке приче, те да је лакше поверовати у слике из војних болница које налазимо у приповеткама Милице Јанковић и других аутора и ауторки који су се овом тематиком бавили, него из документаристичких прилога штампе. Уз то се на још

⁶⁴ Милица Јаше Томића, нав. текст, стр. 671–672.

⁶⁵ Михајло Пантић, *Модернистичко приповедање*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1999, стр. 234.

једном примеру показује да Милица Томић зарад главне идеје часописа кривотвори и одабира најмање вероватан угао, као и најмање пригодан тон за приказивање догађаја.

Ратна болница је једна од доминантних књижевних тема када је ратна, а посебно књижевност о Првом светском рату у питању. Опредељеношћу за ову тему Милица Јанковић се сврстава у групу писаца прве половине XX века који су незаобилазни када је реч о литераризације ратне трауме. По овој тематско-мотивској линији њена проза се може компарирати са прозом Драгише Васића, Милоша Црњанског или Мирослава Крлеже. Па тако једна од реченица којима Милица Јанковић описује ратно време: „Био је рат и тифус, и колера и глад“⁶⁶ подсећа на констатацију написану поводом Крлежине прозе да су Европом приказаном у збирци прича *Хрватски бог Марс* руководила три божанства: касарна, Библија и сифилис.⁶⁷ За разлику од Милице Томић која са ведрином пише о ратним болницама трудећи се да подржи национални занос, Милица Јанковић, попут великих писаца српске и хрватске књижевности, бира да говори о готово хтонској, демонској, мрачној, деструктивној, дехуманистичкој, разарајућој природи рата, па се тако и на њену прозу може односити констатација:

Ако је рат знак свеопште померености света, време када се обрћу његово лице и наличје, и када на површину избија тамно, аутодеструктивно, демонско, хтонско, атавистичко начело постојања, онда је болница црни талог те померености, све најружније и најтрагичније скупљено на једном месту. Такав, емпијски „наметнут“ простор нарације населили су, својом фикцијом, Милош Црњански, Мирослав Крлежа и Драгиша Васић.⁶⁸

Допринос овом „црном талогу“ дају и приповетке о болестима. Збирка *Незнани јунаци* закључује се кратком причом са називом „Колера“ и цела је посвећена људској борби са болешћу. Као и у већини приповедака приповедање је у првом лицу, с тим што је овде глас дат мушкарцу, младићу који болестан лежи под шатором пред крај Другог балканског рата и размишља о повратку кући. Болест је персонификована, апострофира се заменицом „она“ и приказује се као нова непријатељица војске. У овој приповеци је приповедачки вешто дочарано болесничко бунило које подстиче свежа ратна сећања и трауме, са којима се мешају слике породице и куће. Страх од смрти присутан током рата сада је још присутнији, али је потпуно другачије природе, па наратор закључује:

⁶⁶ Милица Јанковић, „Наказа“, у *Чекање*, нав. издање, стр. 102.

⁶⁷ Михајло Пантић, нав. дело, стр. 235.

⁶⁸ Ibid, str. 235.

Осећао сам да је она друга што се крије иза колере ту и да се нагла над мене. Страх од куршума није страх. Овај страх је пун неког тајанственог ужаса. Могао бих рећи да је ово и душевни и физички страх, а онај од куршума само физички.⁶⁹

Овом причом из прве ратне збирке најављене су приповетке као што су „Отац“ и „Мајка“ из збирке *Чекање*, које укрштају велику тему болести током рата са централном темом ове прозе – како рат преживљавају они који нису директно у њему. Па тако у приповеци „Отац“ главни јунак је отац који се жртвује због болесног сина како би се и сам заразио тифусом и страдао од њега, а у приповеци „Мајка“, поред описивања смрти изазваних тифусом у породици насловне јунакиње, дата је и шира параболна слика којом је представљена масовности смрти и којом је дочарано умножавање гробова у селу. Ове две приповетке, које чине својеврсни диптих и могу се читати као готово иста прича исприповедана из две различито фокализоване перспективе, оцртавају начин на који ратна страдања погађају породицу, очеве, мајке, оне чија историја неће остати забележена, дакле, „незване јунаке“, а што су, како смо показали, централна места ратне прозе Милице Јанковић.

У друштвено-историјском контексту који су формирала готово непрекидна шестогодишња ратна дешавања на простору Балкана први одговор, који је интелектуални и књижевни део друштва дао, видљив је у најдинамичнијем простору јавне делатности, у периодици, било дневној, која није била предмет овог истраживања, било активистичко-еманципаторској за коју је као пример узет лист *Жена*, било књижевној за коју је парадигматичан *Српски књижевни гласник*. Ова два периодика су са једне стране креирали јавно мњење, а са друге стране показивали ставове исте те јавности која је у рату, барем у првим годинама, видела остварење како националних, тако и интелектуалних амбиција. Такође, као одговор на сурову емпирију коју ови периодици контекстуализују, настао је посебан огранак литературе која се односи на рат и која се ратом бави. Свој допринос, тзв. ратној прози, како смо показали, дале су и књижевнице за које се обично мисли да нису промишљале тако „мушку“ тему каква је ратна. Ипак, и пре него што су писци попут Милоша Црњанског, Мирослава Крлеже, Растка Петровића или Драгише Васића дали свој изузетан допринос овом корпусу дела,

⁶⁹ Милица Јанковић, „Колера“, *Незнани јунаци*, нав. издање, стр. 94.

своје ратне збирке објавиле су Милица Јанковић и Исидора Секулић литераризујући у њима и оне теме које ће и њихове мушке колеге обрађивати. Међутим, као што смо анализом показали, „женски“ одговор на рат и говор о њему није био унисон. Одабир тема, мотива, ликова, наративних и композиционих поступака, топоса, као и формулација порука и носећих идеја посве је другачије код ове две књижевнице, па је тако Милица Јанковић на страни људског које је угрожено, а Исидора Секулић на страни националног коме је све, па и људско, подређено.

Литература

Бараћ, Станислава. „Просветитељски дискурс листа *Сељанка* (1933–1935)“. У *Традиција просвећености и просвећивања у српској периодици*. ур. Татјана Јовићевић, 357–381. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2012.

Гароња-Радованац, Славица. „Ратна проза Исидоре Секулић“. *Исидоријана*. бр. 12–14, 2003–2008: стр.69–103.

Ђорђевић, др Љубица. *Библиографија Српског књижевног гласника*. Београд: Народна библиотека, 1982.

Жена, уредница Милица Јаше Томић, Нови Сад, 1912–1918.

Јанковић, Милица. *Незнани јунаци*. Београд: С.Б. Цвијановић, 1919.

Јанковић, Милица. *Чекање*. Београд, Сарајево: И. Ђ. Ђурђевић, 1920.

Коларић, Ана. „Што нисам мушко?!“: представе о вези између жене и нације у часопису *Жена* у ратним и поратним годинама (1911-1921). *Књиженство*, бр. 3, 2013. у припреми.

Милинковић, Јелена. „Између еманципације и националног“, *Књиженство*, бр. 2, 2012, online, доступно на <http://www.knjizenstvo.rs/magazine.php?text=43>.

Миљковић, Милан. „Кроника паланачког света“, *Бетон*, бр. 136, 2013, online, доступно на <http://www.elektrobeton.net/mikser/kronika-palanackog-sveta/>

Пантић, Михајло, *Модернистичко приповедање*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства. 1999.

Секулић, Исидора. *Из прошлости*. Београд, Сарајево: И. Ђ. Ђурђевић, 1918.

Српски књижевни гласник, уредник Јован Скерлић, Београд, 1912–1918.

UDC
821.163.41.09-32 Јанковић М.
821.163.41.09-32 Секулић И.
050ЖЕНА"1921"
050.488СРПСКИ КЊИЖЕВНИ
ГЛАСНИК"1921"

Jelena Milinković
Faculty of Philology
University of Belgrade

War as a Theme in Serbian Periodicals and Literature in the beginning of the XX century

– *Woman* [Жена], *Serbian Literary Gazette* [Српски књижевни гласник] and war prose by [Milica Jankovic](#) and [Isidora Sekulic](#) –

This paper analyzes the war prose by Milica Jankovic and Isidora Sekulic: collections of short stories *Unknown Heroes* [Neznani junaci] and *Waiting* [Čekanje], and *From the Past* [Iz prošlosti]. These collections were written during the wars (1912 –1918) and published shortly after the end of the First World War. The paper points to the social climate and the major ideas that prevailed in the public opinion. The first part of this paper analyzes the war edition of the journal *Women* [Žena], which is taken as an example magazine with emancipatory feminist tendencies, and the war edition of the *Serbian Literary Gazette* [Srpski književni glasnik], which is chosen as the main literary magazine of that time. After mapping the concept of war editions of these magazines, this paper analyzes the war prose of selected female authors. It highlights the specific poetics of Milica Janković and Isidora Sekulić, as well as the differences between them.

Keywords: Balkan Wars, World War I, *Woman* [Žena], *Serbian Literary Gazette* [Srpski književni glasnik], war prose, Milica Janković, Isidora Sekulić, war hospital

УДК
539.1:929 Кири М.
539.1:929 Мајтнер Л.
Стручни рад

Драгана Поповић
Центар за студије рода и политике
Универзитет у Београду

На фронту: сусретања Марије Кири и Лизе Мајтнер

Рад се бави животним причама две највеће физичарке двадесетог века – двоструке добитнице Нобелове награде Марије Скловске Кири, пореклом Пољакиње и Аустријанке јеврејског порекла Лизе Мајтнер, којој јој је ова награда неправедно ускраћена. Догађаји, осећања и сећања ове две жене, пацифисткиње и научнице током једне замишљене, али могуће, ноћи коју проводе на супротним странама фронта друге године Првог светског рата, приказују се паралелно са догађањима и њиховим сусретањима у реалном животу. Парадоксално, научна открића Марије Кири и Лизе Мајтнер, које су искрено веровале у могућност међусобног разумевања и трајног мира, отворила су простор за најстрашније оружје којим је човечанство до тада располагало – атомску бомбу.

Кључне речи: Марија Кири, Лиза Мајтнер, Ирена Жолио Кири, радиоактивност, фисија, рат.

Година је 1916. Октобар. Негде на граничној линији фронта између Немачке и Француске, војници у рововима, блатњави и промрзли, покушавају да се загреју прибијајући се један уз другог. Отровни гасови ковитлају се у измаглици изнад блатњаве земље, црне од крви, сагорелог дрвећа и истопљеног метала. На супротним странама фронта, две жене подешавају неке нове апарате, чији невидљиви зраци треба да помогну рањенима. Да су то зраци који и убијају, оне још не знају, можда наслућују.

Млађа, тридесетшестогодишња Аустријанка и Јеврејка, Лиза, ситна, тамне пути, крупних очију и нервозних руку, тешко подноси патње рањеника који од ње очекују спас. Она само жели да се што пре врати у сигурност своје лабораторије. Преценила је себе и своје осећање дужности према вољеној јој домовини Аустрији. Друга, Марија, на прагу је педесетих. Пољакиња рођењем и Францускиња по избору. Мршава, усправних леђа, оштрих црта лица, организована, ништа не препушта случају. Строгим гласом упућује у рад апарата сличног оном са друге стране фронта, и у тајне механичарског заната и анатомије, које је савладала за кратко време обуке, једну младу девојку, налик себи, али нешто блажих црта лица. Ђерка – Ирена, пажљиво је слуша.

Марија Склодовска Кири (Marie Skłodowska Curie, 1867–1934) рођена је у учитељској породици у Варшави, у Пољској, тада под влашћу царске Русије. Као већина младих пољских родољуба и интелектуалаца тога доба, школовала се у вечерњим приватним школама, у којима су се, без дозволе руских власти, држали часови пољског језика, историје и географије. Из породичних разлога, јер је помагала школовање сестре Броње, на Сорбону се уписала тек у својој двадесетчетвртој години, и три године касније дипломирала физику и математику. За време студија, живела је скромно, у мрачној и хладној собици у париском поткровљу, потпуно посвећена студијама.

Марија Склодовска Кири

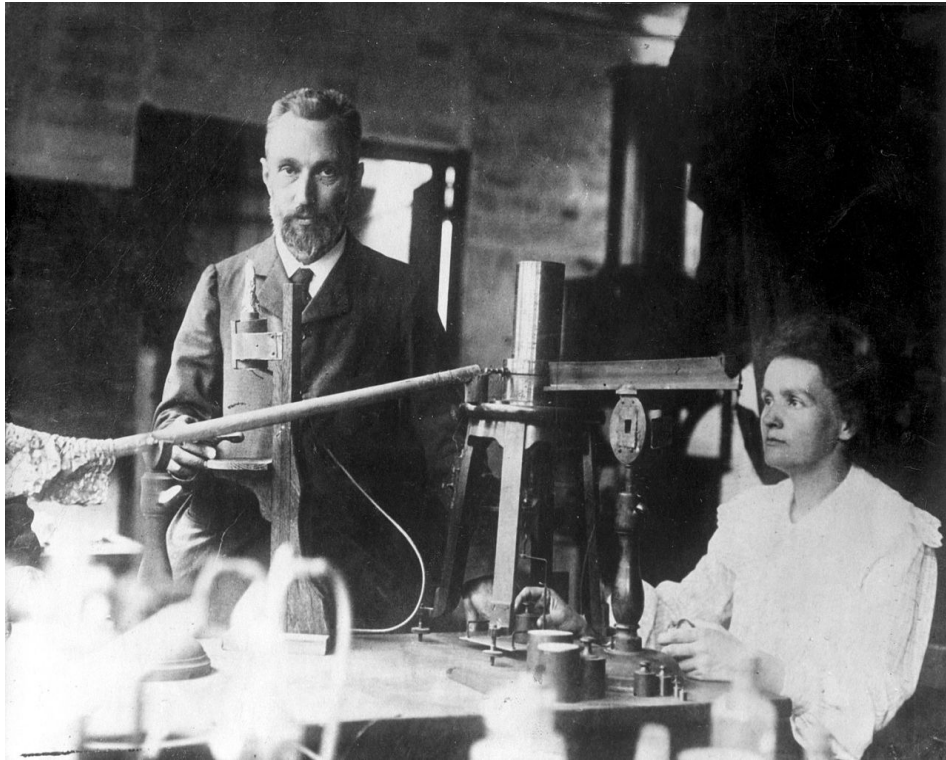

Породица Склодовска, отац и сестре: Марија (стоји иза оца), Броња и Елена

На крају студија, Марија је упознала Пјера Кирија (Pierre Curie, 1859–1906), већ признатог физичара у области истраживања феномена магнетизма, и шефа лабораторије Градске високе школе за индустријску физику и хемију у Паризу. Пјер ју је убрзо запросио, али је она оклевала, чак се на кратко вратила у Пољску. Пјер је био упоран, венчали су се 1895. године, а две године касније, Марија је за тему докторске дисертације изабрала истраживање “уранијумских зрака”, које је 1896. открио француски физичар Анри Бекерел (Antoine Henri Becquerel, 1852–1908). Марија је била та која је појаву спонтаног емитовања зрачења руда уранијума назвала „радиоактивност“ и закључила да ово зрачење долази из атома, што је пресудно утицало на наше разумевање структуре материје. Откриће радиоактивности, и нешто раније, откриће x – зрака од стране немачког физичара Рендгена (Wilhelm Conrad Roentgen, 1845–1923), означило је почетак „златног доба“ савремене физике и нову еру у развоју цивилизације.

Пјер и Марија Кири на свадбеном путовању

Киријеви у лабораторији

Пјер Кири је убрзо напустио своја истраживања и придружио се Марији у испитивању феномена радиоактивности. Године 1898. заједно су открили и хемијски издвојили два нова елемента, оба радиоактивна: *полонијум*, који су тако назвали у част Маријине домовине, и *радијум*, назван према својим радиоактивним особинама. Ова открића била су резултат не само њихове научне креативности, већ пре свега тешког физичког рада на преради огромних количина руде уранијума. Радиле су у импровизованој лабораторији, у шупи у дворишту Градске школе, коју су добили на коришћење само захваљујући Пјеровом научном ауторитету. Ни Пјер ни Марија тада још нису знали да су здравствени проблеми, које су осећали, последица излагања радиоактивном зрачењу. Приписивали су их напорном раду, преморености, и Пјеровом реуматизму. И поред озбиљних финансијских проблема, нису патентом заштитили резултате својих истраживања, јер су сматрали да је то недостојно научника. То је имало за последицу да су стално били у финансијским проблемима, али су Марија и Пјер били сложни у томе да је наука власништво целог човечанства, а не појединаца, корпорација или држава. Да би допринела породичном буџету, Марија је, уз сав напоран истраживачки посао, радила и као

предавачица у Високој школи за девојке у Севру, крај Париза. Ипак, 1903. одбранила је докторску тезу и постала прва жена доктор физичких наука на Сорбони.

Породица Кири: Пјер, Марија, Пјеров отац и Ирена.

Марија Кири са ћеркама Евом и Иреном

Исте године, 1903, Марија и Пјер Кири су, заједно са Анријем Бекерелом, добили Нобелову награду за физику за откриће радиоактивности. Марија Кири је тако постала прва жена добитница Нобелове награде. Њена номинација није прошла без проблема – за награду су били у првом тренутку номиновани само Пјер Кири и Анри Бекерел. Нобелов комитет је своју одлуку променио тек после Пјеровог противљења да награду прими без Марије, за шта је имао и подршку утицајног шведског математичара Митаг-Лефлера (Magnus Goesta Mittag-Leffler, 1846–1927). Награду је те године примио Анри Бекерел, док су Марија и Пјер, спречени болешћу, у Стокхолм отишли тек две године касније. Том приликом, предавање о радиоактивности одржао је Пјер, Марији је било дозвољено само да седи у првом реду свечане сале Шведске академије наука и беспомоћно посматра како Пјер, неспретан у физичким пословима, просипа драгоцене и тешко издвојени радијум.

Те 1916, друге године Великог рата, који је требало да оконча све прошле и будуће светске ратове, Марија Кири је већ позната научница. Још увек (и заувек?) једина жена двострука добитница Нобелове награде. Прву награду је поделила са својим драгим животним и професионалним сапутником Пјером, другу је добила за хемију, овог пута сама, за откриће радијума. Њој лично дражи је полонијум, кога су Пјер и она назвали по имену њене прве домовине. Али Нобелов комитет има своја правила, она јавна и она неписана.

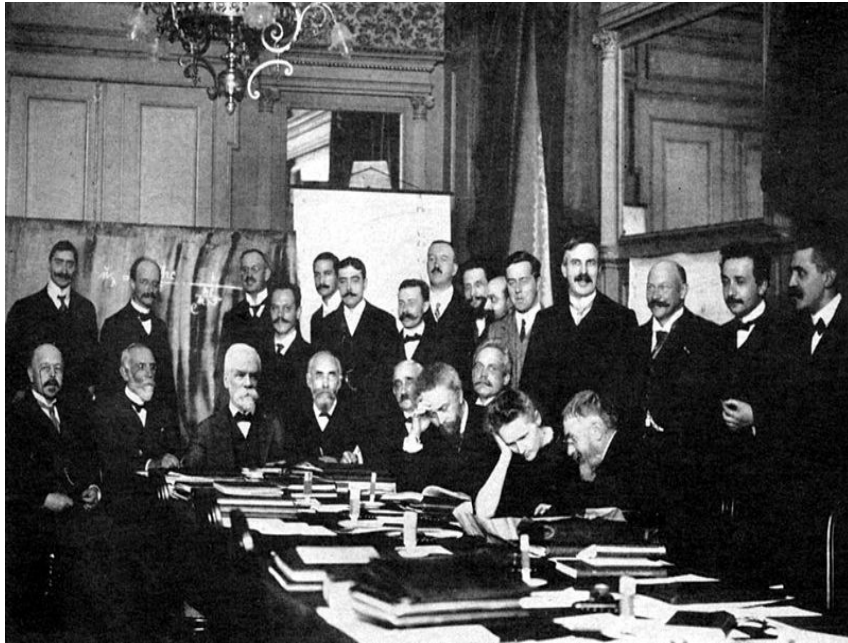
Док гледа рендгенске снимке, трудећи се да добије најбољи контраст, иза Марије су године оскудице и девојаштва, часови у тајним вечерњим школама у Варшави, док је њена Пољска под мрском руском чизмом, као и године гладовања и одрицања у малој соби у париском поткровљу за време касно уписаних студија математике и физике на Сорбони. Иза ње је сусрет са Пјером, тим великодушним, изузетним човеком и већ познатим научником, који се одрекао својих истраживања и придружио јој се у потрази за особинама чудесних зрака. Она понекад, када топови на фронту заћуте осећа поново узбуђење које их је обузимало током тих неколико најсрећнијих година, у шути у којој је са Пјером сама данима преносила и растапала тоне и тоне уранијумове руде да би добили комадић чисте тада још непознате им супстанце, која испушта нестварно лепе плавичасте зраке, који ноћу, док њих двоје уморни ћутећи стоје поред лабораторијског стола, осветљавају целу просторију и дворите. Сећа се како краде тренутке да своје две девојчице, које Пјеров отац пожртвовано чува док су она и Пјер данима и ноћима заузети својим радом, учи пољски да не би заборавиле њену прву љубав – Пољску. Та вечита растрзаност: Пољска, наука, деца и Пјер... без Пјера би вероватно сада била учитељица у некој малој школи у Пољској. Или можда ипак не би?

Још увек се тргне на сваки звук наглог заустављања кола, тај звук је враћа у дан када је Пјер, занешен у мисли, покушавајући да реши финансијске проблеме који их никада нису напустили, без обзира на славу, пао под точкове двоколице неког такође замишљеног кочијаша који се уморан враћао кући. Иронично, изгубила је Пјера, али је добила као за неку божанску утеху његово место професора и положај директорке Института за радијум... Рад у Институту, предавања, и девојчице дуго су били цео њен живот после Пјерове смрти.

По повратку из Стокхолма, Пјер Кири је трагично изгубио живот прелазећи улицу, под точковима кола са коњском запрегом. Марија је преузела његово место шефа лабораторије, а маја 1906. наследила га је и на универзитету, прво као предавачица, а две године касније, као професорка на Сорбони. Тако је постала прва жена професорка на овом престижном универзитету, који и данас не отвара лако врата женама.

После се то, иако на кратко, променило... почела је да дели своју самоћу... и зато увече, када наступи варљива тишина и спокој и она искључи свој рендген апарат, свој petite sigie, пише свом пријатељу, колеги, и чини јој се и више од тога, Полу како је одлучила да уложи сву своју енергију у службу своје друге домовине, кад већ не може да учини ништа за њену несрећну, прву.

Године 1910. Марија је предложена за Француску академију наука и – одбијена. Уместо ње, већ признате и прихваћене у затвореном, мушком простору физике тога доба, у Академију је изабран данас мало познати Едуард Бранли (Edouard Eugene Branly, 1844–1940), проналазач у области бежичне телеграфије и професор на Католичком институту у Паризу, што је имало утицаја на његов избор у Академију. Истовремено, сигурно не случајно, у новинама су се појавили чланци о њеној љубавној вези са Полом Ланжевром (Paul Langevin, 1872–1946), породичним пријатељем, такође физичарем, познатим по свом доприносу теорији магнетизма, и Пјеровом сараднику из младих дана. Марија, уздржана и повучена, одједном је постала жртва правог медијског прогона, као жена и као „странкиња“, што ју је посебно погодило. Ударац није умањила ни вест да је 1911. добила Нобелову награду за хемију, и тако постала једина жена двострука добитница Нобелове награде. После нервног слома и раскида са Полом, Марија се потпуно посветила истраживачком раду. За Академију наука никада се више није кандидовала.

Конференција Солвеј 1911: Марија Кири је једина жена међу присутним физичарима

Писање париске штампе поводом Маријине кандидатуре за Академију наука

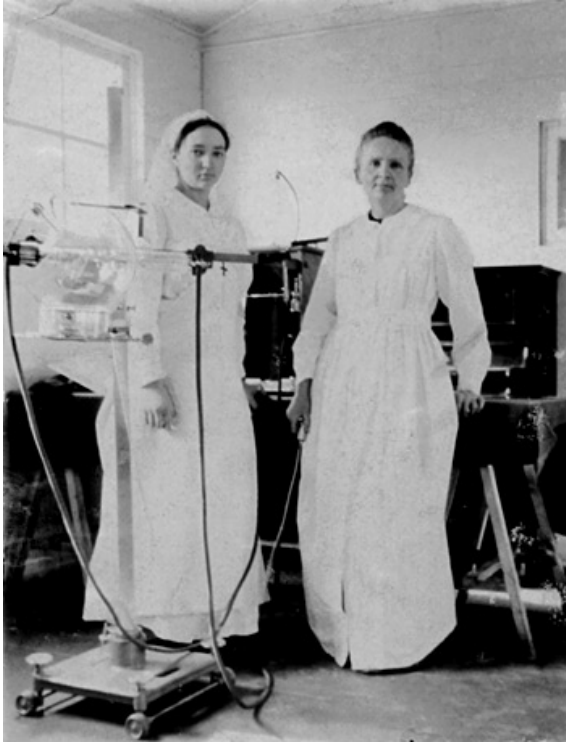

Пол Ланжевен

Непосредно пред Први светски рат, Марија Кири је основала Институт за радијум, и одмах на почетку рата пројектовала прва покретна радиолошка амбулатна кола, са рендген апаратом, по њој названа *Petites Curies*. После рата, наставила је истраживачки рад у Институту, који је под њеним руководством, постао водећа институција у области истраживања радиоактивности и заштите од зрачења, и до данас задржао то место.

Марија Кири у покретној радиолошкој амбуланти

Ирена и Марија Кири као болничарке у Првом светском рату

Марија и Ирена у лабораторији Института за радијум после рата

Марија скида своју једноставну униформу болничарке и леже поред Ирене, која, уморна и не тако снажна као она, већ спава. Сан скоро да јој није потребан, она је навикла на ноћни рад и жртвовање. А сада је ту за Француску, њену другу домовину, ону Француску о којој је сањала за време тајних часова у Варшави – Француску која је била све што су њени млади бунтовни сународници и сународнице желели – liberte, fraternite, egalite... Француску која ју је тако сурово одбацила.

У научним круговима називали су је правдољубивим Јаковом, јер је слава није променила. О њој је говорио с уважавањем, што није баи често чинио, и помало иронично, јер никад није успео да пробије њену уздржаност својим разбарушеним шармом, чак и Алберт Ајнштајн. Он је био колега са конференција Солвеј на којима је Марија дуго била једина жена међу мушкарцима, док јој се нису придружиле њена Ирена и она млада Аустријанка Лиза.

Марија је увек била озбиљна, строга и аскета – то ју је и привукло Пјеру. За њега је могла да се уда у једноставној хаљини за сваки дан, да бициклима оду на свадбено путовање, да ујутру само савије косу у пунђу и посвети се раду... сад кад њега нема, остале су јој девојчице, Ирена већ девојка, које је обожавају, без обзира на све оне године када је више времена проводила у лабораторији него са њима... Ирена, нежна и озбиљна, увек жељна да јој удовољи и Ева, несташна, разбарушена... „на кога ли је само то дете“, мисли са осмехом. Ева је такође обожава, али не, она неће провести свој живот у лабораторији, тај свет јој је скучен, стран, иако је у њему одрасла, писаће о њему, али то неће бити њен свет. Не као Ирена, која се ту осећа сигурном, код куће, уз мајку, што јој је најважније... Њене девојчице и Пол, који никада неће моћи да јој буде више од пријатеља пред светом...

И са друге стране фронта, Лиза Мајтнер је искључила свој рендген апарат. Она, за разлику од мршаве фигуре са друге стране фронта, када затвори очи не може да одагна слике рањених и осакаћених војника. То је она осетљива, нежна Лиза, девојка са шеширом, у сенци секвоје у бечкој ботаничкој башти. А желела би да може да, уместо бола и патње који је окружују, поново сањари о физици као о „трагању за коначном истином“, како је надахнуто знао да каже њен професор Болицман, „кривац“ што је изабрала за девојке потпуно непримерену професију – физику. Или чувени строги професор Планк, који је невољно прекршио сва своја правила и дозволио јој да похађа његова предавања. Планк, који је чврсто и искрено веровао да је жени место у кући, али је морао да попусти пред брилијантним умом те тихе, упорне девојке.

Лиза Мајтнер (Lise Meitner, 1878–1968) рођена је у Бечу, у имућној јеврејској адвокатској породици. Из осећања лојалности према својој домовини Аустрији, прешла је у протестантску веру. Завршила је приватну школу за девојке, а када су аустријски универзитети допустили упис студенткиња, Лиза је ванредно положила матуру у мушкој

гимназији, што је био услов уписа на факултет, и уписала се на студије у двадесеттрећој години. Један од професора био јој је тада већ чувени физичар и филозоф Лудвиг Болцман (Ludwig Boltzmann, 1844–1906), породични пријатељ, који је први препознао њен дар за физику и математику. Докторат из физике Лиза је одбранила 1906. и већ наредне године, у жељи да се бави научним радом, отишла у Берлин.

Лиза Мајтнер у Ботаничкој башти у Бечу

Ти срећни дани уласка у свет лабораторије и експеримента... Лиза не верује да ће још дуго моћи да издржи у тој крвавој, болној, ратној атмосфери.. да, она је ту због Аустрије, њене прве домовине у којој је, да би јој била ближа, променила и веру, али и због Немачке, њене друге домовине, због спокојства Кајслеровог института у Берлину, и због свог колеге и пријатеља, не, никада више од тога, Хана, аријевца, високог, плавог, који је сада такође негде на некој линији фронта. Она му додуше још није равноправна, до пре две године је само волонтирала у Институту, могла је то захваљујући очевој великодушној материјалној помоћи... И сада још увек пије кафу са помоћним особљем, које чине наравно жене, има и посебан улаз, а уредници научних часописа је са жаљењем обавештавају да не могу да јој објаве рад, сада када су сазнали да је професор Мајтнер – жена. Али, Хан не показује да је мање уважава због тога, он је поштује, пажљиво слуша њене коментаре, он зна да она има „то нешто“, визију и храброст која њему често недостаје, а она му верује... и зато су савршен пар. У науци.

У Берлину, Лиза је упознала Ота Хана (Otto Hahn, 1879–1968), хемичара, са којим ће сарађивати наредних тридесет година. Хан је већ радио у Институту за хемију, који је као и друге научне установе и академија у Немачкој тога времена био затворен за жене. За Лизу је тако уређена подрумска просторија са засебним улазом, док јој је улазак у друге лабораторије био забрањен. Лиза и Хан су радили заједно, али је он за време одмора кафу пио са другим колегама из Института, а она са секретарицама и чистачицама.

Слика 14. Лиза и Ото Хан у лабораторији.

Лиза са Ханом и његовом вереницом на излету

Лиза Мајтнер (седи, прва с десна) и Ото Хан (први с десна) у интимном кругу физичара (друге две жене на фотографији) су супруге физичара. Први с лева је Алберт Ајнштајн.

Још један од састанака на коме је Лиза једина жена. Са њене десне стране је Ото Хан, са леве Макс Планк и Нилс Бор.

Лиза је годинама волонтирала у Институту и објављивала научне радове. Тек по оснивању Кајзер Вилхем (Kaiser Wilhelm) института, Макс Планк (Max Planck, 1858–1947), немачки физичар и „отац“ квантне теорије, чврсти поборник става да женама није место у науци, поготово физици, именовao ју је својом асистенткињом. То је вероватно била њена највећа победа. Те 1912. године, Лиза Мајтнер је постала прва жена на тој позицији у тадашњој Пруској и добила први плаћени посао у својој 34. години. Најзад више није зависила од очеве великодушне помоћи. Наредне године изабрана је за асистенткињу у Институту за хемију, са упола мањом платом од оне коју је њен колега Ото Хан примао на истом положају. После Првог светског рата, 1922, Лиза је изабрана за прву жену доцента на

универзитету, а 1926. постала је и прва жена професорка универзитета у Немачкој. Тада је већ била призната научница и добила бројне награде, а заједно са Ханом била је и више пута номинована за Нобелову награду. На једној од чувених Солвеј (Solvey) конференција у Бриселу, 1933, која је окупила највећа имена у физици тога доба, Лиза Мајтнер је била трећа присутна жена, уз Марију и Ирену Кири.

Конференција Солвеј, 1933. године: присутне (с лева на десно) Ирена и Марија Кири, и Лиза Мајтнер.

Скоро истовремено, Марија и Лиза одлазе на починак. Док им се очи склапају од умора, размишљају о сутрашњем дану. Лиза је одлучна да се врати у Институт, тамо где припада, Марија је задовољна јер може да препусти Ирени велики део посла, посебно око обучавања болничарки за рад са рендген апаратом.

Марија и Лиза тону у сан, а снови су им различити, као и будућност која их чека...

Марија сања све издаје своје друге домовине... Не, никада се више неће кандидовати за Француску академију наука, после свих натписа у новинама, урлања руље испред куће: прљава Пољакиња која краде мужеве честитим Францускињама... нико није говорио о њеном раду... и најзад, кога су изабрали... ипак, она зна да осим те малограђанске Француске, постоји и она друга..., она о којој су сањали у Варшави млади пољски родољуби. Марија не може ни да предвиди разарања следећег великог рата... нити да наслутити да ће Ирена и њен животни сапутник и колега у науци, Фредерик добити

Нобелову награду, али да ће их Француска одбацити после рата, баш као и њу. Она зна да за њу неће бити одликовања и признања за ратне заслуге, али не зна да ће Ирена и Фредерик кратко уживати у заслуженим почастима...

Ирена Жолио Кири (Irene Joliot-Curie, 1897–1956), старија ћерка Марије и Пјера Кирија, наставила је породичну традицију. Ирена је била посебно везана за мајку, током Првог светског рата помагала јој је у организацији покретних радиолошких лабораторија на фронту. После рата, Ирена је студирала физику и 1925. године одбранила докторску дисертацију, такође на тему радиоактивности. Удала се за колегу и асистента у Институту за радијум, Фредерика Жолиоа (Frederic Joliot Curie, 1900–1958), који је у знак поштовања према научном делу Киријевих, свом презимену додао славно породично презиме.

Као колеге и супружници, Ирена и Фредерик су наставили Маријина и Пјерова истраживања феномена радиоактивности у Институту за радијум, прво под Маријиним руководством, а касније самостално. Марија није доживела да подели са њима радост за добијање Нобелове награде 1935. за хемију за откриће вештачке радиоактивности, односно за синтезу нових радиоактивних елемената. Резултати експерименталних истраживања Ирене и Фредерика Жолио Кири, поред осталог, допринели су открићу нуклеарне фисије.

Ирена Жолио Кири

Ирена и Фредерик Жолио Кири у лабораторији Института за радијум

За разлику од Марије и Пјера, који су живели у изолованом свету лабораторије и научних истраживања, Ирена и Фредерик Кири били су веома политички ангажовани. Године 1934, свесни опасности од нарастајућег фашизма у Европи, учланили су се у Француску социјалистичку партију. Ирена Кири била је активна у Међународном комитету *Жене против фашизма и рата*; 1936. изабрана је за подсекретара за науку у влади Народног фронта Француске. Током Другог светског рата Фредерик Кири се прикључио Покрету отпора, а 1942. постао и члан Комунистичке партије. Непосредно после рата, Фредерик је постављен на место директора Националног центра за научна истраживања и високог комесара Комисије за атомску енергију, а 1945. изабран је у Академију наука. Ирена је такође добила место у Комисији за атомску енергију, а 1946. и професорско место на Сорбони. Међутим, политичка каријера Киријевих убрзо је завршена – у периоду Хладног рата, они су обоје, због својих социјалистичких идеја, изгубили положаје у Комисији за атомску енергију. Због политичких ставова, Америчко хемијско друштво 1953. године одбило је да прими Ирену у своје чланство. Ирена Жолио Кири умрла је 1956. године од леукемије, као последице дуготрајног излагања радиоактивном зрачењу. Фредерик Жолио Кири преминуо је две године касније.

Ирена и Фредерик Жолио Кири после Другог светског рата

Без обзира на признања која је добила за научноистраживачки рад и политичке функције које је заузимала, Ирена Кири остала је у сенци своје мајке. Она никада није имала Маријину харизму, непоколебљивост и чврстину. Била је само истакнути члан *династије Киријевих*, која је касније дала и друге чланове Француске академије наука, универзитетске професоре и научнике. У Академију је 1982. примљен Иренин и Фредериков син, биофизичар Пјер Жолио (Pierre Joliot), а физиком се бави и праунук Марије и Пјера, Алан Жолио (Alain Joliot). Физичарка је и Иренина и Фредерикова ћерка Елен Жолио Ланжевин (Helene Langevin Joliot), унука Марије Кири, удата за унука Пола Ланжевина. Једна неостварена љубав добила је ипак срећан епилог.

Марија сања да је њена вољена Пољска најзад слободна, и не зна да ће још дуго бити под истом чизмом, та домовина која ће је са поносом помињати... да ли је још увек огорчена или се нада да ће јој се једног дана и Француска одужити... Док Марија сања, плавичасти чудесни зраци полако разарају њено тело...

Марија Склодовска Кири умрла је 1934. од последица дуготрајног излагања радиоактивном зрачењу. Сахрањена је поред свог супруга, колеге и најбољег пријатеља Пјера Кирија, у градићу Со, недалеко од Париза. Шест деценија касније, 1995. године, посмртни остаци Марије и Пјера Кирија пренети су у Париз, у Пантеон, где Марија данас лежи као једина жена међу француским великанима књижевности, уметности и науке. На

свечаности уприличеној тим поводом, тадашњи француски председник, социјалиста Франсоа Митеран (François Mitterrand) поклонио се њеном пепелу у име Француске и изразио наду да ће једнога дана мушкарци и жене бити једнаки пред законом и у свакодневном животу.

Последње почивалиште Киријевих – Пантеон, Париз

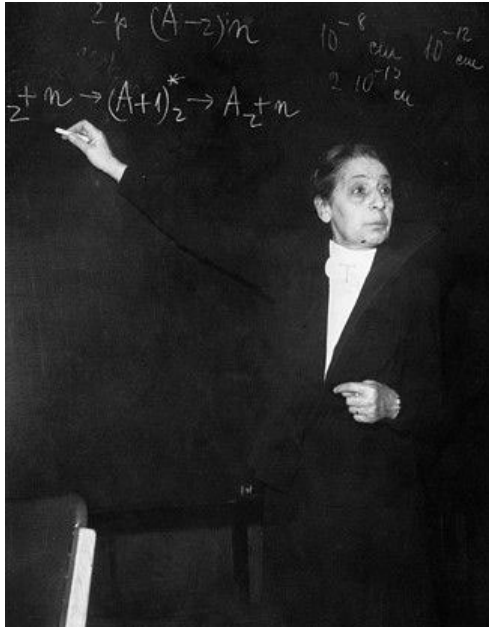
А Лиза... Лиза ни у сну не помишља да ће је Хан и колеге из Аустрије и Немачке издати, да нико неће дићи глас у њену одбрану сем племенитог Нилса Бора, који ће јој помоћи да побегне у хладну и негостољубиву Шведску, где се никада неће осећати као код куће. А у тој хладној и мрачној земљи једне снежне зимске вечери, она и њен сестрић Ото седеће на обореном деблу, и у току расправе око проблема о коме јој је Хан писао и молио је за помоћ, она ће се сетити елегантне једноставне Ајнштајнове једначине, и брзо и лако ће решити тајну скривену у језгру материје...

Године 1933, док је Лиза Мајтнер са Маријом и Иреном Кири на Солвеј конференцији расправљала о структури материје, на власт у Немачкој дошао је Адолф Хитлер. Заштићена својим аустријским држављанством, Лиза је остала у Берлину све до анексије Аустрије, 1938. године. Тада више није имала избора, морала је да емигрира прво у Копенхаген, а затим уз помоћ цењеног и утицајног данског атомског физичара Нилса Бора (Niels Bohr, 1885–1962) у Стокхолм, где је остала до краја рата. Користећи свој неоспорни научни ауторитет, Бор јој је обезбедио место у институту Карла Сиегбана (Karl Manne

Siegbahn, 1886–1978). Нажалост, Сиегбан, тада већ добитник Нобелове награде за физику за открића у области спектроскопије икс зрака, био је веома ненаклоњен и Јеврејима и женама научницама. Лиза у институту није добила ни радну собу, ни опрему, ни сараднике, под Сиегбановим утицајем колеге су биле непријатељски расположене према њој, а он сам једва да је са њом и разговарао. Било је као да се вратила на сам почетак, у прве дане проведене у Институту за хемију у Берлину, али без пријатељске подршке Ота Хана.

Лиза Мајтнер у лабораторији непосредно пред Други светски рат

Лиза Мајтнер на једном од предавања после Другог светског рата

Током боравка у Шведској, Лиза је остала у контакту са Ханом и његовим новим сарадником Фрицом Стросманом (Fritz Strassmann, 1902–1980), учествовала је у њиховом раду, коментарисала га и усмеравала. Она и Хан су се, упркос опасности и опет захваљујући помоћи Нилса Бора, тајно састали у Копенхагену крајем 1938. и Лиза је решила многе недоумице које су Хан и Стросман имали у вези са својим експериментима. Непосредно после сусрета у Копенхагену, Хан се опет обратио Лизи за помоћ. И тако је једне зимске ноћи у Стокхолму, док је шетала са својим сестрићем Отто Фришем (Otto Frisch, 1904–1979), такође физичаром, Лиза разрешила тајну која је годинама мучила физичаре – под одређеним условима, језгро атома, које се сматрало недељивим, цепа се уз ослобађање огромне количине енергије. Овај процес Лиза је назвала *фисијом*. Тако је једно од највећих открића у историји физике написано на обичном парчету папира, док су Лиза Мајтнер и Ото Фриш седели под звездама северног неба на обореном стаблу дрвета. Лиза је своје откриће одмах поделила са Ханом, а почетком јануара 1939. Ото Хан и Фриц Стросман објавили су рад о открићу фисије, не наводећи је као коауторку. Месец дана касније, Лиза и Ото Фриш објавили су свој рад у часопису *Nature*.

Године 1944. Ото Хан је добио Нобелову награду за откриће фисије. Из политичких разлога, Лиза није ни номинована за награду, а Хан се, из истих разлога, томе није

супроставио. Ни он, нити ико од немачких научника. Напротив. Тридесетак година касније, чувени немачки физичар, један од твораца квантне механике, Вернер Хајзенберг (Werner Heisenberg, 1901–1976), вођа тима који је у Немачкој за време рата неуспешно радио на производњи атомске бомбе, писао је како је Хан осећао грижу савести што је његово откриће довело до производње атомске бомбе и развоја атомског наоружања (Haјzenberg 1972: 179). Хајзенберг није помињао осећање кривице због прогона његових колега у нацистичкој Немачкој, или грижу савести због тога што се Лиза Мајтнер није нашла међу Нобеловим лауреатима. Ни Нобелов комитет није се после рата огласио и евентуално исправио ову неправду.

Док сања, Лиза не зна да ће процес, који ће она објаснити и назвати фисијом бити основа најстрашнијег оружја које је човек икад направио... Може ли да у сну види да ће Хан изоставити њено име на раду за који ће добити Нобелову награду, са још једним аријевцем, али не и са њом, Јеврејком. На додели награде, пред окончање другог великог рата, Хан је неће ни поменути.

Али ако и сања будућност, сигурна је да она неће учествовати у изради те чудовишне убитачне направе, и да ће остати усамљена, мудра девојка из ботаничке баите у Бечу, у који се више никада неће вратити. Мир ће наћи у мирном енглеском градићу, поред свог вољеног сестрића, далеко од Аустрије и Немачке, и негостољубиве Шведске.

Лиза Мајтнер је 1942. године одбила да се прикључи пројекту израде атомске бомбе у САД. Неке њене, тада свакако мање познате, колегинице, нису одолеле изазову: тако су у пројекту учествовале и физичарке Марија Геперт Мајер (Maria Goeppert Mayer, 1906–1972), каснија нобеловка, Леона Вудс (Leona Woods Marshall Libby, 1919–1986), Мадам Ву (Chie Shiung Wu, 1912–1997) и друге. Рат и послератне године Лиза Мајтнер провела је у Шведској, а касније се придружила свом сестрићу Оту у Енглеској, где је и умрла 1968. године. Сахрањена је у порти цркве Светог Џејмса, у градићу Брамлеј. Запис на надгробној плочи каже да ту лежи „Лиза Мајтнер – физичар/ка која никад није изгубила хуманост”.

1959 Einweihung des Hahn-Meitner-Instituts mit Lise Meitner, Willy Brandt, Otto Hahn

Лиза Мајтнер, Вили Брант и Ото Хан на отварању Хан-Мајтнер института (1959)

Надгробни споменик Лизе Мајтнер у Бромлеју, Енглеска

Лиза Мајтнер била је уздржана када се радило о њеном приватном животу, који као да није ни имала, али веома строга и оштра у научној критици и процени моралних поступака научника. Јавно је говорила да су њене немачке колеге, укључујући и Хана, непосредно пред рат и током рата изневерили основне стандарде морала, правде и хуманости. Са Ханом је ипак остала у пријатељским односима, а он јој је, подстакнут грижом савести, дао део новца од Нобелове награде. Лиза је новац послала Ајнштајновом (Albert Einstein, 1879–1955) комитету против нуклеарног оружја. Ајнштајн, творац теорије

релативности и вероватно највећи физички геније свих времена, изузетно је ценио научни таленат Лизе Мајтнер и називао је *другом Маријом Кири*. Нажалост, научна каријера Лизе Мајтнер на неки начин се завршила открићем фисије, иако се научна заједница после рата трудила да исправи неправду која јој је нанета. Изабрана је за чланицу седам академија наука и добила пет почасних доктората. Држала је бројна предавања на универзитетима широм света, и залагала се за равноправни положај жена у науци. Награда Европског друштва физичара за допринос развоју нуклеарне физике данас носи име Лизе Мајтнер, а по њој је и сто девети елемент у периодном систему назван *meitnerium*.

Лиза, Марија и Ирена спавају... не знају још да ће се убрзо срести, само њих три жене, међу најчувенијим средовечним научним мозговима „златног доба физике“. Њих три и разбарушени службеник из Завода за патенте у Берну. Да ли ће, у паузи дискусија о тајнама атома и материје, говорити и о рату?

На фронту је мирно, рањеници са обе стране фронта спавају захвални једној Пољацињи и једној Аустријанки које су им олакшале болове, а можда спасле и животе. Не знају да ће открића те две жене, и оне, треће, најмлађе, променити историју човечанства и усмртити на стотине хиљада људи у далекој Земљи излазећег сунца, у будућности која чека...

Литература

Бок, Гизела. *Жене у историји Европе*. Београд: Клио, 2005.

Byers, Nina, G. Williams, prir. *Out Of The Shadows: Contributions Of Twentieth-Century Women To Physics*. Cambridge, LA: Cambridge University Press, 2006.

Добросављевић Грујић, Љиљана. „Марија Кири“. *Genero* 4/5 (2004): 115-122.

Frisch, Otto. *What Little I Remember*. Cambridge: Cambridge University Press, 1979.

Freeman, Joan. *A Passion For Physics: The Story of A Women Physicist*. Bristol: Institute of Physics Publ. Ltd., 1993.

Голдсмит, Барбара. *Опсесивни геније: унутрашњи свет Марије Кири*. Београд: Хеликс, 2006.

Херман, Арман. *Ајништајн – горостас науке и његово столеће*. Превели Нада и Станимир Арсенијевић. Београд: Институт за физичку-хемију и Институт за нуклеарне науке Винча, 1998.

Herzenberg, Caroline, Ruth Howell. "Women of the Manhattan Project". *Technology Review*, 96/8 (1993): 32-40.

Кири, Ева. *Марија Кири*. Београд: Народна књига, 1937.

Kohlstedt, Sally Gregory, prir. *History of Women in the Sciences*. Chicago: University of Chicago Press, 1999.

Levinovitz, Agneta, Nils Ringertz. *The Nobel Prize – The First 100 Years*. London: Imperial College&World Scientists, 2001.

McGrayne, Sharon B. *Nobel Prize Women in Science: Their Lives, Struggles, and Momentous Discoveries*. Washington, D.C.: Joseph Henry Press, 1998.

Miller, David, Miller Ian, Miller, John, Margaret Miller. *Dictionary of Scientists*. Cambridge and London: Cambridge University Press, 1996.

Милар, Дејвид, Јан, Џон и Маргарет. *Кембриџски речник: Научници*. Београд: Дерета, 2003.

Mozans, Henry. *Woman in Science*. Cambridge and London: MIT University Press, 1974.

Oglivie, Marylin Bailey, Harvey Joy Dorothy. *The Biographical Dictionary of Women in Science*. London: Routledge, 2000.

Поповић, Драгана. „Жене у науци: од Архимеда до Ајнштајна“. *Phlogiston* 15 (2007): 73-86.

Rycior, Helena, Nancy Slack, Abir-am Phina, prir. *Creative couples in the sciences*, New Jersey: Rutgers University Press, 1996.

Reid, Robert. *Marie Curie*. Paladin: Granada Publishing Ltd, 1978.

Rhodes, Richard. *The Making of the Atomic Bomb*. New York: Simon and Schuster, 1995.

Sime, Ruth Lewin. *Lise Meitner – A Life in Physics*. Berkeley: University of California Press, 1996.

Snow, George. *The Physicists: A Generation That Changed The World*. London: Bellew and Highton Publ.Inc., 1981.

UDC
539.1:929 Кири М.
539.1:929 Мајтнер Л.
Professional article

Dragana Popović
Center for Gender and Politics
University of Belgrade

On the Frontline: Encounters of Marie Curie and Lise Meitner

The paper presents life stories of the two greatest women physicists – Marie Skłodowska Curie, a Polish physicist and the only woman double Nobel Prize laureate, and Lise Meitner, an Austrian Jew physicist, from whom the Nobel Prize was unjustly withheld. The events, dreams and memories of these two women, pacifists and scientists, during an imaginary but likely to happen night spent at the frontline during the First World War, are presented in parallel with the events and their professional encounters in real life. Paradoxically, the scientific discoveries of Marie Curie and Lise Meitner, two sincere believers in the possibility of human understanding and peace, enabled the construction of the most terrifying weapon world was ever faced with – the atomic bomb.

Keywords: Marie Curie, Lise Meitner, Irene Joliot Curie, radioactivity, fision, war.

Magdalena Koch
Adam Mickiewicz University in Poznan
Poland

The Balkan Imaginarium: Rebecca West and her Yugoslavian Encounters

The article describes the process of three symbolic chartings of an influential book by Rebecca West *Black Lamb and Grey Falcon. A Journey through Yugoslavia*. The first, anti-colonial charting of the book took place in Great Britain and the USA in 1941/42 (during World War Two), following its publication. The second charting took place in the Western countries during the secession wars in Yugoslavia in the 1990s, from the colonial point of view. The third charting is only to be expected given the publication of an integrated translation of West's book into Serbian in 2004. The envisioned process of a new, post-colonial reading of her text from the position of different post-Yugoslav nations could be intellectually and politically reinvigorating one.

Key words: imaginary geography, symbolic charting, Rebecca West, Yugoslavia, anti-colonial, colonial and post-colonial reading

Undoubtedly, the European „symbolic geography”, or “imaginary geography”,¹ still nurtures a vision of „better” and „worse” Europe. At the turn of the 19th century, such was the overriding conceptual paradigm espoused by the intellectual and political elites of Western Europe. The prevalent representation of Europe that -came into being at that time was based on the dichotomously constructed concepts of culture, civilization and progress underpinned by the us/them division. The discourse and its strategies relied heavily on the value-laden opposition between the dominant centre (us) and the troublesome periphery (them)². In this system, Western Europe (in its West-and-North variant) connoted progress, civilisation, culture, urbanisation, pragmatism, rationality and, hence, a “good” coloniser – a Kulturträger

¹ Bakić-Hayden M., Hayden R.M., “Orientalist Variations on the Theme ‘Balkans’: Symbolic Geography in Recent Yugoslav Cultural Politics,” *Slavic Review* 51 (1992), p. 1–15; Kiossev A., “The Dark Intimacy: Maps, Identities, Acts of Identifications”, in: *Balkan as Metaphor: Between Globalization and Fragmentation*, D. I. Bjelić and O. Savić (eds.), Cambridge, Mass., London, England: The MIT Press, 2002, p. 165–190.

² I discussed it in more detail in: M. Koch, *We and They – The Our and the Other. The Balkans of the 20th Century from a Colonial and Post-Colonial Perspective*, Originally published in *Porównania* 6/2009, pp. 75–93.

<http://www.staff.amu.edu.pl/~comparis/attachments/article/225/10.Magdalena%20Koch.pdf>

carrying White Men's Burden³ (The Burden of the Balkans, Durham 1905⁴) – who disseminated civilisation and values. The Balkans (with its opposite East-and-South marking) in “the colonial reading” were synonymous with obsolescence, stagnation, backwardness, superstition, despotic leanings, and recoil from advancement, all of which made them inevitably liable to absorb “genuine” values from abroad. As Bulgarian-born (i.e. Balkan-born) Julia Kristeva puts it, the Balkans became “disturbingly strange,” “the otherness to our ourness”,⁵ alien to our (European) identity.⁶

The processes in which negative, stigmatising labels were produced and perpetuated (also by the literature of the „civilised” countries) – or, in other words, the rise and spread of “imperialism of imagination” – has been insightfully analysed by many Balkan imagologists. Seminal studies addressing this theme were written by Maria Todorova,⁷ Vesna Goldsworthy,⁸ Božidar Jezernik,⁹ Jelica Novaković-Lopušina¹⁰ and many others.¹¹ They imply that the pronounced role of the Balkans as „the Other” of Europe coincided with the onset of the continent's ideological preoccupation with the discourse of modernity and civilisational advancement. The neutrality of geographical denotation (the Balkan Peninsula) receded then, pushed aside by the intrinsically political connotations of „barrel of powder”, „Balkan melting pot”, “fracture zone”, “Europe's heart of darkness”, or “wild Europe” to

³ Originally, „White man's burden” was the title of Rudyard Kipling's poem published in *McClure's Magazine* in 1899, celebrating the American conquest of the Philippines and dedicated to queen Victoria. The phrase has since served as a vindication of the colonial enterprise as a humanitarian mission.

⁴ The phrase is the title of a 1905 book authored by Edith Durham.

⁵ Jezernik B., *Wild Europe: The Balkans in the Gaze of Western Travellers*, London: Saqi Books, 2004.

⁶ Kitliński T., *Obcy jest w nas. Kochać według Julii Kristevej*, Kraków: Wydawnictwo Aureus, 2001.

⁷ Todorova M., *Imagining the Balkans*, New York: Oxford University Press, 1997. In 1999, the book was translated into Serbian.

⁸ Goldsworthy V., *Inventing Ruritania: The Imperialism of the Imagination*, New Heaven and London: Yale University Press, 1998. The Serbian translation of the book was published seven years later in Belgrade. Cf. V. Goldsvorti, *Izmišljanje Ruritanije. Imperijalizam mašte*, preveli sa engleskog V. Ignjatović i S. Simonović, Beograd: Geopoetika, 2000.

⁹ Jezernik B., *Wild Europe: The Balkans in the Gaze of Western Travellers*, London: Saqi Books, 2004. The book was originally published in 1998 in the author's native Slovenian.

¹⁰ Novaković-Lopušina J., *Srbi i jugoistočna Evropa u nizozemskim izvorima do 1918*, Beograd: ReVision, 1999. The book's impact and readership are smaller than those of the previous two, because it appeared only in Serbian. The author surveys five centuries (16th–20th) of perception of the Balkans by representatives (politicians, diplomats, writers, travellers) of two minor European empires – the Kingdom of the Netherlands and the Kingdom of Belgium.

¹¹ Bjelić D. I., Savić O. (eds.), *Balkan as Metaphor: Between Globalization and Fragmentation*, Cambridge, Mass., London, England: MIT Press, 2002, Blagojević J., Kolozova K., Slapšak S. (eds.), *Gender and Identity: Theories from and/or on Southeastern Europe*, Belgrade: Belgrade Women's Studies and Gender Research Center, 2006.

name but a few, still commonly used, coinages.¹² The analyses of imagery featuring in the texts of Western travellers and other experts on the Balkans (diplomats, historians, politicians) between the 16th and 20th centuries indicate that their accounts were, perforce, highly reductionist. They heavily relied on the mediation of translators/interpreters since the Western travellers did not speak the indigenous languages. Consequently, their observations are framed by stereotyped expectations they projected on the realities they saw, and as such are, recognisably, vehicles of mental colonisation. Though the mental colonisation proceeded without actual territorial conquests, it was indubitably a struggle for the readers' souls and minds, in which the charting of symbolic maps of the imagination served as a major weapon. In the many accounts which portray the mythologised, or even demonised, Balkans, researchers expose the whole "anatomy" of stereotypes informed by the us/them principle actively at work in the texts' imagery. If read in the post-colonial theoretical framework, the texts reveal an old (but in many cases still valid) traveller perspective as a kind of a symbolic mirror which reflects not only the alien culture, but first of all the traveller's own one. As a rule, the texts served to perpetuate stereotypes and validated the traveller's superiority to the nations and regions s/he described. The travellers' depictions evaluate „unemancipated" and „primitive" cultures, exerting thereby control over the incomprehensible Other, whose exotic, ruthless or, sometimes, "vampirical" nature was deeply unsettling.¹³ In this way, literary and paraliterary texts (e.g. travel reports or travel journalism) contributed to the negative Balkan „imaginarium" – a symbolic „map of the imagination" that pictured South-Eastern Europe as perceived by the inhabitants of Western Europe.

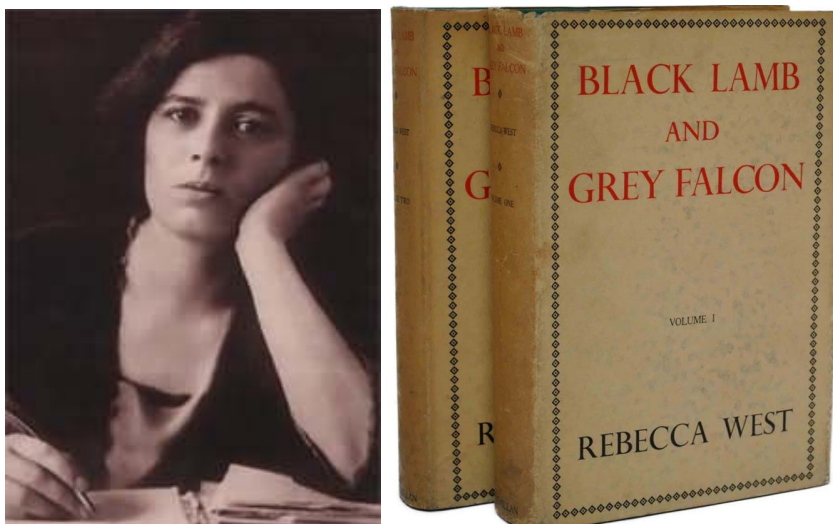
Rebecca West's Personal Map of the Kingdom of Yugoslavia

The development of Western knowledge about Yugoslavia and the Balkans received a major thrust from Cecily Isabel Fairfield (1892–1983), a British author, journalist, feminist activist and literary critic, commonly known as Rebecca West.¹⁴

¹² Bjelić D. I., Savić O. (eds.), *Balkan as Metaphor: Between Globalization and Fragmentation*, Cambridge, Mass., London, England: MIT Press, 2002.

¹³ Longinović T. Z., "Vampires like Us: Gothic Imaginary and 'the Serbs'", in: *Balkan as Metaphor. Between Globalization and Fragmentation*, D. I. Bjelić and O. Savić (eds.), Cambridge, Mass., London, England: The MIT Press, 2002, p. 39–59.

¹⁴ The writer's mother did not approve of her daughter's radical texts on moral, political and sexual themes, which she published in feminist journals *The Free Woman* and *Clarion* early in her career. The author adopted then a pseudonym borrowed from Ibsen: Rebecca West is the name of the protagonist of his *Rosmersholm* from 1886.

Her monumental work titled *Black Lamb and Grey Falcon. A Journey through Yugoslavia* published in two volumes in the autumn of 1941 in the USA (and a few months later, in 1942, also in Great Britain) has since proven an important point of reference on the symbolic map of Western-European representations of South-Eastern Europe. Its impact was most powerfully felt twice: first, during World War Two, when the book was launched, and in the 90s of the 20th century when socialist Yugoslavia fell apart in a bloody carnage. I would like to outline three diverse stages of charting, i.e. extrapolating this book onto the audience's „map” of consciousness, which corresponds to the production of a specific map of symbolic geography. Two initial stages pertain to the Yugoslavian, or broadly speaking Balkan, discourse and its perception by the West (one of them is Rebecca West's own and anti-colonial, and the other – affected by Rebecca West's text and the current political conjuncture – is marked by colonial attitudes). Both of them were coterminous with wartime: the first took place during World War Two, and the second during the decomposition of Yugoslavia. The third stage of charting *Black Lamb and Grey Falcon*, not particularly pronounced yet, might consist in the post-colonial reading of West's book currently – in the early 21st century with its relatively peaceful and stabilised political situation. It could render a balanced analysis (and actualisation) of Rebecca West's text, free from the moment-induced emotional vicissitudes. As such, it could facilitate a fair assessment of her abundant observations and offer an opportunity of proposing their „own (small) narratives” to the independent nations, which are rising back from the rubble of Yugoslavia liberated from the imperative of spinning a grand, unifying (Yugoslavian or Balkan) narrative.

In this survey article my purpose is to focus primarily on how *Black Lamb and Grey Falcon. The Journey through Yugoslavia* worked when it was first published, that is, on how the book with its inherent anti-colonial message contributed to the formation of the Yugoslav imaginary in its English language-speaking audience. Subsequently, I briefly show whose perception of Yugoslavia was directly affected by Rebecca West's book in the 1990s, when the region attracted enhanced attention. And finally, I cursorily sketch meager (so far) reception of the book in the post-Yugoslav countries. In the concluding part, I only postulate that this nearly blank page should be inscribed by the representatives of the nations depicted in Rebecca's West monumental work. This post-colonial reading of the book might prove the most inspiring one and illuminate the essential dimensions of the dialogue among cultures and national identity issues in the region described by Rebecca West. This third charting must however commence *intra muros*, that is, within particular cultures because that only could render a mosaic of perspectives. The proportions of my presentation of the charting stages of the book in this article must perforce be uneven, because circumstantial evidence palpable traces (articles, books, commentaries or analyses) are the scarcest in the case of the third-stage reception. This article aims fundamentally to signal the contemporary, as yet not fully enacted, potential of *Black Lamb and Grey Falcon*.

Three Stages of Charting of *Black Lamb and Grey Falcon* by Rebecca West

First Charting: World War Two – *Gone with the Balkans*

Rebecca West's attitude, undoubtedly a species of the Western Orientalist discourse, has had a major impact on the perception of the Kingdom of Yugoslavia in the English-speaking culture. Hers is the first and, so far, the most compendious book (1150 pages plus) devoted exclusively to this part of the world.¹⁵ More than 70 years after it was first published, it is still regarded as one of the best sources of knowledge about the territory, its inhabitants, culture and customs. The American journalist Robert Kaplan, who authored *Balkan Ghosts: A Journey Through History* in 1993, called West's book „this [20th] century's greatest travel book”.¹⁶ Victoria Glendinning, West's biographer, assesses the Balkan book as the author's perennial work,¹⁷ her *opus magnum*, which influenced her post-war writing (including such texts as the novel *The Meaning of Treason*, 1948, and *The Birds Fall Down*, 1966).

¹⁵ Goldsworthy V., *Inventing Ruritania: The Imperialism of the Imagination*, New Heaven and London: Yale University Press, 1998, 172.

¹⁶ *Ibid.*

¹⁷ Glendinning V., *Rebecca West: A Life*, London: Papermac 1987.

Unprecedented and unparalleled in the Western world, West's fascination with Yugoslavia and the Balkans was initially a pretty coincidental effect of her love for travelling as such and her collaboration with the British Council. In 1935, the writer went to Scandinavia to deliver a series of lectures commissioned by the British Council. Her literary and journalist interests were then focused on, to use her own words, „small nation[s] threatened by the great powers” and struggling, nevertheless, for independence and sovereignty.¹⁸ Her initial project was to write a book about Finland, because among the countries she visited on her trip to the North, it fully met the above criteria. And yet, when one year later the British Council commissioned her to go on a lecture tour to the Balkans, West realised that the then Yugoslavia (in the late 30s of the 20th century) was a far more interesting and multifaceted example of ideas she wanted to address in her book than Finland. As it turned out later, it was her journey to Yugoslavia that provided a kind of epiphany, a political-historical-cultural revelation which was to prove a decisive factor in shaping her future views. In the epilogue, she wrote: „Nothing in my life had affected me more than this journey through Yugoslavia. [...] [M]y journey moved me also because it was like picking up a strand of wool that would lead me out of a labyrinth in which, to my surprise, I had found myself immured”.¹⁹

Black Lamb and Grey Falcon is the fruit of West's three trips to the Balkans and her later studies on the region, the impressive scope of which is suggested by the rich bibliography attached to the book, featuring sixty selected (as she indicated herself) entries. The first trip, organised by the British Council, took place in the autumn of 1936. Without learning about the region by way of preparation, West visited a few Yugoslavian towns on a lecture tour. On her second trip in the spring of 1937, she was accompanied by her husband Henry Maxwell Andrews, a British banker, with whom she tried to share her fascination. Before that journey, however, she had read a number of books and purposefully sought knowledge about the region. She went to the Kingdom of Yugoslavia for the third time in the summer of 1938 in order to compile additional materials for her “an unendurably horrible book to have to write” as she put it.²⁰

¹⁸ Selić A., *Hronologija života i stvaralaštva Rebeke Vest*, in: R. Vest, *Crno jagnje, sivi soko. Putovanje kroz Jugoslaviju*, s engleskog prevela A. Sanić, Beograd: MONO & MAÑANA, 2004, 877.

¹⁹ West R., *Black Lamb and Grey Falcon. A Journey through Yugoslavia*, Edinburgh, New York and Melbourne: Canongate, 2006, 1088–89.

²⁰ West R., *Black Lamb and Grey Falcon. A Journey through Yugoslavia*, Edinburgh, New York and Melbourne: Canongate, 2006, 1126.

The monumental work consists of a prologue, ten voluminous chapters and an epilogue of 80 pages. It is a hybrid text combining elements of travel report, journal, autobiographical notes, novel, and philosophical-sociological essay. It astonishingly and impressively (though also controversially) interweaves fact and fiction, traverses the intersections of history, archaeology, politics, folklore, mythology, ethnography and culture in the broadest sense of the term, and offers a multiperspectival array of the author's personal views on religion, ethics, art and gender. Occasionally, the book is compared to the Bible not only because it approximates the Scripture in size, but also because it similarly invites endless readings and re-readings, revealing new layers of meanings in each encounter. At the same time, West's book on Yugoslavia engages in an interesting interpretation of European politics of the late 30s of the 20th century, passing thereby many severe judgments. Throughout the enterprise, the author demonstrates rare skills of synthetic reasoning. „She perfectly grasped the cause-effect relationships among the past, the present and the future as well as the major directions of historical development”.²¹ Additionally, she resorted to nostalgic rhetoric (which was one of the targets of criticism, actually) to construct analogies between the history of Yugoslavia and its myth on the one hand and the wartime crisis in Europe on the other. In her subjective approach to the past, she cherished an idealised vision of the state of the Southern Slavs²² and treated the Balkan history symbolically and allegorically.²³

Even at the moment of publication, West's book stood out among earlier, Orientalist commentaries offered by other British writers. The main difference lay in that the image of the Balkans it produced was at odds with the prior negative renderings, and its diction diverged from the patronising tone ubiquitously adopted in earlier English writings on the Balkans. The writer did not uphold the us/them, centre/periphery, „better” Europe/„worse” Europe division. Instead, in an “anti-colonial” mode, she unified the map of Europe, emphasizing that the Balkans not only were a legitimate part of the Old Continent, but also had greatly contributed to it. „I became newly doubtful of empires,” she wrote, „the South Slavs have also suffered extremely from the inability of empires. (...) The contemplation of Yugoslavia suggests other, and catastrophic, aspects of Empire. (...) It is certain that the Balkans lost more from contact with all modern empires than they ever gained. They

²¹ Selić A., *Hronologija života i stvaralaštva Rebeke Vest*, in: R. Vest, *Crno jagnje, sivi soko. Putovanje kroz Jugoslaviju*, s engleskog prevela A. Sanić, Beograd: MONO & MAÑANA, 2004, 876.

²² Stec L., “Female Sacrifice: Gender and Nostalgic Nationalism in Rebecca West's *Black Lamb and Grey Falcon*”, in: *Narratives of Nostalgia, Gender and Nationalism*, Jean Pickering and Suzanne Kehde (eds.), Macmillan, 1997, 138–158.

²³ Simmons C., “Baedeker Barbarism: Rebecca West's *Black Lamb and Grey Falcon* and Robert Kaplan's *Balkan Ghosts*,” *Human Rights Review*, 10/01/2000, p. 109–125.

belonged to the sphere of tragedy, and Empire cannot understand the tragic”.²⁴ She also highlighted the Balkans’ sacrificial role as „the Bulwark of Christianity”, yet her handling of the well-known trope was novel in that she shifted the traditional border of *Antemurale Christianitatis* eastward – beyond the Catholic countries (Croatia, Slovenia) onto the Orthodox Macedonia and Serbia. In the face of the ongoing struggle against Fascism (let’s keep in mind that the book was written when Nazism was rife and rampant in Europe), in the epilogue she exhorted the Western countries to draw on South-Eastern Europe’s historical experience in putting up a fight against empires. West outlined an extremely vivid, opulent, mosaic-like map of the Balkans, which was both attractive and complicated. Although enthusiastic about the royal (first) Yugoslavia, she managed to steer clear of gross simplifications.

Such an appealing rendering of the Slavonic South was most likely influenced by Stanislav Vinaver (1891–1955), a Serbian writer of Jewish origins (which West repeatedly stresses), translator, polyglot, and intellectual. The then official of the Ministry of Information was West and her husband’s guide and travel companion. West met also other intellectuals – Vinaver’s friends and acquaintances – such as bishop Nikolaj Velimirovic (1881–1956) or, in Macedonia, Anica Savić-Rebac (1892–1953), a Serbian philosopher and classical scholar, and her husband Hasan Rebac (1890–1953), a Herzegovina-born Muslim and a graduate of Sorbonne’s Oriental Studies. These and other real people materialise in the book concealed as fictitious personages: Stanislav Vinaver appears as Constantine; his German wife Elsa is Gerda, whom West constructs as an obnoxious figure embodying all negative features West thought typical of the German element; and Anica and Hasan Rebac are pictured in Militsa and Mehmed. As the book was published in wartime, when Yugoslavia had already found itself under the Nazi occupation, West did not want to put many well-known and easily recognisable people in jeopardy and, therefore, changed her Serbian friends’ names, though, admittedly, the fictional names were far from indecipherable. That she was fully aware how hazardous the exposure could be for them can be inferred from the book’s dedication: „To my friends in Yugoslavia, who are now all dead or enslaved. Grant to them the Fatherland of their desire and make them again citizens of Paradise”.²⁵

West supported the monarchic Yugoslavia of the interbellum period since she was attracted to the idea of a commonly shared state of Southern Slavs, which could bring together multiple cultures, ethnicities and religions. Importantly, she saw this arrangement as a new

²⁴ West R., *Black Lamb and Grey Falcon. A Journey through Yugoslavia*, Edinburgh, New York and Melbourne: Canongate, 2006, 1092–1095.

²⁵ West R., *Black Lamb and Grey Falcon. A Journey through Yugoslavia*, Edinburgh, New York and Melbourne: Canongate, 2006, 7.

conceptual pattern for Europe to imitate, which postulate is explicitly reiterated throughout her compendium. Confronting the challenge posed by the rise of Fascism in the 30s as well as witnessing its culmination in World War Two, she championed the vision of Europe as a unified whole, undivided by any ruptures, and united by common, mutual responsibility. In this enterprise, she propounded the history of the Balkans/Yugoslavia as a lesson to be absorbed by Europe, which could learn from the Balkan countries' centuries-long endeavours to resist the imperial ambitions of the Ottomans, the Habsburgs and the tsarist Russia and sustain their identity throughout ages of political dependence. She saw in them a historically corroborated model of relationships between the empire and small nations, in which the process of regaining independence went on painstakingly but surely. In the epilogue, she wrote: „I became newly doubtful of empires. Since childhood I had been consciously and unconsciously debating their value, because I was born a citizen of one of the greatest empires the world has ever seen, and grew up as one of its exasperated critics.²⁶ She saw both Fascism and Communism of the 30s as new imperial threats Europe had to confront.

I believe that West's change of mind about the title of her *opus magnum* is telling. The first intended title was *Gone with the Balkans*, and it was only towards the end of her work on the text that West decided to title it *Black Lamb and Grey Falcon*. The choice of the eponymous (Macedonian and Serbian) sacrificial symbols suggests that the author's attitude and concept of how the work was to be interpreted had changed and signals that her priorities had altered. The original title – an evident reference to Margaret Mitchell's bestselling *Gone with the Wind* from 1936 – was most likely intended to underscore that the book preserved the world which no longer existed. It was, we shall remember, 1941: a bleak time of World War Two, bombings of London, occupation of Yugoslavia, when the Nazi darkness seemed to envelop the whole of Europe relentlessly. With Belgrade destroyed in air-raids and Yugoslavian territories, which West had visited but a few years earlier, lying waste, the lot of royal Yugoslavia was uncertain, though it was not obvious yet that it was destined to disappear. The actual title highlights the symbols of the cult of sacrifice – images of a black lamb²⁷ and a grey falcon featuring in the epic poem *Propast carstva srpskoga* ('The fall of the Serbian empire')²⁸. Thereby, West on the one hand foregrounds the role of Macedonian and

²⁶ Ibid., 1089.

²⁷ A black lamb was a sacrificial animal that Macedonian women who could not get pregnant and deliver a child offered on the feast of St. George (Đurđevdan).

²⁸ The gist of the story is that on the eve of the Battle of Kosovo (Kosovo Polje, literally Blackbirds' Field), which took place on 28 June, 1389, prophet Elias came flying from Jerusalem as a grey falcon to the Serbian ruler, tsar Lazar, bearing a message from the Mother of God. She bid the monarch to

Serbian cultures in her reading of the Balkans, and on the other seeks to challenge the Christian idealisation of pain, suffering, defeat and death that permeates European tradition. This polemical investment is clear in the epilogue. Against the backdrop of old Slavic symbols, West conjures up a current vision of the Battle of England alongside the fascist threat and urges her British and American readers to actively take up arms against Nazism. She encourages them to abandon the posture of a victim and build up salubrious nationalism.

When the bulky volume (1150 pages!) was published – in the deprived times of war, when paper was rationed²⁹ – its political message and historical-cultural analyses counted as its great assets. The 80-page-long epilogue proved then the most interesting to the British readership. As it was repeatedly stressed, it was a perfect example of the most skilful war propaganda ever written.³⁰ This was patently the role the book fulfilled (alongside its informative function) in its first reception wave.

We could also add that the book elicited animated, but also often critical, responses from the members of the populous, nationally diversified Yugoslavian wartime diaspora in London,³¹ with Stojan Pribičević adding probably the most important voice to the discussion.³²

Second Charting: The 90s of the 20th Century

The second extrapolation of Rebecca West's book onto the symbolic literary map of Europe took place in the 90s, when in a bloody clash the Socialist Federal Republic of Yugoslavia disintegrated into nation states and Europe's eyes were fixed on the region again. Fifty years after it first appeared, the text got a new life and its influence and resonance were even more powerful than decades back at the time of its original publication. West's book stirred a series of debates, induced polemics and provoked both appreciative and scathing commentaries. One thing is clear: whoever wanted to comprehend the causes of the new war

choose for his people either „the heavenly kingdom” and the defeat or “the earthly kingdom” and the victory over the Turkish army. Tsar Lazar chose „the heavenly kingdom” for himself and his nation at the price of the lost battle and centuries of enslavement to the Turks.

²⁹ Selić A., *Hronologija života i stvaralaštva Rebeke Vest*, in: R. Vest, *Crno jagnje, sivi soko. Putovanje kroz Jugoslaviju*, s engleskog prevela A. Sanić, Beograd: MONO & MAÑANA, 2004, 878.

³⁰ Colquitt C., “A Call to Arms: Rebecca West's Assault on the Limits of ‘Gerda's Empire’ in *Black Lamb and Grey Falcon*,” *South Atlantic Review*, 51(2), May 1986, 86.

³¹ When Yugoslavia was invaded by the fascist, both the king and the government operated from their exile in Great Britain.

³² Selić A., *Hronologija života i stvaralaštva Rebeke Vest*, in: R. Vest, *Crno jagnje, sivi soko. Putovanje kroz Jugoslaviju*, s engleskog prevela A. Sanić, Beograd: MONO & MAÑANA, 2004, 879.

in Europe consulted the monumental “key book about Yugoslavia”³³ and sat down to read the „still one of the best introductions to the country and its people”.³⁴ In his „Introduction” to the new edition of the book published in 2006, Geoff Dyer compared West’s style to that of Ryszard Kapuściński.³⁵ The text originally fuelled by a fascination with the Balkans and the monarchical Yugoslavia came to be read in an entirely different context provided by the disintegration of the Titoan and Milosevicean Yugoslavia.

In the 90s, amidst the bloodshed of secession and deconstruction of Yugoslavia, a new revival of the „symbolic geography” took place,³⁶ and the colonially underpinned discourse of Europe and the Balkans pitted against each other in a binary opposition was resumed. Rebecca West’s book accrued new functions, becoming indisputably an important point of reference in the Balkan debate for the opponents of her viewpoints (who resented her Serbophilia and pro-Yugoslavian sentiments), her supporters and her fascinated followers alike. Cynthia Simmons aptly observes that the American influential journalist and analyst Robert Kaplan (1952)³⁷ aspired in the 90s to play the role comparable to the one Rebecca

³³ Dyer G., “Introduction”, in: R. West, *Black Lamb and Grey Falcon. A Journey through Yugoslavia*, Edinburg, New York and Melbourne: Canongate, 2006, XV.

³⁴ Finder 1991, qtd. in Goldsworthy V., “Travel Writing as Autobiography: Rebecca West’s Journey of Self-Discovery”, in: *Representing Lives. Women and Auto/biography*, A. Donnell and P. Polkey (eds.), London: Macmillan Press Ltd, 2000, 88.

³⁵ Dyer G., “Introduction”, in: R. West, *Black Lamb and Grey Falcon. A Journey through Yugoslavia*, Edinburg, New York and Melbourne: Canongate, 2006, XIV.

³⁶ Goldsworthy V., “Invention and In(ter)vention”, in: *Balkan as a Metaphor. Between Globalization and Fragmentation*, D. I. Bjelić and O. Savić (eds.), Cambridge, Mass., London, England: The MIT Press, 2002, 33.

³⁷ Robert David Kaplan (1952) is an American journalist, currently a National Correspondent for *The Atlantic* magazine and a writer for Stratfor. His writings have also been featured in *The Washington Post*, *The New York Times*, *The New Republic*, *The National Interest*, *Foreign Affairs* and *The Wall Street Journal*, among other newspapers and publications, and his more controversial essays about the nature of the US power have spurred debate in academia, the media, and the highest levels of government. Kaplan is the author of influential books: *Surrender or Starve: The Wars Behind The Famine* (1988) about Ethiopia, *Soldiers of God: With the Mujahidin in Afghanistan* (1990) about the Soviet-Afghan War in Afghanistan, *Balkan Ghosts* (1993) about The Balkans, and *Warrior Politics: Why Leadership Demands a Pagan Ethos* published shortly after 11.09.2001. He is the author of texts about Iraq and China. His latest book *The Revenge of Geography: What the Map Tells Us About Coming Conflicts and the Battle Against Fate* (2012) describes how countries' respective political and social histories have been shaped by factors such as oceans and terrain features that form natural borders. In addition to his journalism, Kaplan has been a consultant to the U.S. Army's Special Forces, the United States Marines, and the United States Air Force. He has lectured at military war colleges, the FBI, the National Security Agency, the Pentagon's Joint Chiefs of Staff, major universities, the CIA, and business forums. When the Yugoslav Wars broke out, President Bill Clinton was seen with Kaplan's book *Balkan Ghosts* tucked under his arm, and White House insiders and aides said that the book convinced the President against intervention in Bosnia. Kaplan's book contended that the conflicts in the Balkans were based on ancient hatreds beyond any external control. Kaplan criticized the administration for using the book to justify non-intervention, but his popularity skyrocketed shortly thereafter along with demand for his reporting. http://en.wikipedia.org/wiki/Robert_D._Kaplan

West played during World War Two.³⁸ He travelled across Yugoslavia with West's book in his hand and claimed that losing his passport would have been less of a problem and inconvenience to him than losing *Black Lamb and Grey Falcon*. The book he published in 1993 – *Balkan Ghosts: A Journey Through History* (Kaplan 1993) – as a result of his travel experiences was deeply influential. It stirred great interest in, among others, American president Bill Clinton, his wife Hillary Clinton and general Collin Powell, and, winning their appreciation, it indirectly affected the US Balkan politics in the 90s of the 20th century. Kaplan's book was interpreted in the categories of a report from a political journey, i.e. as travel journalism.³⁹

Tony White's *Another Fool in the Balkans: In the Footsteps of Rebecca West*, 2006, is another example of the strong and suggestive influence of Rebecca West's book. On his journeys, White follows the route West took several decades earlier and produces a travel report covering the years 1993-2001. Although White's book is far shorter (254 pages), cannot boast any comparable profundity or poignancy, and falls short of West's intellectual allure, it undoubtedly testifies to the enduring and inspiring impact of the charismatic volume about Yugoslavia produced by Rebecca West, "a vast intellectual omnibus".⁴⁰

In the 90s, Rebecca West's work was commented on and charted not only in political historical-philosophical and cultural frameworks. It also inspired feminist and gender-focused reflection bound up with „nostalgic nationalism“⁴¹ and was analysed in terms of genre theory as an example of female autobiography.⁴²

Third Charting: 21st Century and Post-colonialism

Currently, we are witnessing a slow process in which defensive identities are constructed by colonised nations, tactics are devised to subvert the hegemonic discourse, and prejudices are exploded from within. In such context, the third charting of *Black Lamb and Grey Falcon* could involve taking post-colonial positions from which to venture beyond Western Orientalism and create a native discourse revolving around Rebecca West's *opus*

³⁸ Simmons C., "Baedeker Barbarism: Rebecca West's *Black Lamb and Grey Falcon* and Robert Kaplan's *Balkan Ghosts*," *Human Rights Review*, 10/01/2000, p. 109–125.

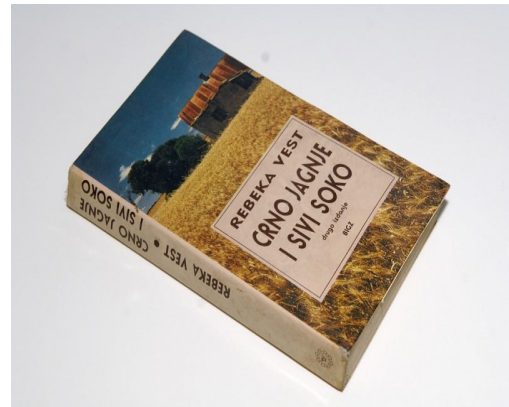
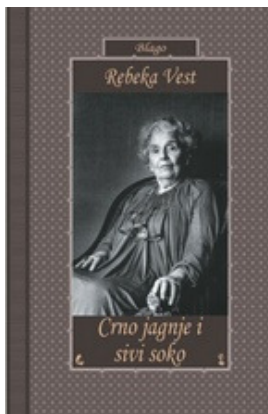
³⁹ *Ibid.*, 114.

⁴⁰ Chamberlain L., "Rebecca West in Yugoslavia," *Contemporary Review* 248 (1444), May 1986, 264.

⁴¹ Stec L., "Female Sacrifice: Gender and Nostalgic Nationalism in Rebecca West's *Black Lamb and Grey Falcon*", in: *Narratives of Nostalgia, Gender and Nationalism*, Jean Pickering and Suzanne Kehde (eds.), Macmillan, 1997, p. 138–158.

⁴² Goldsworthy V., "Travel Writing as Autobiography: Rebecca West's Journey of Self-Discovery", in: *Representing Lives. Women and Auto/biography*, A. Donnell and P. Polkey (eds.), London: Macmillan Press Ltd, 2000, p. 87–95.

magnum. In charting the book onto a new literary and paraliterary consciousness of various post-Yugoslavian nations now inhabiting new state structures, the text could open up to critical, perhaps also polemical, discussions which would articulate voices from within – *intra muros* – seeking to construct their own narratives around the book. That could greatly contribute to the efforts that many nations, so vividly described by West, invest in revising their self-perceptions and re-defining their identities. They would gain an increased opportunity to mark their respective narratives and exist as equal, distinct subjects side by side with others, no longer within the borders of one state. All this could not only enliven the representations of Yugoslavia of the late 30s, which West depicted with so much fascination, understanding and acceptance, but also expand the discourse on three Yugoslavias – the first, monarchical one, the second, socialist one and the third, nationalist one.

The first necessary step in this direction has been made – Rebecca West's book has appeared in two translations. The first, albeit abridged, translation was provided by a professor of English literature and a truly competent specialist, Nikola Koljević (1936–1997), who became a rather controversial political figure later. The second unabridged translation into Serbian of Rebecca West's monumental travel report *Black Lamb and Grey Falcon* appeared in 2004 and its author was Ana Selić. It was published more than 63 years after its original publication in English. It is only now, in the wake of the new, integral translation, that *Black Lamb and Grey Falcon* can be fully legitimately inscribed onto the literary map of several Balkan nations. One of the first texts to respond to the translation of Rebecca West's book into Serbian was an article by the Serbian journalist Stojan Cerović (1949–2005) titled

“Rebeka Vest – *Crno jagnje i sivi soko. Vek Jugoslavije*” (“Rebecca West – *Black Lamb and Grey Falcon. The Century of Yugoslavia*”). The article appeared in the journal *Vreme* in 2004. and was reprinted in April 2013. to commemorate the 30th anniversary of Rebecca West’s death. For Cerović, the monumental text is not only a hymn in praise of the South Slavic nations which has mutated into a requiem, or an exposition of multiple provoking issues about the condition of European civilisation, or, finally, a reckoning with the Western stereotypes of the Balkans. He highlights first of all the vision of Yugoslavia as an intricate and subtle compromise. Rebecca West’s work serves him thus as a pretext for a contemporary reflection upon Serbia and hence provides a novel, polemical view. Another captivating offshoot in contemporary Serbia is a ‘treatment’⁴³ *Rebecca West: Black Lamb and Grey Falcon* (the film has not been made yet) published in the present issue of *Knjiženstvo*. It was authored by Srđan Koljević, a well-known director and the son of the book’s first translator into Serbian. But more polemics, which now stands a chance of materialising, could unfold at the intersection of texts generated by particular nations portrayed in West’s work and their self-perceptions and render outcomes interesting, hopefully, to all the parties involved. This post-colonial stage of charting the British writer’s text in various countries of South-Eastern Europe is, however, still ahead of us.

Bibliography:

Bakić-Hayden M., Hayden R.M., “Orientalist Variations on the Theme ‘Balkans’: Symbolic Geography in Recent Yugoslav Cultural Politics,” *Slavic Review* 51 (1992), p. 1–15.

Bakić-Hayden M., “Nesting Orientalism: The Case of Former Yugoslavia,” *Slavic Review* 54 (1995), p. 917–931.

Bjelić D. I., Savić O. (eds.), *Balkan as Metaphor: Between Globalization and Fragmentation*, Cambridge, Mass., London, England: MIT Press, 2002.

Blagojević J., Kolozova K., Slapšak S. (eds.), *Gender and Identity: Theories from and/or on Southeastern Europe*, Belgrade: Belgrade Women’s Studies and Gender Research Center, 2006.

Cerović S., „Rebeka Vest – Crno jagnje i sivi soko. Vek Jugoslavije”, *Vreme* 1161, 4. April 2013, <http://www.vreme.rs/cms/view> (16.12.2013)

Chamberlain L., “Rebecca West in Yugoslavia,” *Contemporary Review* 248(1444) (May 1986), p. 262–266.

⁴³ A piece of prose, typically written before the first draft of a screenplay.

Colquitt C., "A Call to Arms: Rebecca West's Assault on the Limits of 'Gerda's Empire' in *Black Lamb and Grey Falcon*," *South Atlantic Review* 51(2) (May 1986), p. 77–91.

Durham M. E., *The Burden of the Balkans (1905)*, Whitefish, Montana: Kessinger Publishing, 2008.

Dyer G., "Introduction" [in:] R. West, *Black Lamb and Grey Falcon. A Journey through Yugoslavia*, Edinburg, New York and Melbourne: Canongate, 2006, p. XV.

Glendinning V., *Rebecca West: A Life*, London: Papermac, 1987.

Goldsworthy V., *Inventing Ruritania: The Imperialism of the Imagination*, New Heaven and London: Yale University Press, 1998.

Goldsworthy V., "Travel Writing as Autobiography: Rebecca West's Journey of Self-Discovery" [in:] *Representing Lives. Women and Auto/biography*, A. Donnell and P. Polkey (eds.), London: Macmillan Press Ltd, 2000, p. 87–95.

Goldsworthy V., "Invention and In(ter)vention" [in:] *Balkan as a Metaphor. Between Globalization and Fragmentation*, D. I. Bjelić and O. Savić (eds.), Cambridge, Mass., London, England: The MIT Press, 2002, p. 25–38.

Hall B., "Rebecca West's War," *New Yorker*, 15 April 1996, p. 79.

Jezernik B., *Wild Europe: The Balkans in the Gaze of Western Travellers*, London: Saqi Books, 2004.

Kiossev A., "The Dark Intimacy: Maps, Identities, Acts of Identifications" [in:] *Balkan as Metaphor: Between Globalization and Fragmentation*, D. I. Bjelić and O. Savić (eds.), Cambridge, Mass., London, England: The MIT Press, 2002, p. 165–190.

Kitliński T., *Obcy jest w nas. Kochać według Julii Kristevej*, Kraków: Wydawnictwo Aureus, 2001.

Koch M., *We and They – The Our and the Other. The Balkans of the 20th Century from a Colonial and Post-Colonial Perspective*, originally published in *Porównania* 6/2009, p. 75–93.

<http://www.staff.amu.edu.pl/~comparis/attachments/article/225/10.Magdalena%20Koch.pdf>

Longinović T. Z., "Vampires like Us: Gothic Imaginary and 'the Serbs'" [in:] *Balkan as Metaphor. Between Globalization and Fragmentation*, D. I. Bjelić and O. Savić (eds.), Cambridge, Mass., London, England: The MIT Press, 2002, p. 39–59.

Novaković-Lopušina J., *Srbi i jugoistočna Evropa u nizozemskim izvorima do 1918*, Beograd: ReVision, 1999.

Said E., *Orientalizm*, trans. W. Kalinowski, Warszawa: PIW, 1991.

Said E., *Culture and Imperialism*, London: Chatto & Windus, 1993.

Selić A., *Hronologija života i stvaralaštva Rebeke Vest* [in:] R. Vest, *Crno jagnje, sivi soko. Putovanje kroz Jugoslaviju*, s engleskog prevela A. Sanić, Beograd: MONO & MAÑANA, 2004.

Simmons C., “Baedeker Barbarism: Rebecca West’s *Black Lamb and Grey Falcon* and Robert Kaplan’s *Balkan Ghosts*,” *Human Rights Review*, 10/01/2000, p. 109–125.

Stec L., “Female Sacrifice: Gender and Nostalgic Nationalism in Rebecca West’s *Black Lamb and Grey Falcon*” [in:] *Narratives of Nostalgia, Gender and Nationalism*, Jean Pickering and Suzanne Kehde (eds.), Macmillan, 1997, p. 138–158.

Todorova M., *Imagining the Balkans*, New York: Oxford University Press, 1997.

Vest R., *Crno jagnje, sivi soko. Putovanje kroz Jugoslaviju*, s engleskog prevela A. Sanić, Beograd: MONO & MAÑANA, 2004.

West R., *Black Lamb and Grey Falcon. A Journey through Yugoslavia*, Edinburgh, New York and Melbourne: Canongate, 2006.

Translated by Patrycja Poniatowska

УДК
821.111.09 Вест Р.
316.72:316.75(497.1:4-15)
Прегледни чланак

Магдалена Кох
Универзитет “Адам Мицкијевич”
Познањ, Пољска

Балкански имагинаријум: Ребека Вест и сусрети у Југославији

Чланак описује три симболичка мапирања врло значајне књиге Ребеке Вест *Црно јагње, сиви соко. Путовање кроз Југославију*. Прво је антиколонијално мапирање које се односи се на реакције у Западној Европи и САД након објављивања књиге 1941/42 – у јеку Другог светског рата. Друго, колонијално мапирање јесте употреба овог текста на Западу током распада Југославије деведесетих година двадесетог века. Треће је симболичко мапирање, омогућено новим преводом на српски језик интегралне верзије књиге Ребеке Вест (превод је објављен 2004), које би требало да буде постколонијално читање из пост-југословенских перспектива, још увек се очекује.

Кључне речи: имагинарна географија, симболичко мапирање, Ребека Вест, Југославија, антиколонијално, колонијално и постколонијално читање

Srđan Koljević
Faculty of Drama Arts
University of Belgrade

Treatment¹ for the TV Series and Film
Rebecca West – Black Lamb and Gray Falcon

A Note on the Treatment

The idea that *Black Lamb and Grey Falcon*, Rebecca West's voluminous travel (and not just travel) book, could provide an exciting starting point for a TV series, dates back to 1988/9, when some fragments from this book, translated by my father, Nikola Koljević, were published in the *Književne novine* review. The Chief Director of Televizija Sarajevo, Slobodan Terzić, was interested in initiating this project as a coproduction between JRT and BBC. The negotiations did not go far, apart from a meeting I had with the editors at BBC in 1989, during the summer that I (then still a student of dramaturgy) spent in London working illegally as a cook in a restaurant. In these circumstances, which were soon about to change, in our country at least, a project of this scope could not be carried out.

In the middle of the nineties – when Rebecca West's book gained new, global, popularity – Terzić, now Head of Drama Programmes at Televizija Beograd, contacted me again, with a proposal to reinstate the co-production, but it nevertheless remained too ambitious for TV Beograd's logistic and other capacities.

This treatment was written in 2010, in English, when the third, and so far the most resolute, initiative to realize this film was put forward. The producer Gabriela Tana, who was, at the time, producing Ralph Finnes' film *Coriolanus* in Belgrade, became interested in the project through Terzić and Anđelka Vlasisavljević.

Gabriela Tana managed to obtain (for a limited period only) the rights for a screen adaptation of the book, and hired me to write a treatment for it. Her plan was to get either the BBC or Channel 4 interested in doing a mini series or a film... For now, that's the end of the story about this project. Maybe some day the story will continue.

In writing this treatment, I used, apart from the book *Black Lamb and Grey Falcon*, the excellent biography of Rebecca West, written by Victoria Glendinning, as well as diverse sources on Stanislav Vinaver (her guide Constantine in the book) and the Yugoslav literary, social and political scene of the time.

Treatment

(Fragments)

¹ A piece of prose, typically written before the first draft of a screenplay.

“I had to come to Yugoslavia because I knew that the past has made the present, and I wanted to see how the process works.”

October of 1934. Rebecca West (42), a prominent writer and a sensitive woman, is waking up from anesthesia, after a difficult hysterectomy operation.

She is depressed, visited by her husband Henry (40), and by her former lover H.G. Wells (69), who is also the father of her son Anthony. Her son is not coming to visit her in the hospital, he is finding college related excuses; (they are on bad terms, he adores his father, which just adds to her emotional strain).

In a gloomy personal situation, Rebecca tries to find peace in listening to the concerts on the radio during her sleepless nights. Music is interrupted, and the first news from the outside world burst into Rebecca’s hospital room: Alexander, the King of Yugoslavia, is assassinated in Marseilles.

Rebecca is more than upset. The nurses can’t understand her reaction, but they consider it to be a psychological consequence of her operation. Yet Rebecca insists that the assassination is an omen, and that a new World War, the terminal one, will follow this assassination of a crowned Balkan head.

Recovered and discharged from the hospital, but still very anxious, Rebecca watches a cinema newsreel of the assassination of King Alexander, the first filmed assassination in history. And she is strongly affected by the images...

Rebecca decides to travel to this country, and to try to prove that she is right, so that she could warn the others about the growing danger of war. She believes that this journey to the source of the tragic and destructive energy that is spreading in the Balkans – in the ‘heart of darkness’ of Europe – can help her to understand her own fate, and the fate of the entire Europe.

(Because of Henry’s close family relations in Germany and business connections with Berlin, Rebecca and Henry are well aware of how dangerous Hitler’s Germany is and will be.)

She tries to convince her publishers and literary agent that this trip would be a research for a crucial book she could write, but everybody thinks she is crazy, that it would be a ‘creative and commercial suicide’ at the moment when public is expecting

a new novel, and when she has writing engagements with leading magazines. Everyone blames it to her 'ups and downs', and the long term psychological consequences of her operation.

Nevertheless, the British Council enables her to reach the only interested party in her Balkan adventure, the man from the British Foreign Office in charge of intelligence for the Balkan region. Rebecca should gather and provide information, mainly about the general attitude towards Germany and Britain and about the attitude of the high officials of the government. Even though she thinks she is 'an unlikely spy', she accepts this commitment.

Her doctor/analyst, who is also her friend, believes that (after a period of recovery) this journey can help her to overcome the side effects of the hormonal changes she is going through – mood changes, pessimism, the fear of the approaching death.

In the spring of 1937, Rebecca and her husband embark the train to Yugoslavia. After five years of marriage, their relationship is at the point of re-evaluation. (Henry is an unsuccessful banker, two years younger than Rebecca; a man in her shadow, an image of an 'educated English gentleman' that mostly Rebecca creates – but also a philander.)

They are sharing the train compartment with some German tourists, who are going to the Adriatic coast. The Germans are delighted with Henry's perfect German, (not knowing that he was interned in a war camp in Hamburg during the Great War). The behavior and the statements of the Germans reveal a growing danger and bring personal accounts of what is going on in Nazi Germany. Besides them, a tanned Slav young man is also in the compartment. As he goes to the restaurant, the Germans give Henry his seat, and refuse to let him back in, because he doesn't have a ticket for the 1st class. As the train enters Yugoslavia, and a Croat ticket collector comes in, and, as it turns out, the Germans also don't have the 1st class tickets. When the ticket collector asks them to pay the difference, they try to bribe him, and finally pay him only after they made him angry. Rebecca and Henry are appalled, experiencing a preview of the near future.

...

At the station in Zagreb, Rebecca and Henry are met by Constantine (45), a curly and flamboyant Serbian poet of Jewish origin and the government official who will be their guide during the expedition through Yugoslavia.

...

The steamer stops at the harbor of Hvar, where they witness a most significant scene for Rebecca's emotional condition. Crowd on the quay form an alley to make place for four men carrying a stretcher with a sixteen year-old girl, exquisitely beautiful and very ill, who is being taken to a hospital in Dubrovnik, without her consent, because she lost her will to live. Her look is hostile, as they carry her, in silence.

The crowd divides again, and some other men hurry along, bearing a chair to which a very old woman is strapped. As bearers halt in maneuvering her on the gangway, she rises up in the chair with an angry sound. This strong image of the craving for living, as opposed to the desire for death and the auto-destructive force of the girl, provokes an intense reaction in Rebecca. She shivers in a panic attack, wanting to escape, to get off that ship... In a tormenting revelation she sees this as the main conflict of her own life, and in a disastrous way the main conflict of the world around her, which is closing up on her... As Henry tries to calm her, she faints...

...

They stop at Herceg Novi, at Monastery Savina, the first Orthodox monastery they see. There is nobody around, and the driver suggests they should pull one of the two bell ropes, to announce the arrival of guests. Rebecca reaches for the rope, and a terrible scream is heard, as an old monk rushes towards her and grabs her hand. Rebecca is frightened, the monk explains that she was about to pull the wrong bell, the passing-bell, the bell which announces somebody's death. He tells them that King Alexander came here just before he embarked for France, and pulled the very same passing-bell, instead of the guest-bell.

...

As they continue their drive, they enter Bosnia and Herzegovina, the world of Orient.

...

Finally they arrive in Sarajevo, all covered with mud from the car wheels. Rebecca is eager to see Constantine, but he is arriving in the evening.

...

In the afternoon the belly dancer Astra comes to teach Rebecca. But the lesson in the *danse de ventre* is not a success. Rebecca picked up the moves, but can't produce the right effect. She is too slender: 'not enough flesh' Astra says. They talk, and Rebecca finds out that Astra is 'all decency and good sense'.

...

Tomorrow morning Constantine takes them to the Town Hall. The clerk in the Town Hall shows them the reception room where Franz Ferdinand and Sophia came just before they were assassinated. Constantine tells them how he saw this reception as a boy, because his father was a clerk and brought him. Vividly he evokes it – Ferdinand was outraged because just a few minutes ago, on their way to the Town Hall, a bomb was thrown at him, in a first assassination attempt, and his aid-de-camp was wounded. He yelled at the Military Governor, and at the Mayor who was giving a welcoming speech. After the manuscript of his speech was brought to him, he started behaving "like a madman, because the manuscript was all spattered with the aide-de-camp's blood." All the people are feeling awkward and looking at him in silence; it is bizarre because they know that when he goes out, he will certainly be killed. If there was one attempt, others will surely follow.

....

Rebecca steps out onto the balcony, where Ferdinand was standing and looking at the city just before his last ride. She tells Constantine: "I shall never be able to understand how it happened. Not because there are too few facts, but because there are too many. ..."

Constantine takes them to the spot where the assassination happened, and they see a black tablet with an inscription. Standing there, under the strong midday sun, Rebecca has a vision of the event...

They visit the graves of the three assassins. All of them were under age – too young to be hanged, so they were sent to jails, where they were killed before the end

of the war. Henry sees that Rebecca is deeply moved, that she is under the spell of Constantine's vivid and passionate description of the events.

...

Tomorrow Rebecca, Henry and Constantine take the train to Serbia, to Belgrade.

Rebecca and Henry fall asleep in the compartment, and Constantine is in the corridor. Suddenly, he comes back very upset, sits on Henry's feet, and wakes them both up. "I just stumbled into the girl who was the first real love of my life", he says. "She is from Shabats, just as I am, and we went to school together, we were meant for each other. It would have been great for me if I had married her. But she would not have me. When I left Shabats to go to the Sorbonne, she was glad to see me going... When I saw her just a few minutes ago, I asked her - why? I was handsome, my father was rich, I was a poet and a *Wunderkind*, but you didn't want me, even though you loved me. Why? And do you know what she said? 'There is too much of you! You talk more than anybody else, you play the piano more than any other person does, you love more than anybody else, and it's all too much, too much, too much'." Constantine is desperate, he doesn't understand how there can be too much of a good thing. Rebecca tries to comfort him, Henry gives him the last drop of his brandy. Soon all three of them fall asleep, leaning on each other, with Rebecca in the middle.

As they arrive at Belgrade station, they are introduced to Constantine's wife Gerda. From that moment on, their travel and their relationship will never be the same.

As Constantine hugs her, she looks at Rebecca.

...

In Kalemegdan museum, they see the car in which King Alexander was killed in Marseille. 'It is an old-fashioned vehicle. The French chauffeur had protested against being made to drive a king in such a piece of a wreck of a car,'— says Henry. 'It is a suitable symbol of the way Western powers treated the Balkans.'- Rebecca replies. As they are looking at the gunshot holes on the seat, Rebecca trembles.

...

Skoplje is town of contrasts.

...

And it is really Eastern. “he East is like a drug,” says Constantine, “you give yourself an injection, and you somehow spend a delightful day. Nothing really happens, but every tiny incident becomes interesting, even the routine ones are enjoyable in an unexplainable way.” Gerda overhears Constantine, and looks at him in shock. Constantine smiles.

...

Constantine takes Henry and Rebecca to house of Militsa and Mehmed, ‘one of the most remarkable couples in the country’. In the evening, they will take Rebecca to see the rites of St. Georges’ Eve.

After tea with Mehmed and Militsa, Henry and Constantine leave, and Rebecca stays, fascinated by Militsa, an intellectual with a degree in philosophy and a writer. Rebecca feels that Militsa is a version of herself, caught in a different society. Two women immediately click, and share same emotions and positions in a world controlled by men. They also share the same fear of the upcoming war, they are more aware of the danger than the others. Mehmed is a tall, handsome Bosnian Moslem, a Sorbonne graduate and a democrat whose political career is at a standstill because of the current government. Their mixed, Christian-Moslem marriage is one of the finest examples of Yugoslav intellectuals’ (antinationalistic) dream.

As the night falls, Militsa and Mehmed lead Rebecca to the outskirts of Skoplje, to see various rites and rituals devoted to St. George.

First they stop at the Moslem sanctuary of the mystic Bektashi dervish order. It is a women’s rite. A big black stone, seven feet high, is in the middle of the room of a little house. “If a woman makes a wish tonight and her fingers meet while she is embracing this stone, her wish will be granted.”, Mehmed explains. Most women wish for fertility. Given the size of the stone, it seems that only very few of them can achieve this goal. They watch women passionately embracing the stone, kissing it afterwards and retreating. Rebecca and Militsa do the same. Rebecca asked Militsa what was her wish, and Militsa replied: “I wished for a terribly drastic political change”.

....

They travel to Sheep’s Field, some miles away, to see the main rite taking place at the break of dawn.

In the middle of the field is just one flat-topped rock, six feet high, and entirely covered with blood of the animals sacrificed during the night. There are chicken heads all around. Dozen of men are sitting, and there are several babies next to them, and a couple of lambs. On the top of the rock, a man is wearing a fez and holding a knife. A dressed-up Gipsy gives a black lamb to the man on the rock, takes his baby, and walks three circles around the rock, while holding the baby. The man on the rock sacrifices the lamb. Blood is spilled on the rock. The father of the baby dips his finger in blood, and makes the sign of a circle on the baby's forehead.

Rebecca and Militsa are disgusted by what they see. "He is giving a lamb to the rock because his wife's wish for a child came true. All the children who are born this way must be brought back to the rock and marked by its sign", a bearded Moslem explains.

As they leave, Militsa is sick, and Rebecca is angry, deeply outraged because she recognizes the violence of this ritual. She is outraged as a feminist, but also because of her fear of war. "If there was a woman whose womb could be unsealed by witnessing an act of violence, by seeing a jet of lamb blood, her fertility would be the reverse of motherhood, she would have children for the purpose of hating them", she says. "I know this rock well. I've lived under its shadow my entire life. The Western thought is founded on this repulsive pretence that pain is the proper price for any good thing."

In the purple light of dawn Mehmed drives Rebecca and Militsa back to Skopje. Rebecca has a vision: groups of people, scattered on the plain and walking back, look like defeated armies on a terrible battlefield. The sound of motor cars resembles the tank roar and the screams of many human voices.

Tomorrow, Rebecca, Henry, and Constantine leave for Kosovo. Rebecca is not revealing to Henry or Constantine what she has been through. Henry got some bad news from Berlin: friends he knew disappeared a few days ago. Constantine is also in a bad mood...

They look at a monument, the memorial to soldiers fell in the battles for Kosovo in 1389 and 1912. Two young soldiers, a Serb and a Croat, are guarding the memorial. The Serb is from Constantine's hometown, and he recognizes him as a famous poet, which makes Constantine proud and happy again. They talk to the

soldiers, who are good friends, and who tell them how they overcame the prejudices they had about each other. “They were born under different flags and had to beat down a wall of lies before they could smile at each other”, says Rebecca to Constantine.

As Henry walks around and looks at the mausoleum of a Sultan who was killed in the battle for Kosovo, Rebecca and Constantine are sitting on the bench near an old Albanian shepherd. Rebecca and Constantine look at the field, where the ultimate sacrifice of the Serbian army in the battle against the Turkish Empire took place. The whole Serbian army was slaughtered, Prince Lazar was killed, and his choice of ‘heavenly kingdom’ instead of ‘earthly kingdom’ became the central folk myth.

For a moment Rebecca and Constantine feel close to each other again, like weary partners who went through a lot during this voyage.

“I don’t understand this concept of sacrifice and defeat. You live by it as well. You bared your throat for Gerda’s knife, you offered your loving heart to the service of her hate...,” says Rebecca. “And you prefer the secure shelter of a formal and unfulfilling relationship?”, replies Constantine, as Henry approaches and joins them.

“Yugoslavia is always telling me stories about one death or another, the death of Franz Ferdinand, the death of king Alexander, or the death of Prince Lazar. Yet this country is full of life. But perhaps the West is ignorant about life because it avoids thinking about death.

...

They drive across a very high mountain, where the old Turkish border was, and enter Montenegro. The scenery is magnificent. The road takes them down the mountain and soon they come to Podgorica, the capital of Montenegro.

...

The ferry arrived and Rebecca and Henry have to say goodbye to Constantine. There is uneasiness and grief. They all feel they will be divided, and Rebecca knows that she will lose Constantine. It is not just that the danger of war is closing up on them; they feel that this is the end of a beautiful friendship. As the ferry is leaving the

harbor, Rebecca is looking at Constantine's figure on the quay becoming smaller, while Henry discreetly looks at her, and her look toward the quay.

...

They arrive in Dubrovnik, and take a train to Zagreb.

In Zagreb they think that it is some kind of holiday because the shops are closed and people are on the streets. But there are black flags on the windows. They find out that it is the day of the funeral of the three Croats who were killed by the gendarmes. A mass riot starts, and frightened peasants are collecting their goods and fleeing the market, the fruit is falling off the stalls. Rebecca and Henry witness the beginning of the Croat separatist conflict with the Yugoslav gendarmes. It is an overture of a civil war.

They take the first train to Budapest.

Back in England Rebecca is obsessively writing the book about Yugoslavia, which is based on her notes, sketches and drawings, and on Henry's photos. The effort is taking up months and months of her time, and book is more than 1000 pages long. She finds peace in this obsession, and Henry is satisfied. ...

Her son visits her, tells her he is getting married, and they are finally getting along. He looks around her big study, stuffed with pages, images and things from Yugoslavia and she explains that, as a young child, she dreamed about the landscapes she found in Yugoslavia.

As the war is spreading throughout Europe, the writing of this book is her shelter, even though she doubts anybody will publish it. She often dreams she will wake up in towns like Yajtse or Mostar.

Finally she finishes the book, late in the night. It is March 27th 1941. In the morning she wakes up and turns on the radio. She hears that there has been a *coup d'Etat* in Yugoslavia, and that the young King Peter II, the son of King Alexander was put on throne, because the nation protested against signing the pact with Germany. The country chose to stand up to Germany, even though it was obvious it had no chance to win. The coup was helped and supported by the English contacts in Yugoslavia.

Rebecca stands by the window and looks at the garden. Henry is there, speaking with the gardener, who is standing with his two small daughters. The

announcer on the radio says that the people in Marseilles, in occupied France, wanted to carry the flowers and wreaths to the place where King Alexander was assassinated, but the police would not let them enter the street. So they got on trams, and tram drivers drove very slowly so the people could throw the flowers on the spot where the King of Yugoslavia had been killed.

Rebecca watches Henry walking towards the house, and the gardener telling something to his girls, who burst in laughter. For a moment the gardener looks like Constantine...

Yugoslavia was attacked and occupied by Germany, Italy and Bulgaria in 10 days.

Constantine was sent to a camp in Germany, and Rebecca and Henry sent him parcels through the Red Cross.

After the war he lived in Belgrade with Gerda and his two sons, in total isolation because of the new communist regime.

During the war Rebecca and Henry supported the Yugoslav royal government in exile, and their home was a shelter for many Yugoslav refugees.

“Black Lamb And Grey Falcon” became the central book of Rebecca West’s life. It was forbidden in Tito’s Yugoslavia, and it wasn’t translated and published until 1987.

During the conflicts in the 1990s, it was an obligatory reading for all the Western diplomats sent to the region.

Срђан Кољевић
Факултет драмских уметности
Универзитет у Београду

Белешка о тритменту² за тв серију и филм – „Ребека Вест: Црно јагње и сиви соко“

Идеја да обимна путописна (и не само путописна) књига Ребеке Вест *Црно јагње и сиви соко* може бити узбудљива основа за ТВ серију датира још од 1988/89, када су фрагменти књиге, у преводу мог оца Николе Кољевића, објављивани у *Књижевним новинама*. Главни уредник Телевизије Сарајево, Слободан Терзић, био је заинтересован да ЈРТ у копродукцији са ВВС-ијем покрене тај пројекат. Није се далеко одмакло у преговорима (осим једног мог састанка са уредницима ВВС -а 1989, када сам као студент драматургије проводио лето у Лондону радећи 'на црно' као кувар у ресторану). У околностима које су брзо почеле да се мењају код нас, пројекат тог обима није било могуће реализовати.

Средином деведесетих – када је књига Ребеке Вест стекла нову популарност у светским оквирима – Терзић, сада уредник у драмском програму Телевизије Београд, опет ме је контактирао са идејом да покренемо ову копродукцију, али је и даље пројекат био преамбициозан за логистичке и остале капацитете ТВ Београд.

Тритмент који се овде први пут објављује написан је у јесен 2010, на енглеском језику, када је трећи пут, и овај пут најозбиљније, покренута иницијатива да се ова филмска прича реализује. За пројекат се, преко Терзића и Анђелке Влаисављевић, заинтересовала продуценткиња Габриела Тана, која је у то време у Београду продуцирала филм „Кориолан“ Реифа Фајнса. Габриела Тана је прибавила (на одређено време) права за филмску адаптацију књиге и ангажовала ме да напишем тритмент. Нјен план је био да заинтересује ВВС или Channel 4 за мини-серију и филм... То је за сада крај приче о овом пројекту. А можда ће се прича једног дана наставити.

За писање тритмента, поред књиге *Црно јагње и сиви соко*, користио сам и одличну биографију Ребеке Вест, чија је ауторка Викторија Глендининг, као и различите материјале о Станиславу Винаверу (њеном водичу Константину у књизи), и југословенској књижевној, друштвеној и политичкој сцени тог времена.

² Прозни текст, нека врста преднацрта за сценарио.

Светлана Томин
Филозофски факултет
Универзитет у Новом Саду

Допринос жена српској култури средњег века¹

Познато је да су у изграђивању српске средњовековне културе учествовале и жене. Образоване и способне, по правилу припаднице највиших друштвених кругова, старале су се о подизању и живописању цркава и манастира, преписивању књига и сликању икона. Поред ангажовања у политичком животу и предвођења дипломатских мисија, истакнуте чланице владарских породица бавиле су се различитим облицима стваралаштва. Запамћене су као изврсне везиље, сачувани примерци црквеноуметничког веза представљају врхунске споменике примењене уметности средњег века. Посебно место заузимају списатељице и владарке.

И поред показаног интересовања, обухватна студија о доприносу жена српској средњовековној култури још није написана. Овај преглед, посвећен осветљавању појединих аспеката њиховог рада, замишљен је као мали прилог у том правцу. Указује на делатности најзначајнијих жена онога времена: Јелене Анжујске, царице Јелене, кнегиње Милице, монахиње Јефимије, Јелене Балшић, Маре Бранковић и Ангелине Бранковић.

Због ограниченог простора поменуте су само најистакнутије жене српског средњег века, као и области у којима је њихово деловање било нарочито приметно. Из истог разлога сведена је и литература и бирани су новији радови, који садрже преглед претходних истраживања. За понеке сегменте (киторство, даривање, вез) излагање је максимално скраћено, а излаз је нађен у упућивању на литературу.

Кључне речи: српски средњи век, жене, владарке, списатељице, рукописи

Владавина

Прва у владарском низу била је краљица Јелена Анжујска, жена краља Уроша I и мајка краљева Драгутина и Милутина. Након Урошеве смрти, владала је преко тридесет година (од 1276. до 1308.) једном облашћу државе – Приморјем између Дубровника и Улциња, Требињем и Дукљом, као и крајевима око Плава и у долини Ибра. Један њен двор налазио се у Требињу, други у Брњацима, а трећи, највероватније, у Скадру². Располагала је и приходима од царина, које је издавала под закуп, обнављала разорене градове и уживала велику самосталност у вођењу спољне политике. У својој области сазивала је посебан сабор и имала је своју властелу и војску.³

После дугог периода владавине, краљица Јелена се замонашила, око 1280. године, у Скадру. Умрла је 1314. године, сахрањена је у својој задужбини, манастиру

¹ Овај рад настао је у оквиру пројекта бр. 178029 Министарства за образовање и науку Србије Књиженство, теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915. (<http://knjizenstvo.etf.bg.ac.rs/sr/authors>).

² Милош Благојевић, „Српске владарке – китори Хиландара“, Хиландарски зборник, 11 (2004): 19.

³ Ibid, 20.

Градац на Ибру. Интересантно је да је ова образована жена, пореклом католикиња, добила светитељски култ од Српске православне цркве.

Царица Јелена, жена цара Душана, била је присутна на свим знатнијим државним саборима. Забележен је њен говор приликом разматрања савеза између Душана и цара Јована Кантакузина⁴, из којег је јасно да је не само добро познавала политичке прилике, него и да је учествовала у државним пословима. Према подробном опису самог Кантакузина, на владарев став тада је одлучно утицала управо Јелена, као и савет од двадесет четири најугледнија великаша.⁵ Након Душанове смрти 1355. године преузела је власт у Серској области. Забележено је да је у Серу, према византијским узорима, увела установе сената и васељенских судија, њено присуство било је приметно и у изграђивању локалне управе.⁶

Јеленина улога у политичком животу није била прекинута њеним монашењем. Једна важна иницијатива везана је за њено име – реч је о измирењу Српске цркве и Васељенске патријаршије. У Сер је, наиме, дошао цариградски патријарх Калист, управо због преговора о успостављању канонског јединства. Патријарховом изненадном смрћу ови преговори су прекинути, а до измирења је дошло у доба кнеза Лазара. У априлу 1357. године Јелена је присуствовала државном сабору у Скопљу на којем је млади цар Урош добио подршку⁷. Под монашким именом Јелисавета умрла је 1374. године.

Облик владавине, у којем после смрти владара или обласног господара врховна власт прелази на његову жену и синове, изгледа се у српским земљама усталио током друге половине четрнаестог века: „За време Уроша, његова мајка, царица Јелена, владала је у серској области једну деценију, док је, уместо својих младих синова, удовица кнеза Војислава око пет година господарила Војислављевим земљама. После погибије краља Вукашина, одређен део у врховној власти припао је краљици Јелени, а свакако и Вукашиновим синовима – Марку, Андрејашу и Дмитру. Мајка деспота Јована Драгаша и господина Константина такође је делила власт са синовима, али нико није толико дуго и тако непосредно делио власт са својим синовима као што су то чиниле кнегиња Милица и њена ћерка Мара, жена Вука Бранковића.“⁸

Кнегиња Милица је, након Лазареве смрти, преузела управљање земљом, у изузетно тешким околностима. Водила је државне послове, са својим сарадницима. И након Стефановог пунолетства, 1393. године, учествовала је у врховној власти као монахиња Јевгенија – доносила је одлуке о спорним захтевима хиландарских монаха, ишла на политичке преговоре с Бајазитом и његовим наследником Сулејманом, сређивала односе с Дубровчанима и рачуне са закупцима царина.⁹ Заправо је задржала велики удео у власти до пред крај живота 1405. године.

Мисли се да је Милица, заједно са црквеним круговима, организовала стварање култа кнезу Лазару и дала идејни основ за његово објашњење.¹⁰ Да би очувала државу и

⁴ Никола Радојчић, *Српски државни сабори у средњем веку* (Београд: Српска краљевска академија, 1940), 287–289.

⁵ *Византијски извори за историју народа Југославије*, том VI (Београд: Византолошки институт САНУ, 1986), 394-397. Сматра се да су жене владара учествовале у раду државних сабора, поред чланова династије и представника цркве: Никола Радојчић, *Српски државни сабори у средњем веку*, 200.

⁶ Раде Михаљчић, „*Два царства*“, у *Историја српског народа*. Прва књига. Од најстаријих времена до Маричке битке (1371), уредник Сима Ћирковић (Београд: Српска књижевна задруга, 1994²), 577.

⁷ *Ibid*, 569.

⁸ Милош Благојевић, „*Врховна власт и државна управа*“, у *Историја српског народа*. Друга књига. Доба борби за очување и обнову државе (1371-1537), уредник Јованка Калић (Београд: Српска књижевна задруга, 1982), 110.

⁹ *Ibid*, 110.

¹⁰ Радмила Маринковић, „Именом и делом Милица. Размишљања о кнегињи Милице“, Јефимија, 11 (2001): 16, 18. И Ненад Љубинковић мисли да је стварање култа кнезу Лазару био део Миличине

обезбедила положај својих малолетних синова, Милица је донела одлуку да се „већ постојећа свест о Лазаревом војничком подвигу оформи као светачки култ [...] Неколицини анонимних монаха из Раванице приписује се више култних текстова, везаних у првом реду за пренос моштију. Али сви они крећу се у истом оквиру, са истим идејним и поетским решењима, те очевидно потичу од истог мисаоног и емотивног предлошка. Непосредно после битке у Србији само је кнегиња Милица могла имати дужност и смелост да понуди такав предлошак.“¹¹

У не мање тешким и сложеним околностима владала је Миличина кћер, Јелена Балшић. Након смрти свог мужа, зетског господара Ђурђа Страцимировића Балшића 1403, преузела је управљање земљом. Желела да ослободи Зету од млетачке власти и врати градове Скадар и Дриваст, које је Венецији уступио њен муж. Због тога је започела рат с Венецијом, који је трајао скоро пет година (1405–1409). За предају Јелене и њеног сина Балше Венецијанци су обећали велику награду од две хиљаде дуката. У таквој, веома деликатној ситуацији, Јелена је отишла на преговоре с дуждем. Није желела да излаже свог сина опасности, тако да је отишла сама, иако су они тражили Балшу. Штитећи свог сина, поступила је исто као и кнегиња Милица – монахиња Јевгенија, која је, десетак година раније, отишла код султана Бајазита да оправда свог сина, Стефана Лазаревића, осумњиченог за неверство.¹² У преговорима је Јелена наступила „с прибраношћу и енергичношћу која задивљује. За све што је против Млетака рађено – крива је она, само и једино она, а не њен син! То је рекла дужду и тражила да са сином може часно да живи.“¹³ Према мировном уговору који је склопила, свака страна задржава оно што је имала пре Јелениног одласка у Венецију.¹⁴ По други пут Јелена се удала 1411. за Сандаља Хранића, једног од од најмоћнијих великаша босанске државе прве половине петнаестог века. Сандаљ и Јелена посећивали су Дубровник, где је Сандаљ имао палату, дочек поводом њиховог доласка 1426. године описан је као један од најсвечанијих које је Дубровник приредио. На основу потврда Дубровчана да су примили на чување Сандаљево и Јеленино посуђе, накит и новац, може се закључити да су били богати. Забележено је да се Јелена бавила и пословним трансакцијама – имала је свог личног новца, који је улагала у Дубровнику и Котору.¹⁵

Још једна кћер кнегиње Милице била је присутна у политичком животу. Реч је о Мари, удатој за Вука Бранковића. Мара је имала посредничку мисију у Зети 1407. године, у вези са сукобима Јелене Балшић и Венеције. Поред разних угледних личности, помиње се и Марино јемство да ће уговор бити поштован.¹⁶ Посредовала је у измирењу свог сина Ђурђа Бранковића са Стефаном Лазаревићем: „Раније (се) беше обратио (Ђурађ) својој матери да се измири са (деспотом) Стефаном и да утврде да

стратегије: „Косовска битка у своме времену и у виђењу потомака или логика развоја епских легенди о Косовскоме боју“, Расковник XV, број 55–56 (1989): 132–133.

¹¹ Радмила Маринковић, „Именом и делом Милица. Размишљања о кнегињи Милице“, 19.

¹² Константин Филозоф, *Житије деспота Стефана Лазаревића*, приредила Гордана Јовановић (Београд: Просвета и Српска књижевна задруга, 1989), 86. О заступању мужева и синова у деликатним дипломатским мисијама: Светлана Томин, „Један вид женске стратегије. Четири примера из српске књижевности средњег века“, у *Књигољубиве жене српског средњег века* (Нови Сад: Академска књига, 2007), 130–147.

¹³ Миодраг Ал. Пурковић, *Кћери кнеза Лазара. Историјска студија* (Београд: Пешић и синови, 1996), 82. Видети: *Listine o odnošajih između Južnoga Slavenstva i Mletačke republike*, skupio Sime Ljubić, knjiga V, od godine 1403 do 1409 (Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1875), 215.

¹⁴ Текст уговора и превод: Викентије Васиљевич Макушев, „Прилози к српској историји XIV. и XV. века“, Гласник СУД, XXXII (1871): 177–181.

¹⁵ Ђуро Тошић, „Сандаљева удовица Јелена Хранић“, Зборник радова Византолошког института, XLI (2004): 423–440.

¹⁶ Момчило Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба* (Београд: Српска књижевна задруга, 1994), 57.

живе како приличи благочастивима. А деспот га прими као отац сина многожељеног.¹⁷ Док је Ђурађ ратовао, Мара је водила државне послове. То је приметно све до 1414, када у званичним документима почиње да се јавља Ђурђева жена Јерина Кантакузин.¹⁸

Дипломатија

Поред смиривања породичних сукоба, треба истаћи важну улогу појединих жена у међудржавним преговорима. Највише се на овом плану истакла царица Мара Бранковић. Кћер деспота Ђурђа, имала је око шеснаест година када су је, 1435. године, удали за турског султана Мурата II. Представљала је гарант Ђурђевој лојалности и залог опстанка Деспотовине. Временом, почела је да ужива поштовање како султана, тако и његовог сина Мехмеда Освајача, у чијем васпитању је учествовала. Сведочанство о њеном угледу јесте податак да је поседовала имовину, као и да је на свом двору у Жежеву издавала повеље и примала страна посланства. Када је реч о дипломатским мисијама, зна се да је посредовала током мировних преговора између Турске и Угарске, 1444. године, којим је дошло до обнове Деспотовине њеног оца. Посредовала је и у склапању мира с Венецијом 1470, а њена дипломатска улога дошла је до изражаја у турско-дубровачким преговорима и током турско-млетачког рата 1463–1479. године.

На Марин утицај у турском политичком животу указује чињеница да је у два наврата издејствовала да њени земљаци буду постављени на цариградски патријаршијски трон. Откупљивала је, помагала и штитила калуђере, цркве и манастире. Успешно је заступала интересе Хиландара у важним имовинским споровима на Порти. Може се, заправо, рећи да је Мара пуне три деценије изблиза пратила живот Свете Горе и помагала њене манастире.¹⁹ Пред турским властима иступала је као заштитница хришћана на Балкану.²⁰ Умрла је у Жежеву, 1487. године.

Књижевност

Када је реч о женском присуству у српској књижевности средњег века, у првом плану јесте, свакако, монахиња Јефимија. Сачувана су три њена дела високе уметничке вредности. Још једно дело, плаштаница из манастира Путна у Румунији, основано јој се приписује²¹. Важно је напоменути да су сви Јефимијини радови сачувани у материјалу, тако да представљају споменике не само књижевности, него и примењене уметности. Поред тога, замишљени су као дар манастирима. Занимљиво је да се Јефимија, осим на иконици, у њима потписала као даривалац и састављач. Једино плаштаница из Путне носи име Евпраксије, што је било њено великосхимничко име. Јефимијина дела показују не само завидан ниво књижевне културе, владање одређеним жанровима и стилску изнијансираност, већ и изражајност и емотивност, нарочито присутну у *Похвали кнезу Лазару*.²²

Први њен текст јесте *Туга за младенцем Угљешом*, настао између 1368. и 1371. године. Урезан је у сребру, у двострукој иконици, коју је Јефимија приложила Хиландару. Састављање овог кратког текста, прожетог подједнако и дубоким болом и нежним осећањем везано је за прерану смрт њеног сина јединца²³:

¹⁷ Константин Филозоф, *Житије деспота Стефана Лазаревића*, 112.

¹⁸ Момчило Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, 64.

¹⁹ Гојко Суботић, „Манастир Светог Павла“, у *Казивања о Светој Гори* (Београд: Просвета, 1995), 132.

²⁰ Франц Бабингер, *Мехмед Освајач и његово доба* (Нови Сад: Матица српска, 1968), 91.

²¹ Преглед литературе и различитих мишљења о приложници ове плаштанице: Светлана Томин и Наташа Половина, „Плаштаница из манастира Путна. Питање ауторства“, у *Аспекти идентитета и њихово обликовање у српској књижевности*, уредница Горана Раичевић, Нови Сад, 2013 (у штампи).

²² Љиљана Јухас-Георгиевска, „Књижевно дело монахиње Јефимије“, *Јефимија*, 11 (2001): 59.

²³ Милан Кашанин, *Српска књижевност у средњем веку* (Београд: Просвета, 1975), 307.

„Мале иконе, но велики дар, које имају пресветли лик Владичин и пречисте Богоматера, што их велики и свети муж дарова младом младенцу Угљешу Деспотовићу, којег неоскрвљено млађахног преставише у вечне обитељи, а тело се предаде гробу, који створише праоци због грехова.

Удостоји, Владико Христе, и ти, пречиста Богомати, мене јадну да свагда бригујем о одласку душе моје, што угледах на родитељима ми и на рођеном од мене младенцу, за ким жалост непрестано гори у срцу моме, природом матерњом побеђивана.“²⁴

Јефимијина молитва није конвенционална ни апстрактна, него је лична и конкретна. Млада мати се исповеда да, поред све своје вере, не може да не жали за дететом, и признаје да је од ње јача жалост за умрлим.²⁵ Ово је први пример да једна жена отворено и директно говори о материнском осећању и о своме детету.²⁶

Друго Јефимијино дело, *Мољење Господу Исусу Христу* извезено је на завеси за царске двери, коју је она даровала саборној цркви манастира Хиландара. На завеси су извезени ликови Исуса Христа, Јована Златоустог и Василија Великог, у дну је извезен текст њеног *Мољења*.²⁷

Јефимијина *Похвала кнезу Лазару* из 1402. године извезена је позлаћеном жицом на црвеној свили, која је намењена да буде покров за ковчег са моштима светог кнеза у Раваници. Данас се чува у Музеју Српске православне цркве у Београду. У *Похвали* се Јефимија обраћа кнезу Лазару као светитељу и моли га да посредује код светих ратника за народ и синове, за угрожену земљу. На крају, Јефимија говори о себи и моли кнеза за душевни мир.²⁸ „Спој личне и опште трагедије, у савршеном складу уздржаног израза и композиције, уздиже ово Јефимијино дело у ред најлепших текстова српске књижевности.“²⁹

Запажено је да су Јефимијини текстови по унутрашњем тону, заправо, молитве, у облику директног обраћања божанској или светитељској личности, што је црта која им даје тон срдачности и интимности. Они садрже не апстрактна осећања и морална размишљања, него тугу и бол, личну патњу, страховања за себе и ближње. Прва наша књижевница, дакле, писала је не о нечем или неком, већ о себи, и чинила је то на изразито исповедан и непосредан начин.³⁰

Преписка

Обичај епистоларног духовног општења представљао је распрострањену друштвену праксу у средњем веку. Тако су се и поједине учене принцезе дописивале са својим духовницима, тражећи савет, утеху или поуку.³¹

Податак да се Јелена Анжујска дописивала с духовним оцима налази се у њеном *Житију*. Монаси су „носили списак њезиних грехова, и отуда су опет доносили писане

²⁴ Монахиња Јефимија, *Књижевни радови*, приредио Ђорђе Трифуновић (Крушевац: Багдала, 1983), 37. Видети: Јелена Н. Пилиповић „Језик наговештаја. Интертекстуално читање Туге за младенцем Угљешом“ *Књиженство*, 2 (2012). <http://www.knjizenstvo.rs/magazine.php> (преузето 24. 7. 2013).

²⁵ Милан Кашанин, *Српска књижевност у средњем веку*, 307.

²⁶ *Ibid*, 307.

²⁷ Текст *Мољења* и превод: Монахиња Јефимија, *Књижевни радови*, 42–43. Утврђено је да се Јефимија у овом *Мољењу* надахнула речима византијских писаца Симеона Новог Богослова и Симеона Метафраста из молитве пред причешће, стр. 19.

²⁸ *Ibid*, 49–52.

²⁹ Димитрије Богдановић, *Историја старе српске књижевности* (Београд: Српска књижевна задруга), 197.

³⁰ Милан Кашанин, *Српска књижевност у средњем веку*, 311.

³¹ Светлана Томин, „Епистоларна књижевност и жене у српској средњовековној култури“, у *Књигољубиве жене српског средњег века*, 75–90.

заповести, које су на корист њезине душе. И њима даваше изабране дарове и писма слатких и смиренних речи својих.³² Ова Јеленина писма, нажалост, нису сачувана.

Сачувала су се, на срећу, писма једне друге Јелене, Јелене Балшић, која је упутила свом духовнику Никону Јерусалимцу. Она су сабрана у рукописни зборник исписан Никоновом руком 1441/42. године, назван *Горички зборник* по Јелениној задужбини, манастиру Горица на Скадарском језеру.³³

Од три Јеленине посланице, у целини је сачувана само једна, у *Горичком зборнику* насловљена *Отписанице богољубно*. У овом писму Јелена пита Никона о начинима устројства монашког живота и са пуно емоција говори о темама које је закупају, показујући тиме добро познавање религиозне литературе. На основу сачуваних Никонових одговора, могућно је реконструисати и друга Јеленина питања и на тај начин пратити њена интересовања. Тако видимо да је Јелена од Никона тражила не само духовне савете, него и обавештења из различитих области, на пример космолошких и метролошких. У највећој мери, ипак, реч је о монашким и религиозним темама. Јелену је занимало зашто се клањамо иконама и крсту, који су „дело руку људских“, на шта се надовезао Никонов трактат о поштовању светих који су насликани на иконама.³⁴ На њену молбу, у *Зборник* је унет скитски (пустињачки) типик, који представља један од четири таква типика сачувана међу Јужним Словенима.³⁵ Састав *Зборника* нама данас омогућује увид у висок степен образовања, ученост и уопште културну климу једног времена.³⁶

Од Миличине преписке са суседима сачувано је делимично само оно што се у Дубровачком архиву налази од њене кореспонденције са Дубровачком републиком. У преписима дубровачких српских канцелара, највише од руке Руска Христофоровића, сачувано је осам њених писама.³⁷

Мара Бранковић упутила је пет писама кнезу и властели Дубровника³⁸, у периоду између 1470. и 1479. године. Зна се да је Мара на свом двору имала посебну канцеларију, да је примала амбасаде и водила преписку са страним државама.

Њена сестра, Катарина Кантакузин, писала је горичком грофу Леонарду, као и њихова рођака, Ангелина Бранковић.³⁹ Ангелина је писала и московском кнезу Василију 1509. године и затражила помоћ, како би саградила цркву, у коју је

³² Данило Други, „Живот краљице Јелене“, у *Животи краљева и архиепископа српских. Службе, приредили Гордон Мак Данијел и Дамњан Петровић* (Београд: Просвета и Српска књижевна задруга, 1988), 85. У *Житију* је Данило навео одломак из једног Јелениног писма, стр. 86. Зна се, иначе, и то да је Јелена писала Дубровчанима, обећавајући да ће их на време известити, уколико краљ Урош буде пошао с војском на овај град: Љубомир Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, I/1 (Београд-Ср. Карловци: Српска краљевска академија, 1929), 28–29. Видети: Мирослав Поповић, *Српска краљица Јелена између римокатоличанства и православља*, (Београд: Православни богословски факултет, 2010).

³³ Постојање овог рукописа обелодањено је 1911. године: Светозар Томић, „Хилендарска завеса деспотице Еуфимије“, *Нова искра* X, бр. 5 (1911): 147–148. Данас се чува у Архиву САНУ, под бројем 446.

³⁴ Момчило Спремић, „Државне прилике у Зети у доба Никона Јерусалимца“, у *Никон Јерусалимац. Вријеме-личност-дјело*, приредио Јеромонах Јован (Ћулибрк) (Цетиње: Светигора, 2004), 92–93.

³⁵ Јован Ћулибрк, „Улога духовног очинства у васпитању по Никону Јерусалимцу“: 28. <http://www.rastko.rs/cms/files/books/46c44fed2d555.pdf>. (преузето 22. 7. 2013).

³⁶ Бошко Бојовић, „Житије Светога Симеона Мироточивога од Никона Јерусалимца“, *Богословље*, 1, (1987): 44.

³⁷ Радмила Маринковић, „Именом и делом Милица. Размишљања о кнегињи Милици“, 33. Видети: Љубомир Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, књига I/1, 179–198.

³⁸ Литература о Мариним писмима: Светлана Томин, „Дарица Мара Бранковић“ у *Књигољубиве жене српског средњег века*, 121.

³⁹ Franc Miklošić, „Marija kći Angelinina i Konstantin Arijanit“, *Rad JAZU*, XII (1870): 8.

намеравала да положи мошти свог сина Јована и мужа Стефана.⁴⁰ „Смерна монахиња Ангелина бивша деспотица“ још једном је писала великом кнезу, да би га замолила да узме у заштиту запустели руски светогорски манастир Свети Пантелејмон.⁴¹

Када је реч о пословним писмима, она се највише односе на продају имовине и различите службене обавезе. Признанице о трговини, дуговањима, обавезама цариника указују на чињеницу да су жене самостално водиле различите послове, као и да су располагале иметком. Ипак, понеки сегменти оваквих писама нису лишени података из приватног живота, као и емотивног тона.

Библиотеке

О наручивању преписивања и превођења рукописа постоје многобројна сведочанства, која представљају доказ о образовању жена.⁴² Реч је, наравно, о припадницама највиших друштвених кругова, којима је било доступно школовање, путовање и комуникација са ученим црквеним људима.

О постојању дворске библиотеке у Србији тринаестог века сведочи податак да је краљица Белослава, жена свргнутог краља Владислава, са својим сином, жупаном Десом, пренела у ковчезима на чување у Дубровник своје благо – двадесет икона у сребрном окуву, тридесет рукописних књига, четири јеванђеља са златним и сребрним рељефима на корицама, огледала, свилену тканину на којој је златним концем извезена фигура Исуса Христа са ученицима и прозорске завесе извезене свилом.⁴³

За краљицу Јелену Анжујску писац њеног *Житија*, архиепископ Данило II написао је да је познавала све књиге и да је била „готова да одговори свакоме ко је пита.“⁴⁴ У истом *Житију* читамо да је Јелена дала „књиге божаставне у дому своје састављати и изредно писати.“⁴⁵

У време свог боравка на Светој Гори, 1347/48. године царица Јелена наручила је да јој се преведе *Тумачење светог Јеванђеља* Теофилакта Охридског. Старац Јоаникије, преводилац овог дела, у запису је оставио сведочанство о Јелениној великој љубави према светим књигама.⁴⁶

Из тестаментa Јелене Балшић види се да је ова умна и образована жена поседовала библиотеку. У овом документу из 1442. године, нажалост, није наведено које књиге су ту библиотеку сачињавеле.⁴⁷ Да је Јелена волела раскошно украшене рукописе, види се из њене поруџбине да јој которски златар Андрија изради корице с ликом Спаситеља 1441. године. Овај посао наручио је Јеленин канцелар Доберко, који је донео сребро за корице и, као узор, другу књигу.⁴⁸

⁴⁰ Стеван М. Димитријевић, „Документи који се тичу односа између српске цркве и Русије у XVI веку“, Споменик СКА XXXIX, други разред, 35, (1903): 18.

⁴¹ Ibid, 18.

⁴² О рукописима чије су преписивање наручивале жене: С. Томин, „Књигољубиве жене српског средњег века“, у *Књигољубиве жене српског средњег века*, 47–74.

⁴³ Милан Кашанин, *Српска књижевност у средњем веку*, 27.

⁴⁴ Данило Други, „Живот краљице Јелене“ 83.

⁴⁵ Архиепископ Данило и други, *Животи краљева и архиепископа српских*, на свијет издао Ђ. Даничић, (Загреб: у Светозара Галца, 1866), 68.

⁴⁶ Текст Јоаникијевог записа: М. Вукићевић, „Царица Јелена“, Венац III, св. 1 (1911): 93–94; Љубомир Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, књига III, (Београд: САНУ, Народна библиотека Србије, Матица српска, 1984), 40 (фотописко издање).

⁴⁷ Љубомир Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, I/1, 394–397.

⁴⁸ Војислав Ђурић, „Умјетност“ у *Историја Црне Горе*, књига друга, том други. Од краја XII до краја XV вијека. Црна Гора у доба обласних господара, (Титоград: Редакција за историју Црне Горе, 1970), 486. Уговор о изради корица био је судски оверен, али је касније поништен, није познато због чега: С. Милошевић, „Духовна делатност и задужбинарство Јелене Балшић“, *Весник LVI*, број 37 (2010): 32.

Неки од рукописа који се данас налазе у Музеју Српске православне цркве и у Патријаршијској библиотеци у Београду, имају ознаку да су припадали Ангелини Бранковић. То су само остаци некадашње богате породичне библиотеке, страдале у бројним ратовима, немирима и сеобама. У понеким рукописима могућно је пратити смењивање власника – након имена деспота Ђурђа, забележено је име Ангелининог супруга Стефана, затим Ангелинино, па њиховог сина владике Максима. У *Тумачењу Матејевог јеванђеља Јована Златоустог* из 1450/60. постоји запис: Сија књига деспотице Ангелине монахиње, слично је у *Лествици Јована Синаита* из 1434, *Апостолу с тумачењем* из 1445/55. и *Шестодневу Јована Златоустог* из 1451. године.

Различити доприноси култури (школа за девојке, ктиторство, даривање, црквеноуметнички вез, пренос моштију)

Посебан вид доприноса култури представља организовање школе за девојке у доба краљице Јелене. Иако је сасвим јасно да су поједине жене из владарских кругова стицале образовање, о његовој природи и обиму не знамо довољно. Индиректну светлост на познавање ове теме учачамо у помену равноправног образовање деце оба пола на двору Немање и Ане: „Родише им се синови и кћери, које просветлише божаственим крштењем, и научивши их светим књигама и врлинама веселаху се у Господу.“⁴⁹

У недовољном броју података о образовању женске деце, медијевалисти су често наводили речи архиепископа Данила II из *Житија Јелене Анжујске* да је краљица на свом двору у Брњацима основала школу за девојке: „Заповеди у целој својој области сабирати кћери сиротих родитеља, и њих хранећи у своме дому, обучаваше сваком добром реду и ручном раду, који приличи за женски пол. А када су одрасле, удаваше их за мужеве да иду у своје куће, обдарујући их сваким богатством, а на место њих узимала је друге девојке као и прве.“⁵⁰ Тумачења врсте знања које је ова школа пружала, међутим, различита су. С једне стране, овај навод из *Житија* узиман је као доказ о постојању школе за девојке, односно школе и сиротишта, а са друге мислило се да није реч о обучавању писмености, него пословима важним за позив домаћице, или, једноставно, о „васпитању“ девојака, односно о врсти „домаћичке школе“ у којој се не помиње учење читања и писања. Постоји и мишљење да је краљица Јелена, као врло образована жена, у својој школи организовала учење девојака и писмености и ручном раду. За боље познавање ове теме никако не треба занемарити један податак, који архиепископ Данило II наводи нешто раније у *Житију*, према којем су се, такође на двору краљице Јелене, састављале „књиге божаставне“, израђивало скупоцено црквено посуђе и одежде за јереје. У светлости сазнања о Јеленином наручивању рукописа и икона, великој ктиторској активности и дугогодишњем владању једном облашћу земље, што несумњиво говори о њеним способностима, али и култури, свакако би ова два податка требало довести у везу.

Када је реч о школама, треба поменути мишљење да је, под окриљем царице Маре Бранковић, деловала преписивачка и сликарска школа. Уочена је хронолошка, територијална и стилска компактност сликарства које је цветало у њено доба и то управо у области где је она имала, међу хришћанима, највише утицаја.⁵¹

⁴⁹ Теодосије, *Житије Светога Саве*, приредио Димитрије Богдановић (Београд: Просвета и Српска књижевна задруга, 1988), 102.

⁵⁰ Данило II, „*Живот краљице Јелене*“, у *Животи краљева и архиепископа српских*, превео Лазар Мирковић, (Београд: Српска књижевна задруга, 1935), 54.

⁵¹ Светозар Радојчић, „Сликарска школа из II половине XV века“, *Зборник за ликовне уметности Матице српске*, 1 (1965): 74.

Ктиторке

Списак женских ктиторских дела заиста је огроман. Поред познатих задужбина – манастира Градца, Љубостиње, Матејче, Крке, Горице, ту су и многобројни манастири које су подизале чланице владарских породица, али и имућније властелинке и монахиње.⁵² Оне су, исто тако, веома често учествовале у помагању њихове обнове и живописања.

Даривање

Као и у случају ктиторства, из кратког прегледа дарова које су прилагале жене, фрагментарног и само у назнакама, могућно је закључити о женској заступљености у српској култури средњег века.

Јелена Анжујска имала је „духовне оце у светом граду Јерусалиму, на Синају и Раиту и у Светој Гори Атонској, јер тамо одоше многи њезини дарови, које не могу исказати, јер све имаће тамо источивши, до смрти непрестано шиљаше часне и достоверне и великоимените монахе своје.“⁵³ Сматра се једном од највећих добротворки светиња у Палестини и Синају.⁵⁴ Чувена је њена ватиканска икона апостола Петра и Павла,⁵⁵ као и икона Светог Николе, коју је послала у Бари.⁵⁶ За Јеленино име везан је украшен крст, са пет делића Часног Крста, који је поклонила Сопоћанима.⁵⁷

После смрти краља Милутина, Симонида је послала за његов гроб „кандило од скупоченог злата, и такође платна скупочена и златна имајући на себи дивну лепоту изгледа, којим ће покрити раку овога христољубивога.“⁵⁸

Јефимија је наручила велику двострану икону са фигурама Јована Богослова и Богородице Катафиги, која се сада чува у Народном музеју у Софији.⁵⁹

Султанија Оливера даровала је покров за мошти Стефана Првовенчаног, о чему сведочи натпис.⁶⁰

Царица Јелена Палеолог поклонила је драгоцену реликвију, крст од златних плочица светогорском манастиру Светог Дионисија. С предње стране крста налази се натпис на грчком језику: „Поклон Јелене, владарке Ромејаца, Палеологине, жене цара Мануила Палеолога, ћерке Драгаша, кнеза српског.“⁶¹

Комад Христовог крста, који се као реликвија чувао у Милешеви, дар је Маре Бранковић.⁶² Манастиру Свети Павле Мара је поклонила један појас, окићен бисером и

⁵² Светлана Томин, „Ктиторке српског средњег века. Прилог познавању“, у *Мужаствене жене српског средњег века* (Нови Сад: Академска књига, 2011), 98–146.

⁵³ Данило Други, *Живот краљице Јелене*, 85.

⁵⁴ Душан Глумац, „Српске задужбине у Палестини“, Гласник Српске православне патријаршије, 10, 11 и 12, (1964): 244.

⁵⁵ Мирјана Татић-Ђурић, „Икона апостола Петра и Павла у Ватикану“, Зограф, 2 (1967): 14.

⁵⁶ Марко Јачов, „Сребрна капела Немањина у базилици Светог Николе у Барију“, Православље XXVI, број 598 (1992): 12.

⁵⁷ Љубомир Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, I (Београд: САНУ, Народна библиотека Србије, Матица српска, 1982), 19–20 (фототипско издање).

⁵⁸ Данило Други, „Живот краља Милутина“, у *Животи краљева и архиепископа српских. Службе*, 149.

⁵⁹ Гојко Суботић, „Икона василесе Јелене и основачи манастира Поганова“, Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе, XXV (1993): 25.

⁶⁰ Ангелина Василић, *Оријентални покров из Студеничке ризнице*, Зборник Музеја примењене уметности, 2 (1956): 50.

⁶¹ Владимир Мошин, „Крст царице Јелене, кћери кнеза Драгаша“, Уметнички преглед, 5 (1938): 137.

⁶² Мирослав Пантић, „Дубровчанин Никола Бошковић и рашке старине“, Зборник Матице српске за ликовне уметности, 8 (1972): 256. Светињу је откупио од Турака Никола Бошковић, отац Руђера Бошковића, после његове смрти поклоњена је исусовачком манастиру у Дубровнику.

везен златом,⁶³ као и ремек-дело старог веза, велику плаштаницу са приказом Христа, извезену златним нитима.⁶⁴ У Рилском манастиру чува се изванредно вредан култни предмет, чудотворна икона-реликвијар. У центру иконе представљена је Богородица, а околу су распоређене мошти тридесет и два светитеља.⁶⁵ Марина сестра, Катарина Кантакузина, израдила је митру за београдског митрополита са натписом израђеним бисерним зрнима,⁶⁶ као и деспотица Екатарина Баћани, која извезла митру и поклонила је митрополиту Лонгину.⁶⁷

Барбара Франкопан, удовица деспота Вука Гругуревића Бранковића (Змај Огњени Вук), фрањевачком самостану на Трсату код Ријеке поклонила је реликвијар с ћириличким натписима.⁶⁸

Роксанда, унука деспота Јована Бранковића, приложила је 1567. године извезену плаштаницу Милешеви. Ова плаштаница, која је касније доспела у манастир Пакра, по вештини израде и уметничкој концепцији спада у најбоље примерке своје врсте.⁶⁹

Повеље

У оквиру свог старања за различите манастире, жене су им поклањале имања или годишње приходе. Сачуване су повеље које је издавала краљица Јелена, као и Миличине повеље Хиландару, Лаври Светог Атанасија, Светом Пантелејмону и пиргу Светог Василија. Милица је обнављала властелинство Дечана (1397) и овом манастиру издала повељу.⁷⁰ Њена кћер Мара са синовима даровала је Хиландар, посебно хиландарску болницу, а село Кузмино поклонила је Светом Павлу.⁷¹

Царица Мара Бранковић повељом је уступила села Жежево и Мравинце одредивши да три петине прихода припада Хиландару а две Светом Павлу, у истом односу завештала је своју укупну непокретну и покретну имовину (имања, стоку, злато, сребро, одећу и тканине).⁷² Двема даровницама састављеним на арапском језику, Светом Павлу је завештала метох манастира Есфигмена, који је купио, а кућу са припадајућим зградама и виноградом у Цариграду наменила је Ватопеду.⁷³

⁶³ Владимир Ћоровић, *Света Гора и Хиландар до шеснаестог века* (Београд: Манастир Хиландар, 1985), 175.

⁶⁴ Гојко Суботић, „Манастир Светог Павла“ 135–136.

⁶⁵ Елка Бакалова, „Рилската чудотворна икона-реликвијар, Константинопол и Мара Бранкович“, у *Бугарска и Србија у кругу византијске цивилизације. Зборник реферата из бугарско-српског симпозијума 14–16 септембар 2003, Софија*, редколегија: Васил Гюзелев, Анисава Милтенова, Радослава Станкова (Софија: Академично издателство Марин Дринов-Институт за литература Бугарска академия на науките, 2005), 193.

⁶⁶ Чува се у Музеју Српске православне цркве у Београду.

⁶⁷ Добрила Стојановић, *Уметнички вез у Србији од XIV до XIX века* (Београд: Музеј примењене уметности, 1959), 60.

⁶⁸ Љубомир Стојановић, *Стари српски записи и натписи, II* (Београд, САНУ, Народна библиотека Србије, Матица српска, 1983), 477 (фототипско издање). Видети: Ђорђе Сп. Радојичић, „Реликвијар деспотице Барбаре“, *Зборник Народног музеја, IV*, посвећен Вељку Петровићу, (1964): 339–343.

⁶⁹ Душан Кашић, *Српски манастири у Хрватској и Славонији* (Београд: Српска Патријаршија, 1971), 222. Натпис са ове плаштанице: *Nadpisi sredovječni i novovjeki na crkvah, javnih i privatnih sgradah it.d u Hrvatskoj i Slavoniji*, sabrao Ivan Kukuljević Sakcinski (Zagreb: Knjižara Jugoslavenske akademije, 1891), 170.

⁷⁰ Издања различитих повеља: *Monumenta Serbica. Spectantia historiam Serbiae Bosnae Ragusii* edidit Franc Miklosich (Viennae: apud Gulielmum Braumüller, 1858); Стојан Новаковић, *Законски споменици српских држава средњега века* (Београд: Српска краљевска академија, 1912); Љубомир Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, књига I/1-2. Дубровник и суседи његови (Београд-Ср. Карловци 1929, 1934).

⁷¹ Момчило Спремић, *Деспот Бурађ Бранковић и његово доба*, 55, 83.

⁷² Гојко Суботић, „Манастир Светог Павла“, 134.

⁷³ Phokion P. Kotzageorgis, „Two Vakfiyyes of Мара Бранковић“, *Хиландарски зборник*, 11 (2004): 308.

Деспотица, потом монахиња Ангелина Бранковић са синовима издала је две повеље Хиландару (1486.⁷⁴ и 1496.⁷⁵) и једну Светом Павлу (1495⁷⁶). Бранковићи су даровали још један светогорски манастир, реч је о Есфигмену. Њему су издали повељу Ангелина и њен син деспот Јован 1499. године.⁷⁷ Последњим прилогом члана српске владарске куће Хиландару сматра се онај деспотице Јелене, жене Јована Бранковића од 17. јуна 1503. године.⁷⁸

Вез

Специфичан допринос примењеној уметности средњег века представља црквено-уметнички вез, чијем су изванредном развоју доприносиле и жене. Израђивале су и богато украшавале покрове за мошти, фелоне, митре, плаштанице, завесе за царске двери и друге црквене предмете. Поред Јефимијиних дела, уз многобројне познате и непознате ауторке везова, треба поменути царицу Мару Бранковић. Она је за мошти Светог Луке извезла одежду од сиријских златних тканина,⁷⁹ а за мошти Светог Јована Рилског приложила је покров.⁸⁰

Ангелина Бранковић била је везиља црквених тканина. За мошти Светог Јована Милостивог у Пожуну (Братислави) приложила је један свој дар, данас, нажалост, изгубљен. Из литературе није јасно да ли је реч о одежди украшеној бисером и драгим камењем, фелону или покрову за мошти. Натпис на њему био је израђен бисером, као и на покрову за мошти Светог Симеона Богопримца у Задру. Овај задарски покров, који спада у висок домет везиљске уметности, сматра се Ангелининим радом.⁸¹

Пренос моштију

Међу делима побожне природе која су организовале жене, нарочито се истиче пренос моштију светитеља.

Краљица Јелена Анжујска организовала је пренос моштију архиепископа Јоаникија у Сопоћане: „Овој узије богоугодна мисао на срце о овом преосвећеном, да

⁷⁴ Катарина Митровић, „Повеља деспота Ђорђа Бранковића о прихватању ктиторства над Хиландаром. 1486, март 20, Купиник“, Стари српски архив, 5 (2006): 229–239.

⁷⁵ Капитон Невострујев, „Три хрисовуље у Хиландару“, Гласник СУД, књига VIII, свеска XXV старог реда (1869): 274–277. Превод: Радмила Маринковић, *Писах и потписах. Аутобиографске изјаве средњег века*, (Београд: Нолит, 1996), 230–231.

⁷⁶ Катарина Митровић, „Повеља деспота Ђорђа, Јована и Ангелине Бранковић манастиру Светог Павла, 1495, новембар 3, Купиник“, Стари српски архив, 6 (2007): 209–217.

⁷⁷ Franc Miklosich, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*, 542–543; Превод: Радмила Маринковић, *Писах и потписах. Аутобиографске изјаве средњег века*, 233–234.

⁷⁸ Катарина Митровић, „Повеља деспотице Јелене Јакшић манастиру Хиландару 1503, јуни 11, Будим“, Стари српски архив, 7, (2008): 195–203. Три године након кћерке, Јеленина мајка Милица Јакшић даровала је Хиландар: Момчило Спремић, „Деспотица Јелена Бранковић-Бериславић“, Глас САНУ, Одељење историјских наука, 16 (2012), 129–130.

⁷⁹ Ђ. Sp. Radojčić, „Zla kob carice Mare“, *Glasnik saveza trezvene mladeži*, 8 (1927): 117.

⁸⁰ Владислав Граматик, „Рилска повест“, у *Стиси Димитрија Кантакузина и Владислава Граматика* приредила Јасмина Грковић-Мејдор (Београд: Просвета и Српска књижевна задруга, 1993), 111. О везиљској уметности: Л. Мирковић, *Црквени уметнички вез*, (Београд: б. и. 1940), Д. Стојановић, *Уметнички вез у Србији од XIV до XIX века*, Д. Стојановић, „Вез“, у *Историја примењене уметности код Срба*. I том. Средњовековна Србија, уредник Марија Бајаловић Хаџи-Пешић (Београд: Музеј примењених уметности, 1977), 317–343, С. Петковић, *Српска уметност у XVI и XVII веку* (Београд: Српска књижевна задруга, 1995).

⁸¹ Светлана Томин, „Покров за мошти светог Симеона Богопримца – питање дарбдаваца“, у *Српска књижевност у доба деспотовине*, уредник Мирослав Пантић (Деспотовац: Народна библиотека „Ресавска школа“, 1998), 261–271.

заповеди да се његове мошти пренесу из те далеке стране, сећајући се јединосвојствене љубави његове праве вере према себи.“⁸²

О преносу моштију Свете Петке, за који су заслужне две монахиње – Јевгенија и Јефимија, оставио је сведочанство Григорије Цамблук. У свом *Слову о преносу моштију свете Петке из Трнова у Видин и Србију* он помиње мудрост и снагу ума као врлине које су их красиле. Посебно говори о њиховој молби султану Бајазиту да им дозволи пренос моштију ове светитељке.⁸³

Свакако да је, захваљујући Мари Бранковић, њен отац Ђурађ успео да купи од Турака мошти апостола и јеванђелисте Луке, за тада огромну своту од тридесет хиљада дуката. Присуство светитеља требало је да обезбеди натприродну заштиту његовој угроженој престоници, Смедереву. Пренос Светог Луке извршен је 1453. године, а свечаностима организованим тим поводом присуствовала је цела владарска породица. Мара је издејствовала пренос моштију Светог Јована Рилског из Трнова у Рилу 1469. године. На њен захтев, султан је издао заповест о преносу светитеља.⁸⁴

Ангелина Бранковић учествовала је у преносу моштију својих ближњих – донела се са собом у Срем 1486. године мошти свог супруга Стефана, који је умро у Италији. Касније је носила његове мошти, као и мошти свог сина Јована Бранковића у Влашку, потом поново у Срем, где их је положила у новоподигнути манастир Крушедол. Тамо су доживеле трагичну судбину – спалили су их Турци, 1716. године.

Литература

Архиепископ Данило и други, *Животи краљева и архиепископа српских*, на свијет издао Ђ. Даничић, (Загреб: у Светозара Галца, 1866).

Бабингер, Франц, *Мехмед Освајач и његово доба* (Нови Сад: Матица српска, 1968).

Бакалова, Елка „Рилската чудотворна икона-реликвијарий, Константинопол и Мара Бранкович“, у *Бугарска и Србија у кругу византијске цивилизације. Зборник реферата из бугарско-српског симпозијума 14–16 септембар 2003, Софија*, редколегија: Васил Гюзелев, Анисава Милтенова, Радослава Станкова (Софија: Академично издаваштво Марин Дринов-Институт за литература Българска академия на науките, 2005), 193–228.

Благојевић, Милош „Врховна власт и државна управа“, у *Историја српског народа*. Друга књига. Доба борби за очување и обнову државе (1371-1537), уредник Јованка Калић (Београд: Српска књижевна задруга, 1982).

Благојевић, Милош „Српске владарке – ктитори Хиландара“, *Хиландарски зборник* 11 (2004): 7–26.

Богдановић, Димитрије, *Историја старе српске књижевности* (Београд: Српска књижевна задруга, 1980).

Бошко Бојовић, „Житије Светога Симеона Мироточивог од Никона Јерусалимца“, *Богословље* 1, (1987), 37–46.

Василић, Ангелина, *Оријентални покров из Студеничке ризнице*, *Зборник Музеја примењене уметности*, 2 (1956), 45–59.

Византијски извори за историју народа Југославије, том VI (Београд: Византолошки институт САНУ, 1986).

⁸² Данило Други, „Живот архиепископа Јоаникија“, у *Животи краљева и архиепископа српских*. Службе, 191.

⁸³ Григорије Цамблук, „Слово о преносу моштију свете Петке из Трнова у Видин и Србију“, у *Књижевни рад у Србији*, приредио Дамњан Петровић (Београд: Просвета и Српска књижевна задруга, 1989), 120.

⁸⁴ Владислав Граматик, „Рилска повест“, 106–107.

Владислав Граматик, „Рилска повест“, у *Списи Димитрија Кантакузина и Владислава Граматика* приредила Јасмина Грковић-Мејдор (Београд: Просвета и Српска књижевна задруга, 1993).

Вукићевић, М. „Царица Јелена“, Венац III, св. 1 (1911), 93–94.

Глумац, Душан „Српске задужбине у Палестини“, Гласник Српске православне патријаршије 10, 11 и 12, (1964), 239–255.

Данило Други, „Живот краља Милутина“, у *Животи краљева и архиепископа српских. Службе*, приредили Гордон Мак Данијел и Дамњан Петровић (Београд: Просвета и Српска књижевна задруга, 1988).

Григорије Цамблук, „Слово о преносу моштију свете Петке из Трнова у Видин и Србију“, у *Књижевни рад у Србији*, приредио Дамњан Петровић (Београд: Просвета и Српска књижевна задруга, 1989).

Данило Други, „Живот архиепископа Јоаникија“, у *Животи краљева и архиепископа српских. Службе*, приредили Гордон Мак Данијел и Дамњан Петровић (Београд: Просвета и Српска књижевна задруга, 1988).

Данило Други, „Живот краља Милутина“, у *Животи краљева и архиепископа српских. Службе*, приредили Гордон Мак Данијел и Дамњан Петровић (Београд: Просвета и Српска књижевна задруга, 1988).

Данило II, „Живот краљице Јелене“, у *Животи краљева и архиепископа српских*, превео Лазар Мирковић, (Београд: Српска књижевна задруга, 1935).

Данило Други, „Живот краљице Јелене“, у *Животи краљева и архиепископа српских. Службе*, приредили Гордон Мак Данијел и Дамњан Петровић (Београд: Просвета и Српска књижевна задруга, 1988).

Димитријевић, М. Стеван „Документи који се тичу односа између српске цркве и Русије у XVI веку“, Споменик СКА XXXIX, други разред 35 (1903), 16–42.

Ђурић, Војислав „Умјетност“ у *Историја Црне Горе*, књига друга, том други. Од краја XII до краја XV вијека. Црна Гора у доба обласних господара, (Титоград: Редакција за историју Црне Горе, 1970).

Јачов, Марко „Сребрна капела Немањића у базилици Светог Николе у Барију“, Православље XXVI, број 598 (1992), 12.

Јухас-Георгиевска, Љиљана „Књижевно дело монахиње Јефимије“, Јефимија 11 (2001), 43–75.

Кашанин, Милан, *Српска књижевност у средњем веку* (Београд: Просвета, 1975).

Кашаћ, Душан, *Српски манастири у Хрватској и Славонији* (Београд: Српска Патријаршија, 1971).

Константин Филозоф, *Житије деспота Стефана Лазаревића*, приредила Гордана Јовановић (Београд: Просвета и Српска књижевна задруга, 1989).

Kotzageorgis, Phokion P. „Two Vakfiyyes of Мара Бранковић“, Хиландарски зборник 11 (2004), 307–323.

Listine o одноšajih izmedju Južnoga Slavenstva i Mletačke republike, skupio Sime Ljubić, knjiga V, od godine 1403 do 1409 (Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1875).

Љубинковић Ненад, „Косовска битка у своме времену и у виђењу потомака или логика развоја епских легенди о Косовскоме боју“, Расковник XV, број 55–56 (1989), 127–164.

Макушев, Викентије Васиљевич, „Прилози к српској историји XIV. и XV. века“, Гласник СУД XXXII (1871), 177–181.

Маринковић, Радмила, „Именом и делом Милица. Размишљања о кнегињи Милицы“, Јефимија, 11 (2001), 11–41.

Маринковић, Радмила, *Писах и потписах. Аутобиографске изјаве средњег века* (Београд: Нолит, 1996).

Миклошић, Франц „Marija kći Angjelinina i Konstantin Arijanit“, Rad JAZU XII (1870), 1–9.

Милошевић, Силвана, „Духовна делатност и задужбинарство Јелене Балшић“, Весник LVI, број 37 (2010), 27–36.

Мирковић, Лазар, *Црквени уметнички вез* (Београд: б. и. 1940).

Митровић, Катарина, „Повеља деспота Ђорђа, Јована и Ангелине Бранковић манастиру Светог Павла, 1495, новембар 3, Купиник“, Стари српски архив, 6 (2007), 209–217.

Митровић, Катарина, „Повеља деспота Ђорђа Бранковића о прихватању ктиторства над Хиландаром. 1486, март 20, Купиник“, *Стари српски архив* 5 (2006), 229–239.

Митровић, Катарина, „Повеља деспотице Јелене Јакшић манастиру Хиландару 1503, јуни 11, Будим“, *Стари српски архив* 7 (2008), 195–203.

Михаљчић, Раде, „Два царства“, у *Историја српског народа*. Прва књига. Од најстаријих времена до Маричке битке (1371), уредник Сима Ђирковић (Београд: Српска књижевна задруга, 1994²).

Монахиња Јефимија, *Књижевни радови*, приредио Ђорђе Трифуновић (Крушевац: Багдала, 1983).

Monumenta Serbica. Spectantia historiam Serbiae Bosnae Ragusii edidit Franc Miklosich (Viennae: apud Gulielmum Braumüller, 1858).

Мошин, Владимир „Крст царице Јелене, кћери кнеза Драгаша“, *Уметнички преглед*, 5 (1938), 136–137.

Невострујев, Капитон „Три хрисовуље у Хиландару“, *Гласник СУД*, књига VIII, свеска XXV старога реда (1869), 274–277.

Nadpisi sredovječni i novovjeki na crkvah, javnih i privatnih sgradah it.d u Hrvatskoj i Slavoniji, sabrao Ivan Kukuljević Sakcinski (Zagreb: Knjižara Jugoslavenske akademije, 1891).

Новаковић, Стојан, *Законски споменици српских држава средњег века* (Београд: Српска краљевска академија, 1912).

Пантић, Мирослав „Дубровчанин Никола Бошковић и рашке старине“, *Зборник Матице српске за ликовне уметности*, 8 (1972), 229–261.

Петковић, Сретен, *Српска уметност у XVI и XVII веку* (Београд: Српска књижевна задруга, 1995).

Пилиповић Н. Јелена „Језик наговештаја. Интертекстуално читање Туге за младенцем Угљешом“ *Књиженство*, 2 (2012). <http://www.knjizenstvo.rs/magazine.php> (преузето 24. 7. 2013).

Поповић, Мирослав, *Српска краљица Јелена између римокатоличанства и православља*, (Београд: Православни богословски факултет, 2010).

Пурковић, Ал. Миодраг, *Кћери кнеза Лазара. Историјска студија* (Београд: Пешић и синови, 1996).

Радојичић, Ђ. Sp. „Zla kob carice Mare“, *Glasnik saveza trezvene mladeži*, 8 (1927), 115–117.

Радојичић, Ђорђе Sp. „Реликвијар деспотице Барбаре“, *Зборник Народног музеја IV*, посвећен Вељку Петровићу, (1964), 339–343.

Радојичић, Никола, *Српски државни сабори у средњем веку* (Београд: Српска краљевска академија, 1940).

Радојичић, Светозар, „Сликарска школа из II половине XV века“, *Зборник за ликовне уметности Матице српске*, 1 (1965), 69–103.

Спремић, Момчило, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба* (Београд: Српска књижевна задруга, 1994).

Спремић, Момчило, „Деспотица Јелена Бранковић-Бериславић“, *Глас САНУ*, Одељење историјских наука, 16 (2012).

Спремић, Момчило, „Црквене прилике у Зети у доба Никона Јерусалимца“, у *Никон Јерусалимац. Вријеме-личност-дјело*, приредио Јеромонах Јован (Ћулибрк) (Цетиње: Светигора, 2004).

Стојановић, Добрила, „Вез“, у *Историја примењене уметности код Срба*. I том. Средњовековна Србија, уредник Марија Бајаловић Хаџи-Пешић (Београд: Музеј примењених уметности, 1977).

Стојановић, Добрила, *Уметнички вез у Србији од XIV до XIX века* (Београд: Музеј примењене уметности, 1959).

Стојановић, Љубомир, *Старе српске повеље и писма*, I/1 (Београд-Ср. Карловци: Српска краљевска академија, 1929); књига I/1-2. Дубровник и суседи његови (Београд-Ср. Карловци 1929, 1934).

Стојановић, Љубомир, *Стари српски записи и натписи*, I (Београд: САНУ, Народна библиотека Србије, Матица српска, 1982); II (Београд, САНУ, Народна библиотека Србије, Матица српска, 1983); књига III, (Београд: САНУ, Народна библиотека Србије, Матица српска, 1984), (фотописко издање).

- Суботић, Гојко, „Икона василисе Јелене и основачи манастира Поганова“, Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе, XXV (1993), 25–40.
- Суботић, Гојко, „Манастир Светог Павла“, у *Казивања о Светој Гори* (Београд: Просвета, 1995).
- Татић-Ђурић, Мирјана, „Икона апостола Петра и Павла у Ватикану“, Зограф, 2 (1967), 11–16.
- Теодосије, *Житије Светога Саве*, приредио Димитрије Богдановић (Београд: Просвета и Српска књижевна задруга, 1988).
- Томин, Светлана, „Један вид женске стратегије. Четири примера из српске књижевности средњег века“, у *Књигољубиве жене српског средњег века* (Нови Сад: Академска књига, 2007), 130–147.
- Томин, Светлана „Ктиторке српског средњег века. Прилог познавању“, у *Мужаствене жене српског средњег века* (Нови Сад: Академска књига, 2011), 98–146.
- Томин, Светлана, „Личности средњег века. Царица Мара Бранковић“ у *Књигољубиве жене српског средњег века* (Нови Сад: Академска књига, 2007), 109–129.
- Томин, Светлана, „Покров за мошти светог Симеона Богопримца – питање дародавца“, у *Српска књижевност у доба деспотовине*, уредник Мирослав Пантић (Деспотовац: Народна библиотека „Ресавска школа“, 1998), 261–271.
- Томин, Светлана и Половина, Наташа, „Плаштаница из манастира Путна. Питање ауторства“, у *Аспекти идентитета и њихово обликовање у српској књижевности*, уредница Горана Раичевић, Нови Сад, 2013 (у штампи).
- Томић, Светозар, „Хилендарска завеса деспотице Еуфимије“, *Нова искра* X, бр. 5 (1911), 147–148.
- Тошић, Ђуро „Сандаљева удовица Јелена Хранић“, *Зборник радова Византолошког института* XLI (2004), 423–440.
- Ђоровић, Владимир, *Света Гора и Хиландар до шеснаестог века* (Београд: Манастир Хиландар, 1985).
- Ђулибрк, Јован „Улога духовног очинства у васпитању по Никону Јерусалимцу“: 28. <http://www.rastko.rs/cms/files/books/46c44fed2d555.pdf>. (преузето 22. 7. 2013).

UDC
 930.85(497.11)"04/14"
 929-055.2(497.11)"04/14"
 Brief or introductory paper

Svetlana Tomin
 Faculty of Philosophy
 University of Novi Sad

Women's Contribution to Serbian Culture of the Middle Ages

The role of women in the medieval Serbia was indeed remarkable. They were engaged in cultural and spiritual activities and took active part in public affairs and political negotiations. They also appeared as female rulers and creators of literary works and took part in cultural events. Some of the women from the ruling and aristocratic families had books translated and transcribed for them, they ordered icons, had churches and monasteries built and oversaw their decoration. The field in which women excelled particularly in the Middle Ages was creative church embroidery. Many important embroidery pieces have been preserved as valuable art works created by women.

However, in spite of the obvious interest, a complete study about the women's role in different fields of creativity in the Middle Ages has not been written yet. This review, dedicated to listing of some of their activities, is conceived as a small contribution in this direction. It indicates the activity of the

most important medieval women: Queen Jelena of Anjou, Empress Jelena, Duchess Milica, Jephimia the Nun, Jelena Balšić, and Angelina Branković.

Keywords: Middle Ages in Serbia, female rulers, women writers, manuscripts

УДК
316.662-055.2(497.11)"18/19"
316.662-055.2(=134.28)(497)"18/19"
Прегледни чланак

Милица ЂУРИЧИЋ
Ивана ГЕОРГИЈЕВ
Филолошки факултет
Универзитета у Београду

Еманципација жена на Балкану у 19. и 20. веку: контрастивна анализа улога Српкиња и Сефарткиња у модернизацијским процесима¹

У другој половини 19. века целу Европу су задесиле крупне друштвено-економске промене као последице буржоаских револуција. На подручју Балкана се такође јавила потреба за променом начина живота, због чега ће уследити период модернизације друштва и еманципације на различитим пољима. У фокусу овог рада је положај жена и њихова улога као носиоца друштвених промена у већинској, српској заједници, али у у мањинској сефардској заједници у Србији. У раду се представљају три тезе које ће ауторке покушати да потврде путем теоријског истраживања: да су и Српкиње и Сефарткиње активно учествовале у модернизацији српског друштва, улазећи у нове улоге и борећи се за ослобађање од патријархалних стега, и на тај начин доприносећи еманципацији и равноправнијем положају жена у друштву; да је еманципација само делимично остварена и да су Српкиње и Сефарткиње стекле већа права у одређеним областима живота, док су у неким сферама и даље преовладала патријархална схватања о подређености жене; да се начин живота јеврејске жене није много разликовао од живота српске жене због сличности у друштвеним обрасцима који су током историје обликовали живот и једних и других, што је утицало на то да се и процес њихове еманципације одвијао сличним токовима, с тим што су постојале и додатне препреке које су Сефарткиње морале да савладају на путу ка еманципацији.

Кључне речи: еманципација жена, модернизацијски процеси, патријархални обрасци, Сефарткиње, Српкиње

¹ Овај рад је настао у оквиру пројекта бр. 178029 Министарства просвете, науке и технолошког развоја, *Књижевство, теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915. године*.

У другој половини 19. века целу Европу су задесиле крупне друштвено-економске промене као последице буржоаских револуција. На подручју Балкана се такође јавила потреба за променом начина живота, због чега ће уследити период модернизације друштва и еманципације на различитим пољима. У фокусу овог рада је положај жена и њихова улога као носиоца друштвене промене у већинској, српској заједници, али и у мањинској сефардској заједници која је на простору Балкана присутна од почетка 16. века. Пре свега, осветлиће се аспекти живота поменуте две заједнице који се односе на патријархалне обрасце у којима су Српкиње и Сефарткиње живеле пре продора модернизације, да би се затим пружио детаљнији приказ токова еманципације у другој половини 19. века, када је отворено „женско питање“ у Србији. Феминистичке идеје су у српско друштво уведене са циљем да демократизују друштво, што је укључивало и ослобађање „целокупног друштва од свих врста ограничености“.² Отварање овог проблема односило се и на припаднице већинске, али и на припаднице мањинских заједница.

Полазећи од тезе да су жене у људској историји веома значајан фактор за развој друштва и покретач друштвених промена, у раду ће се показати да су и Српкиње и Сефарткиње активно учествовале у модернизацији српског друштва, улазећи у нове улоге и борећи се за ослобађање од патријархалних стега. Учешћем у јавном животу и покретањем женских друштава, доприносиле су еманципацији и равноправнијем положају жена у друштву.

Међутим, у раду ће се показати да модификовање друштвених образаца карактеристичних за ово подручје није био лак подухват и да је еманципација само делимично остварена. И Српкиње и Сефарткиње стекле су већа права у одређеним областима живота, док су у неким сферама и даље преовладала патријархална схватања о подређености жене. Драшковић и Поповић-Обрадовић истичу да се, ако је тачно да је степен еманципације жене мера опште еманципације једног друштва, за српско друштво може рећи да није било еманциповано у време примене Српског

² Саша Јованчевић, „Модернизација српског друштва у 19. веку.“ *Политичка ревија* 9.1 (2010): 411-435.

грађанског законика, а то време обухвата читав један век (од 1844. до 1946. године).³ Грађанско-правни положај жене је према Законику био инфериоран у свим областима, с тим да је неравноправност била најдрастичнија у наследном праву и она је била већа код удатих жена него код неудатих, удовица или разведених жена. У прилог овој тези говоре подаци о постојању негативних ставова према еманципацији Српкиња и Сефарткиња у 19. и почетком 20. века на подручју Балкана, чему ће бити посвећена посебна пажња.

Контрастивном анализом еманципације припадница већинске популације и припадница сефардске заједнице такође желимо показати да се живот јеврејске жене није много разликовао од живота српске жене. Сличности у друштвеним обрасцима који су током историје обликовали живот и једних и других утицале су на то да се и процес њихове еманципације одвијао сличним токовима. Разлике су, у одређеној мери, свакако постојале. И једнима и другима било је тешко изборити се за побољшање друштвеног положаја и већу друштвену видљивост, но Сефарткињама је било још теже самим тим што су представљале „двоструку мањину“.⁴ Питање језика доприноси тврдњи да су Сефарткиње биле у неповољнијем положају, због чињенице да нису знале српски језик – језик спољне средине и језик већинске заједнице, а то је представљало још једну препреку коју је требало савладати на путу ка потпуној интеграцији у српско друштво.

Патријархални обрасци већинског становништва

Историјски гледано, жена заузима секундарни положај у друштву и нема равноправан приступ моћи у односу на мушкарце.⁵

³ Марија Драшковић и Олга Поповић-Обрадовић, „Правни положај жене према Српском грађанском законуку (1844-1946).“ У: Латинка Перовић (ур.). *Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века*. 2, *Положај жене као мерило модернизације*. Београд: Институт за новију историју Србије, 1998: 11-15.

⁴Jelena Filipović & Ivana Vučina Simović, “La lengua como recurso social: el caso de las mujeres sefardíes de los Balcanes.” In: Díaz Más (ed.), Paloma & María Sánchez Pérez. *Los sefardíes ante los retos del mundo contemporáneo. Identidad y mentalidades*. Madrid: CSIC, 2010, pp. 259-269.

⁵ María Jesús Buxó Rey, *Antropología de la mujer: Cognición, lengua e ideología cultural*. Barcelona: Anthropos, 1991.

Жене су својом биолошком конституцијом погодне за рађање и одгој деце и због тога треба да остану везане за кућу. То је једна од претпоставки о улогама која има за циљ да жену смести у приватну сферу и да је изолује од јавног живота.⁶

Приватна/свакодневна сфера је традиционално повезивана са женом и њеном делатношћу у кући. Друштвени чиниоци утицали су на процесе освајања приватности, најпре на примарном - породичном, затим на ширем друштвеном нивоу, као и на процесе искорачивања жене у јавну сферу.⁷

„Простор жене у Османском царству био је затворен у оквире породичног домаћинства.“⁸ Вишевековно присуство Турака на подручју Балкана оставило је последице и када је друштвена структура у питању. Наиме, патријархални обрасци видљиви су били како код српског становништва тако и код припадника мањинских заједница: жене су предодређене да се баве децом и кућним пословима, док је мушкарцима дозвољено да често буду одсутни и то је било оправдано чињеницом да су они ти који су задужени за материјално стање породице. Мушкарац је представник породице у јавној сфери и једино он ужива грађанска права, па се жена никако не може сматрати равноправном са њим.⁹ Свођење припадница женског пола на улогу мајке и домаћице доводи до продуженог живота патријархалних идеологија и културних образаца који се преносе на наредне генерације. Српска породица је у 19. веку била заснована на старим патријархалним принципима, независно од верске и етничке припадности. То је доба неприкосновене владавине мушкараца. У питању је био друштвени модел који је подржавала и црква и држава.¹⁰ Треба напоменути да у Хабзбуршкој монархији деловање жена није било ограничено на узак породични круг, а њена слобода кретања била је знатно већа, па се закључује да су у неким крајевима Балкана, као што је Војводина, жене биле у повољнијем положају. Такође, жене у градским

⁶ Иван Шијаковић, „Нова подручја сукоба између мушкараца и жене.“ *Теме* 29.3 (2005): 323-336.

⁷ Ивана Аритонових, „Друштвени положај жена у Србији у доба Краљевине Југославије.“ *Баштина* (2009): 234.

⁸ Марко Поповић и др, *Историја приватног живота у Срба*. Београд: Клио, 2011: 298.

⁹ *Ibid*, 298.

¹⁰ *Ibid*, 288.

средионама живеле су у бољим условима од оних на селу, а посебно ако су биле из породице бољег материјалног стања.¹¹

Живот жена у сефардским заједницама на Балкану

Вековима су на територији Балкана Сефарди живели изоловано од српског становништва, што је позитивно утицало на одржање религије, језика и обичаја, али је утицало и на то да мушкарци у својим рукама имају контролу и приступ друштвеној моћи, док су жене имале утицаја само у уском кругу породице.¹² Жене су у сефардским заједницама на простору Србије вековима представљале стубове националног и језичког идентитета сефардских породица, али и целе етничке заједнице.¹³ Већ од најстаријих времена за Јевреје жена представља биће које мужа задовољава угодним гласом, лепим стасом и потпуном оданошћу породици и кући.¹⁴ Жене које су поседовале практичне способности најчешће су их скривале, пошто је на мушкарцима, а не на припадницама женског пола, било да се истичу у јавној сфери.¹⁵ „Док је мушкарац био тај који се бринуо за верске обреде и издржавање породице, жена је давала правац домаћем животу и подизала углед куће.“¹⁶ У оријенталном периоду од Сефарткиња се очекивало да се остваре у улози жене и мајке, а ћерке су увек удаване почевши од најстарије. Брига о кући и деци била је њихово главно задужење.¹⁷ Правни положај жене обезбеђивао је неравноправност у односу на мушкарце на тај начин што мајка и њена породица

¹¹ Ibid, 298.

¹² Jelena Filipović & Ivana Vučina Simović, “La lengua como recurso social: el caso de las mujeres sefardíes de los Balcanes.” In: Díaz Más (ed.), Paloma & María Sánchez Pérez. *Los sefardíes ante los retos del mundo contemporáneo. Identidad y mentalidades*. Madrid: CSIC, 2010, pp. 259-269.

¹³ Ibid, 263.

¹⁴ Hinko Urbah, „Položaj jevrejske žene.“ *Jevrejski almanah za godinu 5688 (1927-1928)*, god. III, Vršac, Savez rabina Kraljevine SHS, 1927: 64.

¹⁵ B. Vera Stein-Ehrlich, „Židovska i nežidovska žena u privredi.“ *Jevrejski narodni kalendar za godinu 5698, 1937-8*: 46.

¹⁶ Јелена Де Мајо, 1924: 52, према Ивана Вучина Симовић и Јелена Филиповић, *Етнички идентитет и замена језика у сефардској заједници у Београду*. Београд: Завод за уџбенике, 2009: 54.

¹⁷ Pilar Ferré, “Sin memoria no ay avenir: Memorias escritas por mujeres sefardíes en los últimos 20 años.” *Revista de Dialectología y Tradiciones Populares* 63 (2), 2008: 105-107.

нису имале наследно право, а кћери су могле наслеђивати имовину само ако нема мушких потомака.¹⁸ Српкиње, такође, нису имале наследно право све до Другог светског рата.¹⁹

Филиповић и Вучина Симовић²⁰ наводе да се положај жена у сефардским заједницама на нашим просторима не разликује од положаја жена у другим мањинским заједницама, где жене традиционално поштују строго одређену друштвену хијерархију која се базира на дихотомији друштвених улога мушкараца и жена. Када је у питању друштвени положај Сефарткиња, оне су биле „двострука мањина“ која није имала никакву врсту социјалне и економске моћи ни унутар своје етничке заједнице, као ни унутар већинске заједнице. Сефарткиње су биле маргинализоване и због тога што су припадале мањинској заједници, са једне стране, али и због свог положаја које су жене заузимале у друштву, с друге. Због тога вековима нису имале приступ друштвеној моћи. Удате жене су живееле искључиво у породицама, а удовице у склопу фамилија рођака, јер самосталних жена у оном економском систему није било.²¹

Улога жена у модернизацијским процесима

Средином 19. века започиње период модерности који са собом доноси и промену идеологија на европском континенту: формирање држава-нација проузроковало је крупне друштвено-економске промене. Концепти модерности постају присутни у свим деловима Балкана, а са њима и идеје националног буђења:

¹⁸ Hinko Urbah, „Položaj jevrejske žene.“ *Jevrejski almanah za godinu 5688 (1927-1928)*, god. III, Višac, Savez rabina Kraljevine SHS, 1927: 74.

¹⁹ Ивана Аритоновић, „Друштвени положај жена у Србији у доба Краљевине Југославије.“ *Баштина* (2009).

²⁰ Jelena Filipović & Ivana Vučina Simović, “La lengua como recurso social: el caso de las mujeres sefardíes de los Balcanes.” In: Díaz Más (ed.), Paloma & María Sánchez Pérez. *Los sefardíes ante los retos del mundo contemporáneo. Identidad y mentalidades*. Madrid: CSIC, 2010: 261-264.

²¹ Vera Stein-Ehrlich, „Židovska i nežidovska žena u privredi.“ *Jevrejski narodni kalendar za godinu 5698, 1937-8*: 45-46.

националне државе и концепт националног језика као носиоца националног идентитета добијају на значају у целом региону.²²

Становништво новоосноване српске државе, неуједначеног културног, друштвеног, језичког и верског идентитета, претежно се бавило пољопривредом, што је један од разлога због ког су процеси модернизације друштва започети касније у односу на развијене европске земље.²³

У друштву у коме тако доминантно преовладава рурално становништво модернизација остаје суштински проблематична, јер традиционалне вредности и даље неприкосновено трасирају смернице живота.²⁴

Треба имати у виду да код већинског становништва до промена није долазило свуда истом брзином. Наиме, предњачили су урбани центри, попут Београда, Новог Сада и Суботице. Међутим, жене на селу нису пролазиле кроз процес еманципације истовремено са женама које су живеле у градовима. Код њих о праву на школовање и раду ван куће није било ни говора.²⁵ Положај жене је пре свега био одређен патријархалним оквиром друштва у Србији крајем 19. века. У граду, због веће отворености средине за утицаје који су долазили споља, веће подложности друштвеним променама, сложенијег, разноврснијег и садржајнијег начина живота, положај жене био је другачији него на селу. Град је жени омогућио да учествује у одређеним друштвеним процесима, да донекле утиче на њихово обликовање, да буде чинилац развоја грађанског живота и грађанске културе, да изражава и остварује своју личност и ван породичног оквира.²⁶

²² Саша Јованчевић, „Модернизација српског друштва у 19. веку.“ *Политичка ревија 9.1* (2010): 411-435.

²³ Ивана Аритонович, „Друштвени положај жена у Србији у доба Краљевине Југославије.“ *Баштина* (2009): 234.

²⁴ Саша Јованчевић, „Модернизација српског друштва у 19. веку.“ *Политичка ревија 9.1* (2010): 411-435.

²⁵ Ивана Аритонович, „Друштвени положај жена у Србији у доба Краљевине Југославије.“ *Баштина* (2009): 250.

²⁶ Мирослав Перишић, „Жена у друштвеном животу у Србији крајем 19. века.“ У: Латинка Перовић (ур.). *Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века. 2, Положај жене као мерило модернизације*. Београд: Институт за новију историју Србије, 1998: 211.

Поред очигледних искорака у односу на претходни период у организацији државне управе, државних институција просвете и привреде, Србија је остала, осим престонице и малих урбаних, полуоријенталних острва, сеоско море, испод чије су се, на први поглед непомерљиве површине, ипак одвијали процеси који су нагризали његову и даље жилаву традиционалну патријархалну структуру.²⁷

У прилог тези да су и Српкиње и Сефарткиње активно учествовале у модернизацијским процесима у 19. и 20. веку, проналазимо бројне податке. Аритонових²⁸ истиче да су жене преузеле видљиве кораке на путу ка еманципацији. Жене све чешће излазе из уских оквира „мушке заштите“ иако је осамостаљивање носило бројне ризике.²⁹ У директној корелацији са еманципацијом жена је оснивање женских друштава. „Малобројне образоване жене у Србији су нудиле разне моделе као узор за понашање другим женама”.³⁰ Жене су у другој половини 19. века почеле да оснивају своје делатне заједнице и удружења. Овакве заједнице код жена будиле су свест о подређеном положају у односу на мушке чланове друштва и представљале су снажни ослонац женама за промене оваквих односа. Божиновић³¹ истиче један од елемената који карактерише процес модернизације и који је представљао прекретницу у културном амбијенту тадашњег изразито патријархалног југословенског друштва – то је био европски феминистички дух који је прострујао кроз женске организације. Подела рада у породици и положај жене у браку били су у центру пажње женских организација. Променили односе у породици засноване на подели улога по полу био је основни циљ свих еманципаторских женских акција.

Одређеним групама јеврејских жена се у другој половини 19. века отвара „прозор могућности”, пружајући им прилику да уче стране језике, усвоје секуларно

²⁷ Марко Поповић и др, *Историја приватног живота у Срба*. Београд: Клио, 2011: 395.

²⁸ Ивана Аритонових, „Друштвени положај жена у Србији у доба Краљевине Југославије.“ *Баштина* (2009): 233.

²⁹ Марко Поповић и др, *Историја приватног живота у Срба*. Београд: Клио, 2011: 422.

³⁰ Ljubinka Trgovčević, „Žene kao deo elite u Srbiji u 19. veku”. *Otvoranje pitanja, Dijalog povjesničara-istoričara*, Herceg Novi 2-4. ožujka 2001, H.G. Fleck, I. Graovac (ur), Zagreb 2002: 251-268.

³¹ Неда Божиновић, „Жене у модернизацијским процесима у Југославији и Србији”. У: Латинка Перовић (ур.). *Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века. 2, Положај жене као мерило модернизације*. Београд: Институт за новију историју Србије, 1998: 512, 526.

образовање и буду изложене модерности.³² Крупне друштвено-економске промене одразиле су се и на Јевреје, који су изашли из гета и у периоду еманципације почели су да учествују у друштвеном животу средине.³³ Јевреји Србије, чији је правни статус био различит током дугог историјског раздобља, напоскон су после Берлинског конгреса 1878. године добили грађанска права и они тада напуштају затворену духовну сферу своје заједнице и почињу активније да учествују у друштвеном и јавном животу. У оквиру тог отварања јеврејске заједнице дошло је и до уласка јеврејске жене у јавни живот средине у којој је живела путем јеврејских женских друштава. Иницијатори за стварање женских друштава, као и у другим земљама, биле су већином жене које су живеле у бољим материјалним условима и на вишем ступњу образовања. Оне су постале активне у разним подручјима јавног живота, покретале су нове идеје и утирале пут из патријархалне средине ка еманципацији и равноправнијем положају жене у друштву.³⁴ Сматра се да је после бомбардовања Београда 1862. године и повлачења Турака из вароши у град дошло до знатног отварања сефардске заједнице према већинској, српској заједници и до модернизације начина живота Сефарда. У до тада изолованој и затвореној сефардској заједници почевши од средине 19. века долази до промене начина живота: успостављају се контакти са спољном средином и почиње продор утицаја западноевропске културе.³⁵ У тренутку отварања сефардских заједница на Балкану према већинској, у другој половини 19. века, Сефарткиње увиђају могућност приступа већој друштвеној моћи, то јест друштвеном, економском и културном просперитету. Модернизацијом и променом начина живота почиње и њихова еманципација и укључивање у образовање, које је до тада било „резервисано“ искључиво за мушкарце. Сефарди су тада увидели неопходност учења српског

³² Iris Parush, *Reading Jewish Women: Marginality and Modernization in Nineteenth-Century Eastern European Jewish Society*. Waltham: Brandeis University Press, 2004: 39

³³ Edita Vajs, „Učešće žena u jevrejskom javnom radu u Jugoslaviji.“ *Jevrejski almanah 1957-58*. Beograd: Savez jevrejskih opština, 1957: 149.

³⁴ Јованка Веселиновић, „Јеврејска жена у Београду од друге половине 19. века до Другог светског рата.“ У: Латинка Перовић (ур.). *Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века. 2, Положај жене као мерило модернизације*. Београд: Институт за новију историју Србије, 1998: 488-489.

³⁵ Krinka Vidaković Petrov, *Kultura španskih Jevreja na jugoslovenskom tlu*. Beograd: Narodna knjiga - Alfa, 2001: 39, 129.

језика и укључивање у српско друштво. Конзервативнији припадници сефардске заједнице опирали су се овом процесу.³⁶

Еманципација жена најпре је извршена у Београду, који је предњачио над осталим сефардским центрима на подручју Балкана. Оне су тек у другој половини 19. века престале да се традиционално облаче, да живе мање повучено и почеле су да успостављају контакте са спољном средином.³⁷

Постепено је долазило до еманципације жена које су све више увиђале значај познавања већинског језика и укључивања у све друштвене структуре, па макар оно значило запостављање свог матерњег језика и удаљавање од етничког идентитета. Познавање већинског језика женама из мањинских заједница отвара простор за афирмацију и реализовање нових друштвених улога, а истовремено се може задовољити потреба да за своје потомке обезбеде боље животне услове и приступе школском систему и на крају, обезбеђује им се приступ позицијама друштвене моћи и утицаја.³⁸

Средином 19. века Сефарткиње су у језику већинске заједнице виделе могућност за већу друштвену видљивост и за политичко-економски и друштвени просперитет. Оне као двострука мањина, кад већ нису могле да промене свој пол, бирају да прихвате већински језик, што је постепено довело до замене јеврејско-шпанског. Покушале су да промене и побољшају свој друштвени статус путем језичког избора, то јест прихватања већинског језика, али је овај „напредак“ другачије доживљаван у различитим деловима Балкана и зависио је од различитих друштвених, економских и политичких фактора.³⁹

Са продором модернизације, образовни и јавни домени постају све доступнији сефардским женама (чији узор су углавном Јеврејке у Аустроугарској

³⁶ Димитрије Пешић, „Сефарди у Босни и Србији.“ У: Палавестра Предраг (ур.) и др. *Свеске Задужбине Иве Андрића*, година, свеска 26, Београд: Задужбина Иве Андрића, 2009.

³⁷ Ibid, 41.

³⁸ Ивана Вучина Симовић и Јелена Филиповић, *Етнички идентитет и замена језика у сефардској заједници у Београду*. Београд: Завод за уџбенике, 2009: 150.

³⁹ Jelena Filipović & Ivana Vučina Simović, “La lengua como recurso social: el caso de las mujeres sefardíes de los Balcanes.” In: Díaz Más (ed.), Paloma & María Sánchez Pérez. *Los sefardíes ante los retos del mundo contemporáneo. Identidad y mentalidades*. Madrid: CSIC, 2010: 265-266.

и прогресивније српске жене), и Сефарткиње одлучују да је дошло време за нове, јавне друштвене улоге. Стари обичај окупљања у кућама и двориштима добија нову форму у складу са усвојеним моделима западног света: женска удружења, добротворне и културне институције. Ова нова врста окупљања била је за Сефарткиње улаз у јавне сфере и почетак њихове друштвене еманципације, не само унутар сопствене заједнице, већ и међу српском већином.⁴⁰

Делимична еманципација жена и негативни ставови о новим женским улогама

Крајем 19. века и жену је, као и мушкарца, почео да привлачи и захвата европски дух у облачењу и у начину живота уопште. Ипак, у основи, жена највећим делом остаје снажан чувар патријархалног начина живота.⁴¹ Упркос променама у друштву, и даље је било ограничења када је приступ жена моћи: до друге половине 19. века политичка партиципација жена била је минимална и сведена на посредно деловање. Најпре, оне нису имале право гласа. Поред тога, законске сметње су им ускраћивале право на имовину и располагање њоме, право на школовање и запошљавање, звање и статус.⁴²

Патријархално наслеђе је жену искључиво видело у традиционалној улози, у склопу куће и са троструком функцијом: мајка, домаћица и женска радна снага. Овај образац је био доминантан и све промене су морале рачунати на његову дуговековну укореењеност и отпор пружан при сваком искораку из ове утврђене шеме.⁴³

⁴⁰ Jelena Filipović & Ivana Vučina Simović, „Philanthropy and Emancipation among Sephardic Women in Balkans in Times of Modernity.“ *Journal of Sephardic studies*, 2013: 81-82.

⁴¹ Мирослав Перишић, „Жена у друштвеном животу у Србији крајем 19. века.“ У: Латинка Перовић (ур.). *Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века. 2, Положај жене као мерило модернизације*. Београд: Институт за новију историју Србије, 1998: 213.

⁴² Ljubinka Trgovčević, „Žene kao deo elite u Srbiji u 19. veku“. *Otvoranje pitanja, Dijalog povjesničara-istoričara*, Herceg Novi 2-4. ožujka 2001, H.G. Fleck, I. Graovac (ur), Zagreb 2002: 251-268.

⁴³ Ibid, 265.

Ослобађање од патријархалних стега није било без проблема, пошто се на еманципацију жена дуго није позитивно гледало.⁴⁴

Црква и конзервативци негативно реагују на наведене промене у животу и у понашању жена, проглашавајући их главним кривцем за *суноврат* друштва. Овакви ставови, поред осталог, били су разлог отежане или неостварене еманципације жена у унутрашњости, осуђених на исконску улогу домаћице, мајке и радне снаге.⁴⁵

Жене су биле слабије плаћене од мушкараца, а њихова економска самосталност изазвала је бројне критике традиционалиста, који су се залагали да жене врате својим дужностима и да тако ослободе пут незапосленим мушкарцима који би заузели њихова места.⁴⁶ „Патријархални назор на живот који је тада међу светом владао није се дао лако мењати.“⁴⁷ Место жене у јавном мњењу Београда мењало се у складу са општим трендовима и унутрашњом друштвеном модернизацијом. У међуратном периоду, жена је освојила боље позиције у погледу запошљавања и образовања, али не и у погледу законске и политичке равноправности.⁴⁸

Дакле, иако је долазило до постепеног укључивања жена у јавну сферу, оне су биле неспремне за бављење свим пословима, а посебно необразоване и сиромашне жене – њих су још увек чврсто везивали патријархални окови.

И поред широког признања за постигнуте успехе, општа, а посебно традиционална схватања о подређеном положају и неравноправности жена, ставила су границе за њихово још шире укључење у јавни рад. Наиме, по правилу, жене нису бирале у Управе општина, нити су учествовале у руковођењу највећим

⁴⁴ Jelena Filipović & Ivana Vučina Simović, „Philanthropy and Emancipation among Sephardic Women in Balkans in Times of Modernity.“ *Journal of Sephardic studies*, 2013.

⁴⁵ Ивана Аритонових, „Друштвени положај жена у Србији у доба Краљевине Југославије.“ *Баштина* (2009).

⁴⁶ Марко Поповић и др, *Историја приватног живота у Срба*. Београд: Клио, 2011: 423.

⁴⁷ Софија Алмули, „Јелена Де Мајо.“ *Јеврејски алманах 1955/6*. Београд: Савез јеврејских општина Југославије, 1955: 149.

⁴⁸ Предраг Ј. Марковић, „Место жена у јавном мњењу Београда 1918-1965.“ У: Латинка Перовић (ур.). *Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века. 2, Положај жене као мерило модернизације*. Београд: Институт за новију историју Србије, 1998: 373, 376.

јеврејским културним и другим друштвима, премда су многе од њих већ учествовале, нарочито између два светска рата, у раду истих.⁴⁹

Еманципација жена био је процес који је првенствено обухватио урбане делове Балкана, али у руралним пределима инсистирало је на традиционалној патријархалној улози жене без обзира којој етничкој групи она припадала.⁵⁰ Београд је, као што је већ напоменуто, био напреднији центар, чак и када је у питању школовање женске деце.⁵¹ Војводина се истиче као подручје у којима су жене биле у бољем положају под утицајем аустроугарске културе, док су јужнији крајеви Србије, а посебно они рурални, еманципацију и школовање жена посматрали са резервом. Уколико није било новчаних могућности, девојчице нису слате у школу, већ су спремане за удају, то јест улогу мајке и домаћице. Свакако, предност за школовање имала су мушка деца, што је само још један у низу доказа за неравноправност полова и код већинског становништва. „Срби и српске жене који су у сеобама доспевали у Војводину живели су крајем 18. и почетком 19. века у сасвим другој култури, која је подразумевала и нешто повољнији положај жена.“⁵²

Новонастале промене у друштвеним односима изазвала је негодовање конзервативног дела становништва, а посебно мушкараца.

На почетку 20. века жена у Србији је, и поред отпора патријархалне средине, стекла право на све видове образовања и право на рад, иако увек мање вреднован него мушки. Ипак, није освојила друга грађанска права нити политичку еманципацију те није успела да буде равноправна са

⁴⁹ Edita Vajs, „Učešće žena u jevrejskom javnom radu u Jugoslaviji.“ *Jevrejski almanah 1957-58*. Beograd: Savez jevrejskih opština, 1957: 150.

⁵⁰ Ljubinka Trgovčević, „Žene kao deo elite u Srbiji u 19. veku“. Otvaranje pitanja, *Dijalog povjesničara-istoričara*, Herceg Novi 2-4. ožujka 2001, H.G. Fleck, I. Graovac (ur), Zagreb 2002: 251-268.

⁵¹ Димитрије Пешић, „Сефарди у Босни и Србији.“ У: Палавестра Предраг (ур.) и др. *Свеске Задужбине Иве Андрића*, година, свеска 26, Београд: Задужбина Иве Андрића, 2009.

⁵² Неда Божиновић, *Женско питање у Србији у XIX и XX веку*. Београд: Деведесетчетврта, 1996: 22.

мушкарцима, али је образовањем постепено освајала простор унутар мушког света.⁵³

На укључивање жена у привредни рад гледано је са резервом без обзира да ли се радило о жени из етничке мањине или већинске заједнице, што потврђује Аритоновић:

Положај жене у Србији у свим занимањима био је гори од положаја мушкараца. Често су радиле и по 16 и 18 сати дневно, за наднице које су биле ниже од надница мушкараца.⁵⁴

Када су у питању Сефарткиње, у заједницама у којима су оне живеле, упркос друштвеним и културним променама које наступају у 19. веку, и даље су на снази родне поделе и традиционални модели понашања. Упркос модерности, имућније Сефарткиње су, без обзира на економски положај, и даље биле изложене родним разликама у породичној, верској и друштвеној сфери. У процесу асимилације јачана је идеја о улози жене као чуварке јеврејског идентитета. Од стране мушке јеврејске елите се намеће критеријум да је жена одговорна за моралну и верску свест унутар породице.⁵⁵ Сефардска интелектуална елита је приступ жена модерном свету доживљавала негативно. „Нова сефардска жена“ не живи више искључиво у складу са традиционалним нормама, имућније жене нису више у толикој мери окренуте одгајању деце, већ упошљавају слушкиње и посећују јавна друштвена збивања попут плесова, позоришта, итд. Критика овог новог „женског“ тренда односила се на промене у њиховом понашању.⁵⁶ Сефарткињама се препоручује умереност у уживању права на слободу и еманципацију, јер јеврејска жена мора неговати врлине као што су чедност, скромност, великодушност и умереност у задовољствима и страсти. Она мора да преузме своју

⁵³ Ljubinka Trgovčević, „Žene kao deo elite u Srbiji u 19. veku”. Otvaranje pitanja, Dijalog povjesničara-istoričara, Herceg Novi 2-4. ožujka 2001, H.G. Fleck, I. Graovac (ur), Zagreb 2002: 251-268.

⁵⁴ Ивана Аритоновић, „Друштвени положај жена у Србији у доба Краљевине Југославије.“ *Баштина* (2009): 242.

⁵⁵ Amor Ayala, “«La mujer moderna» por Y. A. Basat (*La Alvorada*, Russe 1899): La mujer sefardí y sus deberes en la nueva sociedad.” *Miscelánea de Estudios Árabes y Hebraicos* 55, 2006: 55-56.

⁵⁶ Ibid, 48.

друштвену улогу зарад добробити јудаизма.⁵⁷ У сефардској заједници се сматрало да „зарада женина припада мужу“.⁵⁸ Сефарткиње су, баш као и Српкиње, биле мање плаћене у односу на мушкарце. Оне су за исти посао добијале мању плату од мушкараца, а имале су и мање шансе за напредовање. Такође, заузимале су често подређене позиције.⁵⁹

Београдски Јевреји су у међуратном периоду имали веома активан општински живот, што се односило и на јеврејску жену као чланицу женских друштава. Међутим, иако су поједине јеврејске жене постале истакнуте јавне личности, још су преовладала патријархална схватања о подређености жене, још се жена није изборила и за своја политичка права.⁶⁰

Неоспорно је да су жене еманципацијом и деловањем ван приватног домена биле додатно оптерећене у оној мери у којој њихов живот и даље остаје чврсто везан за дом и улоге које оне настављају да обављају унутар породичног домена. Негативни ставови о њиховој еманципацији и последицама које „нове женске улоге“ могу имати за „опстанак“ породице и даље су показивали тенденцију да се жена смести у оквире патријархалних образаца. И српска и сефардска жена стекла је право да ради и учествује у јавном животу заједнице, али је због разних друштвених фактора њихов положај истовремено био и побољшан, али донекле и отежан новонасталим променама.

Укључивање женске деце у образовни систем

„Образовање је процес у коме се остварује промоција и успон жене у друштву, то је једини сигуран инструмент њеног опстанка у главним друштвеним

⁵⁷ Ibid, 51.

⁵⁸ Hinko Urbah, „Položaj jevrejske žene.“ *Jevrejski almanah za godinu 5688 (1927-1928)*, god. III, Vršac, Savez rabina Kraljevine SHS, 1927: 72.

⁵⁹ Vera Stein-Ehrlich, „Židovska i nežidovska žena u privredi.“ *Jevrejski narodni kalendar za godinu 5698, 1937-8*: 49.

⁶⁰ Јованка Веселиновић, „Јеврејска жена у Београду од друге половине 19. века до Другог светског рата.“ У: Латинка Перовић (ур.). *Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века. 2, Положај жене као мерило модернизације*. Београд: Институт за новију историју Србије, 1998: 492.

токовима.“⁶¹ Радикални заокрет у законодавном смислу донет је почетком 1883. године када је уведено обавезно школовање све мушке и женске деце у трајању од шест година. Закон је и даље остао рестриктивнији према женској деци, али је сам овај чин представљао значајан напредак.⁶²

Међутим, закон је био много напреднији него што је било само друштво. Осим отпора средине, посебно на селу, која је тешко прихватала чињеницу да женско дете борави изван куће, за његово остварење нису постојали ни материјални услови. Тек се 1906. законски уводе могућност коедукације и постојање мешовитих школа за децу оба пола.⁶³

Било је великих отпора према вишем нивоу женског образовања, пошто се сматрало да ће жене запоставити своје основне женске дужности – мајке и домаћице.⁶⁴ Може се закључити да укључивање женске деце у школски систем није ишао глатко због отпора конзервативног дела становништва, посебно на селима. Родитељи су често спречавали девојку да се школује, нарочито у провинцији, било због удаљености од школе било због става да су нека занимања неприкладна за жене.⁶⁵ „Иако је малобројна српска интелигенција заједно са једним бројем чиновника и богатих трговаца, инсистирала на школовању женске деце, мишљење сељачке Србије било је да женској деци не треба школа, јер неће бити ни трговци ни попови.“⁶⁶

На почетку 20. века жена у Србији је, и поред отпора патријархалне средине, стекла право на све видове образовања. Стекла је право на рад, иако увек мање вреднован него мушки. Но, није освојила друга грађанска права нити политичку еманципацију те није успела да буде равноправна са

⁶¹ Иван Шијаковић, „Нова подручја сукоба између мушкарца и жене.“ *Теме* 29.3 (2005): 323-336.

⁶² Ljubinka Trgovčević, „Žene kao deo elite u Srbiji u 19. veku“. *Otvoranje pitanja, Dijalog povjesničara-istoričara*, Herceg Novi 2-4. ožujka 2001, H.G. Fleck, I. Graovac (ur), Zagreb 2002: 251-268.

⁶³ Ibid, 256.

⁶⁴ Марко Поповић и др, *Историја приватног живота у Срба*. Београд: Клио, 2011: 423.

⁶⁵ Vera Stein-Ehrlich, „Židovska i nežidovska žena u privredi.“ *Jevrejski narodni kalendar za godinu 5698, 1937-8*: 53.

⁶⁶ Ђоровић, 1997: 52, према Саша Јованчевић, „Модернизација српског друштва у 19. веку.“ *Политичка ревија* 9.1 (2010): 411-435.

мушкарцима, али је образовањем постепено освајала простор унутар мушког света.⁶⁷

Просветне прилике у Србији средином 19. века биле су нарочито значајне за промене у јеврејској заједници. До овог периода јеврејска женска деца нису у већем броју похађала школу, а њихово образовање је била привилегија богатијих породица. У то време Јевреји су се бринули само о образовању мушке деце. Сефардске девојчице се у Београду нису школовале све до 1864. године. Њихова судбина била је унапред одређена – помагале су мајкама у кућним пословима и училе да и саме једног дана, након удаје, постану домаћице. Сефарткиње су због таквог начина живота углавном биле неписмене и једнојезичне.⁶⁸ Године 1864. на Јалији су отворене две основне школе: једна за дечаке, друга за девојчице. До тог периода приступ образовању имали су само дечаки, али се токо осамдесетих 19. века година Сефарткиње све више укључују у образовни систем.⁶⁹

Сличности и разлике у еманципацији Српкиња и Сефарткиња

Филиповић и Вучина Симовић⁷⁰ истичу да се положај жена, када говоримо о сефардској заједници на нашим просторима, не разликује од положаја жена у другим билингвалним мањинским заједницама где жене традиционално поштују строго одређену друштвену хијерархију која се базира на дихотомији друштвених улога мушкараца и жена. Веселиновић⁷¹ сматра да се живот Јеврејки, осим у домену религије, није много разликовао од живота Српкиња, како у погледу

⁶⁷ Ljubinka Trgovčević, „Žene kao deo elite u Srbiji u 19. veku”. Otvaranje pitanja, Dijalog povjesničara-istoričara, Herceg Novi 2-4. ožujka 2001, H.G. Fleck, I. Graovac (ur), Zagreb 2002: 251-268.

⁶⁸ Ивана Вучина Симовић и Јелена Филиповић, *Етнички идентитет и замена језика у сефардској заједници у Београду*. Београд: Завод за уџбенике, 2009: 54.

⁶⁹ Ibid, 102-103.

⁷⁰ Jelena Filipović & Ivana Vučina Simović, “La lengua como recurso social: el caso de las mujeres sefardíes de los Balcanes.” In: Díaz Más (ed.), Paloma & María Sánchez Pérez. *Los sefardíes ante los retos del mundo contemporáneo. Identidad y mentalidades*. Madrid: CSIC, 2010: 261-264.

⁷¹ Јованка Веселиновић, „Јеврејска жена у Београду од друге половине 19. века до Другог светског рата.“ У: Латинка Перовић (ур.). *Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века. 2, Положај жене као мерило модернизације*. Београд: Институт за новију историју Србије, 1998: 485.

патријархалног начина живота тако и у постепеној еманципацији и образовању женске деце, што је зависило и од доношења општих закона о школама.

Сличности у друштвеним обрасцима који су током историје обликовали живот и једних и других утицале су на то да се и процес њихове еманципације одвијао сличним токовима. Разлике су, у одређеној мери, свакако постојале. И једнима и другима било је тешко изборити се за побољшање друштвеног положаја и већу друштвену видљивост, но Сефарткињима је било још теже самим тим што су представљале „двоструку мањину“.⁷² Питање језика доприноси тврдњи да су Сефарткиње биле у неповољнијем положају у односу на Српкиње, због чињенице да нису знале српски језик. За Сефарткиње је недовољно познавање српског као језика спољне средине и језика већинске заједнице било још једна препрека на путу ка потпуној интеграцији у већинско, српско друштво. Српкиње нису имале језик као баријеру за приступ друштвеној моћи и за напредак у друштву, али су се упркос томе, суочиле са бројним предрасудама самим тим што су због свог пола биле у неравноправном положају у односу на припаднике мушке популације.

Са продором модернизације и отварањем сефардских заједница према спољној средини, Сефарткиње су путем језичког избора – прихватањем језика већинских заједница којима су биле окружене, покушале да промене и побољшају свој друштвени статус, али и да обезбеде просперитет будућим генерацијама. Оне бирају да њихова деца уче језик већине, чиме им се отвара пут до позиција моћи и друштвеног утицаја на нивоу већинских заједница.⁷³

Закључак

До великих промена на простору Балкана долази у 19. веку када се у Европи, под утицајем модерности, стварају националне државе, уједињене по питању етничког, културног и језичког идентитета. То је утицало на начин живота како

⁷² Jelena Filipović & Ivana Vučina Simović, “La lengua como recurso social: el caso de las mujeres sefardíes de los Balcanes.” In: Díaz Más (ed.), Paloma & María Sánchez Pérez. *Los sefardíes ante los retos del mundo contemporáneo. Identidad y mentalidades*. Madrid: CSIC, 2010: 261-264.

⁷³ Ibid, 267.

већинских тако и мањинских, а самим тим и сефардских заједница на Балкану, које све више теже образовном, друштвеном, економском и политичком напретку. Када је сефардска заједница као мањинска заједница у питању, тај процес је у великој мери био условљен процесом интеграције у већинско друштво. Оријенталну доминацију замењују нови модернизацијски процеси који, између осталог, доводе и до еманципације жена, мада је било тешко отргнути се од традиционалних патријархалних образаца. На подручју Србије увек је постојала већа приврженост традиционализму и патријархалним вредностима „из ког се од увек, па и од почетка 19. века баштинио снажан конзерватизам”.⁷⁴

И Српкиње и Сефарткиње активно су учествовале у модернизацијским процесима и бориле се за ослобађање од патријархалних стега. Један од начина за улазак у јавне домене било је оснивање женских друштава која су пружила значајан допринос за еманципацију и равноправнији положај жена у друштву. Са продором модернизације и отварањем сефардских заједница према спољној средини, Сефарткиње путем језичког избора, тј. прихватањем језика већинских заједница којима су биле окружене, покушавају да промене и побољшају свој друштвени статус, али и да обезбеде просперитет будућим генерацијама.

Међутим, иако је еманципација жена крајем 19. и почетком 20. века донела и Српкињама и Сефарткињама бољи статус у друштву, она је са собом повукла и низ потешкоћа. Успеле су да после стеченог права на образовање стекну право и на рад. Ипак, на женама је било веће бремене, јер су, поред обавеза око деце и куће, излазиле ван својих домова и радиле, али их законска регулатива није довољно уважавала – биле су мање плаћене од мушкараца и теже су напредовале.⁷⁵

Жене стоје у животу са тешким теретом, који се састоји из великих дужности и из половичних права, а често и из двоструке оптерећености: привредног рада, те домаћинства и бриге о деци.⁷⁶

⁷⁴ Саша Јованчевић, „Модернизација српског друштва у 19. веку.“ *Политичка ревија* 9.1 (2010): 411-435.

⁷⁵ Ljubinka Trgovčević, „Žene kao deo elite u Srbiji u 19. veku”. *Otvoranje pitanja, Dijalog povjesničara-istoričara*, Herceg Novi 2-4. ožujka 2001, H.G. Fleck, I. Graovac (ur), Zagreb 2002: 251-268.

⁷⁶ Vera Stein-Ehrlich, „Židovska i nežidovska žena u privredi.“ *Jevrejski narodni kalendar za godinu 5698*, 1937-8: 49.

Конзервативни припадници сефардских заједница, а посебно старије генерације, негативно су гледали на еманципацију Сефарткиња коју су сматрали удаљавањем од породичних вредности и мањинског језика. Било је оних који су се противили оснивању женских удружења и укључивању жена у школски систем, иако је образовање за њих био једини начин да се еманципују и описмене.⁷⁷ Еманципација женама јесте омогућила већу видљивост у друштву, али оне су биле додатно оптерећене, пошто се стега патријархалног устројства није било лако ослободити. Балкански традиционализам кочио је ту врсту друштвених промена и без обзира на то да ли се радило о припадницима мањинске или већинске заједнице, жене су бивале у лошијем положају у односу на мушкарце. Због тога се еманципација жена на Балкану не може посматрати искључиво кроз призму друштвеног напретка и побољшања друштвеног положаја, већ треба узети у обзир целокупан контекст у ком су живеле Српкиње као припаднице већинске и Сефарткиње као припаднице мањинске заједнице.

Начин живота јеврејске и српске жене није се много разликовао. Сличности у друштвеним обрасцима који су током историје обликовали живот и једних и других утицале су на то да се и процес њихове еманципације одвијао сличним токовима. И једнима и другима било је тешко да се изборе за побољшање друштвеног положаја и већу друштвену видљивост, али је Сефарткињама било теже јер су представљале „двоструку мањину“.⁷⁸ Сефарткиње су биле у неповољнијем положају у односу на припаднице већинске заједнице због чињенице да нису знале српски као језик већинског друштва, а то је представљало још једну препреку коју је требало савладати на путу ка интеграцији у српско друштво.

⁷⁷ Димитрије Пешић, „Сефарди у Босни и Србији.“ У: Палавестра Предраг (ур.) и др. *Свеске Задужбине Иве Андрића*, година, свеска 26, Београд: Задужбина Иве Андрића, 2009.

⁷⁸ Jelena Filipović & Ivana Vučina Simović, “La lengua como recurso social: el caso de las mujeres sefardíes de los Balcanes.” In: Díaz Más (ed.), Paloma & María Sánchez Pérez. *Los sefardíes ante los retos del mundo contemporáneo. Identidad y mentalidades*. Madrid: CSIC, 2010: 261-264.

Литература

- Алмули, Софија. „Јелена Де Мајо“. *Јеврејски алманах 1955/6*. Београд: Савез јеврејских општина Југославије, 1955, стр. 149-153.
- Аритонових, Ивана. „Друштвени положај жена у Србији у доба Краљевине Југославије“. *Баштина* (2009): 233-257.
- Ayala, Amor. “«La mujer moderna» por Y. A. Basat (*La Alvorada*, Russe 1899): La mujer sefardí y sus deberes en la nueva sociedad.” *Miscelánea de Estudios Árabes y Hebraicos* 55, 2006, pp. 45-67.
- Божиновић, Неда. *Женско питање у Србији у XIX и XX веку*. Београд: Деведесетчетврта, 1996.
- Божиновић, Неда. „Жене у модернизацијским процесима у Југославији и Србији”. У: Латинка Перовић (ур.). *Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века. 2, Положај жене као мерило модернизације*. Београд: Институт за новију историју Србије, 1998, стр. 505-533.
- Vухó Rey, María Jesús. *Antropología de la mujer: Cognición, lengua e ideología cultural*. Barcelona: Anthropos, 1991.
- Vajs, Edita. „Učešće žena u jevrejskom javnom radu u Jugoslaviji.“ *Jevrejski almanah 1957-58*. Beograd: Savez jevrejskih opština, 1957, str. 149-155.
- Веселиновић, Јованка. „Јеврејска жена у Београду од друге половине 19. века до Другог светског рата.“ У: Латинка Перовић (ур.). *Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века. 2, Положај жене као мерило модернизације*. Београд: Институт за новију историју Србије, 1998, стр. 485-495.
- Vidaković Petrov, Krinka. *Kultura španskih Jevreja na jugoslovenskom tlu*. Beograd: Narodna knjiga - Alfa, 2001.
- Вучина Симовић, Ивана и Јелена Филиповић. *Етнички идентитет и замена језика у сефардској заједници у Београду*. Београд: Завод за уџбенике, 2009.
- Драшковић, Марија и Олга Поповић-Обрадовић. „Правни положај жене према Српском грађанском законнику (1844-1946)“. У: Латинка Перовић (ур.). *Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века. 2, Положај жене као*

- мерило модернизације*. Београд: Институт за новију историју Србије, 1998, стр. 11-25.
- Јованчевић, Саша. „Модернизација српског друштва у 19. веку“. *Политичка ревија* 9.1 (2010): 411-435.
- Марковић, Предраг Ј. „Место жена у јавном мњењу Београда 1918-1965“. У: Латинка Перовић (ур.). *Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века. 2, Положај жене као мерило модернизације*. Београд: Институт за новију историју Србије, 1998, стр. 373-384.
- Parush, Iris. *Reading Jewish Women: Marginality and Modernization in Nineteenth-Century Eastern European Jewish Society*. Waltham: Brandeis University Press, 2004.
- Перишић, Мирослав. „Жена у друштвеном животу у Србији крајем 19. века.“ У: Латинка Перовић (ур.). *Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века. 2, Положај жене као мерило модернизације*. Београд: Институт за новију историју Србије, 1998, стр. 211-217.
- Пешић, Димитрије. „Сефарди у Босни и Србији.“ У: Палавестра Предраг (ур.) и др. *Свеске Задужбине Иве Андрића*, година, свеска 26, Београд: Задужбина Иве Андрића, 2009.
- Поповић, Марко и др. *Историја приватног живота у Срба*. Београд: Клио, 2011.
- Stein-Ehrlich, Vera. „Židovska i nežidovska žena u privredi.“ *Jevrejski narodni kalendar za godinu 5698*, 1937-8, str. 44-56.
- Trgovčević, Ljubinka. „Žene kao deo elite u Srbiji u 19. veku“. Отваранје питања, Дијалог повјесничара-историčара, Херцег Нови 2-4. оџујка 2001, Н.Г. Fleck, I. Graovac (ur), Zagreb 2002, str. 251-268.
- Urbah, Hinko. „Položaj jevrejske žene.“ *Jevrejski almanah za godinu 5688 (1927-1928)*, god. III, Vršac, Savez rabina Kraljevine SHS, 1927, str. 64-74.
- Ferré, Pilar. “Sin memoria no ay avenir: Memorias escritas por mujeres sefardíes en los últimos 20 años”. *Revista de Dialectología y Tradiciones Populares* 63 (2), 2008, pp. 101-120.
- Filipović, Jelena & Ivana Vučina Simović. “La lengua como recurso social: el caso de las mujeres sefardíes de los Balcanes.” In: Díaz Más (ed.), Paloma & María Sánchez

Pérez. *Los sefardíes ante los retos del mundo contemporáneo. Identidad y mentalidades*. Madrid: CSIC, 2010, pp. 259- 269.

Filipović, Jelena & Ivana Vučina Simović. „Philanthropy and Emancipation among Sephardic Women in Balkans in Times of Modernity.“ *Journal of Sephardic studies*, 2013, pp. 78-95.

Шијаковић, Иван. „Нова подручја сукоба између мушкарца и жене.“ *Теме* 29.3 (2005): 323-336.

UDC

316.662-055.2(497.11)"18/19"

316.662-055.2(=134.28)(497)"18/19"

Overview article

Milica Đuričić
Ivana Georgieva
Faculty of Philology
University of Belgrade

The Emancipation of Women in the Balkans in the 19th and 20th Centuries: Contrastive Analysis of the Role of Serbian and Sephardic Women in the Modernization Process

In the second half of the 19th century significant socio-economic changes occurred in the whole Europe as a result of the bourgeois revolution. The need for change in lifestyle was also present in the Balkans and it was followed by a period of social modernization and emancipation in various fields. This paper focuses on the status of women and their role in a social change in the Serbian majority community, as well as in the minority Sephardic community in Serbia. The paper presents three theses which authors verify through theoretical study: that both Serbian and Sephardic women took an active part in the modernization of Serbian society, entering new roles and fighting for liberation from patriarchal constraints and thereby contributing to the emancipation and more equal position of women in society; that the emancipation was only partially achieved – Serbian and Sephardic women did gain more rights in certain areas of life, but patriarchal ideas and subordination of women were still dominant; and that the lifestyle of Jewish women was not much different from the lifestyle of Serbian women because of similar social patterns which shaped their lives over history and made the process of their emancipation quite similar, except for the fact that there were additional obstacles that Sephardic women had to overcome in the process of emancipation.

Keywords: modernization process, patriarchal patterns, Sephardic women, Serbian women, women's emancipation.

УДК
821.512.161-055.2:929
821.512.161.09(091)
Прегледни чланак

Ида Јовић
Филолошки факултет
Универзитет у Београду

Жене писци у турској књижевности

Циљ овог рада је да се пружи хронолошки преглед најистакнутијих жена писаца у турској књижевности почев од 15. века па до данашњих дана, са посебним освртом на карактеристике сваког периода развоја кроз који је турска књижевност пролазила, од класичне диванске књижевности Османског царства до савременог доба.

Кључне речи: турска књижевност, жене писци у Турској.

Будући да је појам женске књижевности предмет бројних расправа које трају још од половине 20. века и да је готово немогуће поставити једну такву одредницу без укључивања у дискусију о томе шта је то заправо женска књижевност, да ли жене писци уопште стварају једну посебну и искључиво „женску“ књижевност, те да ли се може говорити о женској традицији и женском сензибилитету и да ли је уопште могуће говорити о посебности женског писања, ми смо се одлучили да стваралаштво жена писаца у Турској представимо као преглед неких од најзначајнијих жена писаца почев од 15. века па до данашњих дана указујући и на специфичност развоја турске књижевности условљеног значајним друштвеним променама и превирањима.

Друштво, затворено као што је у прошлости било турско, није остављало превише простора за прихватање било каквих новина без реакција, често врло бурних. Такође, друштво које је тако чврсто засновано на патријархалним вредностима, а осим тога и с дубоко усађеном исламском традицијом и културом, није одувек било пуно разумевања за слободоумно исказивање личних ставова који су сувише модерни и радикални, нарочито уколико долазе од стране жене. Страх, као такав, веома је снажан импулс, те је и на колективној равни страх од новог тешко превазићи. Жене у Турској одувек су биле најпре кћери, сестре, супруге и мајке, те је задате приоритете било тешко заменити другим вредностима, посебно ако није постојало спољних утицаја на њихове животе који би могли да им промене свест. Такође, и друштво које је изнедрило такве жене нерадо би прихватило да се нека од припадница „слабијег“ пола одметне од устаљених норми и

покуша да уведе промене. Наравно, што је економска зависност већа или што је образовање неприступачније једној жени, то је и свест о нечем већем од света у коме живи све недостижнија. Због тога, не чуди што су управо кћери учених и „освешћених“ људи биле и пионири који су се латили пера. Ипак, дела првих списатељица у Турској, а слично је стање још и данас, нису наилазила на неразумевање околине јер су се бавила општим темама као што је љубав, породица или љубав према Богу. Слично се поступало и касније, кроз историју, те само дела која су се освртала на општа места и која нису прегласно изражавала лична мишљења или се дотицала онога што је било „табу“ у Турској нису наилазила на осуду оних који су се свим силама борили да очувају такав поредак.

Крајем 15. века започиње класична епоха диванске књижевности у Турској. Чињеница да се читава једна дуготрајна фаза развоја турске књижевности потиче од назива песничке збирке (дивана) потврђује да је у тој фази претежно била негована поезија као доминантни књижевни жанр.¹ То је била поезија посебних одлика, често неразумљива и недоступна обичним људима, писана од стране учених и двору блиских појединаца који су стварали на народу неразумљивим језицима – османском, персијском и арапском. Форме које су биле заступљене, као што су газели, рубаије и касиде, такође су преузете из персијске поезије. То је био период када се јављају и прве познате песникиње у турској историји књижевности. Зејнеп Хатун (Zeuner Hatun), која је живела у 15. веку, свакако је прва позната песникиња. Као кадијина кћи била је врло учена за своје доба, те је у свом дивану певала стихове којима је желела да укаже на узвишеност и важност стицања знања, женску природу и положај жена у то доба.

Савременица Зејнеп Хатуне била је Михри Хатун (Mihri Hatun) (?-1506) из Амасје, чији је диван шездесетих година прошлог века објављен у Москви. Била је кћи кадије који је и сам писао песме. По томе што се никада није удавала, као и по томе што је припадала дворским поетским круговима за време султана Бајазита II и његовог сина принца Ахмеда, јасно је да је била врло необична за своје време. Колико је жена стварало у османском периоду јасно илуструје и чињеница да се једном у стогодишњем периоду јављало једно значајно име међу песникињама, макар међу онима које историја памти. Поред Хуби Хатун (Hubbi Hatun) (?-1589/90) и Ситки Хатун (Sitki Hatun) (?-1703) које су стварале у 16., односно 17. веку, треба скренути пажњу и на Ани Хатун (Ani Hatun) (?-1710), песникињу која је живела у другој половини 17. века. Била је, свакако, учена и носила је надимак Насе-и Зенап (учитељ жена). Учила је арапски и интересовала се за књижевности Истока и Запада, а била је и веома познати калиграф. Премда њен диван није пронађен у целости, остао је очуван изванредан број њених песама које су говориле о љубави, овоземаљској и мистичној.

До 19. века било је неколико мање или више значајних песникиња чије су песме изражавале љубав према Богу или драгом, тугу и разочарања због несрећних бракова. Највећи број међу њима биле су припаднице племићких породица блиским двору, те су за оно доба добијале најбоље образовање, што је довело до тога да се еманципују више у

односу на припаднице нижег сталежа које су, тиме што су остајале ускраћене за благодети образовања, остајале ускраћене и за могућност да своја осећања забележе. У 19. веку једно од значајнијих имена јесте Адиле Султан (Adile Sultan) (1826-1899), прва припадница османске династије која је саставила диван. Њене песме су веома значајне јер дају увид у слику живота на двору. Осим поезије писала је и историјске записе о управљању Палатом, свом оцу султану Махмуду II (владао 1808-1839) и брату, султану Абдулмециду (владао 1839-1861), те је њено стваралаштво веома значајан извор историјских сазнања о оновременој администрацији.

Оно што 19. век чини изузетно важним у турском друштву, а тиме и књижевности, јесте отварање и окретање ка Западу, као и, најпре стидљиво, увођење реформи у свим сегментима друштва. Турско друштво полако окреће леђа узорима са Истока и прихвата западњачке идеје и, за турско друштво, иновације. Интелектуална елита не крије своје одушевљење европским идејама и достигнућима која покушава да опонаша. По први пут у историји турске књижевности јављају се прозне форме, која је на Западу већ досегла своју зрелост. Проза се јавља најпре у виду пионирских превода углавном француске књижевности, али се тим радовима не може умањити значај имајући у виду да су били од пресудног значаја за одбацивање окова персијске и арапске поезије, као и то што ће у наредним деценијама проза бити препозната као средство за својеврсни друштвени и политички ангажман.

У овом периоду реорганизације, што реч Танзимат и означава, дошло је и до појаве већег броја жена писаца. Жене нису више писале само лирску поезију, већ су се опробавале и у другим формама, као што су романи, драме и мемоари. Шаир² Нигар (Şair Nigar) (1856-1918) била је прва жена драмски писац у Османском царству, а својим мемоарима дала је увид у унутрашњи живот једне врло образоване и за своје време, модерне жене на почетку 20. века у Турској, премда су по њеној жељи објављени неколико деценија након њене смрти. Њене су песме биле веома популарне захваљујући часопису *Hanımlara Mahsus Gazete* (*Лист за госпође*), који је излазио од 1895. до 1908. године и био веома значајан за промоцију стваралаштва жена. Салони њене куће били су место окупљања културне елите када је организовала литерарне вечери, те су осим великих турских имена тамо гостовали и светски познати писци, као што је Пјер Лоти (Pierre Loti). Прве песме које је писала биле су написане у традиционалном стилу, али је касније почела да пише поезију по угледу на западњачку, те је њена збирка *Efsus* (*Авај!*) била прва књига поезије написана у том стилу од стране једне песникиње у Турској. Једна од гошћи литерарних вечери у том дому била је и Фатма Алије (Fatma Aliye) (1862-1936), прва права романсијерка у Турској. Она је, такође, била образована припадница племићке породице, кћи чувеног Ахмеда Џевдет-паше³. Премда је учествовала у писању романа Ахмета Митхата, већ тада великог писца, њен први роман је *Muhadarat* (*Корисне приче*) из 1892. године у коме се критички бави мушко-женским односима и повргава до тада уврежено мишљење да жена не може да заборави своју прву љубав. Роман је веома

значајан као први роман у Османском царству из пера једне жене. Уследило је још неколико романа у којима је заузимала став против уговорених бракова и прокламовала економску независност жена које саме кроје своју судбину, као што су романи *Udi* (*Свирач лауте*) и *Levaih-i Hayat* (*Оцсервације из живота*). Још једна списатељица завидног образовања организовала је у свом салону културне догађаје на којима је промовисана уметност и на којима је елита могла да прати и расправља о трендовима на Западу. Била је то Лејла Саз (*Leyla Saz*) (1850-1936), прва жена у Османском царству која је објавила своје мемоаре. Ова њена књига, под насловом *Харем изнутра* (*Harem'in İç Yüzü*), преведена је на неколико језика и пружила је бројне детаље о животу на османском двору, те је демистификовала ову вековима затворену институцију.

Отварање Османског царства према Западу заиста је донело културни процват. Премда још увек није дошло време настанка великих оригиналних дела, уметност у Турској је цветала у свим сферама, а жене су по први пут показивале своја умећа јавно у свим гранама – филму, позоришту, музици, сликарству. Припаднице вишег сталежа су, по узору на европске даме, отварале врата својих кућа и редовно организовале окупљања културне и интелектуалне елите. Полако, најпре из сенке, појављују се и прве активисткиње и феминисткиње, премда из редова оних жена које су највише права и уживале. Једна од бораца за права жена била је Селма Риза Ферацели (*Selma Rıza Feraceli*) (1872-1931), која је 1898. године, са 26 година, отишла да живи у Паризу са својим братом Ахметом Ризом, вођом Младотурака⁴. Селма Риза је била прва новинарка Османског царства која је писала и објављивала чланке о учешћу жена у култури и друштву. Са 20 година написала је свој једини роман *Uhuvvet* (*Братство*) који није објављен све до 1999. године и у коме истиче потребу за образовањем жена.

Када је 29. октобра 1923. године проглашена Република Турска, њен председник Мустафа Кемал Ататурк (1881-1938) покренуо је радикални реформистички програм („Шест стрела”) како би показао да је нова Република у потпуној супротности са старим Османским царством: модерна, цивилизована и секуларна нација која припада Западном свету. Део програма се односио на женска права, те су женама у складу са Уставом Републике гарантована једнака права. Ататуркове реформе су нарушиле традиционалну улогу коју су жене имале у друштву, те је постепено растао број жена које су стицале образовање на високошколским установама, као и оних које су почеле да остварују своје каријере и добијају јавне функције. Ипак, због укореењености традиционалних исламских вредности, све до осамдесетих година прошлог века жене нису у потпуности могле и да уживају та права, упркос све активнијим улогама у свим сферама друштва. Такође, треба имати на уму да је само веома мала, привилегована група жена из елитне градске више класе могла да у потпуности искористи своја нова права. И тада, као и у новије време, жене из сиромашних породица у унутрашњости земље живеле су по исламској традицији имајући строго одређено место у кући или на пољима. Дакле, овај нови идентитет образоване и економски независне жене је у суштини носио дуализам републиканско–

западњачке идеологије и исламске традиције и назван је 'државним феминизмом' или 'кемалистичким идентитетом жена'. Значајно је истаћи и да то што су женама у Турској права додељена, свакако јесте и један од фактора њихове одложене примене, као и оклевања да се у њима ужива.

Дела настала у периоду између 1911. и 1923. године припадају такозваној националној књижевности у Турској, док након проглашења Републике 1923. године, започиње републикански период турске књижевности. Иако су хронолошки блиске и премда су писци националне књижевности стварали и у републиканском периоду, постоје извесне разлике у језику и тематици ова два периода. Важно је напоменути и велику промену у турској књижевности која се догодила 1928. године, када је Ататурк увео латинично писмо како би заменио арапско. Временом је ова промена, уз друге реформе у турском систему образовања, довела до ширења писмености и, отуда, и до појаве већег броја писаца, наравно и женских.

Прва значајна жена писац раног републиканског периода турске књижевности била је и велики борац за права жена, Халиде Едип Адивар (Halide Edip Adivar) (1884-1964). Привукла је пажњу радикалним приступом проблемима жена и тражењем новог идентитета жена у својим делима. Била је и први турски писац који је написао један „политички“ роман, *Yeni Turan (Нови Туран)*, а у коме је прокламовала идеје покрета пантуркизма, односно туранизма⁵. Такође, била је и прва жена која је завршила Амерички колеџ за девојке и написала своју биографију на енглеском језику. На Истанбулском универзитету предавала је Западно књижевност, а због супротстављања Ататурку била је прогнана, те је све до 1939. године живела у Француској и Енглеској. У својим романима је веома успешно осликавала различите карактере својих јунакиња, док су тематски њени романи били доста различити и друштвено ангажовани. Роман који је написала 1936. године, *Sinekli Bakkal*, преведен је на неколико језика, те и на српски, под насловом *Рабуја*. Написала је још неколико романа, међу којима су *Handan*, *Ateşten Gömlek (Пламена кошуља)*, *Zeyno'nun Oğlu (Зејнов син)* од којих су неки екранизовани и превођени. Објавила је и неколико књига мемоара, док је њен живот послужио као инспирација и за књиге британске списатељице Франсес Казан.

Међу женама писцима републиканског периода које треба поменути су свакако и Гузиде Сабри (Güzide Sabri), Халиде Нусрет Зорлутуна (Halide Nusret Zorlutuna), Мукерем Камил Су (Mükerrem Kamil Su), Шухуфе Нихал (Şühufe Nihal), Периде Целал (Peride Celal) и Кериме Надир Азрак (Kerime Nadir Azrak). Гузиде Сабри (1886-1946) постала прва жена романописац која је имала масовну публику, те су њени романи доживели неколико издања, а неколико их је и екранизовано, као што су *Yaban gülü (Дивља ружа)*, *Ölmüş bir kadının mektupları (Писма покојнице)* и *Hicran gecesi (Ноћ расанка)*. Халиде Нусрет Зорлутуна (1901-1984) била је веома плодан писац. Објавила је неколико романа, књига поезије, драмских текстова, као и једну збирку приповедака и аутобиографију. Поезију и приче објављивала је у најпрестижнијим часописима у Турској. Била је ангажована у

бројним удружењима која су се борила за права жена и деце, а такође, била је и једна од оснивача Турског лингвистичког друштва. Халиде Нусрет је мајка једне од најпопуларнијих турских списатељица Емине Ишинсу и тетка једне од познатих турских ауторки, Пинар Кур. Мукерем Камил Су (1906-1984) написала је двадесетак романа у којима је говорила о љубави, страсти и авантурама. Њени романи били су веома популарни и већина је најпре излазила у наставцима у часописима, а затим је објављивана у целости. Њен најпопуларнији роман био је *Sevgi ve Istirabım (Moja љубав и бол)* који је од 1940. до 1956. године доживео десет издања. Шухуфе Нихал (1896-1973) писала је романе, приповетке и поезију. Након проглашења Републике била је активисткиња и једна од оснивача Удружења жена Турске. Периде Целал (1916-2013) била је романијерка и приповедач. Њено стваралаштво може се поделити на две фазе; у првој је писала љубавне романе, док је у другој њена пажња била усмерена на корумпираност турске буржоазије. За свој роман *Üç Yirmi Dört Saat (Три нута двадесет и четири сата)* награђена је наградом за књижевност Седат Симави, док је 1991. године била добитник престижне награде за роман *Kurtlar (Вукови)*. Кериме Надир Азрак (1917-1984) написала је више о четрдесет романа који су говорили о несрећним љубавима. Већина њених романа је екранизована, као и преведена на више језика. Као што је и напоменуто, списатељице овог периода углавном су писале сентименталну књижевност и осликавале углавном женске ликове. И поред велике популарности њихових романа, све до седамдесетих година није дошло до појаве значајног књижевног дела написаног од стране једне жене, углавном због тематике романа које су писале, односно због њихове друштвене неангажованости.

Седамдесете године двадесетог века у Турској биле су веома бурне и представљају време распадања сеоских домаћинстава, великих миграција у градове, односно период интензивних друштвених активности. Природно, те активности су се огледале у различитим аспектима друштва, те тако и у култури и књижевности. Био је то период сукобљавања деснице и левичарских струја који се завршио поразом левице 12. марта 1971. године, када је изведен војни удар. Због појаве бројних женских организација и партија у том периоду које су прокламовале једнакост полова, долази и до појаве већег броја значајнијих жена писаца. Догађаји после 12. марта 1971. постају главна тема свих романа и приповедака овог времена, те тако и код ових списатељица. Већина ових списатељица потицала је из интелектуалних породица средњег или вишег сталежа. Оно што карактерише дела жена писаца овог периода јесте трагање за одговором на питање шта значи бити жена, интелектуалка у модерном турском друштву, као и трагање за идентитетом и окретање самоспознаји. Предузети су први прави кораци да се протестује против стандарда и вредности неправедног друштва, укључујући оштру критику положаја жене у турском друштву и двоструких моралних норми. Ауторке овог периода увеле су у својим делима још једну новину, а она се огледала у критичком преиспитивању друштвених институција као што су брак и породица, као и истраживање женске сексуалности. То је довело до двојакних последица; наиме, или су таква дела забрањивана због штетности по морал или је ауторка бивала оптужена за неморал, а дело проглашавано

аутобиографским. Дела жена писаца овог периода, у суштини, представљала су побуну против дискурса сексуалности који су усвојили књижевни кругови концентрисани око мушкараца, те су жене одбациле улогу немоћних објеката мушке пожуде и постале истраживачи и критичари те пожуде. Почињу да се јављају и теме попут односа међу половима, мајчинство, емоционалне везе унутар породице, развод и отпор. У овом периоду стварала је и Суат Дервиш (Suat Derviş) (1901-1972), пионирка реалистичког и друштвено ангажованог романа у Турској на шта је била подстакнута након дужег боравка у Русији када су на њу тамошње идеје извршиле велики утицај. Ова списатељица, која је написала више од десет романа, била је веома активна у борби за своја уверења, те је због привржености комунистичкој партији била принуђена да деценију свог живота проведе ван Турске. Све до својих позних година Суат Дервиш долазила је у сукоб са властима у домовини, те се до самог краја борила за своја убеђења. Треба скренути пажњу и на Незихе Мерич (Nezihe Meriç) (1925-2009), једну од најзначајнијих жена приповедача у турској књижевности која је за своје приповетке вишеструко награђивана. У својим делима је свакодневним и једноставним језиком указивала на проблеме жена током бурних седамдесетих година у Турској. Њен једини роман, *Korsan Çikmazı* (*Гусарски ћорсокак*) добио престижну награду Турског лингвистичког друштва 1962. године у коме је поново разматрала положај жена у Турској после Ататуркове револуције, након што су им дата већа права и могућност да се школују, а што је у овом периоду постала и једна од врло заступљених тема. Име Незихе Мерич се налази у многим антологијама прича које су објављене у САД, Француској, Немачкој и Русији. Незаобилазно име овог периода турске књижевности је свакако и име Адалет Агаоглу (Adalet Aĝaoğlu) (1929-). Осим писањем романа, Адалет Агаоглу се бавила и писањем позоришних комада, радио-драма и приповедака. У својим романима заузимала је критички став према актуелним догађајима у земљи, те је због тога постала веома популарна. Њена проза указује на проблеме услед родних предрасуда, економске проблеме у руралним подручјима, као и специфичност испреплитаности традиционалног и модерног у Турској. Због свог доприноса књижевности, Адалет Агаоглу је 1998. године примила почасну титулу доктора наука од стране Државног универзитета у Охају. Церемонија доделе крунисана је симпозијумом о њеном стваралаштву и активизму која је била и медијски пропраћена. Након 1998. била је веома активна у борби за људска права и слободу говора, премда јој је, заједно са другим интелектуалцима, 2001. године било запређено осмогодишњом казном затвора. У овом периоду стварала је и Лејла Ербил (Leylâ Erbil) (1931-2013), прва жена писац која је спајала идеолошке термине са филозофским и која је приказивала свет жена из реалистичког и психоаналитичког угла, под утицајем Маркса (Marx) и Фројда (Freud). Своју списатељску каријеру започела је објављивањем прича у бројним часописима. Била је једна од оснивача Удружења уметника Турске, као и члан турске PEN организације. Универзитет у Ајови је 1979. године Лејли Ербил доделио почасно чланство. Турска PEN организација ју је 2002. године предложила као кандидата за Нобелову награду за

књижевност. Њени најпознатији романи су *Tuhaf Bir Kadın* (Чудна жена), *Süce* (Патуљак) и *Üç Başlı Ejderha* (Троглава аждаја).

Међу онима које су дале велики допринос књижевности овог периода су и Севим Бурак (Sevim Burak), Селчук Баран (Selçuk Baran), Гултен Дајиоглу (Gülten Dayıoğlu), Томрис Ујар (Tomris Uyar), Емине Ишинсу (Emine Işinsu), Ајла Кутлу (Ayla Kutlu), Фурузан Јерделен (Füruzan Yerdelen), Севинч Чокум (Sevinç Çokum), Сабахат Емир (Sabahat Emir), Фејза Хепчилигирлер (Fevza Hepçilingirler) и друге. Севим Бурак (1931-1983) значајна је због увођења технике тока свести у свом приповедаштву. Њена збирка приповедака из 1983.године, *Afrika Dansı* (Афрички плес), покренула је низ расправа у турској књижевној јавности због њеног експериментисања са различитим наративним техникама. Како је у овом периоду дошло до појаве све већег броја жена писаца, било је и више оних чија су се дела истакла својим особеностима. Селчук Баран (1933-1999) била је добитница престижних награда за књижевност у Турској за своје збирке приповедака *Çocuğun Biri* (Једно дете) и *Anaların Hakkı* (Права мајки), док је за своје романе *Bir Solgun Adam* (Један бледи човек) и *Bozkır Çiçekleri* (Пустинско цвеће) примила почасна признања. У својим делима је поетским језиком осликавала усамљене људе које је обузело незнање. Гултен Дајиоглу (1935-) је написала преко 70 књига од којих су многе награђене и преведене на неколико језика. Велики значај у турској књижевности има због својих књига научне фантастике и путописа. Емине Ишинсу (1938-) је у својим романима говорила о људској психологији, посебно жена које су у безизлазним ситуацијама, и за своја дела је вишеструко награђивана. Њен роман *Küçük Dünya* (Мали свет) преточен је у серију у продукцији турске националне телевизије. Ајла Кутлу (1938-) у својим делима говори о историјским и друштвеним променама у турском друштву. Награђена је за неколико романа, а од деведесетих година прошлог века почела је да пише и књиге за децу. Фурузан Јерделен (1935-) је веома значајна списатељица која се у својим делима бави проблемима сиромашних, као и животом турских имиграната. Добитница је значајних награда за своју збирку приповедака *Parasız Yatılı* (Бесплатни интернат) и роман *47'liler* (Генерација '47). Севинч Чокум (1943-) појавила се на турској књижевној сцени појавила с приповеткама, а затим је почела да пише романе који се баве историјским и друштвеним темама. Њени романи *Bizim Diyar* (Наш свет) и *Deli Zamanlar* (Луда времена) преведени су на неколико језика, док су њене приповетке ушле у изборе из турске прозе у Енглеској, Немачкој и Холандији. Сабахат Емир (1943-) међу првим је писцима који су почели да се баве писањем филмских сценарија у Турској. У својим приповеткама, за које је награђивана, описује унутрашњи свет савремене турске жене. Фејза Хепчилигирлер (1948-) једна је од најнаграђиванијих турских списатељица. Бави се писањем приповедака, романа, књига за децу и есеја. Треба скренути пажњу и на дела Севги Сојсал (Sevgi Soysal) (1936-1976) која се бавила проблемима појединаца, а њена посебност огледала се у томе што је била прва жена писац која се упустила у тематику везану за затвор. Назли Ерај (Nazlı Eray) (1945-) јесте такође једна од значајних списатељица које су стварале у периоду 70-их и 80-их година, а која је у својим делима

тежила да изађе из традиционалних оквира стваралаштва. Због смелих тема које обрађује и бежања у свет надреалности, маште, фантазије и чаролије сматра се значајном представницом магичног реализма у Турској. За свој роман *Aşkı Giyinen Adam* (*Човек обучен у љубав*) 2002. године добила је значајну награду „Јунус Нади“.

Након 1980. године, када је дошло до новог војног удара, све мање је било писаца који су се бавили друштвеним околностима. У романима се јавља нови тип једне „модерне“ жене; жене из вишег сталежа која живи у великом граду, није у материјалној кризи, посвећена је стицању независности, али се бори са проблемима егзистенције и идентитета. У овом периоду стварају Оја Бајдар (Oya Baydar), Пинар Кур (Pınar Kür), Инци Арал (İnci Aral), Дујгу Асена (Duşgu Asena) и Букет Узунер (Buket Uzuner). Већина њих се у својим делима залагала за „освешћивање“ жена и преузимање активније улоге у својим животима, тако и у сексуалности, те не чуди чињеница да су многа дела ових жена писаца била забрањивана као опсцена. Оја Бајдар (1940-) једна је од веома популарних писаца у Турској. Премда је за време бурних политичких превирања након војног удара 1980. године била хапшена због активизма и морала да бежи из земље, вратила се у Турску 1992. године. Приповедачко мајсторство показала је у делима која говоре о људским дилемама, осврћући се на најсложеније проблеме у Турској, као што су турско-грчки односи и насиље у обрачунама са курдским сепаратистима. За своје романима *Kedi Mektupları* (*Мачја писма*) и *Sıcak Külleri Kaldı* (*Остао је врели пепео*) награђена је престижним турским књижевним наградама. Пинар Кур (1945-) јесте једна од списатељица чије су књиге биле забрањиване као опсцене: ауторка је настојала да на реалистичан начин укаже на потчињени положај жена које долазе из сиромашних средина. Награђена је за збирку приповедака *Akıştı Olmayan Sular* (*Воде које немају свој ток*). Једна је од зачетница детективног романа у Турској, који је осамдесетих година прошлог века постао новина у турској књижевности. Њени романи *Yarın Yarın* (*Сутра, сутра*) и *Asılacak Kadın* (*Жена за вешање*) веома су успешно екранизовани у Турској. Инци Арал (1944-) јесте вишеструко награђивана ауторка приповедака и романа која се бави осликавањем емотивног стања појединаца и егзистенцијалних проблема. Њене приповетке заузеле су место у неколико антологија у САД, Холандији, Словачкој, Француској, Немачкој и другим земљама. Најпопуларнији роман Инци Арал је *Mor* (*Модро*) који говори о мушко-женским односима кроз трагичну причу, а посебност романа јесте у томе што је време радње романа смештено у двадесет и четири сата. За овај роман Инци Арал је награђена веома значајном турском наградом за књижевност, Орхан Кемал. Дујгу Асена (1946-2006) јесте једна од списатељица чије су књиге биле проглашаване непожељним и штетним по морал, те је и њен роман *Kadının Adı Yok* (*Жена нема име*) био забрањен 1987. године. Кроз лик жене без имена Дујгу Асена је писала о ономе што се женама дешава само због тога што су жене, о испаштању у браку због економске зависности, о односу оца према кћерки, о побуни против таквог друштва и о борби да „жена“ постане „индивидуа“. Након што је укинута забрана, овај роман је наредне године добио награду за најбољи роман на Универзитету Богазичи. Букет Узунер (1955-) јесте једна од најпревођенијих турских

писаца, а посебно њени романи *İstanbulular* (*Истанбулци*), објављен и у САД, као и *Kumral Ada Mavi Tuna*, који је доживео велики успех у бројним земљама, познат по наслову *Медитерански валцер*. Њен први роман из 1991. године, *İki Yeşil Susamuru, Anneleri, Babaları, Sevgilileri ve Diğerleri* (*Две зелене видре, њихове мајке, очеви, љубавници и други*), имао је 50 издања и продат је у више од милион примерака.

Забране нису успеваале да умање популарност књижевних текстова ни у Турској, као ни ван ње, већ су, управо супротно, дела добијала већу публику и бивала преведена на различите језике. Због писаца као што је била Дујгу Асена, у овом периоду је феминизам у Турској доживео свој врхунац, све јачи је постао глас ових ауторки које су у својим делима позивале жене да преузму контролу над својим животима. Такође се јављају и бројнији покрети за права жена и женске асоцијације, покретани су женски часописи, коришћена су бројна средства не би ли се указало на неправедни положај жена у Турској. То што су дела ових списатељица све више бивала превођена на друге језике, свакако је доказ да је турска књижевност у овом периоду успела да „надокнади пропуштено“ у односу на Запад, да се окрене од обрађивања искључиво локалних прилика и да се коначно укључи у токове светске књижевности. Крај 20. века, као и почетак 21. века, обележен је делима писаца који су доживели и велику светску славу, као што су Орхан Памук (Orhan Pamuk), Мехмет Ероглу (Mehmet Eroğlu) и Недим Гурсел (Nedim Gürsel). Како се у овом раду бавимо приказом жена писаца, треба истаћи оне које су поред својих мушких колега сматране предводницама овог „новог романа“ и чија су дела завредила пажњу света, као што су Латифе Текин (Latife Tekin), Ајше Кулин (Ayşe Kulin), Ајфер Тунч (Ayfer Tunç), Елиф Шафак (Elif Şafak) и друге. Оне доносе тематске новине као што су однос Истока и Запада, живот у великим градовима, проблеми мањина, друштвена историја, отуђење, сексуалност, живот људи на маргинама друштва, као и емиграната. Латифе Текин (1957-) стекла је велику славу већ 1983. године првим романом, *Sevgili Arsız Ölüm* (*Драга бестидна смрт*), који говори о животу у селима Анадолије. Сматра се једном од зачетница магичног реализма у Турској, а њени романи преведени су на неколико језика. Ајше Кулин (1941-) јесте једна од најчитанијих ауторки у Турској, те и једна од најнаграђиванијих. Њена дела су преведена у многим земљама. Њен роман *Последњи воз за Истанбул* био је на самом врху по читаности у Србији. Написала је и роман *Севдалинка* (1999), о рату у Босни и околностима које су до њега довеле, указујући на патње муслиманског живља. Ајфер Тунч (1964-) јесте веома популарна ауторка. За своју књигу *Maniniz Yoksa Anneler Size Gelecek-70'li Yıllarda Hayatımız* (*Ако нисте спречени, моји родитељи ће доћи код вас – наш живот 70-их*) добила је награду Балканика и прилику да буде преведена на шест балканских језика. Романи Елиф Шафак (1971-) изазивају бурне реакције и доживљавају бројна издања у Турској. У њима се преплићу различите епохе, појављују натприродна бића, а појединци трагају за својим идентитетом. Неколико њених романа проглашавано је за романе године, као што су *Siyah Sütlü* (*Црно млеко*), *Истанбулско копице* и *Љубав*, од којих су последња два преведена и на српски језик.

Чињеница да је у Турској након 2000. године дошло до значајног пораста броја писаца, а међу њима и оних на којима је тек да се докажу, значи и да је дошло до већег диверзитета њихових дела, и у погледу садржаја и жанра⁶.

До 2000. године, изгледи за романе хорора, научне-фантастике и фантазије у Турској били су мали. Последњих година, међутим, дошло је до повећаног интересовања за ове необичне жанрове. Искрено, заслуга за напредак у овим жанровима припада у потпуности овој младој генерацији писаца.⁷

Урбана средина, пре свега Истанбул, постаје важна тема новијих романа, али његово представљање сасвим је другачије од оног, политички обојеног, у републиканском периоду. Истанбул у романима младих писаца готово да је лик за себе, који се развија и интерагује са осталим ликовима романа. Било да су светски признате или их тек треба открити, турске списатељице 21. века стварају дела чији значај неће брзо избледети.

¹ Marinković, Mirjana. *Stara turska književnost*. Beograd: Filološki fakultet, 2012, стр. 59.

² песник, песникиња.

³ Познати османски државник, историчар и писац. Живео је од 1822. до 1895. године. Одиграо је значајну улогу у припреми грађанског закона, у коме је по први пут исламски закон био усклађен са западњачким стандардима.

⁴ Чланови реформистичке и националистичке партије с краја 19. века и почетка 20. века. За циљ су имали очување Османског царства као монархије и уједињење различитих нација Царства на основу припадништва држави, а не вери.

⁵ Једна од неколико доктрина које се јављају након младотурске револуције 1908. године. Била је реакционарна, чак апсурдна, јер је настојала да под заставом Турака Турске уједини све народе турског језичког подручја. У њеној основи била је мржња према нетурским народима.

⁶ Türker, Ömer A., „The Rising New Generation, у Young Authors from Turkey“, The Republic of Turkey Prime Ministry Promotion Fund and Frankfurt Book Fair 2008 Guest of Honour Turkey Organizing Committee (2008), стр. 2.

⁷ Ibid, 3.

Литература

Marinković, Mirjana. *Stara turska književnost*. Beograd: Filološki fakultet, 2012.

Aytaç, Gürsel. *Türk romanında feminist söylem*. у *Türk Edebiyatı Tarihi 4*, уредници: Т. S. Halman, О. Horata, Y. Çelik, N. Demir, M. Kapaklı, R. Korkmaz, M. Ö. Oğuz, 403-409, İstanbul: TC Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2006.

İslam, Külahlıoğlu Ayşenur. *Kadını Yazanlar, Kadın Yazanlar. y Yeni Türk Edebiyatı*, El Kitabı (1839 – 2000), уредник: R. Korkmaz. Ankara: 2005.

Lekesiz, Ömer. „Kadın öykücüler“. *Özgür Edebiyat* br. 12 (2008): 128-132.

Teodosijević, Mirjana. *Izbor iz savremene turske proze*. Beograd: Foto Futura, 1997.

Gülendam, Ramazan, „The Development of a Feminist Discourse and Feminist Writing in Turkey 1970 – 1990“, *Kadın / Woman* 2000 (2001), <http://www.highbeam.com/doc/1G1-95807489.html> (преузето 5.2.2013).

Reis, Huriye. „Medieval women, poetry and Mihri Hatun“, *Sosyal Bilimler Dergisi* 20 (2008), <http://yordam.manas.kg/ekitap/pdf/Manasdergi/sbd/sbd20/sbd-20-10.pdf> (преузето 9.2.2013).

Havlioğlu, Didem, „On the margins and between the lines: Ottoman women poets from the fifteenth to the twentieth centuries“, *Turkish Historical Review* 1 (2010), http://www.academia.edu/806853/On_the_margins_and_between_the_lines_Ottoman_women_poets_from_the_fifteenth_to_the_twentieth_centuries (преузето 2.2.2013).

Türkeş, Ömer A., „The Rising New Generation, y Young Authors from Turkey“, The Republic of Turkey Prime Ministry Promotion Fund and Frankfurt Book Fair 2008 Guest of Honour Turkey Organizing Committee (2008), <http://www.booksfromturkey.com/files/catalouge-17.pdf> (преузето 11.2.2013).

UDC
821.512.161-055.2:929
821.512.161.09(091)
Overview article

Ida Jović
Faculty of Philology
University of Belgrade

Women Writers in Turkish Literature

The aim of this paper is to provide a chronological overview of the most prominent women writers in Turkish literature starting from the 15th century till nowadays, with a particular review of characteristics of each period of the development which Turkish literature has gone through from the time of classical divan literature in the Ottoman Empire to the contemporary Turkish literature.

Keywords: Turkish literature, women writers in Turkey.

Дубравка Ђурић
Факултет за медије и комуникације
Универзитет Сингидунум

Политика физичке културе, модерни плес и три наратива о Маги Магазиновић¹

Извођачки и теоријски рад Маге Магазиновић интерпретирам из контекста културалних студија, односно идеолошке критике и феминистичких теорија. Полазим од глобалног контекста у којем се обликовао модерни плес, након чега конструишем три наратива у оквиру којих тумачим рад Маге Магазиновић. Први наратив говори о њеном раду као развијању транснационалне идеје апсолутног плеса. Други наратив говори о њеном раду из перспективе културалног феминизма у смислу конструисања женског кореографског и извођачког субјекта и женске замишљене заједнице извођачица и публике. Трећи наратив говори о физичкој култури и модерном плесу, као и о пратећој теорији коју је Мага Магазиновић артикулисала, те о дискурзивним техникама извођења националног југословенског идентитета као једног и мноштва истовремено. Њен рад посматрам у контексту савремених теорија светског система који културе дели на централне, полупериферне и периферне. Занима ме како се глобални културални модели реализују у локалном полупериферном систему српске и југословенске буржоаске културе.

Кључне речи: алтернативна модерност, апсолутни плес, физичка култура, глобално, културални феминизам, локално, нација, полупериферија

Мага Магазиновић, физичка култура и модерни плес између центра и периферије

У овом тексту посматраћу модерни плес с аспекта културалних студија, идеолошке критике и феминистичких теорија. То значи да ћу уметност плеса сагледавати као друштвену производњу, а не као скуп трансцендентних вредности.² Важна ми је референца Сузан Менинг (Susan Manning), која је засновала идеолошку анализу плеса, позивајући се на „социологију културе“ Рејмонда Вилијамса (Raymond Williams), по којој је плес могуће посматрати као *текст*, док *контекст* постаје

¹ Овај рад је настао у оквиру пројекта бр. 178029 Министарства за просвету, науку и технолошки развој Републике Србије, *Књижевство, теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915. године*.

² Susan Manning, *Ecstasy and the Demon – The Dances of Mary Wigman With a New Introduction* (Minneapolis, London: University of Minnesota Press, 2006), 10.

конститутивни елемент анализираниог текста. Треба напоменути да концепт *текста* упућује не само на написану реч, што је једно од његових значења, већ и на све праксе које означавају. Он може обухватити генерисање значења сликама, звуцима, предметима и активностима као што су плес, спорт, начини опхођења, итд. Сви ти знаковни системи означавају истим механизмима као и језик, па их назвамо *текстовима културе*. Знаци се повезују да би оформили текстове, зато појам *текста* укључује идеју о парадигматском избору елемената конститутивних за текст и њихову синтагматску комбинацију. *Текстуализација* различитих подручја културе и догађаја значи да о њима мислимо као о изборима знакова који су комбиновани у веће групе, те се на тај начин конструише значење. Текстови као форме приказивања су вишезначни, па их можемо читати на различите начине. Читајући један текст културе читаоци и читатељке производе значење, тако да је тренутак конзумирања текста уједно и тренутак производње значења. *Контекст* је друштвена ситуација у којој се користе знаци, која одређује који се типови садржаја, знака и кодова могу користити, коме се обраћамо и како. Појам *контекст* може претпоставити да је контекст унапред дат и да одређује значење једног чина, дела или знака. Али, контекст се заправо продукује, јер је оно што њему припада одређено интерпретативним стратегијама. Због тога контексти исто тако захтевају објашњење. Можемо рећи да је и сам контекст један текст који се састоји од знакова и који захтева интерпретацију, а онај или она који/која интерпретира увек је присутан/присутна у конструкцији коју производи.

Али, вратимо се плесу. Плес ћу посматрати као институцију, као *културалну производњу* која омогућава *производњу сопства*.³ Производња сопства подразумева постојање *технологије сопства*. Овај Фукоов (Foucault) израз означава практичне технике, поступке и праксе, које творе „оруђа“ помоћу којих се обликује биће. Помоћу тих пракси (од школске дисциплине, сексуалних пракси или обичаја везаних за начин исхране па до уметности) појединци се обликују као субјекти. Технике или технологије сопства организују искуство света и производњу субјективитета. Културална производња је подручје у којем се производе лични и колективни идентитети, идеологије и праксе које нам друштво у једном историјском тренутку ставља на располагање. *Модернизам* ћу одредити као скуп уметничких формација које се артикулишу *након феминизма*, што по Рејчел Блау ДуПлесис (Rachel Blau DuPlessis) значи „након постепеног уласка жена на универзитете и професије и њиховог

³ Rachel Blau DuPlessis, *Purple Passages – Pound, Eliot, Zukofsky, Olson, Creeley, and the Ends of Patriarchal Poetry* (Iowa City: University of Iowa Press, 2012), 5.

присуства на радним местима уопште, након сексологије раног модернизма, и након психоанализе, са њеном теоретизацијом о сексуалности и родним формацијама у породици и о модусима жудње“.⁴

Посматраћу рад Маге Магазиновић у овом контексту као радикалну уметничку праксу, одређујући је термином *алтернативна модерност*,⁵ јер се изводи у оквиру српске (југословенске, буржоаске)⁶ културе као једне од полупериферних европских култура.⁷ Појам *полупериферна култура* изведен је из савремених теорија светског система Имануела Валерстина (Immanuel Wallerstein), а у оквиру српске социологије развила га је Марина Благојевић.⁸ Као актерка у пољу полупериферне културе, Мага Магазиновић успоставља везе са плесном културом једне од централних европских земаља, са Немачком. Појмови централна, полупериферна и периферна култура указују на чињеницу да геополитичка позиционираност земље показује разлике у економском и културалном капиталу које оне стичу, као и утицају који врше, али бих напоменула и то да нема чистих и аутентичних култура: све су културе увек већ хибридне. С једне стране, постоје транснационални трендови који се увек локализују, а с друге стране, они су мешавина више разнородних елемената. Али, када се слави хибридность, мора се имати на уму да она, по Јану Недервену Петерсу (Jan Nedeerven Pieters), функционише и као део односа моћи између центра и периферије, хегемоније и мањинскости, и показује замућивање, дестабилизацију или субверзију тог хијерархијског односа. Можемо, сматра он, конструисати *континуум хибридности*, на чијем је једном крају асимилационистичка хибридность која нагиње центру, присваја канон и имитира хегемонију, док је на другом крају дестабилизирајућа хибридность која нарушава канон и субвертира центар. Хибридности се могу разликовати у складу са компонентама у меланжу, те се може рећи да с једне стране постоји асимилационистичка хибридность у

⁴ Rachel Blau DuPlessis, *Purple Passages – Pound, Eliot, Zukofsky, Olson, Creeley, and the Ends of Patriarcal Poetry* (Iowa City: University of Iowa Press, 2012), 15.

⁵ G.K. Bhabra, *Rethinking Modernity – Postcolonialism and the Sociological Imagination*, Hampshire 2007.

⁶ Ове две одреднице су битне пошто говоре о специфичном контексту извођења њеног рада, који је у контекстуалистичким приступима које заступам темељна чињеница.

⁷ Ову тезу сам развила у текстовима „Извођење новог теоријског оквира за читање поезије Данице Марковић у дискурсима српске историје књижевности“, *Књиженство* бр. 1. и „Diskursi feminizma i modernizma u radu Julke Chlapac Đorđević i Jele Spiridonović Savić” (у рукопису).

⁸ Videti: Immanuel Wallerstein, „The Modern World-System: Theoretical Reprise“, u George Ritzer and Zeynep Atalay eds., *Reading in Globalization- Key Concepts and Major Debates* (Chichester: Wiley-Blackwell, 2010), 205-209, и Marina Blagojević, *Knowledge Production at the Semiperiphery – A Gender Perspective* (Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, 2009).

којој центар доминира, а с друге је стране хибридноста која пасивно нарушава или активно дестабилизује канон и његове категорије.⁹ Али, утицаји никад нису једносмерни. Ако говоримо о плесној култури, истакла бих значај јапанске плесачице Сада Јако (Sada Yacco) која је наступала у Европи и утицала на прва соло извођења Рут Сент Денис (Ruth St. Denis),¹⁰ док је за Магу Магазиновић био значајан тренутак када је канадска плесачица модерног плеса Мод Алан (Maud Allan) гостовала у Београду 1907. године. Ова два примера, која далеко од тога да су усамљена, говоре о постојању космополитске културе, коју одликује мобилност њених агената. О Маги Магазиновић се може говорити као о космополитској ауторки, која проучава плес у Немачкој у школи Макса Рајнхарта (Max Reindhardt), у школи Исадоре Данкан (Isadora Duncan), коју води њена сестра (Elizabeth), код Минете Вегман (Minetta Wegmann) учи по методи Емила Жака Делкроза (Emile Jacques Dalcrose), а касније се у Цириху упознаје са радом школе Рудолфа Лабана (Rudolf Laban).¹¹

Период од почетка до средине 20. столећа у Србији називам алтернативном модерношћу, али не у смислу периферних култура, како се тај термин примењује на колонијална и постколонијална друштва, већ с обзиром на позиционирање српске културе као полупериферне *европске* културе. Као основне одлике глобалне модерности наводе се развијање тржишне економије, индустријског друштва, националне државе и бирократске рационалности, те се истиче важност урбанизације и еколошке релокације, писмености, друштвене мобилности, демократске партиципације, проиводње масовних медија, потрошње, образовања, индустријализације и изградње система фабрика.¹² Модерност у контексту српске културе одликује нестабилност и променљивост оквирних параметара. Српска култура се развија између две супротстављене тежње: жудње за модернизацијом и снажног отпора према њој, што се у историјској перспективи може видети као њена најбитнија и најистрајнија конститутивна напетост, а управо је она међу битним елементима који културу чине полупериферном.¹³ Државни се оквири српске културе, који чине њен контекст, мењају од мононационалне ка мултинационалној заједници, односно, држави, затим од

⁹ Дубравка Ђурић, „Методолошки космополитизам и студије књижевности“, у *Бележница* бр. 26 (2013): 184.

¹⁰ Dubravka Đurić, „Ritualne osnove plesa“, у *Mentalni prostor*, бр. 3 (1986): 46

¹¹ Податке о ауторки видети на: knjizenstvo.etf.bg.ac.rs/authors/marija-maga-magazinovic.

¹² G.K. Bhambra, *Rethinking Modernity – Postcolonialism and the Sociological Imagination*, Hampshire 2007, 60.

¹³ Marina Blagojević, *Knowledge Production at the Semiperiphery – A Gender Perspective* (Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, 2009).

мултинационалне ка мононационалној током Другог светског рата и поново ка мултинационалној након Другог светског рата. Исто тако се динамички мењају политички и економски системи, од капиталистичког до социјалистичког.

Модерни плес

Модерни плес¹⁴ је настао паралелно у Сједињеним Америчким Државама¹⁵ и Немачкој непосредно пре Првог светског рата. Одбацио је принципе наративног и спектакуларног балета 19. столећа. Од почетка до средине 20. столећа ширио се Европом као транснационални феномен, заједно са капиталистичком модернизацијом и урбанизацијом. Будући да је плес у систему уметности дуго заузимао маргиналну позицију, и да су у почетку пољем модерног плеса доминирале жене, Адриен Сина (Adrien Sina) је истакао како се допринос жена авангардним покретима увек умањивао, свдећи их на следбенице и помоћнице. Али, док су мушкарци деловали у оквиру традиционалнијих медија сликарства, скулптуре и књижевности, жене су деловале у оквирима перформанса, те Сина истиче њихов темељни допринос у заснивању перформанса као нове дисциплине у пољу уметности.¹⁶

Да би објаснио хијерархију успостављену међу уметностима, Ремси Берт (Ramsay Burt) објашњава да су традиције и конвенције западног театарског плеса доминантног тока оформљене и ојачане нормативном хетеросексуалношћу, мушким погледом и маргинализацијом и сузбијањем алтернативних сексуалности. Водеће конвенције су одређивале мушки поглед као доминантни, те гледатељство зато није било заинтересовано за спектакл мушког тела које плеше. Мушкост се такође посматрала као непроблематична и неупитна норма.¹⁷ Плес је повезиван са мушком хомосексуалношћу, а грађанска конструкција мушкости забрањивала је објективизацију мушког тела, јер би она код гледалаца могла побудити хомосексуалну жудњу, али и зато што мушко тело не сме бити постављено као објект женског погледа и женске жудње. Берт напомиње да су у 19. столећу извођачке уметности и плес унутар

¹⁴ Користим термин плес да бих направила разлику између *dance* и *play*.

¹⁵ Почетком 20. столећа САД су биле полупериферне, те су Лои Фулер и Исадора Данкан признање стекле најпре у Европи.

¹⁶ Adrien Sina, "Feminine Futures: Performance, Dance, War, Politics and Eroticism", u Adrien Sina ed., *Feminine Futures: Performance, Dance, War, Politics and Eroticism* (les presses du reel, 2001), 9.

¹⁷ Burt Ramsay, *The Male Dancer: Bodies, Spectacle, Sexualities* (London, New York: Routledge, 1995), 8.

њих, имале низак статус као невербалне уметничке праксе. Један од разлога зашто театарски плес није привукао велику пажњу теоретичарки као друге уметничке форме јесте давање приоритета вербалним формама у логоцентричним западним друштвима што је водило маргинализацији тела. Ен Дејли (Ann Daly) је писала да је сам покрет у западњачком систему уметности традиционално био препуштен подручју женскости, постављен у супротност према мушком мајсторском овладавању језиком.¹⁸ Берт објашњава да је тело ородњено, а у плесу који жели бити највиша форма уметности, плесачице на неки начин морају трансцендирати тело у потрази за чистом спиритуалношћу. Поставља се питање како су род, класа, етницитет, сексуалност и разни други аспекти идентитета репрезентовани у културалним формама. Репрезентације у плесу су сачињене од дискурзивних и афективних симбола који су идеолошки произведени и историјски ситуирани, зато се говори о политици плеса. Оне се у плесу ослањају на веровања о телу, а ородњено тело је отуда подручје у којем се дефинишу и такмиче отеловљења друштвено произведених норми.¹⁹ Пошто плес посредује друштвену конструкцију ородњеног тела, репрезентације рода у плесу су место сукоба између индивидуе и друштва.²⁰ Примењујући постструктуралистичке теорије на анализу плеса, Сузан Ли Фостер (Susan Leigh Foster) је писала да, „денатурализујући’ наше идеје о јаству и наше претпоставке о телу“, анализа плеса мора показати „како су тело и субјект оформљени – како настају – учествовањем у датом дискурсу, у овом случају на часовима плеса, вежбањима, и извођењима одређених кореографа“.²¹ Сели Бејнс (Sally Banes) објашњава да нови модерни плес није само одражавао промењене вредности у модерним капиталистичким друштвима, он је конструисао нове односе. Био је и одговор на друштвене промене и агенс променљивих улога и идентитета жена у западним друштвима Првог света.²² Или, како то Берт изражава: „Родне репрезентације у културалним формама, укључујући и театарски плес, не одражавају само променљиве друштвене дефиниције женскости и мушкости већ су активно укључене у процесе кроз које се род контруише“.²³

¹⁸ У Burt Ramsay, *The Male Dancer: Bodies, Spectacle, Sexualities* (London, New York: Routledge, 1995), 44.

¹⁹ Ibid, 32.

²⁰ Ibid, 44.

²¹ Ibid, 45.

²² Sally Banes, *Dancing Women: Female Bodies on Stage* (London, New York: Routledge, 1998), 66.

²³ Burt Ramsay, *The Male Dancer: Bodies, Spectacle, Sexualities* (London, New York: Routledge, 1995), 12.

Питања методологије

Писати о плесу поставља мноштво проблема. Театарски плес, развијен на Западу, историјски је често био усмено преношен, у традицији личног обраћања, у којој је кореографија прелазила од једног на друго тело током вежбања у студију. Полазећи од дефиниције плеса Агнес де Мил (Agnes de Mille), да је плес „писање по ваздуху“,²⁴ Сели Бејнс је објаснила да су „текстови“ плеса више налик на хомерске епове него на Чеховљеве драме. Можемо фукоовски рећи да су они ефекат ауторске функције, јер се ослањају на људску меморију, која може бити погрешна, а сваки интерпретатор/интерпретаторка додаје нешто кореографији у процесу даљег преношења. Зато су, по Сели Бејнс, „плесни 'текстови' прилагодљивији, подложнији промени него што је то случај у другим извођачким уметностима на Западу, као што су позоришни комади и музичке композиције, који уобичајено имају фиксне текстове“.²⁵ Поставља се питање шта историчарка плеса посматра као објект својих интерпретација. Одговор је да, попут археолошкиње,²⁶ историчарке плеса раде са крхотинама, забележеним остацима, сећањима, писменим описима, обновљеним извођењима, реконструкцијама и спекулацијама као и са филмским и видео записима појединачних извођења.²⁷ Реагујући на коментар да у проучавању плеса не постоји чврсто дефинисани текст, Сузан Менинг је одговорила да нас постструктуралистичка теорија учи да су сви текстови нестабилни и променљиви, а то посебно важи за плес као текст. Научнице које се баве плесом, као објект свог бављења немају завршени самодовољни текст. Оне могу само пратити алузивни и неизвесни текст извођења. Извођачки догађај је ограничен временом и простором, а извођење се може читати само кроз трагове: на страници папира, у сећању, на филму, у архиву. Менинг објашњава: „Сваки од ових трагова обележава, чак изобличава, извођачки догађај, те научница прати оно што остаје алузивно као да се креће кроз бескрајан низ изобличених одраза. Али, ово праћење ствара сопствено осветљење, и то је оно што научница бележи, у ефекту састављајући дневник процеса истраживања“.²⁸ У истраживању је могуће поставити

²⁴ Sally Banes, *Dancing Women: Female Bodies on Stage* (London, New York: Routledge, 1998), 7.

²⁵ Ibid, 8.

²⁶ У овом тексту именице женског рода имају две функције, да обележе субјекте женског пола, али их истовремено често употребљавам и као универзалан род, када се односе и на жене и на мушкарце.

²⁷ Sally Banes, *Dancing Women: Female Bodies on Stage* (London, New York: Routledge, 1998), 8.

²⁸ Susan Manning, *Ecstasy and the Demon – The Dances of Mary Wigman With a New Introduction* (Minneapolis, London: University of Minnesota Press, 2006), 12.

кохерентни, оригинални текст, на пример, то може бити премијера, и што је могуће помније га истражити. Ако је у питању старији текст, реконструкција се ради на основу визуелних трагова, кореографске нотације у музичкој партитури. Или, реконструкција нужно обухвата осветљавање чињеница и процес те интерпретације, заснован на филмском снимку, као и на фотографијама, описима извођења, реакције публике и списима самих кореографкиња. Менинг наглашава да свака реконструкција остаје конструкција интерпретаторке.²⁹ То значи да је у случају Маге Магазиновић могуће проучавање фотографија њених кореографија, њених интерпретација теорије, праксе и историје савременог плеса, текста аутобиографије и њихово поређење са савременим теоријама и праксама плеса са којима је била повезана. Реконструкција самих извођачких стратегија није могућа непосредно, већ индиректно, посредством реконструкције глобалног контекста плесне уметности времена у којем је деловала.

С обзиром на претходне напомене, у средишту анализе биће књиге и фотографије кореографија Маге Магазиновић објављене у њима, те ћу у наставку конструисати три наратива о њеном раду. Користим појам наратива, јер нам наративи нуде оквире који омогућавају разумевање и указују на правила помоћу којих се конструише друштвени поредак.³⁰ То значи да нас наративи у различитим сферама културалне производње уче шта је у једном друштву прихватљиво а шта није, за нас конструишу идеалне моделе мушкости и женкости, итд. Први наратив се тиче тврдње да је Мага Магазиновић као практичарка модерног плеса учествовала у процесима развоја уметности ка модерним, авангардним и експерименталним формама, који уметност плеса постављају као аутономну уметничку дисциплину која се бави сопственим језиком и није у служби других циљева. Други наратив се усредсређује на плес као израз онога што се може именовати модерним плесом као феминистичком уметношћу³¹ или културалним феминизмом,³² те ћу расправљати о транснационалним аспектима конструкције нове женкости и како је она изражена у раду Маге Магазиновић. Трећи наратив, можда најзначајнији за моју расправу, говори о плесу који је у функцији конструкције нације као „замишљене заједнице“, те ћу објаснити њена извођења као конструкцију националног идентитета, а затим ћу расправљати о

²⁹ Susan Manning, *Ecstasy and the Demon – The Dances of Mary Wigman With a New Introduction*, (Minneapolis, London: University of Minnesota Press, 2006), 13.

³⁰ Dubravka Đurić, *Diskursi popularne kulture* (Beograd: FMK, 2011), 5.

³¹ Susan Manning, *Ecstasy and the Demon – The Dances of Mary Wigman With a New Introduction* (Minneapolis, London: University of Minnesota Press, 2006), 1.

³² *Ibid*, 34.

функцији плеса као симболичког приказивања односа индивидуе и групе.³³

Три наратива о модерном плесу и Мага Магазиновић

Први наратив: о модерном плесу као апсолутној/апстрактној уметности

Теорије модерног плеса које Сузан Менинг назива „мајсторским наративом о апсолутном плесу“,³⁴ ослањају се на теорије визуелних уметности Роџера Фраја (Roger Fray), Клемента Гринберга (Clement Greenberg) и Мајкла Фрида (Michael Fried). По том наративу, да би постао модеран, плес се постепено удаљио од традиционалних плесних форми и конвенција као што су традиционална сценографија, костим, наратив и играње улога одређених ликова, те од театралности, као што се морао ослободити зависности од музике. О плесу се више не може говорити као о приказивачкој, миметичкој уметности.³⁵ У немачком контексту Рудолф Лабан и Мари Вигман (Mary Wigman) кореографисали су плесове који се изводе у тишини, а достигали су идеал апсолутног плеса трансформишући достигнућа немачких реформатора гимнастике соло плесова који су били популарни на прелазу из 19. у 20. столеће. Они су померили пажњу са темпоралне димензије плеса на просторне и динамичке димензије покрета. Обнављајући однос покрета и екстазе/ритуала, пажњу су преусмерили са персоналности извођачице на надперсоналне енергије плеса.³⁶

Рад Маге Магазиновић може се схватити као реализација плеса као аутономне уметности. По наративу који је преузет из историје уметности, уметности су се развијале од миметичких ка апстрактним. Уметност је у почетку била у функцији да забавља и подучава, али се њен историјски развој одвија ка аутономним (самодовољним), апстрактним формама. Аутономија уметности је значила да се уметност бави сопственим језиком, она га пропитује у његовој чистоти и аутономији. Аутономија подразумева да уметност не служи другим сврхама, осим себи самој, као и то да се она не ослања на друге уметности, већ изграђује и потенцира сопствени језик. Делећи уметничку игру/плес на апсолутни и програмски, о апсолутном је писала:

³³ Ова подела је преузета из књиге Susan Manning, *Ecstasy and the Demon – The Dances of Mary Wigman With a New Introduction*.

³⁴ Susan Manning, *Ecstasy and the Demon – The Dances of Mary Wigman With a New Introduction* (Minneapolis, London: University of Minnesota Press, 2006), 18.

³⁵ *Ibid*, 15.

³⁶ *Ibid*, 20.

„апсолутна игра – као уметнички израз животне радости, без икаквих је мисаоних премиса и *садржаја*, који би се појмовно дао схватити и језиковно изразити. *Апсолутна игра* је дакле чисто уобличавање телесних покрета у извесну, органски везану, целину. Та целина као свака уметничка форма мора бити нешто одређено, имати свој почетак, *развитак*, *рашћење* и *завршетак*. Свака апсолутна игра је *ритмичко-пластичког смисла*. Покрети при њој, који морају бити и ритмички и пластички, не изражавају ништа друго до себе сама. Она одговара правцу експресионизма у осталим уметностима. Покрет и ако *изразит*, *пластичан*, *личан*, не узражава никакву психичку садржину, већ једино себе самог“.³⁷ (курзив у оригиналу, нап. Д.Ћ.)

Мери Вигман, Рудолф Лабан и њихове следбенице/следбеници су покушавали концептуализовати плес као аутономан језик, али су истовремено тежили да плесачко искуство покрета реинтегришу у свакодневни живот. И мада је Вигман више повезивана са аутономним језиком, односно апсолутним плесом, а Лабан са авангардом или популистичким пројектом реинтеграције плеса у свакодневни живот, обоје су радили дуж континуума између ова два пројекта а, по Менинг, овај пројект је дефинисао *Ausdrucktanz* (изражајни плес).³⁸ И мада су немачке модерне плесачице и плесачи јасно разликовали плес као уметност од плеса као вежбе, ипак су истовремено замислили плес као нову форму физичке културе. Двадесетих година 20. столећа *Ausdrucktanz* се развијао захваљујући студентима аматерима посвећеним *Tanz-Gymnastik* (плесној гимнастици), која је у Немачкој тада била популарна. Ова популарност значила је да су и модерни и авангардни пројекти *Ausdrucktanza* повезани са интересом масовне културе за физичку културу и спорт. Метод импровизације *Ausdrucktanza* замућивао је границу између професионалног и аматерског плеса, јер су концертни плесачи развијали исти метод као и они аматерски одани плесној гимнастици.³⁹ Будући да је школа Маге Магазиновић заступала Лабанову теорију и праксу, ова спрега је и за њу конститутивна и јасна у самој структури књиге *Телесна култура као васпитање и уметност*. У првом делу детаљно се говори о телесној култури као васпитању, што обухвата гимнастику, теловежбу и спорт, док се други део бави телесном културом као уметношћу, што обухвата гимнастику, ритмику и пластику, игру или плес, кореологију, кореутику и еукинетуку, итд.

Други наратив: модерни плес као културални феминизам

³⁷ Мага Магазиновић, *Телесна култура као васпитање и уметност*, прва књига (Београд: Графичко уметнички завод „Планета“, 1932), 34-35

³⁸ Susan Manning, *Ecstasy and the Demon – The Dances of Mary Wigman With a New Introduction* (Minneapolis, London: University of Minnesota Press, 2006), 7.

³⁹ *Ibid*, 8.

Супротстављајући балетску традицију и модерни плес, Сузан Менинг и Мелиса Бенсон (Melissa Benson) су писале да је у балету 19. столећа плесачица ретко плесала сама на празној сцени, већ је била постављена као средиште спектакла. Балерине су углавном биле жене које су отеловљивале викторијанску концепцију бестелесне (етеричне) женскости.⁴⁰ Европским балетом доминирало је присуство балерине на сцени, али су њом управљали балетски мајстори и кореографи. Насупрот томе, претходнице америчког модерног плеса и већина каснијих иноваторки биле су жене које не само да су изводиле већ су и креирале сопствене плесне метафоре. Важно је рећи и то да су, у супротности са ранијим америчким балеринама које су долазиле из радничке класе, ове жене потицале из средње класе.⁴¹ Да би плес постао професија у којој „поштене“ жене из средње класе могу да се ангажују, традиционални ставови према телу, нарочито женском, морали су се драматично променити. Истовремено, плес је морао добити другачије циљеве да би се омогућило да он трансцендира своју традиционално проблематичну моралну репрезентацију. Томе су допринеле феминистичке реформаторке које су се бавиле здрављем и хигијеном, као и утицај Делсартровог (Delsarte) система израза који је постао помодан у Америци током позног 19. столећа. Делсартов утицај је кроз рад његових америчких ученица делимично обезбедио и спиритуалне циљеве преко којих је плес требало да постане прихватљив за жене из средње класе.⁴² Истовремено је у Европи у последњој деценији 19. столећа брига о физичкој култури ушла у моду. То је допринело обновљеном интересовању за делсартизам, као и популарности Делкрузовог система еуритмије. Оба ова система су се инфилтрирала у немачки модерни плес кроз рад Рудолфа Лабана и Мери Вигман. Принципи Делсарта су у немачки модерни плес ушли захваљујући утицају Данканове и Ст. Денис.

Појава модерног плеса била је, јасно је, повезана са стварањем нове физичке културе. За иновације у области плеса заслужне су и Исадора Данкан и Лои Фулер. По Џулијани Л. Фолкс (Juliana L. Foulkes), њихов стил се разликовао како од класичног балета, тако и од водвиљског плеса. Оне су ослободиле покрет од ограничења балетске технике и китњастог водвиљског стила и користиле су га као средство за истраживање филозофских, теолошких или уметничких идеја. По овој ауторки, Рут Сент Денис, Лои

⁴⁰ Susan Allene Manning and Melissa Benson, „Interrupted Continuities: Modern Dance in Germany – An Historical Photoessay“, у: *TDR* vol, 30, no. 2, 1986, 31-32.

⁴¹ Helen Thomas, *Dance, Modernity & Culture – Explorations in the Sociology of Dance* (London, New York: Routledge, 1995), 47.

⁴² *Ibid*, 48.

Фулер и Исадора Данкан су биле отелотворење *нове жене* која се појавила и о којој се често говорило почетком 20. столећа.⁴³

Плес се може посматрати као место идеолошког такмичења, као културални простор у којем категорије и судови који повезују наше исказе и праксе са доминантним структурама и моћима, пролазе кроз расправе и трансформације. Тако се балет 19. столећа може контрапунктирати плесу, јер је производња и рецепција балета прибављала основне примере који показују оно што су феминисткиње теоретизирале као мушки поглед. То значи да је балет 19. столећа репрезентовао жене како се виде из перспективе мушког војера, те су и гледатељке заузимале ту перспективу која поставља жене као објекте мушке жудње. Борећи се против конвенција балета, ране модернисткиње плесачице довеле су у питање мушки поглед и увеле могућност женског ауторства и женског гледатељства. Могућност женског ауторства и женског гледатељства ослањала се на универзализујуће и есенцијализирајуће женско искуство. На различите начине, Данкан, Вигман и друге извођачице плесале су Жену. Ову стратегију би, по Менинг, савремене интерпретаторке назвале културалним феминизмом, јер он претпоставља да све жене деле слична искуства и ставове као *жене*, без обзира на њихове различите расне, класне, сексуалне оријентације или националност.⁴⁴

Лои Фулер, Исадора Данкан и Рут Сент Денис су успостављале нову, активну улогу жена у свету плеса: биле су кореографкиње и извођачице. Не само да су изводиле репрезентације женскости у сликама које су стварале на позорници, већ су те слике и смишљале. Те слике су биле сложене, као и настајућа феминистичка политика на прелазу из 19. у 20. столеће, пројектујући радикалне верзије еманципације испреплетане са идејама биолошког детеминизма.⁴⁵ Тело Фулер је, по Сели Бејнс, функционисало као екран на који се могао пројектовати читав спектар неженствених, па и нељудских слика. Данкан је пројектовала слику универзалне женскости која је ослобођена, али и повезана са земљом као симболом плодности. Сент Денис је својим раним плесовима под утицајем хиндуизма и теозофије реализовала еротско у трансцедентном. Нови модерни плес не само да је *одражавао* вредности које су се мењале а окруживале су брак и сексуалност, он је *конструисао* нове друштвене односе,

⁴³ Džulija L. Folks, *Moderna tela: Ples i američki modernizam od Marte Grejam do Alvina Ejlija*, prevod Ivana Ašković (Beograd: Clio, 2008), 20.

⁴⁴ Susan Manning, *Ecstasy and the Demon – The Dances of Mary Wigman With a New Introduction* (Minneapolis, London: University of Minnesota Press, 2006), 28.

⁴⁵ Sally Banes, *Dancing Women: Female Bodies on Stage* (London, New York: Routledge, 1998), 67.

делимично зато што је произвео нову, доминантно женску публику. И слике које су жене створиле на позорници и женска публика која их је конзумирала, допринеле су културалном дијалогу који је дубоко проблематизовао брачне односе и извео женску сексуалност изван викторијанске сенке 19. столећа. Тако је модерни плес био и одговор на промене улога и идентитета жена на Западу, као и њихов агенс у културама Првог света.⁴⁶

За нас је посебно важна конструкција женске заједнице и женске публике у раду Мари Вигман. Рана соло извођења Мари Вигман довела су у питање еротизацију извођачице и воајеризам гледалаца. Њена женска плесна група драматизовала је утопију која је помирила ауторитет кореографкиње са аутономијом њених плесачица. Та утопија је дозволила гледатељки да замисли културални простор у којем њихове потребе за афилијацијом и самореализацијом нису сукобљене.⁴⁷ Оне су креирале „замишљену заједницу“ жена и оснажиле женско гледатељство. Вигман је током већег дела каријере плесом дестабилизovala демаркационе линије између мушкости и женкости. А плесови су истраживали динамичан однос између индивидуе и групе, што је могуће уочити и на фотографијама изведби у кореографији Маге Магазиновић. Мага Магазиновић је радила поглавито са извођачицама, што по овој интерпретацији омогућава стварање замишљене женске заједнице извођачица и гледатељки у полупериферној култури.

Трећи наратив: конструкција нације као „замишљене заједнице“ и друштвена улога физичке културе и модерног плеса

Да бих објаснила везу између физичке културе, модерног плеса и нације, која је код Маге Магазиновић непосредна и недвосмислена, поћи ћу од њених данашњих теоретизација. Резимирајући обимну литературу о овој проблематици, Крис Баркер (Chris Barker) је писао да етницитет, расу и нацију можемо схватити као *форму културалног идентитета*, као *дискурзивно-перформативну конструкцију*. Етницитет је културални концепт усредсређен на заједничке норме, вредности, веровања, културне симболе и праксе. Национална држава, национализам и национални идентитет као колективне форме организације и идентификације нису ‘природни’ феномени, већ су

⁴⁶ Sally Banes, *Dancing Women: Female Bodies on Stage* (London, New York: Routledge, 1998), 66.

⁴⁷ Susan Manning, *Ecstasy and the Demon – The Dances of Mary Wigman With a New Introduction* (Minneapolis, London: University of Minnesota Press, 2006), 3.

условљене историјско-културалне формације. Национална држава је *политички* концепт који указује на административни апарат за који се претпоставља да има суверенитет над специфичним *простором* или територијом унутар светског система националних држава. Национални идентитет је форма *имагинативне идентификације* са симболима и дискурсима националне државе; зато Бенедикт Андерсон (Benedict Anderson) говори о нацији као замишљеној заједници. Нације нису једноставно политичке формације већ су *системи културалне репрезентације* кроз које се национални идентитет стално репродукује као *дискурзивно деловање*. Национална држава као политички апарат и симболичка форма има временску димензију по томе што политичке структуре трају и мењају се, док *симболичке* и дискурзивне димензије националног идентитета причају приче и стварају уверење да је постојање порекла, континуитета и традиције неупитно. Насупрот сталном представљању култура као статичних трансисторијских идентитета, у културалним студијама се заступа становиште да су културе конституисане променљивим праксама и значењима које делују на различитим друштвеним нивоима.⁴⁸ У наставку ћу на примеру рада Маге Магазиновић показати како је конструкција националног идентитета сложено и противречно дискурзивно извођење у одређеном глобалном и локалном геополитичком простору и историјском тренутку.

Државни оквир или контекст у којем се у зрелој фази одвијао рад Маге Магазиновић и када се појављују два тома књиге *Телесна култура као васпитање и уметност* јесте Краљевина Југославија, у којој постоји сложена борба око дефинисања југословенског националног идентитета. На почетку прве књиге налази се посвета *Здрављу и лепоти Југословенске омладине*. У „Уводу“ Мага Магазиновић полази од критике „цивилизованог човека“ ког одликује лична неуравнотеженост. Тако је изражен став против модерног друштва, који је био међу доминантним дискурсима западне културе у првој половини 20. столећа.⁴⁹ Он се артикулише с обзиром на његову артикулацију у немачкој плесној култури (као пример може послужити уметничка колонија на планини Monte Verita близу Асконе на самом почетку 20. столећа),⁵⁰ а изречен је следећим речима:

⁴⁸ Chris Barker, *Cultural Studies – Theory and Practice* (London, New Delhi: Sage Publications, Thousand Oaks, 2000), 193-209.

⁴⁹ Навешћу само неколико примера, видети есеје Т.С. Елиота (T.S. Eliot) и Езре Паунда (Ezra Pound) или Јеле Спиридоновић Савић.

⁵⁰ Dubravka Đurić, „Maga Magazinović: Kontekst i značenja rada“, у *ProFemina* br. 5/6 (1996): 145 и Susan Manning, *Ecstasy and the Demon – The Dances of Mary Wigman With a New Introduction* (Minneapolis, London: University of Minnesota Press, 2006), 54.

Та претерана изнуреност, прерана сенилност и укоченост, данас су неминовно последице цивилизаторског истргнућа човека као биолошко-социјално-психичког бића од општег космичког *ритма* – неминовног и сталног наизменичног следовања *контракције* и *релаксације*, грчења и пружања, затезања и лабављења, т.ј. *рада* и *одмора* – коме су подложна сва космичка збивања и живовања.⁵¹ (курзив у оригиналу, прим. Д.Ђ.)

Космички ритам супротан је механистичком принципу цивилизације данашњег доба, а физичка култура је средство враћања човека космичком ритму. У духу европоцентризма, заговара се став да је најстарији, али уједно и најмодернији систем телесне културе *јелинска гимнастика*, настала из основног грчког педагошког принципа: *хармоничног развитка тела и духа*. Постоје различити системи вежби, они су, као и њихове функције, „природно“ повезани са духом одређеног народа. Следи детаљно глобално мапирање система вежби и спортова различитог националног порекла. Најславније системе телесне културе у смислу теловежбе (Turnen) основали су Немци (Јан/Fridrich Ludwing John) и Чеси (Тирш/Miroslav Tyrš), а усавршили Швеђани (Линг/Pehr Henrick Ling). Теловежба је дело северног човека, а северњаци су, објашњава се, трезвени, практични и хладни. За њих тело није *храм душе*, већ има своју телеолошку функцију: *тело је службеник војничко-патриотских принципа и ратничких намера*, зато је теловежба повезана са *националним питањем*, јер „патриотизам у свим видовима, што иду у фашизам и шовинизам, подлога је овога правца физичког васпитања омладине широких маса у многих народа данас.“⁵² У свим системима и теловежбачким удружењима наилазимо на дух атлетизма и милитаризма. Циљ теловежбачких система је „*дисциплиновање маса, никако одуховљеност* покрета и васпитна хармоничност телесног и душевног као *лични израз у покрету*“⁵³ (курзив у оригиналу, прим. Д.Ђ.). Мапирајући спортове настале из пракси одређених народа, говори о томе да су „наши“ спортови били бацање камена с рамена, бацање копља, прескакање коња, рвање и мачевање, о чему сазнајемо из народних песама. Због утицаја Америке и Енглеске, и њиховог пословног духа, спорт је изгубио своје васпитно-социјалне вредности у смислу васпитне дисциплине најширих народних маса, поставши занат извесних појединаца и група. У поглављу „Ми и телесна култура“, говори о томе да је након Првог светског рата највећи утицај био француски, који је у

⁵¹ Мага Магазиновић, *Телесна култура као васпитање и уметност*, прва књига (Београд: Графичко уметнички завод „Планета“, 1932), 5.

⁵² Ibid, 12.

⁵³ Ibid, 14.

погледу физичке културе замењен немачким и то у виду теловежбе. Он је дошао захваљујући аустроугарским провинцијама, пре свега у виду чешког соколства, које је имало и политичку функцију супротстављања германском утицају и у изградњи пансловенства. Мага Магазиновић пише да су Чеси „/н/а систем немачке теловежбе аплицирали ... идеологију пансловенства – ослобођења и уједињења свих Словена, евентуално и политички“⁵⁴ (курзив у оригиналу, прим, Д.Ђ.)“, али нама тај систем расно не одговара из три разлога. Најпре:

Ми смо јужњаци међу Словенима. То нам је и у имену нашем. – Наш темперамент је доиста *претежно* јужњачки плах, брз, хитар и чулан. Осећање телесности, *јединства психе и физиса* и његово очитовање у покрету, чак и уз реч као израз себе, у нас је сродно Шпанцу, Талијану, јужном Французу, Румуну и Грку. У извесном смислу у погледу чулности пре и Оријенталцу Хиндусу, Јапанцу и Турчину. Нипочем и нипошто северњачким народима (курзив у оригиналу, прим, Д.Ђ.).⁵⁵

Особине различитих народа се пореде, те се оне, као у сваком систему дефинишу релационо у односу на друге. У оквирима телесне културе ауторка покушава да одреди место Југословена, најпре контрапунктирајући их са северњачким народима, а затим пројектује као темељну чињеницу утицај грчке културе:

Целокупна наша уметничка култура нашег цветања у прошлости под непосредним је духовним утицајем грчког духа – Византије и, преко ње, Оријанта, с једне и Млетака с друге стране. То је чињеница јасна и у нашој архитектури, сликарству, књижевности, па и у музици као народних песми. У свим *играма* нашега народа, у основном виду народне игре *колу*, огледа се *чисто грчко* порекло. И дан данас игра грчки сељак *на исти начин* на који и *наш, бугарски и румунски*. Цео Балкан игра на старогрчки начин. Паровних игара, главнога вида многих других, па и осталих Словенских народа: Руса, Пољака, Чеха, осим у најмањем делу нашега народа код Словенаца у нас или *нема* или су само симболични украс, придодатак кола“.⁵⁶ (курзив у оригиналу, прим. Д.Ђ.)

Балканским, као полупериферним културама, она даје на значају, даје им легитимитет, повезујући их са грчком културом („колевком европске цивилизације“), која им је у исходишту. Посебно истиче да су најлепша *јужносрбијанска* кола сродна са античким плесовима. Занимљива је конструкција југословенске нације као једне, која је

⁵⁴ Мага Магазиновић, *Телесна култура као васпитање и уметност*, прва књига (Београд: Графичко уметнички завод „Планета“, 1932), 14.

⁵⁵ *Ibid*, 21-22.

⁵⁶ *Ibid*, 22.

састављена из више националних идентитета истовремено. Сложени југословенски идентитет се у њеном тексту показује кроз сличности – идеолошко јединство, које је основ капиталистичке мултинационалне југословенске монархије, али и кроз разлике. У разликама се види да је постојала стална борба око успостављања, као и борба против хегемоније једне културе. Као пример навешћу како се објашњава разлика између соколства како их практикују Срби Војвођани и Хрвати и Словенци. Наиме, мада су прихватили име и идеологију соколства, Војвођани, за разлику од Хрвата и Словенаца „наглашавају *јелинистичке принципе гимнастисања*: хармонично васпитање тела и духа с једне стране, као и *наше народне игре* на којима су хтели изграђивати своје Соколство“⁵⁷ (курзив у оригиналу, прим. Д.Ђ.). Али, српска као бројчано мања организација, морала се прилагодити словеначко-хрватској већини у некритичком прихватању чешког тиршовства, и тако се огрешила о „*битно начело народног самоопредељења при изградњи сваке гране своје културе па и телесне*“⁵⁸ (курзив у оригиналу, прим. Д.Ђ.). Истовремено је стално јасно наглашен принцип грађења савремене националне културе мешањем транснационалног и националног, мешањем мобилних, путујућих глобалних културалних модела и њиховом локализацијом у другим националним контекстима.

У трећој инстанци, пледирајући за изградњу југословенске телесне културе, инсистира се на томе да Југословени нису примитивни, већ да се по целокупној духовној култури налазе међу најзначајнијим словенским народима. У прилог томе наводи се значај руског романа, пољске лирике и Шопена (Chopin) и *српске* народне песме.⁵⁹ Овде је српски идентитет издвојен као онај који својим културалним радом у прошлости даје културални легитимитет Југословенима у тада савременом светском систему националних култура.

Потребно је подсетити се да је „проналазак“ народне културе, како објашњава Џон Стори (John Story), био интегралан део појављујућег европског национализма. Од изразито утицајног рада Јохана Готфрида Хердера (Johann Gottfried Herder) током седамдесетих година 18. века, па до расправа са почетка 20. столећа, наилазимо на исту идеју да је народна култура само отеловљење *природе* и *карактера* једне нације (то је идеолошки конструкт којим Мага Магазиновић барата), те се зато мора сакупљати и чувати. У Хердеровом раду о народној култури, природно и национално се мешају.

⁵⁷ Ibid, 15.

⁵⁸ Ibid.

⁵⁹ Прецизније, она наводи речи немачког слависте Геземана (Gezeman) јер је он неоспорни ауторитет.

Вредност народне песме (у случају Маге Магазиновић народних игара) у њеној спонтаности и једноставности, у томе је што се чини као да израста из природе: она је ‘природа’ у којој култура нације може израсти. Хердер је тврдио да народна песма још увек има оно што је поезија некада имала – моралну или цивилизујућу функцију. Народна песма тако представља суштински изазов артифицијелним и неаутентичним модусима савременог живота. Као таква, она сугерише да је повратак на „темељнију“ или „изворнију“ културу могућ; да је могућ повратак култури пре Пада у корупцијске услове индустријализације и урбанизације. Попут Хердера, сакупљачи народних прича, од браће Јакоба и Вилхелма Грима (Jacob и Wilhelm Grimm) до свих осталих сакупљача у различитим националним културама, међу којима је био и Вук Караџић, веровали су да је народна култура прибавила приступ изворима аутентичног немачког, али и сваког другог, културног идентитета, као и да омогућава повратак том аутентичном идентитету.⁶⁰ Битна је напомена да је овај феномен повезан са транснационалним процесима модернизације које уводи капитализам. Захваљујући њима долази до глобалног уједначавања начина рада, становања, забаве, итд., те се ствара потреба за диференцијацијом, а њу омогућава производња ‘изворне’ народне културе.

У другом делу књиге под називом „Телесна култура као уметност“, Мага Магазиновић пише да су гимнастика, ритмика и пластика три израза тадашње уметничке телесне културе. *Гимнастику* дефинише као сваки систем телесних покрета и вежби који су засновани на принципу хармоничког развитка целокупног људског тела, покретом одуховљеног. Покрети морају бити централизовани (полазе из средишта људског тела) и ритмички (морају садржати затезање/контракцију и лабављење/релаксацију, као два битна момента космичког ритма). *Ритмика* је сваки систем гимнастичких покрета којим се уз музику или без ње изражава сопствена особеност, те тело постаје најфинији инструмент за изражавање наше сопствене психе. *Пластички* је сваки покрет и гиманстички и ритмички, ако је изразит, односно одуховљен и психички испуњен. Она објашњава:

Сваки покрет у који је извођач – субјект – унео својом концентрацијом штогод од своје личне особености. Та *одуховљеност* телесног покрета чини га, фигуративно речено, *рељефним, испупченим* – а то је оно што битно одликује творевине вајарства – скулптуре – пластике од творевина осталих уметности.⁶¹

⁶⁰ John Story, *Inventing Popular Culture: From Folklore to Globalization*, Blackwell Publishing, Oxford, 2006, 2-3.

⁶¹ Мага Магазиновић, *Телесна култура као васпитање и уметност*, прва књига (Београд: Графичко уметнички завод „Планета“, 1932), 30.

Поред тога што пластички покрет значи уношење себе,

своје особености у сваки покрет који по себи не означава никакав програм ни емоционални ни мисаони, већ *чисто* и *једино* изражава *тренутак психичко-физичког доживљавања себе лично*, каткада и *расно* (шпански, црначки, руски, српски) или *родовно* женски и мушки, недиференцирано – детињски, или чак и животињски и израз тога доживљавања себе у телесном покрету.⁶²

Пластика је опсежнији појам од савременог плеса, са којим се често поистовећује, а који се развија од Исадоре Данкан до Рудолфа Лабана и Мери Вигман. У наставку текста она објашњава историјску генезу плеса, говори о њему као о демократском изразу народних маса (народна игра), истиче и његов класни и родни карактер (салонски плес), те долази до плеса као уметничке игре, итд. Плес у свим својим видовима је приказан као једна од темељних технологија у конструисању појединачног и колективног људског идентитета, али се историјски стално мења у својим разнородним видовима.

Однос глобалног и локалног је јасан и у илустрацијама на крају ове књиге. С једне стране су демонстрирани глобални принципи савременог плеса. Наслови испод фотографија гласе: „Супротност ногу и руку у снажном покрету“, „Просторени акорди у покрету група“, „Вођење групе супротним покретима“, „Скок у мирном покрету“. Да би се показала локалност извођења глобалних модела, њима су придружене локалне теме: „Југословенско коло“, „Народни мотиви: Из пасторале *Јелисавка*“, „Народни мотиви: Завршни став из пластичке баладе *Смрт мајке Југовића*“. Овде се може говорити о глобалности у два смисла: реализација глобалних модела модерног плеса у локалном контексту и реализација локалног контекста по савременим, глобалним принципима извођења.

Литература

Banes, Sally. *Dancing Women: Female Bodies on Stage*. London, New York: Routledge, 1998.

Barker, Chris. *Cultural Studies – Theory and Practice*. London, New Delhi: Sage Publications, Thousand Oaks, 2000.

⁶² Ibid, 30-31.

Blagojević, Marina. *Knowledge Production at the Semiperiphery – A Gender Perspective*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, 2009.

Ramsay, Burt. *The Male Dancer: Bodies, Spectacle, Sexualities*. London, New York: Routledge, 1995.

DuPlessis, Rachel. *Purple Passages – Pound, Eliot, Zukofsky, Olson, Creeley, and the Ends of Patriarchal Poetry*. Iowa City: University of Iowa Press, 2011.

Ђурић, Дубравка. „Методолошки космополитизам и студије књижевности“. У *Бележница*, бр. 26 (2013): 181-185.

Ђурић, Дубравка. *Diskursi popularne kulture*. Beograd: FMK, 2011.

Ђурић, Дубравка. „Мага Magazinović: контекст и знасења рада“. У *ProFemina*, бр. 5/6 (1996): 184-188.

Ђурић, Дубравка. „Ritualne osnove plesa“. У *Mentalni prostor*, бр. 3 (1986): 43-52.

Folks, Džulija L. *Moderna tela: Ples i američki modernizam od Marte Grejam do Alvina Ejlija*. Prevod Ivana Ašković. Beograd: Clio, 2008.

Магазиновић, Мага. *Телесна култура као васпитање и уметност*, прва књига (Београд: Графичко уметнички завод „Планета“, 1932).

Manning, Susan. *Ecstasy and the Demon – The Dances of Mary Wigman With a New Introduction*. Minneapolis, London: University of Minnesota Press, 2006.

Manning, Susan Allene, and Melissa Benson. „Interrupted Continuities: Modern Dance in Germany – An Historical Photoessay“. У *TDR* vol, 30, no. 2 (1986): 30-45.

Sina, Adrian. „Feminine Futures: Valentine de Saint-Point, Performance, dance, War, Politics and Eroticism“. У Adrian Sina, ur., *Feminine Futures: Valentine de Saint-Point, Performance, dance, War, Politics and Eroticism* (Les presses du réel, November 2011), 8.

Story, John. *Inventing Popular Culture: From Folklore to Globalization*. Oxford: Blackwell Publishing, 2006.

Thomas, Helen. *Dance, Modernity & Culture – Explorations in the Sociology of Dance*. London, New York: Routledge, 1995.

Wallerstein, Immanuel. „The Modern World-System: Theoretical Reprise“. У George Ritzer and Zeynep Atalay, eds., *Reading in Globalization- Key Concepts and Major Debates* (Chichester: Wiley-Blackwell, 2010): 205-209.

Dubravka Đurić
Faculty for Media and Communication
Singidunum University, Belgrade

Body Culture Politics, Modern Dance and Three Narratives about Maga Magazinović

The paper interprets performance and theoretical works of Maga Magazinović from the perspective of cultural studies, i.e., ideological criticism and feminist theories. It starts from the global context in which her modern dance was formed, and then it construes three narratives as interpretative frames. The first narrative deals with her work as an example of transnational idea of absolute dance. The second one deals with her work within the framework of cultural feminism and of construction of female choreographic and dance subject, as well as the imagined community of female performers and audience. The third narrative deals with physical culture and modern dance, and with its theoretical explications as discursive techniques of performing national Yugoslav identity as singular as well as plural at the same time. This interpretation is based on contemporary world-system theories, in which the cultures are divided into core, semi-peripheral, and peripheral. As a result, the paper is focused on the way global cultural models are realized in local semi-peripheral system of Serbian and Yugoslav bourgeois culture.

Keywords: alternative modernity, absolute dance, physical culture, global, cultural feminism, local, nation, semi-periphery

Снежана Калинић
Филолошки факултет
Универзитет у Београду

Визуелне, тактилне и мултимодалне метафоре љубави у *Релационом раду*¹

Отеловљујући фигуре андрогина, Ероса и Нарциса, Марина Абрамовић и Улај су проверавали њихову и своју виталност у перформансима из серије насловљене *Релациони рад*, у којима су током седамдесетих година двадесетог века трагали за одговорима на питања колико дуго и колико интензивно разнолики спојеви, судари и трења мушког и женског тела могу истрајавати као својеврсне метафоре љубави. Стога овај есеј настоји да укаже на семантичку поливалентност њихових невербалних реторичких фигура насталих превођењем митског и филозофског дискурса о љубави на динамику извођачке презентације, те да размотри перцептивне модусе којима су се ови заљубљени уметници поигравали посредством визуелних, тактилних и мултимодалних метафора својих изведби. Начини на које су они искушавали сопствену одлучност да своју субјективност и самосвојност подреде интерсубјективности и заједништву како би превазишли мушко-женске антагонизме, у овој студији се тумаче са интердисциплинарног теоријског становишта које херменеутику *живе метафоре* Пола Рикера и теорију мултимодалне метафоре доводи у везу са семиотиком љубавних повести Јулије Кристеве и филозофијом тела Михаила Епштејна.

Кључне речи: андрогини, Марина Абрамовић и Улај, *жива метафора*, љубав, тело, уметност перформанса.

Релациони радови Марине Абрамовић и Улаја – рани заједнички перформанси овог уметничког пара обједињени под насловом *Релациони рад (Relation Work)* – истраживали су домете и ограничења љубавних и других међуљудских односа.²

¹ Овај рад је настао у оквиру научно-истраживачког пројекта бр. 178029 Министарства просвете, науку и технолошког развоја Републике Србије *Књижевство, теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915.*

² О потоњим заједничким перформансима Абрамовићеве и Улаја, извођеним током осамдесетих година двадесетог века и усредсређеним на антрополошке и културолошке проблеме, види у: Charles Green, „Doppelgangers and the Third Force: The Artistic Collaborations of Gilbert & George and Marina Abramovic/Ulay“, *Art Journal* 59/2 (Summer

Њихова изразита иконишка, хаптичка и акустичка заводљивост нудила је „приједлоге за нов начин опажања“ како мушких и женских тела тако и митских фигура и филозофских концепата, те су одисали „енормном симболичком и психолошком снагом“.³ Па ипак, о њиховој је реторици писано врло мало. Већина постојећих студија усредсређена је на самосталне радове Марине Абрамовић, а само неке од њих имају у виду реторичност њених самосталних и коауторских остварења.⁴ Према је могућно да је појаву студиозних реторичких интерпретација релационих радова уметничког и љубавног пара Улај/Абрамовић спречила управо поменута „енормност“ њиховог метафоричког набоја, која се тумачима могла учинити одвећ очигледном, ипак је врло необичан изостанак опсежнијих тумачења њихове невербалне метафорике, нарочито ако се има у виду да се после објављивања Бартовог утицајног рада о „реторици слике“ све више говори о визуелној реторици различитих видова уметности.⁵

2000), 36-45; Džejms Vestkot, *Kad Marina Abramović umre*, preveli Vesna Roganović i Draško Roganović (Beograd: Plavi jahač/Novi magazin/Narodna biblioteka Srbije 2013).

³ Hans-Ties Lehmann, *Postdramsko kazalište*, preveo K. Miladinov, Zagreb/Beograd: SCU/TkH 2004, 179. О „енормној симболичкој и психолошкој снази“ Марининих самосталних радова писао је Јеша Денегри (Ješa Denegri, *Sedamdeset: teme srpske umetnosti*, Novi Sad: Svetovi 1996, 102). Више о Епштејновом схватању хаптике и „додиривању као начину за (с)познајну и стваралачку делатност“ види у: Михаил Н. Епштејн, *Филозофија тела*, превела Р. Мечанин (Београд: Геопоетика 2009), 59.

⁴ Види: Mary Richards, *Marina Abramović* (London and New York: Routledge 2010); Erika Fischer Lichte, „Performance Art – Experiencing Liminality“, *Marina Abramović, 7 easy pieces*, (Milan: Charta 2007), 33-45; Marina Abramović, *Artist Body* (Milan: Charta 1998); RoseLee Goldberg, „Here and now“: *Marina Abramović: Objects Performance Video Sound*, ed. Chrissie Iles (Oxford: Museum of Modern Art, 1995). 11-18; Peggy Phelan, „Marina Abramović: Witnessing Shadows“, *Theatre Journal* 56/4, December 2004, 569-577.

⁵ Други разлог овој ћутњи појединих теоретичара уметности перформанса могло би да буде њихово радикално порицање било каквих представљачких, па и метафоричких аспеката ове врсте уметности. Треба, међутим, истаћи да други теоретичари и историчари уметности перформанса нису доводили у питање њене експресивне и представљачке аспекте, па су тела различитих извођача сагледавали као „најнепосреднији медијум експресије“ (RoseLee Goldberg, *Performance Art: From Futurism to Present*, New York: Harry N. Abrams Inc., 1988, 152-153) и скретали пажњу на различите реторичке потенцијале: „Умјетност перформанса се приближава казалишту у потрази за *елaborираним* визуалним и аудитивним структурама, (...) и дуготрајнијим изведбама.“ (Hans-Ties Lehmann, *Postdramsko kazalište*, 177, курзив – С. К.). Пеги Фелан (Peggy Phelan) је више од многих теоретичара имала у виду реторику извођачких уметности, али да је превасходно била усредсређена на политику (ре)маркирања у домену расних и полних разлика (Више о томе види у: Peggy Phelan, *The Unmarked: The Politics of Performance*, London and New York: Routledge 1993). Упоредну анализу артикулације извођачких тела у перформансима

Стога се овај есеј усредсређује на реторичност раних заједничких радова Абрамовићеве и Улаја, а теоријско полазиште за анализу њихових визуелних, тактилних и мултимодалних метафора, посредством којих су искушавали сопствену истрајност у артикулацији љубавних односа, не проналази у најчешће коришћеном корпусу студија из домена историје уметности перформанса, него у херменеутици метафоричког говора Пола Рикера (Paul Ricoeur). У релационим радовима Абрамовићеве и Улаја могуће је, наиме, уочити невербалне појавне облике *живих метафора* чијим је вербалним појавним облицима Рикер посветио своју истоимену студију, зато што су омогућили да се апстрактни феномени виде, чују и/или додирну као конкретна тела, као и да поједине вербалне метафоре, за које се чинило да су „мртве“, у свом визуелном, тактилном или мултимодалном облику испоље своју виталност и допринесу продубљеном сагледавању снаге мушког и женског тела у љубавном односу. У средишту свих релационих радова Марине Абрамовић и Улаја били су односи и радње – управо оно што је Рикер сврстао међу главне појавне облике предикације, па су њихова уснама, власима косе, огледалом или луком и стрелом спајана тела, која и јесу и нису била фигуре андрогина, Нарциса или Ероса, материјализовала најважнију од три тензије које, према Рикеру, уобличавају метафоричку истину – тензију између *исти* и *други* у релацијској и егзистенцијалној функцији глагола *бити*.⁶ Један од посебно интригантних аспеката њихових перформанса управо је начин на који су кроз „трајање“ својих спојева и „тренутачност“ својих судара показали да је „Платонова слика љубавног спајања као двојединог бића, андрогина,“ одвећ „јака метафора да би била само метафора“.⁷ Због тога ће посебна пажња у овом есеју бити посвећена

различитих уметника XX века понудила је и Амелија Џонс: Amelia Jones, „Survey: Body, Splits“, *The Artist's Body*, Tracey Warr (org.), London: Phaidon Press, 2000. Разне појавне облике и теоријске приступе уметности перформанса размотриле су Александра Јовићевић и Ана Вујановић: Aleksandra Jovičević i Ana Vujanović, *Uvod u studije performansa*, Beograd: Fabrika knjiga 2006. Но, чини се да реторички аспекти уметности перформанса ипак нису анализирани у оној мери у којој су то извођачке праксе попут Маринине и Улајеве то захтевале.

⁶ Paul Ricoeur, *Živa metafora*, prevela N. Vajs (Zagreb: GZH 1981), 112, 83, 280, 288. Више о начинима на које метафоричко *бити као* функционише као „бити и не бити“ види у закључним студијама Рикерове *Живе метафоре*.

⁷ Hans-Ties Lehmann, *Postdramsko kazalište*, 178; Михаил Н. Епштејн, *Филозофија тела*, 143.

митолошким и филозофским конотацијама невербалних фигура Абрамовићеве и Улаја, које досад нису подробније анализирани, и поред тога што Добрила Де Негри није пропустила да примети да су се њихови радови најпре кретали „ка 'реализацији' архаичне фигуре андрогина“, да би потом прешли у “симболично-алегоричне сфере“ у каснијим „театралним радовима у стилу *tableaux vivants* „Anima Mundi: Tango“ и „Anima Mundi: Pieta“.⁸

Ради што обухватнијег тумачења невербалних *живих метафора* Абрамовићеве и Улаја, Рикерова херменеутика вербалних метафора биће допуњена одговарајућим увидима теорије о мултимодалним метафорама – особеним невербалним тропима у којима су сличности између разнородних појава и односа „представљене или наговештене посредством барем два различита знаковна система (...) или начина перцепције“.⁹ Као визуелне метафоре овде ће бити анализирани оне невербалне фигуре Марине Абрамовић и Улаја у којима је доминирала иконичка димензија, док ће као тактилне бити разматране оне у којима су доминирали осећаји притиска и бола, као и други осећаји везани за чуло додира које је, како подсећа Епштејн (Эпштейн), „телесније од свих чула а најмање усвојено у симболичким системима културе и уметности“.¹⁰ Посебна пажња биће посвећена узајамности визуелних, тактилних и аудитивних аспеката мултимодалних метафора Абрамовићеве и Улаја. У фокусу ове студије биће, дакле, сви појавни облици алузивног путеног говора о метафизици мушке и женске путености којима су ови уметници антиципирани тезу Јулије Кристеве (Julia Kristeva) да је љубав „неоспорно повлашћено искуство како

⁸ Dobrila De Negri, „Marina Abramović“. *ProFemina*, br. 8. (jesen 1996), 236-238.

⁹ Charles Forceville, „Metaphor in Pictures and Multimodal Representations“: *The Cambridge Handbook of Metaphor and Thought*, ed. by Raymond W. Gibbs, Jr. (New York: Cambridge University Press 2008) 463.

¹⁰ Михаил Н. Епштејн, *Филозофија тела*, 22. Будући да је чуло додира имало важну улогу у свим, а не само у тактилним метафорама Абрамовићеве и Улаја, овај есеј њихове перформансе доводи у везу управо са Епштејновом филозофијом тела, која је, како и сам аутор признаје, превасходно филозофија додиривања и додирнутости, а тек потом филозофија других видова чулности људског тела. Епштејнова филозофија, наиме, није обухватила „све аспекте живота тела него само оне који су у филозофији најмање обрађивани, управо због своје нескривене, 'непристојне', изразите телесности. То је, пре свега, додир – чуло које је телесније од свих чула а најмање усвојено у симболичким системима културе и уметности. Затим, то су жеља и коитус, односно обострано додиривање, освајање тела споља и изнутра, улажење у његове дубине. Најзад, то је опипљив однос тела према самом себи, самоочишћење, а такође узајамно чишћење живих бића“ (Ibid).

за процват метафоре (апстрактно уместо конкретног, конкретно уместо апстрактног) тако и отеловљења (дух који постаје месо, месо-реч)¹¹. Најпре ће бити указано на андрогиност самих извођача, а потом ће херменеутички приступ реторичким аспектима њихове корпоралне експресије показати да и невербалне метафоре могу да дејствују као семантички иновативне стратегије дискурса које преузимају „функцију фабуле преописивања стварности својствену живој метафори“ и „казују“ својеврсне „љубавне повести“ о андрогнији.¹²

*

Седамдесетих година XX века, када је феминизам већ оставио трага у безмало свим друштвеним праксама, животни стил Марине Абрамовић и Улаја само је понекад одступао од уобичајених родних улога. Улај је возио комби у којем су дуго живели, бавио се финансијама и уговарао састанке на које је, додуше, одлазила Марина, док је она била та која је „кувала, чистила, прала одећу и шетала пса“.¹³ Осим тога, Улај „није гајио нарочите симпатије за феминистички карактер“ појединих уметничких фестивала, јер је „био друга врста феминисте, баш као и Марина. Обоје су се снажно идентификовали с класичном – чак архетипском – сликом женствености, које је овај покрет покушавао да се отресе.“¹⁴ Абрамовићева себе никад није доживљавала као жртву „утемељених родних улога, против којих се феминизам побунио“ јер је сматрала да је „целокупна енергија, целокупна моћ

¹¹ Julija Kristeva, *Ljubavne povesti*, prevela M. Žiberna (Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića 2011), 103.

¹² Paul Ricoeur, *Živa metafora*, 331-332. Стога ће Рикерова херменеутика метафоре, која метафоричност не сагледава само као „црту у *lexis*, већ и у самом *mythosu*“, у овом есеју бити доведена у везу са његовим схватањем феномена наративности као појаве која се „не може ограничити само на вербално изражавање“ (Paul Ricoeur, *Živa metafora*, 276; Zorica Večanović-Nikolić, *Hermeneutika i poetika: teorija pripovedanja Pola Rikera*. Beograd: Geopoetika 1998, 11). Више о Рикеровом одређењу феномена наративности види у његовој књизи која је написана као студија комплементарна *Живој метафору*: Pol Riker, *Vreme i priča I*, prevele S. Miletić i A. Moralić, (Sremski Karlovci, Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 1993). Види и: Zorica Večanović-Nikolić, *Hermeneutika i poetika: teorija pripovedanja Pola Rikera*, 12-13. Подробну анализу разних „љубавних повести“, нарочито оних везаних за митске фигуре андрогина, Ероса и Нарциса, види у истоименој студији Јулије Кристеве.

¹³ Džejms Vestkot, *Kad Marina Abramović umre*, 151.

¹⁴ Ibid, 108.

(...) у женским рукама и да је тако одувек било у генетском смислу“.¹⁵ Штавише, осећала се „као чиста супротност“ феминисткињама и сматрала је да „мора да помогне мушкарцима.“¹⁶

Стога ни заједнички перформанси ове уметнице, која је имала тако заштитнички став према мушкарцима, и њеног партнера, који је на својим аутопортретима истицао супротност али и сагласје женствених и мужевних црта свога лица, нису имали за циљ да патријархалне вредности замене неким другим. Премда су њихови релациони радови увек подразумевали искушавање телесне и душевне издржљивости, они ипак нису представљали одмеравање снага једног мушкарца и једне жене. Много је важније било хоће ли она и он заједно истрајати у отеловљавању љубавног искуства него ко ће од њих двоје то учинити „јаче, брже и дуже“:

никад се ту није радило ни о каквом такмичењу, одувек су тврдили Улај/Абрамовић (...) Радило се о односима, узајамном подстицању да се напрежу јаче, брже и дуже, како би се пробили до непробојног перформативног стања свести, које су обоје волели.¹⁷

Њихово заједничко учешће у перформансима није, дакле, требало да упореди снагу мушког и женског пола него да награди преданост или да посрами суздржаност како мушког тако и женског суделовања у љубавном односу. Стога би се, чак и у тумачењу њихових најагресивнијих радова, уместо о агонима и антагонизму, морало говорити о појавним облицима „симетрије између мушког и женског“ принципа, посредством које су досезали „треће енергетско стање“ које су крајем седамдесетих година почели да називају „то сопство“. Марина је на једном уметничком скупу изјавила:

С нашим релационим радовима ми изазивамо треће постојање, које (...) зовемо 'то сопство'. (...) Одабрали смо тело као једини материјал који омогућава такав дијалог енергије.¹⁸

¹⁵ Ibid.

¹⁶ Ibid.

¹⁷ Ibid, 135.

¹⁸ Ibid, 154.

То, међутим, не значи да међу њиховим перформансима није било и релационих радова у којима су наступали као оваплоћења патријархално схваћеног мушкарца и жене не би ли иронизовали родне дихотомије активно/пасивно и субјекат/објекат. У перформансу *Троје (Three)* из 1978. године обоје су лежали на поду „с метар дугачким питоном између себе“, испитујући коме ће од њих поћи за руком да змију призове к себи, чиме су алудирали на библијски сусрет жене са змијом и довели у питање идеју родних одговорности.¹⁹ Кушајући старозаветног кушача резонантним звуцима, Абрамовићева и Улај су настојали да сазнају која ће фигура – женска или мушка – овога пута заузети активну а не пасивну позицију у односу на змију. И поред тога што је у њиховом перформансу инструмент кушње било чуло слуха, а не чуло вида које је, како напомиње Епштејн, у *Светом писму* било и узрок и последица првог греха, њихов експеримент је завршен слично као и библијски наратив о првом греху: „змија је отишла жени“.²⁰

Сличним су се родним односима бавили и у *Разговору о сличности (Talking About Similarity)*, у којем се Марина привремено лишила своје субјективности да би мислила, трпела и одговарала на питања публике уместо Улаја који је своје усне зашио да би остао без гласа. Иако се чинило да је у овом перформансу Марина била активнија од Улаја који се „одрекао слободног језичког израза“, а самим тим и „Закон Оца“, ипак је „Абрамовићева била та која је принела већу жртву, јер је у простору изведбе постојала само као екран за пројекцију Улаја“.²¹ Но, пошто су принете жртве ипак биле обостране, и овај је њихов релациони рад, као и многи који су за њим уследили, више био тест заједничке преданости и емпатије него упоредна анализа пасивног и активног у мушком и женском приступу љубавној симбиози.

У већини других својих перформанса они, међутим, нису наступали само као оличења фемининог, односно маскулиног уметника. Истоветно ошишани, једнако обнажени или обучени у исте или комплементарне одевне комбинације,

¹⁹ Ibid, 150. Фотографије релационих радова Марине Абрамовић и Улаја види у: Marina Abramović, *Artist Body* (Milan: Charta 1998). Преводи наслова њихових радова у овом есеју се наводе према решењима Весне Рогановић и Драшка Рогановића, преводилаца Весткотове биографије *Кад Марина Абрамовић умре*.

²⁰ Михаил Епштејн, *Филозофија тела*, 42; Džeјms Vestkot, *Kad Marina Abramović umre*, 150.

²¹ Mary Richards, *Marina Abramović*, 20.

Абрамовићева и Улај су најчешће оличавали вулфовски идеал андрогиних уметника. Обоје су „припадали и једноме и другоме роду“ и утолико наликовали на „округласта и двојна бића“ древних андрогина.²² Кроз свој уметнички и животни стил отеловили су визију андрогиног бића као индивидуе која добро познаје разлике између маскулиног и фемининог, али одабира да у свој идентитет инкорпорира и себи супротан род, те да закорачи с ону страну родних антагонизама, спајајући супротности у једно ново јединство.²³

Отуда је и читав низ њихових изведби кокетирао с андрогиним фигурама и реализацијама концептуалних метафора љубавног споја као остварене жудње за изгубљеном целином. Поигравајући се, неретко уз највиши могући ризик, мушко-женским антагонизмима, они су заправо настојали да закораче изван њих, те да се краткотрајним досезањима андрогине целовитости ослободе скучености само једног рода. Стога је проблем интерсубјективности, који се налазио у фокусу свих њихових релационих радова, у највећем броју њих био отеловљен у тој нарочито компресованој форми – у визуелној метафори андрогиног јединства. Иако се обично сматра да су такви перформанси Абрамовићеве и Улаја били покушаји поновног освајања митске андрогине целовитости људског рода, чини се да су ти њихови заједнички радови заправо разоткривали нужност поновног раздвајања мушког и женског пола кроз спонтано расецање њихових неодрживих симбиоза. Одмеравајући минуте или сате истрајавања својих крхких спона, Абрамовићева и Улај су овим низом релационих радова показивали како се андрогино биће од „затворене уцељености“ „без мане“ и без потребе за другим, све брже преобраћа у оно што ће Јулија Кристева поетично назвати „пресрећним спојем на два педља од катастрофе“.²⁴ На самом почетку оваквих перформанса они су чистом снагом своје воље, без икаквог алата, самима себи омогућавали оно за шта је Аристофан веровао да би расцепљеним андрогинима само „Хефест са алатом у рукама“ поново могао

²² Platon, *Ijon, Gozba, Fedar* preveo M. Đurić (Beograd: Kultura), 1985, 52; Julija Kristeva, *Ljubavne povesti*, 77.

²³ Више о андрогинији види у: Carolyn G. Heilbrun, *Toward a Recognition of Androgyny*, (New York and London: W. W. Norton & Company 1993).

²⁴ Julija Kristeva, *Ljubavne povesti*, 78.

да омогући – да их слије, стопи и скује у једну целину.²⁵ А потом су пролазили кроз болне фазе сопственог расецања пошто у њиховом несентименталном сагледавању љубави ниједан љубавни заплет није могао имати мелодрамски *happy end*, и поред тога што су се придржавали одредби из манифеста *Art Vital* који је подразумевао да ће перформансе изводити без предвиђања њиховог исхода и без претходних проба.²⁶ Утолико су предикативне функције невербалних метафора у овом низу њихових релационих радова увек уобличавале својеврстан љубавни заплет (*intrigue*) посредством којег су они одмеравали истрајност како мушке тако и женске преданости љубавном односу.²⁷

Ова тема андрогиније као двојности у једном била је експлицитно развијена у перформансу *Однос у времену (Relation in time)* из 1977. године, у којем су Абрамовићева и Улај били окренути „леђа у леђа у седећем положају“, при чему су током читавих седамнаест часова били спојени посредством заједничке плетенице њихове косе.²⁸ Публика је, међутим, могла да присуствује само последњем сату њиховог „односа у времену“, у којем се заједничка плетеница све брже расплитала, док су они лагано губили ослонац једно у другом. Та елегична *coda* њиховог неминовног раздвајања показала је да је свако постојање љубавог споја уједно и његово брже или спорије нестајање зато што, чак и када љубав премости све друге препреке, ипак „постоји једна о коју ће се сломити пре или касније: то је вријеме“.²⁹ Летимичан поглед на само једну од уланчаних визуелних метафора овог перформанса, који је показивао „упадљиву сличност“ Абрамовићеве и Улаја због

²⁵ Platon, *Ijon, Gozba, Fedar*, 56.

²⁶ Džejms Vestkot, *Kad Marina Abramović umre*, 119-120.

²⁷ Више о Рикеровом схватању заплета (*intrigue*) као „композиционог схематизујућег и синтетичког начела које стоји у основи приповедања“ (Ibid, 30), види у: Pol Riker, *Vreme i priča I*. Рикерово одређење феномена наративности, које је утемељено на његовом уверењу да се прича „саопштава речима, али и сликом, и покретом“, довољно је широко да обухвати не само готово све вербалне него и бројне невербалне структуре, па пружа могућности да се темпорални и наративни аспекти перформанса Абрамовићеве и Улаја сагледају као предикативне функције њихових невербалних метафора, а не као алегорије, како би са становишта традиционалне реторике једино било могуће (Zorica Večanović-Nikolić, *Hermeneutika i poetika: teorija pripovedanja Pola Rikera*. (Beograd: Geopoetika 1998), 11.)

²⁸ Džejms Vestkot, *Kad Marina Abramović umre*, 136.

²⁹ Denis De Rougemont, *Ljubav i zapad*, prevela Mirjana Dobrović (Zagreb: Nakladni zavod 1974), 289.

које су „једно другом (...) били као одраз у огледалу“,³⁰ могао је да створи утисак о апотеози њиховог стапања у љубави као у више или мање постојаном ослоњу на вољеном бићу, али је зато дијахронијска димензија њихове визуелне метафорике, коју је и сам наслов перформанса изричито захтевао, разоткрила читав низ њихових пролазних љубави наместо привида само једне постојане страсти.

Није, међутим, био речит само однос њихових тела у времену него и однос њихових тела у простору, пошто је њихова заједничка плетеница оживела клишетирану метафору љубавног односа као коауторског текста два љубавника – као заједничког ткања које расте у оној мери у којој се они једно од другог удаљавају. Процес расплитања своје плетенице они су посматрачевом оку нудили као власима косе изаткану еротографију о лаганом растакању њихових љубавних спона, које ни у једном тренутку нису ни биле свеобухватне пошто су и они, као и древни андрогини, од самог почетка били раздвојени погледима упртим у супротне стране, упркос томе што су, барем на извесно време, били спојени додиром. Тим противречјем визуелних и тактилних аспеката свог *Односа у времену* они су заправо указали на нужност раздвојености мушкарца и жене чак и у самом срцу њихове андрогине сливености.

Но, док су у *Односу у времену* својој публици презентовали само спољашњи спој својих тела, у *Удисању/Издисању* су покушали да успоставе и неку врсту унутрашњих спона тако што су, спојених усана, у клечећем ставу, једно другом давали све мање количине почетних залиха кисеоника, стварајући на тај начин неку врсту висцералног моста између својих дисајних органа. Спојени тим смртоносним „пољупцем“, Абрамовићева и Улај су готово читавих двадесет минута удисали само дах вољеног бића, па је мултимодална метафорика њиховог *Удисања/Издисања* била тактилна исто колико и визуелна; посредно додиривање њихових дисајних органа било је подједнако речито као и непосредно дотицање њихових усана. Хијазмичко укрштање њихових дисајних путева показало је један од начина на које љубав може да преобрази уобичајени однос према туђем телу као према нечему што је „у својој основи (...) спољашње“ у присни доживљај туђег тела

³⁰ Džejms Vestkot, *Kad Marina Abramović umre*, 137.

као нечег унутрашњег.³¹ „Све што је код засебног, једнополног тела споља, код двојединог тела постаје унутрашње; дојке, стомак и ребра као да се претварају у дупљу тог двополоног бића“, демонстрирали су Абрамовићева и Улај, много уверљивије од било које Платоновом *Гозбом* инспирисане филозофије тела.³² „Сједињавајући се и разједињавајући се“, њихови дисајни органи су образовали „један централни орган двојног организма“.³³

Мултимодална метафора њиховог *Удисања/Издисања* имала је, осим тога, и изражену аудитивну димензију пошто су микрофони бележили звуке њиховог гушења, који су откривали да су они у свом андрогином споју више настојали да једно друго „исцрпу до дна“ него да љубавним насладама једно друго „испуне до врха“, и поред тога што су „наизглед, били вољни да једно друго потпуно обујме и да се изгубе у оном другом“.³⁴ Тај звук отежаног дисања представљао је њихово једнодушно признање да се и њихова, као и било чија љубавна испуњеност, после извесног времена, чим „једна особа постане једини извор енергије (оној) другој“, може преобразити у узајамно гушење.³⁵ Тако су Абрамовићева и Улај „мртву метафору“ смртоносног пољупца, средишњи топос ерото/танатографије, пуким чином удисања и издисања претворили у *живу метафору* узајамности љубави и смрти. Њихов беспштедни тест самоодрживости указао је на неодрживост митске представе о андрогинима као о *самосталним* двополним бићима, до те мере испуњеним самима собом „да су богови били љубоморни на њих“.³⁶

Нужном расечању свог андрогиног споја ови љубавници су се узалудно одупирали и у индикативно насловљеном перформансу *Царски рез (Kaiserschnitt)*, у којем, међутим, нису били препуштени самима себи, већ су били изложени

³¹ Mihail Bahtin, *Autor i junak u estetskoj aktivnosti*, preveo Aleksandar Badnjarević (Novi Sad: Bratstvo-Jedinstvo 1991), 50.

³² Михаил Н. Епштејн, *Филозофија тела*, 143.

³³ Ibid.

³⁴ Михаил Н. Епштејн, *Филозофија тела*, 143; Džejms Vestkot, *Kad Marina Abramović umre*, 129.

³⁵ Džejms Vestkot, *Kad Marina Abramović umre*, 129.

³⁶ Julija Kristeva, *Ljubavne povesti*, 77. Уместо уобичајених љубавних уздаха, публици су сличан респираторни експеримент понудили и када су овај перформас поново извели са значајном разликом јер су га отпочели већ испражњених плућа, због чега су и наслов променили у *Издисање/Удисање*. „У том другом покушају симбиозе која се претвара у суицидни пакт“ трајање огледа било је још краће (Džejms Vestkot, *Kad Marina Abramović umre*, 140).

снажним спољним утицајима. У Бечкој јахачкој академији они су се држали за руке, при чему су обоје држали и по један крај конопца који је био привезан за коња, чији је сваки покрет „претио да их раздвоји“.³⁷ „Изазов се састојао у томе да остану руку под руку, чврсто спојени, одупирући се сили читаве једне коњске снаге“.³⁸ Прекид својих љубавних спона због уплитања неког трећег у њихову интиму тестирали су и у *Непојмљивостима (Imponderabilia)*, у перформансу из 1977. године у којем су, стојећи наги једно наспрам другог на самом улазу у једну болоњску галерију, „као стражари, или пре (као) довратак“, провоцирали публику таквом одвећ срдачном добродошлицом.³⁹ Притом је сваки њихов додир са неким странцем који би се одлучио да прође између њих симболично представљао прекид њихове везе. Том својом изложеношћу било чијем продору у њихов љубавни и уметнички однос Абрамовићева и Улај ипак нису толико искушавали сопствена тела колико су их користили као средство за искушавање туђих. Са избором између две одлуке заправо су били суочени посетиоци галерије који су могли да, ради стицања једног новог естетског искуства, пристану да додирну уметнике и да за узврат и сами буду додирнути (пошто је у додир „исконски уграђена узвратност/узајамност“), или су пак могли да занемаре своју *естетичку сензитивност*, коју је запис на зиду галерије убрајао међу „непојмљивости“ од „примарног значаја“, и да остану не само телесно него и душевно нетакнути.⁴⁰ Посредством те ригорозне (ауто)селекције *Непојмљивости* су на врло провокативан начин оживеле древну метафору уског грла; само они који су за улазницу платили пристанком на додир могли су да уђу у галеријски простор и да постану ко-извођачи овог перформанса, као и творци и тумачи својих личних тактилних метафора. Притом су у „делићу секунде“ морали да одаберу и да ли ће приликом уласка бити окренути према Марини или према Улају и „скоро сви мушкарци, као и велика већина жена, одабрали су да се суоче с витком Маринином

³⁷ Džejms Vestkot, *Kad Marina Abramović umre*, 145.

³⁸ Ibid.

³⁹ Ibid, 131.

⁴⁰ Михаил Н. Епштејн, *Филозофија тела*, 44; Džejms Vestkot, *Kad Marina Abramović umre*, 133. Стога је одмах уочено да је овај перформанс посетиоце галерије поставио у ситуацију у којој су били растрзани између естетских и етичких захтева и да је умногоме наликовао на ритуал прелаза (Erika Fischer Lichte, „Performance Art – Experiencing Liminality“, 33-45).

фигуром“, при чему су се понашали као да су тела уметника „беживотне, рутинске препреке кроз које су управо прошли“. ⁴¹ Но, и поред тога што су настојали да игноришу визуелни и тактилни контакт са уметницима, посетиоци ипак нису могли да спрече да њихово дуже или краће двоумљење, као и више или мање трапаво спровођење одлуке, буде снимљено камером, те су се нашли у позицији оних који су били посматрани упркос томе што су у галерију дошли као посматрачи. Суочени са сопственим ликом на два монитора, морали су „с тешком муком да покушају да докуче шта се то десило на улазу“. ⁴² Пошто су органи власти у овом перформансу одмах учили нешто недолично, убрзо су „два згодна млада полицајца“ прошла између извођача и тако превремено окончала *Непојмљивости*. ⁴³ На тај начин је луцидно осмишљен концепт овог перформанса показао да није само чуло додира подложно свакојаким злоупотребама због своје 'повратности', него да и чуло вида, и поред тога што је дистанциано, „у зони даљинске употребе“ и у форми притајеног надзора ипак може да изврши својеврсно „перцептивно насиље“. ⁴⁴

Једнако је занимљив био и перформанс *Доказ равнотеже (Balance Proof)* из 1977. године, који је истражио шта се збива када се андрогини спој не расече било којом оштрицом него оштрицом огледала постављеног између два љубавника. Иако је у средишту свих релационих радова Абрамовићеве и Улаја била нека врста огледања, тема огледала посебно је била истакнута у овом перформансу који је у целости био у знаку огледања једног мушкарца и једне жене, суочених са сопственим одразом у огледалу које је и само било удвојено јер је имало рефлектујућу површину са обе стране – једну за његово, а другу за њено тело.

⁴¹ RoseLee Goldberg, „Here and now“: *Marina Abramović: Object Performance Video Sound*, 11-18; Džejms Vestkot, *Kad Marina Abramović umre*, 131.

⁴² Ibid, 133.

⁴³ Ibid.

⁴⁴ Михаил Н. Епштејн, *Филозофија тела*, 43. Овај перформанс се од осталих релационих радова Абрамовићеве и Улаја разликовао зато што ни у једној другој њиховој изведби чуло додира није имало толико истакнуту улогу. То што су управо различити додирни између уметника, њихове публике и органа власти били кључни конститутивни чиниоци овог комада претворило је *Непојмљивости* у једини релациони перформанс Абрамовићеве и Улаја који није припадао само сфери извођачких уметничких облика него и корпусу тактилне уметности. Док су се, напоре, други њихови комади могли реципирати само као обрасци „еротске уметности узајамног додиривања живих тела“, *Непојмљивости* су се могле сврстати и у домен „тактилне уметности“, „уметности за кожу“, зато што су се морале реципирати додиривањем, опицавањем или сустицањем (Ibid, 59, 63).

Утолико је публици *Доказа равнотеже* био предочен чудноват портрет: профил љубавника загледаних у сопствени анфас током мировања у истоветном стојећем ставу, при чему је њихову андрогину целовитост расецало само једно наоко крхко огледало као амблем једне од средишњих препрека у љубавном односу два бића – нарцистичке загледаности љубавника у властити одраз. Као својеврсна казалька на теразијама, једва приметна закривљеност огледала на мушку или на женску страну њиховог споја прецизно је казивала када год би њему или њој загледаност у себе у већој мери заклањала поглед на другог. Њихово заједничко огледало сликовито је, осим тога, показивало и да промена угла самосагледавања једног љубавника нужно мења угао самосагледавања оног другог. На тај начин је визуелна и тактилна метафорика *Доказа равнотеже* потврдила да уравнотежени љубавни однос мушкарца и жене захтева да оба љубавника уоче шта се крије иза њихове илузорне представе о себи не би ли успели да допру до жељеног другог, као и да је нарцизам пука илузија спојености са собом као са другим, док „еротика тражи и жели другог управо као другог, који задржава своју 'другост' (...) чак и у чиновима интима“ зато што га управо та „другост“ и „чини непролазно пожељним“.⁴⁵ Да би Абрамовићева и Улај, и поред препреке огледала, остварили неку врсту споја, било је довољно да превазиђу нарцизам и да „симултано и спонтано искораче унатрашке од огледала, без икаквог претходног договора о томе када ће то да учине – путивши да се огледало разбије о под“.⁴⁶ Смрскано огледало би потврдило њихово заједништво остварено посредним додиром, упркос очигледно ограниченом видном пољу. Марина је, међутим, од огледала одступила пре Улаја, али се огледало ипак није сломило, па је тај неочекиван исход *Доказа равнотеже* сведочио како о крхкости тако и о постојаности равнотеже у њиховом љубавном односу.

Тема огледала била је средишња и у перформансима *Светлост/Тама (Light/Dark)* и *ААА-ААА* јер су ови релациони радови Абрамовићеве и Улаја такође нудили визуелне, тактилне и аудитивне метафоре огледања снага посредством наизменичног шамарања или симултаног викања једног мушкарца и једне жене који су били истоветно одевени и подједнако ошишани. Те њихове *живе метафоре*

⁴⁵ Ibid, 109.

⁴⁶ Džejms Veskot, *Kad Marina Abramović umre*, 140.

из 1978. године биле су саркастични искази о родној равноправности јер су у њима и она и он били и виновници и жртве шамарања и вике. Осим тога, игра одјека у перформансу *ААА-ААА* упечатљиво је истакла да су и Абрамовићева и Улај, због ефектно нивелисаних родних разлика, једно другоме били и Нарцис и Ехо. Због тога се чини да је њихове ударце и узвике пре требало схватити као метафоричне гестове који катуловско *odi et amo* између мушкарца и жене предочавају као пожртвовано истрајавање у заједништву упркос силовитом узајамном озлеђивању, а не као пуки продужетак „традиције контролисане агресивности перформанса“, како се због клечећег става и озлеђујућих радњи извођача редовно тумаче.⁴⁷ Уравнотежена рањивост и насилност њихових тела, која су током перформанса постављана и у пасивну и у активну улогу, била је индикатор двострукости како мушког тако и женског тела.

Проблем уравнотежености мушко-женских потреба и хтења био је истакнут и у *Енергији мировања (Rest Energy)*, изведеној 1980. године у Даблину.⁴⁸ Док је у *Доказу равнотеже* динамична равнотежа мушко-женског односа одржавана одлагањем тренутка одмицања Абрамовићеве и Улаја од огледала, у *Енергији мировања* тај баланс је опстајао због одржавања одговарајуће раздаљине између љубавника који су стајали на удаљености запетог лука и стреле усмерене право у срце Абрамовићеве. Улај је држао тетиву и стрелу, Марина је придржавала лук, а обоје су били нагнути уназад, „тако да је тетива лука била запета и спремна за одапињање“.⁴⁹ На тај начин је императив одржавања неопходне раздаљине између њих указивао на опасност одвећ блиског љубавног односа и на ризичност потпуне предаје жуђеном бићу. Осим тога што је била *memento mori*, више или мање запета тетива лука у *Енергији мировања* уједно је фигурирала и као метафора за напетост између пожртвованости и саможивости, и узајамности и самобитности у љубавном односу мушкарца и жене. Исто тако, стрела није била само амблем Амора као

⁴⁷ Džejms Veskot, *Kad Marina Abramović umre*, 143. Више о томе види у: Maurice Merleau-Ponty, *The Visible and the Invisible*, ed. by C. Lefort (Evanston: Northwestern University Press 1968).

⁴⁸ Иако *Енергија мировања* припада серији хипнозом инспирисаних перформанса који су били обједињени под насловом *To conctwo (That Self)*, овде је доводимо у везу са раним радовима из серије *Релациони рад* пошто представља својеврстан закључак њихове еротографије.

⁴⁹ Džejms Veskot, *Kad Marina Abramović umre*, 158.

ловца на неосвојена срца, него и вектор раздвојености мушког и женског пола у самом срцу њихове спојености. Радикално супротстављајући полове, стрела је у исти мах описивала путању њихове жеље за стварном и симболичком спојеношћу, па је њена оштрица подсећала на потребу за правом мером између блискости и удаљености мушког и женског пола који се једно према другом односе као према извору опасности која одбија, али и као према извору насладе која привлачи. На тај начин су лук и стрела, свако понаособ и оба заједно, носили вишеструк симболички потенцијал; тетива лука била је метафора напетости љубавне интимае, стрела је била амблем „смртно заљубљеног“ љубавног пара, а заједно су синегдохиски упућивали на Амора. Утолико је метафорични набој ове „можда најжешће слике смртоносне међузависности“⁵⁰ показао да Ерос као нагон самоочувања није довољан да би нечија жудња прерасла у љубав јер је за љубав увек нужна и спремност на пожртвовање. Узнемирујући приказ агона љубавног и уметничког пара из *Енергије мировања* уједно је, дакле, био и утешна слика њиховог узајамног поверења и заједничког телесног и душевног напора којим су читава четири минута спречавали – и напослетку успешно спречили – више него могућ смртоносни исход, показавши тако да се близина жуђеног бића којој Ерос, као сила приљачења, увек тежи, може остварити само ако узајамно поверење љубавника засени непосредно суседство смрти.

Иако је овај наизглед статичан перформанс био насловљен *Енергија мировања*, у њему је Ерос ипак био предочен као оличење динамизма посредством динамике постојаности љубавника у љубавном споју. Микрофон који је оглашавао откуцаје њихових срца сведочио је о томе да су њихова наоко непокретна тела заправо била артоовске „атлете срца“.⁵¹ Осим тога што је бројао откуцаје њихове љубавне есктазе, микрофон је оглашавао и њихову издржљивост у напору да одрже свој љубавни спој, откривајући уједно и њихов страх од смрти. Утолико су аудитивни аспекти ове *живе метафоре* оглашавали Танатоса исто колико и Ероса, указујући на сличност између љубавне и смртоносне грознице, на коју стално подсећа и Јулија Кристева: „Одузето тело, испуњено у свим својим удовима некаквом

⁵⁰ Ibid.

⁵¹ Antonen Arto, *Pozorište i njegov dvojniki; O pozorištu i filmu*, prevod i predgovor M. Miočinović (Beograd: Utopija 2010), 122.

пријатном одсутношћу – дрхтави глас, суво грло, око замагљено светлошћу, кожа поруменела и влажна, *срце које трепери...* Јесу ли симптоми љубави симптоми страха?⁵² Попут звука гушења из *Удисања/Издисања*, и откуцаји срца из *Енергије мировања* били су амблеми Ероса као тумача и објединитеља који у љубавном споју најчешће може да посредује само ако у исти мах и прети вечним раздвајањем у смрти.⁵³

То пулсирање Ероса и Танатоса било је отеловљено и у наоружаном Улају који је, усмеравајући стрелу ка Маринином срцу, оличавао неку врсту мушке агресије: „Бог љубави је *стријелац* који одапиње *смртне стријеле*. Жена се *предаје* човеку који је *осваја* јер је најбољи ратник.“⁵⁴ У *Енергији мировања*, међутим, није било речи ни о каквом ратном плену јер је Абрамовићева својим истрајавањем „на нишану“ успела да ослободи њихову љубав од жеље за поседовањем и господарењем и да подсети на Диотимину визију љубави као узвишеног сједињења које показује да еротско давање ипак не мора бити предаја.⁵⁵ Утолико је овај њихов перформанс иронизовао не само сексуалне стереотипе који мушкарца представљају као активног, доминантног и несентименталног наспрам пасивне, потчињене и сентименталне жене, него и „ратнички језик љубави“ као најчешћи тип метафорике који Ероса подређује Танатосу утолико што занос љубавне предаје тумачи као својеврсно ропство.

Енергијом потпуно другачијом од те љубавне пожртвованости одисали су борбени перформанси из серије релационих радова посвећених односима у простору: *Однос у простору (Relation in Space)*, *Прекид у простору (Interruption in Space)* и *Ширење у простору (Expansion in Space)*. *Живе метафоре* ових релационих радова љубавни контакт мушкарца и жене нису предочавале као неодрживу сједињеност мушког и женског тела него као трење супротних сила кроз које њихов спој није ни могао да се успостави. У њима су Абрамовићева и

⁵² Julija Kristeva, *Ljubavne povesti*, 12, курзив – С. К.

⁵³ Кристева напомиње да је Ерос фигурирао као посредник у љубавним односима у средишњој беседи Платонове *Гозбе*: „Платон каже 'демон' и под тим подразумева гласника. Тај *daimon*, тумач и објединитељ је, дакле, позван да попуни празнину и успостави тотално јединство, апотеозу душе коју Ерос води што ближе могуће њеном сједињењу са божанским“. Julija Kristeva, *Ljubavne povesti*, 71.

⁵⁴ De Rougemont, *Ljubav i zapad*, 240.

⁵⁵ Више о томе види у Платоновој *Гозби*.

Улај заправо изводили радње којима би расцепљене половине некадашњих андрогина могле да пониште, испуне или пак да прошире простор који их раздваја. Први њихов перформанс из ове серије, *Однос у простору* из 1976. године, презентовао је наизменично приближавање и удаљавање њихових тела као „игру зближавања-отуђивања, која је својствена еротици као таквој“.⁵⁶ Почетно овлашно дотицање њихових тела у мимоходу постепено се, међутим, преобразило у све бржи трк и све силовитије сударе, чиме је наговестило увид Јулије Кристеве да додиривати значи „знати баратати раздаљинама“.⁵⁷ Марина Абрамовић и Улај ипак „нису хтели да овај рад буде такмичење у снази или одлучности, већ тест у одржавању нестабилне равнотеже кроз понављање умереног насиља“.⁵⁸ Но, иако је био инспирисан Њутновом играчком коју је Улај добио на поклон, овај перформанс није био „њутновска демонстрација чистог и ефикасног преноса енергије између два тела, већ насилна и паралишућа колизија, услед које њихова здружена енергија није имала где да се распе“.⁵⁹ Отуда је сваки њихов судар, као кратки спој „снага два тела и две воље“, наликовао на варнице неуспелих покушаја поновног закивања њихове андрогине сливености.

Слично томе, и *Прекид у простору* је нудио њихову верзију вечите приче о „љубави с препрекама“, при чему је препрека била опредмећена у „метар и по дебео зид“, у који су се они затрчавали „као да желе да га пробију“.⁶⁰ Осим тога што је овај релациони рад, како је приметио Весткот, био интерсубјективна варијата Нојмановог *Притиска тела* јер је „Маринина представа о себи с друге стране зида био Улај, и обрнуто“, био је то и ироничан исказ о заблудама сентиментализма да „права“ љубав руши све препреке. Огледалски одраз овог перформанса било је *Ширење у простору*, у којем су се љубавници, „леђима наслоњени једно о друго“, „симултано, као на заједнички телепатски знак“ кретали ка симетрично постављеним стубовима, померајући их снагом својих судара.⁶¹ Постепеним размицањем тих препрека они су заправо мерили домет утицаја своје

⁵⁶ Михаил Епштејн, *Филозофија тела*, 140.

⁵⁷ Julija Kristeva, *Ljubavne povesti*, 17.

⁵⁸ Džejms Veskot, *Kad Marina Abramović umre*, 114.

⁵⁹ Ibid, 113.

⁶⁰ Džejms Veskot, *Kad Marina Abramović umre*, 124.

⁶¹ Ibid, 133.

љубави, чиме су реализовали једну од честих концептуалних метафора која љубав сагледава као физичку силу. Осим тога, вектори кретања њихових тела материјализовали су првобитно нереторичко значење речи фигура, упућујући ипак и на њене реторичке валенце; фигуре су у првобитној употреби биле ознаке „само за тијела, и то људска или животињска, (...) и само с обзиром на границу њихова заузимања простора“, да би тек касније постале „црте, облици или покрети (...) помоћу којих се дискурс, у изражавању идеја, мисли или осјећаја, удаљава (...) од онога што би им могао бити једноставан и обичан израз“. ⁶² Утолико је овај релациони рад Абрамовићеве и Улаја, осим реторичке, садржао и метареторичку димензију којом је материјализовао метафоричке релације које једну врсту феномена уобличавају као неку другу.

*

Алузивним путеним говором о метафизици путености ауторски и љубавни пар Улај/Абрамовић антиципирао је тезу Јулије Кристеве да се о „нужно потребном лудилу“ љубавне очараности може говорити само у „узлету метафора“. Њихове визуелне, тактилне и аудитивне метафоре претвориле су љубавно искуство у „привилеговано место“ не само путене страсти него и за њу везане „страсти знакова саздане од њиховог згушњавања и (...) поливалентности“. ⁶³ У исти мах, релациони радови Абрамовићеве и Улаја показали су и да „ни у једној другој уметничкој форми, људско тело, његова рањива, насилна, еротска или 'света' стварност, није толико у средишту као што је у уметности перформанса“. ⁶⁴ Добрила Де Негри је стога с правом говорила о двојаком, „конкретном и симболичном дијалогу између два бића, два тела, мушкарца и жене“. ⁶⁵ Тај двојаки дијалог, којим су Абрамовићева и Улај искушали своју преданост љубавном споју, чинећи у исти мах видљивим, опипљивим и чујним митске фигуре андрогина,

⁶² Paul Ricoeur, *Živa metafora*, 165-6.

⁶³ Julija Kristeva, *Ljubavne povesti*, 7, 23, 103.

⁶⁴ Aleksandra Jovićević, „Performans u umetnosti: paradigmatске концепције и праксе извођења кроз макроконцепције (уметности) 20. века“, у Aleksandra Jovićević i Ana Vujanović, *Uvod u studije performansa*, 174.

⁶⁵ Dobrila De Negri, „Marina Abramović“, 236.

Ероса и Нарциса, допринео је иновативном сагледавању улоге чулности у љубавним односима и наговестио неке од увида Јулије Кристеве и Михаила Епштејна. *Живе метафоре* Абрамовићеве и Улаја дејствовале су као својеврсни невербални „реторички процеси којима дискурс ослобађа моћ неких фикција да поново опишу стварност“;⁶⁶ те су „подмладиле“ древне митове о љубави и показале да се „љубавне повести“ попут оних које је Кристева проналазила у књижевним, религијским, митолошким и филозофским списима могу „казивати“ и посредством уметности перформанса, и поред тога што је и у њиховој, као и у свачијој уметности перформанса, најважније било оно *овде и сада* којим су у „живом животу“ искушавали сопствену путеност и душевност.

Увек изнова сведочећи о непостојаности андрогиног споја, Абрамовићева и Улај су показали да оживљавање митолошких и филозофских представа о мушким и женским телима може да задовољава, али и да угрожава еротске, етичке и естетске људске потребе. Притом љубавне односе никада нису приказивали као „врсту сентименталног питања“, него као стварно питање живота и смрти.⁶⁷ Зато је у њиховим релационим радовима једна особа пред оном другом најчешће била „тотално огољена, (...) изложена, рањива и вољна да је та друга особа у потпуности поништи“;⁶⁸ док су најчешћи тактилни атрибути љубавног ужитка били наглашено одсутни. Ни у једној визуелној, тактилној или мултимодалној метафори њихових перформанса није било миловања којим спојена тела љубавника прослављају своју чулност јер су свуда били присутни судари, ударци и трења. Но, све су њихове *живе метафоре* ипак биле метафоре љубави, упркос томе што су наместо нежних погледа нудиле безизражајно или пак претеће зурење, а уместо умилних додира – шамаре и сударе мушког и женског тела. Такви призори њихове рањивости, само донекле слични прустовској песимистичној визији према којој „особу коју волимо треба да препознамо само по јачини бола који смо осетили“, показали су да љубав може бити „излаз ван граница себе“, који представља једини делатан одговор на

⁶⁶ Paul Ricoeur, *Živa metafora*, 8.

⁶⁷ Džejms Veskot, *Kad Marina Abramović umre*, 119.

⁶⁸ Ibid, 124.

„свест о нашој индивидуалној смртности“, само уколико подразумева и „спремност на смрт – али управо удвоје и једног за друго“.⁶⁹

Осим тога, њихова несентиментална реторика омогућила им је и да, осим перцептивних могућности различитих чула, истраже и спектар њихових етичких могућности за различите употребе и злоупотребе, те да артикулишу етику људских односа – пре свега оних љубавних, али и оних радних, етничких или било којих других. Због тога је љубавни однос био само део спектра међуљудских односа обухваћених серијом *Релациони рад*. У њој је, наиме, било и перформанса у којима је љубав била у сенци неких других интерперсоналних односа. Радни однос био је, рецимо, у фокусу истоименог перформанса у којем су Абрамовићева и Улај најпре одвојено, а потом и заједно „носали тамо-амо, дуж дугачке сале, деведесет и девет огромних зидарских цигала у металним кофама“.⁷⁰ Осим тога што је ова „деоба терета“ била тест њихове „релационе ефикасности“, њихова „привидна марљивост“ била је и слика „бескорисног рада“ која се љубавне иконографије тицала само утолико што је представљала одраз „Улајеве љубави према бекетовском апсурду“.⁷¹ Знатно је више еротике било у политичком перформансу *Комунистичко тело/Фашистичко тело (Communist Body/Fashist Body)*, којим су Абрамовићева и Улај покушали да симболично премосте идеологије у којима су се родили, те да испитају утицај политике на њихову интиму. Спојивши своје пасоше, као и друге маркере Марининог одрастања у комунистичкој Југославији и Улајевог рођења у нацистичкој Немачкој, они су у приватности свог дома, на свој заједнички рођендан, угостили своје пријатеље различитих националности и понудили им избор између типичних источних и западних посластица. Посредством овог перформанса Марина Абрамовић и Улај су своју љубавну причу трезвено поставили у шири идеолошки контекст и показали да је љубавни однос, и поред тога што је пресудан, умногоме зависан од свих других међуљудских односа.

⁶⁹ Марсел Пруст, *У сени девојака у цвету I*, превео Ж. Живојиновић, (Нови Сад/Београд: Матица српска, Нолит, Народна књига, 1983), 221; Михаил Епштејн, *Филозофија тела*, 143-44.

⁷⁰ Džejms Veskot, *Kad Marina Abramović umre*, 149.

⁷¹ Ibid, 150.

Литература

Abramović, Marina, *Artist Body*, Milan: Charta, 1998.

Arto, Antonen, *Pozorište i njegov dvojniki; O pozorištu i filmu*, prevod i predgovor M. Miočinović, Beograd: Utopija 2010.

Bahtin, Mihail, *Autor i junak u estetskoj aktivnosti*, preveo A. Badnjarević, Novi Sad: Bratstvo-Jedinstvo, 1991.

Bečanović-Nikolić, Zorica, *Hermeneutika i poetika: teorija pripovedanja Pola Rikera*. Beograd: Geopoetika, 1998.

Vestkot, Džejms, *Kad Marina Abramović umre*, preveli Vesna Roganović i Draško Roganović, Beograd: Plavi jahač/Novi magazin/Narodna biblioteka Srbije, 2013.

De Negri, Dobrila. „Marina Abramović“, *ProFemina* br. 8, jesen 1996, 233-239.

De Rougemont, Denis, *Ljubav i zapad*, prevela M. Dobrović, Zagreb: Nakladni zavod, 1974.

Denegri, Ješa, *Sedamdesete: teme srpske umetnosti*, Novi Sad: Svetovi, 1996.

Епштејн, Михаил Н. *Филозофија тела*, превела Р. Мечанин, Београд: Геопоетика, 2009.

Goldberg, RoseLee, „Here and now“: *Marina Abramović: Objects Performance Video Sound*, ed. Chrissie Iles, (Oxford: Museum of Modern Art, 1995). 11-18.

Goldberg, RoseLee, *Performance Art: From Futurism to Present*, New York: Harry N. Abrams Inc., 1988.

Green, Charles, „Doppelgangers and the Third Force: The Artistic Collaborations of Gilbert & George and Marina Abramovic/Ulay“, *Art Journal* 59/2 (Summer 2000), 36-45.

Jones, Amelia, „Survey: Body, Splits“, *The Artist's Body*, Tracey Warr (org.), London: Phaidon Press, 2000.

Jovićević, Aleksandra i Vujanović, Ana, *Uvod u studije performansa*, Beograd: Fabrika knjiga, 2006.

Kristeva, Julija, *Ljubavne povesti*, prevela M. Žiberna, Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 2011.

Lehmann, Hans-Ties, *Postdramsko kazalište* preveo K. Miladinov, Zagreb/Beograd: SCU/TkH, 2004.

Phelan, Peggy, *The Unmarked: The Politics of Performance*, London and New York: Routledge 1993.

Phelan, Peggy, „Marina Abramović: Witnessing Shadows“, *Theatre Journal*, Vol. 56, No. 4, Dec. 2004, 569-577.

Platon, *Ijon, Gozba, Fedar* preveo M. Đurić, Beograd: Kultura, 1985.

Пруст, Марсел, *У сени девојака у цвету I, У трагању за изчезлим временом*, превео Ж. Живојиновић, Нови Сад/Београд: Матица српска, Полит, Народна књига, 1983.

Richards, Mary, *Marina Abramović*, London and New York: Routledge, 2010.

Ricoeur, Paul, *Živa metafora*, prevela N. Vajs, Zagreb: GZH, 1981.

Riker, Pol, *Vreme i priča I*, prevele S. Miletić i A. Moralić, Sremski Karlovci, Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 1993.

Fischer Lichte, Erika, „Performance Art – Experiencing Liminality“, *Abramović, Marina, 7 easy pieces*, (Milan: Charta 2007), 33-45

Forceville, Charles, „Metaphor in Pictures and Multimodal Representations“: *The Cambridge Handbook of Metaphor and Thought*, ed. by Raymond W. Gibbs, Jr., New York: Cambridge University Press, 2008, 462-482.

Heilbrun, Carolyn G. *Toward a Recognition of Androgyny*, New York and London: W. W. Norton & Company, 1993.

UDC
7.038.53
Original scientific paper

Snežana Kalinić
Faculty of Philology
University of Belgrade

Visual, Tactile and Multimodal Metaphors of Love in the *Relation Work*

The paper offers a „close reading“ of close relations performed by Marina Abramović and Ulay in the *Relation Work* pieces. It interprets the performers' exploration of

intersubjectivity during their twelve-year relationship which was both artistic and personal, and explores how they managed to translate the love discourse into visual, tactile, and multimodal metaphors that were related to androgyny, as well as to Eros and Narcissus myths. The essay is focused on the presented love relations which have transcended the male/female antagonism and emphasized both partners' consent to subjugate their own subjectivity to androgynous intersubjectivity and unity. It analyzes the performed endurance trials such as *Relation in Time*, in which the artists attempted to maintain the external androgynous unity which they achieved through their heads joined by their hair plaited together; *Breathing In/Breathing Out*, in which they kept on 'kissing', even though it compelled them to suffocate each other, because the exchanged air enabled them to form a connection on an internal and visceral level; and *Balance Proof*, in which they tried to use the sense of touch to overpower the narcissistic self-regards. The paper relates the performed non-verbal metaphors to Paul Ricoeur's notion of *métaphore vive*, Charles Forceville's concept of multimodal metaphor, Julia Kristeva's semiotics of *histoires d'amour*, and Mikhail Epstein's philosophy of the body. In addition, the essay analyzes various sign systems and perception modes, especially the sense of touch as the prime proximity sense and the most interactive mode of perception.

Keywords: androgyny, Marina Abramović and Ulay, *métaphore vive*, love, body, performance art.

УДК
316.774/.776:305(497.11)"2013"
305-055.2:316.752(497.11)
Кратко или претходно саопштење

Ива Мулић
Факултет за медије и комуникацију
Универзитет "Сингидунум"

„Жене”

Нови национални родни модел и политика репрезентације

Рад се бави медијском изградњом новог родног модела жене на тлу Србије као последице промене доминантне националне идеологије. Као пример узета је дневна токшоу (*talkshow*) емисија „Жене” на Телевизији „Прва”, а анализирају се традиционални елементи овог жанра, његова неодвојивост од идеје женскости и женске публике, као и новине које ова специфична емисија уводи.

Кључне речи: родни модел, репрезентација, идеологија, токшоу.

Овај текст бави се анализом токшоу (*talkshow*) емисије „Жене” која се већ две године емитује на телевизији „Прва”. Познати феминистички аргумент да је лично политичко овде је попримио потпуно другачије димензије. Сведоци смо случаја да се на најразличитије начине, махом медијским средствима, политичко формулише и као пожељно лично, те уместо да се полази од појединачног ка општем, појединачно/лично/приватно се медијски формира и презентује тако да буде у сагласју са доминантном политичком идеологијом. Но, све се ово мора одиграти брзо и ефектно, да би се створила илузија да је управо тај модел постојећи, само медијализован али не и конструисан. Масовним медијима, односно националним телевизијским мрежама, припада задатак да изграде тај родни модел, те је потребно да се поставе као прогресивни чиниоци и ускладе репрезентацију са идеологијом. Иако многи телевизијски жанрови у себи носе погодност за идеолошку манипулацију родом, ријалитији (*reality show*), токшоу (*talkshow*) и емисије које се емитују уживо најнепосредније се баве идентитетима, најлуцидније укључују или искључују путем модела репрезентације, а како оперишу,

условно речено, реалним догађајима и околностима, најпогодније су за успостављање норматива.

Токшоу, баш због привидне спонтаности и демократичности, експлицитно представља нови родни модел као нешто нормално, природно и постојеће, крећући се у интертекстуалним односима који се тичу женскости: образовања жена, интересовања, контекста њиховог живота, потрошње производа, видљивости у јавности, видљивости у медијима итд. Аутори/ауторке оваквих емисија схватају да је њихова права моћ у томе што се формира управо у поменутих интертекстуалним просторима, повезујући публику, идеју рода, телевизијску индустрију, садржај и политику путем културолошких пракси.¹

Жанрови дефинисани као типично женски, формирају се првенствено у конструкцији наратива у складу са претпостављеном женском жељом и процесима идентификације.² За разлику од сапунских серија или мелодрама, које су играни жанрови, они који претендују на реалност, далеко су сложенијег замаха.

Женски ТВ текст

Дневна токшоу емисија „Жене” на телевизији „Прва”, у кратком року понудила је српској публици неопходан концепт телевизијског текста. Придржавајући се основа токшоу жанра, ТВ серија „Жене” покрива најважније његове норме: одговарајући термин емитовања (касно поподне, вече), присуство и често укључивање публике, одговарајуће госте (анонимне особе које говоре са позиција личног искуства) као и стручњаке и стручњакиње из разних области. Искорак је у томе што емисију води чак пет водитељки.

Такође, битно је да овај жанр, гледано из призме телевизијске продукције, јесте најјефтинија варијанта телевизијске емисије, те се акценат неумитно ставља на садржај. Скромност средстава а богатство садржаја емисије испоставило се као изузетна база за стварање утицаја на разне аспекте живота, од перципирања рода, до поделе родних улога, постављања стандарда лепоте, понашања, обликовања укуса и конзументских навика.

¹ Џејсон Мител, „Културолошки приступ теорији телевизијских жанрова”, *Трећу програм* 150, 2011, 18. <http://www.radiobeograd.rs/download/Casopis/broj150.pdf> (преузето 20. 8. 2013)

² Annete Kuhn, “Women Genre`s: Melodrama, Soap Opera and Theory”, у *Feminist Television Criticism: A Reader*, уреднице Charlotte Brunson и Lynn Spigel, Milton Keynes: Open University Press, 2007, 225.

Формално посматрано, дневни токшоу је емисија најчешће у поподневним часовима, вођена од стране једног или више домаћина или домаћице, уз обавезно присуство публике и гостију у студију. Иако телевизијски жанр, токшоу је у тесној вези са публиком, јер проблемски конструисан текст емисија који се заснива на размени мишљења и ставова нужно тражи учествовање публике, било да је она у студију или да програм прати од куће. Како је циљна група овог поджанра женска популација, под том претпоставком се ствара текст који би требало да задовољи интересовања, жеље и укуси жена различитих старосних доби, односно оних потреба које важе за типично женске. Незаобилазно у тумачењу публике је, за почетак, њено присуство, стога се женски жанрови уско везују за динамику дана просечне жене, односно претпостављен распоред посла који би у датом тренутку омогућио одмор уз телевизијски програм.³

Потом, под претпоставком женске публике, ствара се одређена врста врзиног кола која, чини се, заиста функционише. Анализа текста показује да се акценат ставља на изузетно емотивне садржаје, тачније да претпоставља одређене атрибуте своје циљне женске групе (саосећајност, разумевање, пожртвованост, пасивност, толеранцију⁴). Али, са друге стране, ти садржаји, иако циљају на такву групу као већ предодређену и дефинитивну, и сами имају удела у формирању групе као такве.⁵ Та форсирана емотивност изазвала је критику да се науштрб ње ствара низ негативних нуспродуката који такође важе за одлике жанра. На пример, нетачне или непотпуне информације, објављивање екстремних и строго личних исповести, бурне реакције публике, третирање људи као категорија и прелажење у социјалну гротеску. Овај спорни приступ свакако је наилазио и још увек наилази на опречне реакције. У истраживању које је спровео Џејсон Мител (Jason Mittel), о реакцијама и односу публике према различитим конкретним емисијама токшоу жанра, емисија коју је приредила и водила Опра Винфри (Oprah Winfrey) једина је из овог жанра према којој се публика односи са поштовањем, описујући је у интервјима атрибутима као што су: инспиративно, информативно, вредно поштовања.⁶ Отуда није ни чудно што је у формулацији емисије о којој је овде реч,

³ Ibid, 227.

⁴ Ibid, 230.

⁵ Ibid.

⁶ Jason Mittel, "Audiences Talking Genres: Television Talkshow and Cultural Hierarchies", *Journal of Popular Film and Television* 31, 2003, 44.

изабрана проверена варијанта стара две деценије, коју је учврстила управо Опра поставши тиме нова икона како америчког друштва тако и медија уопште. Најважнија новина била је свакако демократизација медија, постављање у центар обичног човека, уважавање и акцентовање свакодневних, *нижих* тема, а све то кроз упадљиву и допадљиву сценографију. Све је у емисији, од реторике до визуелности, потчињено једноставности, јасноћи и недвосмислености. Оно чиме токшоу оперише јесу репрезентације и то културалне (постоје у домену културе, језика, забаве, уметности) које би требало да, у најмању руку, усмеравају и конституишу друштвене, емпиријске, свакодневне људске појавности,⁷ а то је управо оно што ова ТВ серија претендује да учини. Својим репрезентацијама жене, женске сфере и женскости, ова серија има за циљ да постави један другачији модел. У атмосфери спонтаног окупљања неколицине пријатељица, теме локалне важности, дискутабилне и проблематичне јавне српске сфере, пребацују се кроз медијатор конструисане личности, чинећи их тиме питањем од домаће, личне важности. Тиме ова емисија има за циљ да формира конструкцију одговарајућег модела представнице рода која ће извршити трансформацију теме националног и јавног у питања личног, емотивног и, претпоставља се, женског домена, односно модела који ће одредити женску варијанту националног. Овај процес дешава се даље помоћу различитих стратегија, од одабира одговарајућих тема, истицања извесних кодова, транспарентности ликова, до заузимања пожељних позиција.

Транспарентност као кључна одлика формирања модела

Постављање јаким идентитета у центар пажње директно би требало да утиче на идентификацију публике а самим тим и на њену интерпелацију. Утврђено кроз токшоу правила, жене би требало да се окупљају око својеврсног центра оличеног у водитељки-домаћици. Она контролише саржај, усмерава публику, гради норму. Она је модераторка емисије, као и модератор у процесу енкодирања и декодирања порука које државни идеолошки апарат шаље. Њена телевизијска персона стога мора бити дефинисана и јака.

Транспарентност се издваја као једна од најважнијих одлика ових вештачких идентитета. Ова особина текстова (а овакав идентитет можемо схватити као својеврсни

⁷ Цули Дачи, „Телевизија, репрезентација и род“, у *Трећи програм* 150, 2011, 79.

текст) може се посматрати на више начина. У овом случају најбоље се разумева као „прозирно, светло и луцидно, пробијајуће и јасно, како у дословном смислу пошто омогућава да се нешто види кроз нешто, тако и у фигуративном смислу разумљиве манифестације значења”.⁸ То се постиже вештим енкодирањем које би, у најбољем случају, публика требало да тумачи у доминантном коду,⁹ односно поједностављивањем или центрирањем одређених особина лика које ће се издвојити као кључне у процесу идентификације. Неки аспекти приватног живота наглашени су управо како би се уобличио представа. Чини се да је пет комбинација особина и темперамената била идеална мера за покривање српске женске публике.

Телевизија „Прва”, међутим, емисију најављује овако: „Са одабраним гостима, тв даме Ивана Зарић, Наташа Ристић, Марија Килибарда, Маја Волк и Ирина Радовић укрстиће ставове на сваку тему. Уз бритке, брзе, духовите коментаре, пет мудрих жена ће претресати садржаје који су изазвали највише реакција и коментара српске јавности. Говориће о ономе што нас мучи, интригира, шокира, засмејава... Забрањених тема нема.” Први део најаве односи се на тематику и поетику садржаја, док нас други наводи на помисао о спонтаности и диверзитету, који ће касније бити шире тумачен. „Међусобно различите по карактеру, годинама, животном искуству и начину живота, ове жене својим ставовима сигурно неће никога оставити равнодушним.”¹⁰

Овако изгледа доминантни код, у ширем смислу, на чијој ће се основи формирати шири концепти тумачења рода, јавне сфере и националног. Даљом анализом ових телевизијских персоне, категорија у којима се крећу и позиција са којих говоре, наилазимо на основе са којих се, и помоћу којих се, постављају параметри рода. Као и на почацима телевизије, жена је сведена на пожељну варијанту, она међутим сада није само домаћица и мајка, већ конструисан стереотип комбинован од више јединки. Под маском различитости и особености већег броја водитељки, овај стереотип јасно наглашава каква је нова жена. Она је увек, без обзира на старосно доба, пословна, свестрана, успешна, и, уз то и мајка. Она је негована и атрактивна, сексипилна и модерна, али и религиозна и посвећена дому, заинтересована и активна у питањима од јавног значаја (геј парада, насиље у школи,

⁸ Skot Robert Olson, „Hollywoodska planeta: Globalni mediji i kompetitivne prednosti narativne transparentnosti“, у *Трећи програм* 150, 2011, 47.

⁹ Ibid, 49.

¹⁰ „Жене”, <http://www.prva.rs/sr/program/series/6/%C5%BDene.html> (преузето 22. 8. 2013)

сексуално васпитање). Може се рећи да је нова родна улога анализирана на овом примеру прилично захтевна. Чини се да је освојена извесна слобода у виду каријере или слободе мишљења о питањима од јавног значаја, но, репресија и родни диктат крије се управо у овом стереотипу. Њен нови лик огледа се управо у политици државног идеолошког апарата који је конструисао: и Косово и Европа, и традиционална и модерна, и каријера и породица, и мајка и секс симбол.

Нови родни модел

Сходно популарности емисије закључује се да су „Жене” пронашле пут до жељене публике. Да ли је томе допринела велика жена састављена из пет делова и ко је заправо она? По годинама обухвата распон од тридесетак година (Марија Килибарда, рођена 1980. године) до зрелих година (Маја Волк, рођена 1959. године). Оваква старосна структура водитељки последица је жеље да се придобије што шири публика, да се покрију различита доба у животу жене, а самим тим и искуства која та доба носе. Ипак, четири од пет водитељки су у годинама од тридесете до четрдесете, што представља доба у коме се жена остварује у различитим улогама, пољима живота.

Брачни статус водитељки је разнолик: две од пет су удате (Ивана Зарић и Наташа Ристић), две су разведене (Маја Волк и Ирина Радовић); све су мајке, осим Марије Килибарде која то *joш увек* није. Брак као институција и пратеће материнство стоје као једна од најодрживијих догми српског друштва. Било као форсирани вид породице схваћене као јединице друштва и нације, или као света тајна у складу са новим таласом религиозности, ова женска улога поставља се као неприкосновена. Диверзитет брачног статуса који се овде примећује може се тумачити као жеља да се покрију искуства и самих жена које чине циљну групу.

Трећи аспект је најочигледнији: четири од пет водитељки изузетно су атрактивне и поред тога, њихов изглед се истиче како изазовном и минималном гардеробом, тако и кадровима који често наглашавају голе ноге или деколте. Ово се може тумачити на више начина: као понуда мушкој публици (под доминантном хетеросексуалном претпоставком) обнаженог тела жене која се са својим пријатељицама управо бави важним темама из јавног живота; као вид дискредитовања; као скретање пажње на то да упркос амбициозно

одабраном садржају постоји нешто упадљивије и важније; или је то можда порука женама, усмеравање, васпитање, поставка идеалног модела савремене жене чији је концепт неодвојив од телесног и сексуалног аспекта као и аспекта материјализма и потрошње. Такође, данас готово да се не може избећи императив сексуализације женског тела у медијима, јер би ускраћивање тог фактора свакако утицало на рејтинг емисије.

Текст у ужем смислу чине ставови које водитељке заузимају и карактеристичне улоге које даље уобличују нови родни модел. Њихова комуникација о датој теми најчешће функционише као фокус група у којој се могу препознати неки заједнички кодови: забринутост за омладину, истицање породичних, традиционалних, националних и религиозних вредности, доминација хетеросексуалности, личне референце и аутореферентност на матичну телевизијску кућу. Овде примећујемо да овакви сентименти упућују на фигуру Идеалне Мајке¹¹ као замишљеног квалитета гледатељке, с тим што се мајка у овом специфичном случају посматра шире, као мајка нације, јер су друштвена и национална питања та на којима се примећују материнске особине.

Када се анализирају особине који карактеришу водитељке и које покушавају да конституишу нови родни модел, види се да готово увек четири од пет имају пожељну особину, статус или карактеристику, док једна остаје изван, стварајући привид диверзитета. Тако можемо закључити да је Она средњих година, остварена као мајка, удата или са браком иза себе, атрактивна. Њихови ставови или тачније доминантни ставови групе, јесу позиције са којих се посматрају друштвени феномени преточени у дневне теме.

Женске теме

Овакав модел жене, поред тога што одређује каква би припадница рода требало да буде, такође усмерава ка темама којима би она требало да се бави и на одређени начин. Брижљив одабир тема, по својој идеолошкој усмерености, и начин њиховог третирања, прати кодове који су претходно анализирани кроз телевизијске персоне водитељки. Жена овде није више везана искључиво за домаћинство, кулинарство, занатске и ниже

¹¹ Annete Kuhn, „Women Genre`s: Melodrama, Soap Opera and Theory”, у *Feminist Television Criticism: A Reader*, уреднице Charlotte Brunsdon и Lynn Spigel, Milton Keynes: Open University Press, 2007, 230.

уметничке форме, одгајање деце, здравство, препарате за негу и лепоту, на које смо навикли када критикујемо телевизијске репрезентације женског рода. Она је пре заинтересована за питања социологије и психологије, па и политике, и то на два начина. Или као сферу живота која утиче на претходне домене (како је пад животног стандарда у Србији повезан са насиљем у школама, како стрес и каријера онемогућавају жену да води рачуна о свом изгледу...) или се пак теме од јавног значаја провлаче кроз *типично* женски сензибилитет (ројализам у Србији кроз призму бајке, политичари чије је извињење емотивни гест а не политички корак...).

Често се, даље, кроз третирање теме, пре сваког исказа или става наглашава позиција са које се говори, на пример: "Ја, као мајка..", "Ја, као супруга..", "Ја, као жена са каријером...". Овим се, како утврђује једна од категорија које су дефинисане као доминантни чиниоци репрезентације, утемељује и у искуству став који ће бити изнесен. У даљем тексту биће анализирано неколико кључних тама које су заступљене у ТВ серији „Жене“. Издвојене су оне емисије које се баве породицом, браком и родитељством, религијом и традицијом и са друге стране оне које обрађују питања женске самосталности (single девојке) као и каријере и потрошње.

У уводном делу епизоде *Срећна породица*¹² емитоване 12. 01. 2013, Ивана Зарић се пита да ли је породица и даље основна ћелија друштва, и шта се десило са традиционалном вишегенерацијском породицом. Овде видимо забринутост за традиционалне вредности, као и контрастно позиционирање старо – ново. Тема емисије ближе одређена јесте како своју породицу учинити успешном и срећном, а гости у студију су психотерапеут (не психотерапеуткиња) Невена Чоловска Херцог, и породица двоје познатих српских личности као пример. Пре доласка гостију водитељке међу собом дискутују о теми, истичући личне ставове о важности породице, типовима породице итд. Маја Волк се истиче проблематизовањем породице, али то се завршава само на површинском нивоу, јер друга водитељка преузима реч. Даље, психотерапеуткиња говори о типичним породичним проблемима у Србији, односима који су карактеристични за овдашње породице, начинима њиховог решавања, док водитељке то подржавају потпомогнуте властитим ставовима или искуствима. Наташа Ристић на тему проблема

¹² „Жене“: *Срећна породица*
<http://www.prva.rs/sr/program/emisija/story/21440/%C5%BDene%3Cbr%3ETema%3A+Sre%C4%87na+porodica.html> (преузето 17. 11. 2013)

слушања међу члановима породице признаје како не слуша своје дете, Маја Волк такође дели пример из свог живота. Помиње се чак и хороскоп што баца сенку на претходно изречене стручне савете психотерапеуткиње. Гости су породица Срећковић, Марија Срећковић Савић, инструкторка фитнеса, њен супруг Александар Срећковић Кубура, глумац, и двојица синова, седамнаестогодишњи Алекса и тромесечни Вања. Чланови породице даље говоре о браку, жртвовањима, изазовима породичног живота поред успешне каријере као и о подели обавеза. Супружници саветују родитељство у млађим годинама. Ту препознајемо претходно поменуте кодове.

Следећа анализирана епизода емитована 04. 05. 2013,¹³ још је индикативнија јер у себи спаја традицију, религиозност, дакле, специфичан систем вредности, и опет породицу и родитељство као неодвојиво од претходног. У уводној дискусији међу водитељкама истиче се погодност предстојећег празника (Ускрс), како Наташа Ристић каже, без обзира на то да ли сте верујући или не, да се време посвети смиривању и размишљању о правим вредностима. Везивање хришћанског празника за праве вредности, које ће током епизоде бити ближе дефинисане, јесте важан идеолошки став.

Поводом Ускрса гости у студију су Ненад Илић и супруга Анастасија, некадашњи редитељско–глумачки пар, а сада поп и попадија. Такође, на сцени су и деца која украшавају јаја, тачније девојчице, јер како једна од водитељки истиче, дечаци у том узрасту имају нека друга посла и не воле пред камере. Овде се препознаје суптилно рано родно усмеравање. Такође, приметно је да су многе епизоде ТВ серије „Жене” које се посредно или непосредно баве породицом илустроване постављањем деце на сцену. Битан за ову анализу јесте говор Анастасије Илић који почиње објашњењем њене одлуке да одустане од глумачке каријере и посвети се нечему другом. „То друго је нешто што је везано за нашу данашњу тему, за Васкрс, то је оно што је суштина Васкрса, то је нови живот”.¹⁴ Овде видимо мотив напуштања каријере ради породице што је свакако један од важних кодова у анализи. Гошћа даље истиче како њена породица спада у пробуђене вернике, како су они претходно живели без додира са црквом чак и више него што је то случај данас. Из овог става може се потврдити теза о поновном буђењу религије и њеној

¹³ „Жене”: *Ускрс*

<http://www.prva.rs/sr/program/emisija/story/22614/%C5%BDene%3Cbr%3ETema%3A+Uskrs.html>

(преузето 17. 11. 2013)

¹⁴ Ibid.

важности у актуелној идеологији. Тада долазимо до споменутих правих вредности, где се експлицитно истиче став да је суштина у породичном окружењу и деци и да су најсрећнији они који имају доста деце.¹⁵ У даљем тексту отац Ненад Илић критикује имплементацију западњачких индивидуалистичких вредности на наше тле (за које су типични традиционално органско породично заједништво и осећај припадности народу), чији су производи усамљеност и робовање.

Са друге стране, епизоде попут *Сингл (single) девојке* (емитована 04. 02. 2012)¹⁶ показују нам другачији третман условно речено женских тема. Како Ивана Зарић најављује, тема јесте озбиљна а гошће ће бити уредница часописа *Story*, Беба Драгић, и сама сингл девојка, као и професор доктор Радмила Максимовић. После уводне дискусије пушта се прилог у коме Ирина Радовић у кафићу интервјуише четири познате младе жене које немају партнере. Оне причају о проблемима сингл девојака као и мушко-женским односима. Наводе да су васпитане да буду самосталне, економски независне а да мушкарци траже управо супротно. Једна од њих наводи како је традиционална и конзервативна и како верује да мушкарац треба да буде тај који је ловац, мужјак, који ће да је заводи, уз додатак да то наравно не подразумева „материјалне ствари”.¹⁷ Даље аргументе изговара после опаске да не жели да звучи ни шовинистички ни феминистички. Разговор са сингл девојкама завршава се закључком да ће уколико не нађу мушкарца свог живота усвојити дете. Разговор у студију са уредницом Бебом Драгић наставља се у истом кључу. Закључује се да су сви ваљани мушкарци сад већ заузети, скинути са тржишта, док су садашње сингл девојке радиле на себи и свом образовању. Провлаче се кодови несташице мушкараца, биолошког сата, и што је најважније, чињенице да образоване жене и оне са каријером наилазе на проблем самоће. Овакав став ја антифеминистички јер подразумева да је жена освајањем слободе у виду образовања и каријере себи одузела нешто много битније. Друга гошћа се поред академске каријере бави емотивним посредовањем и у закључку истиче два битна става: да жена не сме да покаже своју

¹⁵ Ibid.

¹⁶ ”Жене”: *Сингл девојке* <http://www.prva.rs/sr/program/emisija/story/16547/%C5%BDene+-+Tema%3A+Singl+devojke.html> (преузето 17. 11. 2013)

¹⁷ Ibid.

вредност и да се за правог човека мора отићи на крај света (мисли се на селидбу за мушкарцем и ради мушкарца).¹⁸

У епизоди *Стреси стрес*, емитованој 05. 05. 2012,¹⁹ као и обично на почетку водитељке дискутују између себе на актуелну тему. Све ће се сложити да су под стресом од посла, активног живота и мањка времена. Гости су поново психотерапеут Невена Чоловска Херцог и Марина Перазић која илуструје тему из личног искуства. После стручног упознавања са појмом стреса, реч преузима Марина Перазић која говори о својим личним успонима и падовима, селидби у Америку, разводу, прекиду каријере и начину на који она превазилази стрес. Такође говори о свом схватању психосоматских болести, што је код лаичког мишљења, препознат у критикама споменутог жанра као један од кључних фактора банализовања и текста и контекста. Даље помиње технике популарне психологије и самопомоћи које она користи, што се може тумачити као тековина савремених, условно речено западњачких модела понашања. Индикативан је и прилог са заједничког одмора водитељки и њихових породица на планини Рудник, који их на фотографијама приказује у радној атмосфери, са лаптоповима и илуструје немогућност да се савремена жена одвоји од посла чак и на одмору и упркос молбама своје деце. Ова епизода можда најбоље показује ону другу страну женског света: оптерећеност каријером, тешкоће балансирања свих животних улога жене и немогућност да се са тиме изађе на крај.

Од епизода уже друштвено ангажованих као што су *Живот са сидом*, *Бахати возачи*, *Друштвена одговорност*, *Терор средине* итд. издваја се као битна епизода *Права жена*. Гошће су државна секретарка у Министарству рада и председница савета за родну равноправност Снежана Лакићевић Стојачић и Мирјана Станковић, медицинска сестра Ромкиња. У епизоди се осврћу на насиље над женама, дискриминацију на послу, чује се потресна исповест жене која је претрпела насиље. Ипак, о томе се прича из позиције забринутости за неког другог, јер како водитељке наводе, оне се никада нису осетиле дискриминисано (осим Маје Волк), те се ствара привид да је дискриминација резервисана за Ромкиње, економски зависне жене или оне које су починиле погрешан избор партнера.

¹⁸ Ibid.

¹⁹ „Жене”: *Стреси стрес* <http://www.prva.rs/sr/program/emisija/story/17871/%C5%BDene+-+Tema%3A+Stresi+stres.html> (преузето 17. 11. 2013)

Анализа преовлађујућих тема говори управо о именовану битних аспеката женског живота и то кроз двојаку призму: традиционалну и савремену. Ова два принципа покушавају да се сажму као делови искуства савремене српске жене а одабране теме као поље њених интересовања. Улога водитељки је круцијална а гости су готово увек двојаки: са једне стране стручњаци/стручњакиње који представљају глас науке и тиме дају валидност тексту, а са друге подједнако познати или, пак, људи из народа, који говоре из личног искуства. У случају познатих гостију препознаје се тенденција селебритизације, а у случају анонимних људи препознаје се тенденција ка демократизацији медија. У доминантном кôду ово би требало да буде емисија креирана од жена за жене чије теме актуелизују потребе и интересовања припаднице рода и дају им глас у јавности. Но, може ли се ово, наизглед изненадно пуштање женског рода у јавну сферу, у средини која је, тврди се, доминантно патријархална, чинити као освајање слободе? Занемаривањем квантитативне заступљености женског рода на телевизији и дубљим разматрањем овог новог родног модела, види се да је став самих жена у игри репрезентације погрешан. Из ове емисије се, за почетак, нема шта научити. У непрекидним изношењима личних ставова водитељки и гостију банализује се и минимализује свака евентуално тачна и продубљенија информација. Кроз емоције, емпатију, сажалење или сензацију провлаче се социјални феномени које би требало проблематизовати и третирати стручно. Опрезност и пажљивост према државном апарату зауставља критику и проблематизовање одређеног феномена и задржава разговор на сигурној дистанци.

Есенцијализам и бинарност

Често се у овој емисији користе фразе које истичу особености рода, уопштавају родне особине и тиме покушавају да поспеше препознавање и идентификацију публике. Наиме, водитељке заступају чврсто есенцијалистичко становиште рода, посебно га истичући изјавама типа: „Ми као жене...“, „Ми, жене смо емотивније...“, „Жене као жене више воле...“ Такође је веома битно да публику у студију чине искључиво жене. Есенцијализам у овом случају може бити врло опасан јер заузимањем такве позиције поставља јединку у шири контекст рода, предочавајући да постоји нешто неодређено,

мистично, непроменљиво и дефинитивно што нас карактерише, и да уколико се не препознајемо у тој конструисаној суштини можемо бити само искључени/не.

Друга позиција проистекла из прве јесте кретање у бинарно опозитним појмовима. Телевизија и јесте медиј који покушава да шаблонизује и поједностави слику света, па тако и сложену структуру рода, на пример. Но, док се неке телевизијске куће отварају према категоријама до сада искљученим из телевизијске репрезентације, ТВ „Прва“ задржава проверену шему јасних и неприкосновених подела на мушки и женски текст. На примеру анализираних емисија жене се не могу сматрати искључене. Оне су у публици, оне су на позорници, оне су у прилозима, што указује да проблем није квантитативне него квалитативне природе. Из анализе текста у ужем смислу, очигледно је да водитељке често заузимају позицију другости, есенцијалистичке супротности од мушког пола/рода и у складу са тиме дефинишу себе и публику у оквиру лаичког схватања рода и општих места концепције женскости. Бинарна подела је толико јака да се све што би пореметило искључиво особено хетеросексуално женско или мушко, посматра потпуно изван категорије рода или пак као феномен.

Ко стоји иза новог родног модела жене

„Важно је имати на уму да су репрезентације произведене и да циркулишу у одређеном контексту значења, али да њега одређује систем моћи, који нуди легитимитет неким значењима, те се неке идеје и значења постављају као доминантна, док се друга цензуришу.“²⁰ Изградња новог стереотипа није се десила одједном и за њу није одговорна само телевизијска кућа или уредници емисије „Жене“. Овај токшоу је само још један од покушаја да се шаблонизује проблематично питање женског рода у културном оквиру државе. Ипак, мора се узети у обзир да се идеологија не може приписати доминантној класи која путем својеврсне завере поставља лажну слику о свету,²¹ па тако и о роду. Овде

²⁰ Дубравка Ђурић, „Појам репрезентације, језички обрт, текстуализација и идеологија у студијама културе“, *Зеничке свеске* 11, 2010/11, 44.

²¹ Marina Caramago Heck, “The ideological dimension of media messages”, у *Culture, Media, Language*, уредници Stuart Hall, Dorothy Hobson, Andrew Lowe и Paul Willis (Birmingham: Centre for Contemporary Cultural Studies, University of Birmingham, 1974), 110.
http://web.fmk.edu.rs/files/blogs/2010-11/MI/Med_kul_razl/Marina_Camargo_Heck.pdf (преузето 20. 8. 2013)

се, наиме, ради о далеко сложенијим односима и акцијама које не долазе одозго, већ се рађају и трају у самим структурама, односно односима, док у прилог свему томе иде релативност саме реалности и њена *спремност* да јој се идеологијом придода смисао. Тако се много тога доводи у питање у средини која се са једне стране представља као традиционалистичка, патријархална, а са друге покушава да се докаже достојном за струјања двадесет првог века. Подељена и двојака идеологија тражи и ствара дискутабилне моделе идентификације. У ствари, овај модел можда и није тако промашен. Својим двојним параметрима сигурно обухвата ширу публику него један дефинитиван идентитет који све остало искључује. Са „Женама” се може идентификовати и домаћица и жена од каријере, отуд широки и контрастни идентитет који пружа више опција, макар за делимичну идентификацију.

Када би се употребила позната синтагма о Србији као држави на размеђу, граници између истока и запада, данашње родно одређење савршено би се уклопило у тај опис. Док са запада стиже велико женско питање о избору између породице и каријере, док се опицавају искуства промискуитета кроз медијске моделе понашања, чини се да је овдашња средина више збуњена него подељена. Не тако давно постојала су нека друга неписана правила о понашању жене, те се чини да се промене дешавају нагло, агресивно и бљештаво а као простор тих промена препознају се медији. Услед захтеваног задатака да се репрезентација рода изједначи са потребама политике, родни модел који овде видимо покушава да помири локалну традицију са светским/западњачким/европским параметрима наводно ослобођене жене, конзументкиње новца, робе и секса. Тако је овде уместо избора између две опције сугерисано прихватање и балансирање обе. Српска жена, зато, данас седи на две столице покушавајући да задовољи обе варијанте, уз све чешће конфликтне ситуације које прате овакве захтевне идентитете. Овде се дешава оно што Сузан Фалуди (Susan Faludi) описује као наводну последицу ослобођења жена. Наиме, свеprisутни и форсирани мит да је феминистичко ослобођење донело женама само незадовољство и свеопшту неиспуњеност јесте последица колико *backlash*-а (тешко преводив термин који се односи на политичке и медијске тенденције да се осујете резултати и освојене слободе женског покрета, коришћењем неутемељених истраживања или форсирањем негативних модела ослобођене жене), толико и погрешно схваћеног права избора. У немогућности да се ослободе традиционалних улога многе жене додале су себи још неколико улога, а

последича тога неминовно је незадовољство. Као кривац препознат је феминизам. Локалне репрезентације, које су овде у питању, комбинују обе улоге, уз обавезно прихватање тог незадовољства као нечег неминовног и нужног, као есенцијално женско бреме, метафорички речено као крст који се носи због излета у феминизам.

Поставља се питање коме је потребна оваква жена. Суштински је потребна држави у свим својим аспектима. Као мајка нације, као чуварка традиционалног, али и као радна снага, сексуални објекат и субјект, политичко биће и конзументкиња. Она је такође и васпитни апарат који кроз ставове изнете са привидне позиције личне произвољности поставља норматив мишљења пожељан држави. Јер, ТВ серије типа „Жене” управо покушавају да обухвате што ширу публику и успоставе извесне параметре као нормалне, постојеће и пожељне. Нова жена у себи покушава да ослика замишљену женску српску заједницу управо тим различитим а истим идентитетима. Стога она и шаље поруку и поставља идеал који би требало мање или више да буде достигнут како би се објединило то национално женско тело, како би се одредило каквом женом се располаже и у које се сврхе даље она може употребити.

Ово се међутим не поставља као однос моћи, са једне стране, патријархалног мушког принципа државе у односу на потлачену категорију жене, него као глобална тежња државног идеолошког апарата да проучи, категоризује те управља обележеном категоријом.

Свака национална телевизијска кућа, сходно својој уређивачкој политици, на одговарајући начин, одговориће на доминантну идеологију. Ово је најлакше пратити у информативном програму (вести) али ни други жанрови не заостају. Постоји читав низ приватних сфера које морају подлећи овим променама. Стога су многе емисије које се наизглед не баве политиком у ужем смислу, у ствари дубоко идеолошки обојене. У ТВ серији која се обраћа женској публици помоћу многих фактора покушава да се преформулише, поново изгради, васпита категорија женског рода и женскости у складу са државном идеологијом а то се дешава одабиром водитељки као медијатора у ужем смислу, избором тема, односно области које се морају обухватити идеологијом, тако и гостима стручним или нестручним који ће све ово показати примером из науке или личног искуства. Уредници ТВ серије „Жене” свакако да су осетили прави тренутак да се покрену велика идеолошка питања и да се укључе у креирање одговарајуће представнице женског

рода. Уколико се српска жена препозна у спорној ТВ серији, уколико токшоу задовољи њене потребе, у том случају имамо затворен круг између државног идеолошког апарата и његове циљне групе.

Закључак

Како је познато да медији окупљају и конституишу националну породицу око извесних тема и репрезентација²² стварајући тиме однос према емитованоме, тако они самим тим и постављају извесне националне нормативе. Национални празници, политичка питања и питања од јавног значаја неминовно интерпелирају припаднике нације, као публику и као активне учеснике у изградњи националног идентитета. Нација као конструисана заједница има своје кључне идентитете у којима се припадници препознају мање или више, она тежи да моделом обухвати и дефинише што већи број популације како би се њоме лакше манипулисало. Такви конструисани модели се, иако променљиви и проточни, представљају као дефинитивни и константни. Када се сам апарат моћи креће у логици есенцијализма и опозитних бинарности, може се очекивати да ће се кретати и у типично мушким и типично женским категоријама. Ако породица представља јединицу друштва/нације а она се, даље, састоји од мушкарца, жене и њихове деце, један од основних националних задатака свакако мора бити одређивање чинилаца основне јединице. Стога се категорије мушког и женског рода могу схватити као круцијалне у функционисању апарата моћи. Шаблонизовање и постављање у једну категорију ограничену родом и његовим наводним карактеристикама, јесте репресиван идеолошки чин.

Данас када се комуникација дешава посредством разних облика медија, пожељни идеал ове категорије диктира се на другачији начин. И опет на преласку у другачије друштвено уређење, спорна категорија жене налази се на размеђи. Политика репрезентације намеће модел који као да представља слику државне политике у малом. Телевизија је постала конзуметнтска и комерцијална и она тражи и васпитава своје потрошаче и потрошачице. Овај медиј као да је своје златне почетне америчке моделе

²² David Morley, „Broadcasting and the Construction of the National Family“, у *The Television Studies Reader*, уредници Robert C. Allen и Annette Hill (London; New York: Routledge, 2004), 419.

шездесетих година двадесетог века тек сад применио на ову спорну средину. Робни фетишизам, стога претварање у робу свих аспеката живота од секса преко религије и лепоте, тражи конзумента/конзументкињу. Жена није искључена из телевизијских репрезентација. Она је заправо њој намењена као медиј који је везан за потрошњу а не производњу. Телевизија, односно идеологија иза ње, есенцијалистички претпоставља жену као непотпуну, у жудњи за допуњавањем разном робом, у константном незадовољству и потреби за поправљањем и усавршавањем. А како се српска жена односи према свему томе? Судећи по репрезентованим идеалима она је збуњена, чека да се јавна сфера изјасни о њој те да је објасни и формира. Стога и потреба за емисијама типа „Жене”, стога гласно изјашњавање наводно личних а пожељних статуса и категорија, стога есенцијалистичко и бинарно третирање јавне сфере.

Проблем у питању форме оваквих текстова чини се да настаје услед преузимања, у тежњи за новим друштвеним поретком, условно речено *западњачког* модела комерцијалне, конзументске, капиталистичке телевизије и примењивањем њених метода на публику другачијег културног и политичког залеђа. Но ова препрека бива врло брзо превазиђена. Питање садржаја је то које на дуже стазе гради управо тај дискутабилни родни модел. Касно је да нова српска жена буде потпуно под диктатом робе, она мора да пригрли *запад* али и да оправда *исток*. Али, како се слажу Српска православна црква и слободни секс, како се посветити дому, породици и каријери, како бити свесна, савесна, брижна како у питањима око властитог дома тако и нације? Нова жена какву је кроз ову и њој сличне емисије видимо јесте мајка и љубавница нације. Посвећена јавним питањима, колико и личним проблемима, она размишља глобално а делује локално.

Остаје да се види колико ће нова српска Маријана заживети, односно хоће ли се тај захтевни модел примити на овдашње тле. Може ли у себи помирити опречне и дискутабилне захтеве идеологије и политичких прилика и колико ће још токшоу емисија, ријалитија и мејк-овер-а (make-over) морати да протече медијем телевизије док она заиста не оживи у свој својој конфликтности и неистинитости конструисаног идентитета.

Литература

Abt, Vicky и Mustazza, Leonard. *Coming After Oprah: Cultural Fallout in the Age of TV Talk Show*. Bowling Green: Bowling Green State University Popular Press, 1997.

Алтисер, Луј. *Идеологија и државни идеолошки апарати*. Лозница: Карпос, 2009.

Дачи, Цули. „Телевизија, репрезентација и род“. *Трећи програм* 150 (2011): 76-96.

Ђурић, Дубравка. „Појам репрезентације, језички обрт, текстуализација и идеологија у студијама културе“. *Зеничке свеске* 11 (2010/11): 31-50.

„Жене“, <http://www.prva.rs/sr/program/series/6/%C5%BDene.html> (преузето 22. 8. 2013)

Kuhn, Annette. “Women Genres: melodrama, Soap Opera and Theory”. У *Feminist Television Criticism*. Уреднице Charlotte Brunson и Lynn Spigel, 225-234. Milton Keynes: Oxford University Press, 2007.

Мител, Џејсон. „Културолошки приступ теорији телевизијских жанрова“. *Трећи програм* бр. 150 (2011): 18-31. <http://www.radiobeograd.rs/download/Casopis/broj150.pdf> (преузето 21. 8. 2013)

Mittel, Jason. “Audiences Talking Genres: Television Talkshow and Cultural Hierarchies”. *Journal of Popular Film and Television* 31 (2003): 36-46.

Olson, Skot Robert. „*Holivudska planeta: Globalni mediji i kompetitivne prednosti narativne transparentnosti*“. *Трећи програм* 150 (2011): 34-59.

Shattuc, Jane. *The Talking Cure: TV Talkshow and Women*. New York: Routledge, 1997.

Faludi, Susan. *Backlash: Undeclared War Against American Women*. New York: Three Rivers Press, 2006. <http://gendersexandsocmvmnts.files.wordpress.com/2011/02/faludi-susan-backlash-the-undeclared-war-against-american-women-three-rivers-press-19912006.pdf> (преузето 22. 8.2013)

Heck, Marina Caramago. “The ideological dimension of media messages”. У *Culture, Media, Language*. Уредници Stuart Hall, Dorothy Hobson, Andrew Lowe и Paul Willis, 110-116. Birmingham: Centre for Contemporary Cultural Studies, University of Birmingham, 1974. http://web.fmk.edu.rs/files/blogs/201011/MI/Med_kul_razl/Marina_Camargo_Heck.pdf (преузето 20. 8. 2013).

Morley, David. “Broadcasting and the Construction of the National Family”. У *The Television Studies Reader*. Уредници Robert C. Allen и Annette Hill, 418-441. London; New York: Routledge, 2004.

Спаркс, Колин „Глобално, локално и јавна сфера“. *Трећи програм* 150 (2011): 60-75.
<http://www.radiobeograd.rs/download/Casopis/broj150.pdf> (преузето 21. 8. 2013)

UDC
316.774/.776:305(497.11)"2013"
305-055.2:316.752(497.11)
Brief or introductory paper

Iva Mulić
Faculty of Media and Communication
Singidunum University,
Belgrade

“Women”: A New National Gender Model and the Representation Politics

The paper interprets the media construction of a new gender model of woman in Serbia as a consequence of a change of dominant national ideology. An example is found in a talk show “Women” and the analysis is focused both on the traditional elements of the genre (its unbreakable connection to the idea of femininity and female public) and on the novelties which this particular talk show produces.

Keywords: gender model, representation, ideology, talk show

УДК
016:64 ЖЕНСКИ СВЕТ(497.113)"1891/1894"
014.3 ЖЕНСКИ СВЕТ(497.113)"1891/1894"
Стручни рад

Гордана Ђоковић, Драгана Грујић
Филолошки факултет
Универзитет у Београду

Библиографија часописа

Женски свет: лист добротворних задруга Српкиња

II део (1891-1894)¹

Други део библиографије часописа *Женски свет: лист добротворних задруга Српкиња* обухвата четири године излагања часописа, од 1891. године до 1894. године, и садржи 631 библиографску јединицу, описане *de visu* језиком и писмом публикације. Јединице су азбучно распоређене према презимену аутора или наслову чланка, а испод сваког библиографског описа налази се УДК број и број записа у библиографској бази. Уз библиографски опис наведена је и категоризација чланака на основу које се стиче увид у врсту текстова. Као и у првом делу библиографије, велики број текстова или није потписан или је потписан иницијалима.

Регистар наслова, аутора и предмени регистар доприносе већој информативности библиографије која може да послужи као путоказ за даља истраживања.

1

БАКТЕРИЈЕ и човек // Год. 6, бр. 10 (1891), стр. 150-153.

- Здравље

613

COBISS.SR-ID [524694164](#)

2

БАКТЕРИЈЕ и човек // Год. 6, бр. 8 (1891), стр. 116-119.

- Здравље

¹ Овај рад је настао у оквиру пројекта бр. 178029 Министарства просвете, науке и технолошког развоја, *Књижевство, теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915. године*.

613

COBISS.SR-ID [524687252](#)

3

БАКТЕРИЈЕ и човек // Год. 6, бр. 9 (1891), стр. 131-133.

- Здравље

613

COBISS.SR-ID [524689812](#)

4

БАНДИЋ, Даница

Божић на селу! / Даница Б. [Бандић] // Год. 9, бр. 12 (1894), стр. 184-187.

- Књижевност

821.163.41-32

COBISS.SR-ID [524894612](#)

5

БИКАР, Војин

Кад се зора буди / Војин Бикар // Год. 6, бр. 9 (1891), стр.129.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [524689300](#)

6

БИКАР, Војин

Лажни снови / Војин Бикар // Год. 6, бр. 5 (1891), стр.67.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [524207252](#)

7

БИКАР, Војин

На растанку / Војин Бикар // Год. 6, бр. 1 (1891), стр. 1.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [524145812](#)

8

БИКАР, Војин

Српска девојка / Војин Бикар // Год. 6, бр. 5 (1891), стр.65-67.

- Књижевност

821.163.41

COBISS.SR-ID [524674452](#)

9

БРАДВАРОВИЋ, Даринка

Јавна захвала / Д. [Даринка] Брадваровићева // Год. 6, бр. 12 (1891), стр. 188.

- Вести

061

COBISS.SR-ID [524717972](#)

10

БРАНЧИЋ, Б.

Звоно звони... / Б. Бранчић // Год. 8, бр. 2 (1893), стр. 27.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [524726164](#)

11

БРАШОВАН, Даринка

М. Н.....У. / Д. [Даринка] Брашованова // Год. 7, бр. 2 (1892), стр. 30-31.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [524594580](#)

12

БРАШОВАН, Даринка

Мајци / Д. [Даринка] Брашованова // Год. 7, бр. 3 (1892), стр. 33.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [524595604](#)

13

БРАШОВАН, Даринка

Милој сеји / Д. [Даринка] Брашованова // Год. 7, бр. 10 (1892), стр. 155.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [524624532](#)

14

БРАШОВАН, Даринка

Младост / Д. [Даринка] Брашованова // Год. 6, бр. 11 (1891), стр.166.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [524712852](#)

15

БРАШОВАН, Даринка

Некадањој пријатељици / Д. [Даринка] Брашованова // Год. 6, бр. 3 (1891), стр. 33-34.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [524657300](#)

16

БРАШОВАН, Даринка

Успомена на умрлог професора Исидора Стојковића / Д. [Даринка] Брашованова // Год. 6, бр. 4 (1891), стр.52.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [524670868](#)

17

БРАШОВАН, Ђорђе

Данашњи свет / Ђорђе Брашован // Год. 9, бр. 10 (1894), стр. 147.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [524787860](#)

18

БРИКЕ, Ернст

Како да очврсну деца? / Ернст Брикe // Год. 8, бр. 11 (1893), стр. 161-165.

- Здравље

613

COBISS.SR-ID [524925332](#)

19

БРИКЕ, Ернст

Како да очврсну деца? / Ернст Брикe // Год. 8, бр. 12 (1893), стр. 177-181.

- Здравље

613

COBISS.SR-ID [524927124](#)

20

БУГАРСКА, Дар.

Уплив Више девојачке школе на васпитање / [Дар. Бугарска] // Год. 7, бр. 9 (1892), стр. 131-135.

- Жесно питање; Педагогија

37.013-055.25

COBISS.SR-ID [524619156](#)

21

ВАРАЂАНИН, Аркадије

Говор Арк. Варађанина приликом отварања друштвеног српског забавишта у Новом Саду / [Аркадије Варађанин] // Год. 7, бр. 5 (1892), стр. 68-70.

- Педагогија

373.2(497.113)(091)

COBISS.SR-ID [524605076](#)

22

ВАРАЂАНИН, Аркадије

Јавна захвала / Арк. [Аркадије] Варађанин // Год. 7, бр. 5 (1892), стр. 80.

- Вести

027.7/.8:929 Грчић Ј.

COBISS.SR-ID [524607892](#)

23

ВАРАЂАНИН, Аркадије

Милутиновићево друштво / А. [Аркадије] В. [Варађанин] // Год. 6, бр. 11 (1891), стр. 161-162.

- Вести

061

COBISS.SR-ID [524700308](#)

24

ВАРАЂАНИН, Аркадије

Српским народним учитељима / Аркадије Варађанин // Год. 6, бр. 11 (1891), стр. 176.

- Педагогија

061

COBISS.SR-ID [524715156](#)

25

ВАСИЋ, Милан

Моја мила / Милан Васић // Год. 8, бр. 5 (1893), стр. 79.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [524765844](#)

26

ВАСИЋ, Милан

Сећам те се ... / Милан Васић // Год. 9, бр. 1 (1894), стр. 12-13.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [524735380](#)

27

ВЕЋ је касно / превео М. Бандић // Год. 9, бр. 10 (1894), стр. 156-158.

- Књижевност

82

COBISS.SR-ID [524791444](#)

28

ВЛАЈИЋ, Владимир П.

Некад и сад / Владимир П. Влајић // Год. 8, бр. 7/8 (1893), стр. 105.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [524918420](#)

29

ВУКАШИНОВИЋ, Светозар

Позив на претплату на књигу "Ђачки говори о Св. Сави" / Светозар Вукашиновић // Год. 9, бр. 6 (1894), стр. 95-96.

- Књижевност

821.163.41

COBISS.SR-ID [524771732](#)

30

ВУЧЕТИЋ, Никола

Научна ћеретања. [Део 1] / од дра Николе Вучетића // Год. 9, бр. 11 (1894), стр. 161-164.

- Женско питање; Педагогија

37.013-055.25

COBISS.SR-ID [524888980](#)

31

ВУЧЕТИЋ, Никола

Научна ћеретања. [Део 2] / од дра Николе Вучетића // Год. 9, бр. 12 (1894), стр. 177-180.

- Женско питање; Педагогија

37.013-055.25

COBISS.SR-ID [524892564](#)

32

ГВОЖЂЕ // Год. 9, бр. 3 (1894), стр. 36-38.

- Вести

546.3/9

COBISS.SR-ID [524745876](#)

33

ГОЈКОВИЋ, Гавра В.

Прво сретање / Гавра В. Гојковић // Год. 9, бр. 3 (1894), стр. 42.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [524747412](#)

34

ГОЈКОВИЋ, Гавра В.

У берби / Гавра В. Гојковић // Год. 9, бр. 10 (1894), стр. 154.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [524790676](#)

35

ГОСПОДИН уредник // Год. 7, бр. 3 (1892), стр. 42-46.

- Књижевност

821.163.41

COBISS.SR-ID [524598164](#)

36

ГОСПОЋИЦИ М. // Год. 8, бр. 7/8 (1893), стр. 117.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [524921492](#)

37

ДАНИЦИ // Год. 8, бр. 7/8 (1893), стр. 106.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [524918932](#)

38

ДВЕ списатељице : (Из преписке двеју другарица) // Год. 8, бр. 4 (1893), стр. 60-63.

- Књижевност

821.163.41-6

COBISS.SR-ID [524760980](#)

39

ДЕВОЈАЧКЕ сањарије : скица из друштва // Год. 9, бр. 4 (1894), стр. 61-64.

- Књижевност

821.163.41-3

COBISS.SR-ID [524751508](#)

40

ДЕСЕТОГОДИШЊА прослава добротворне задруге Српкиња Новосаткиња // Год. 6, бр. 6 (1891), стр. 81-88.

- Женско питање / Женски покрети

061

COBISS.SR-ID [524677012](#)

41

ДИМИТРИЈЕВИЋ, Паја

Ал' је дивно / Паја Димитријевић // Год. 6, бр. 5 (1891), стр.71.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [524674964](#)

42

ДИМИТРИЈЕВИЋ, Паја

Мојој Софији / Паја Димитријевић // Год. 7, бр. 7 (1892), стр. 112.

- Књижевност

821.163.41

COBISS.SR-ID [524615060](#)

43

ДИМИТРИЈЕВИЋ, Паја

Соко / Паја Димитријевић // Год. 6, бр. 2 (1891), стр. 19-20.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [524654228](#)

44

ДОБАР пример / с немачког превео Ст. Ј. Стојковић // Год. 8, бр. 2 (1893), стр. 16-19.

- Педагогија

37.013

COBISS.SR-ID [524723092](#)

45

ДОБРОТВОРНА задруга Српкиња у Вел. Кикинди / Даница // Год. 8, бр. 4 (1893), стр. 54-55.

- Женско питање / Женски покрети

061

COBISS.SR-ID [524758164](#)

46

ДОПИС // Год. 6, бр. 1 (1891), стр. 10-12.

- Вести

061

COBISS.SR-ID [524651668](#)

47

ДОПИС // Год. 6, бр. 12 (1891), стр. 182.

- Вести

061

COBISS.SR-ID [524716180](#)

48

ДОПИС // Год. 6, бр. 2 (1891), стр. 23-24.

- Вести

061

COBISS.SR-ID [524654996](#)

49

ДОПИС // Год. 6, бр. 4 (1891), стр. 58-60.

- Вести

061

COBISS.SR-ID [524672404](#)

50

ДОПИС // Год. 6, бр. 6 (1891), стр. 92-93.

- Вести

061

COBISS.SR-ID [524678036](#)

51

ДОПИС // Год. 6, бр. 8 (1891), стр. 120-121.

- Вести

061

COBISS.SR-ID [524687508](#)

52

ДОПИС // Год. 9, бр. 12 (1894), стр. 183-184.

- Вести

061

COBISS.SR-ID [524894100](#)

53

ДОПИС // Год. 9, бр. 4 (1894), стр. 54-55.

- Вести

061

COBISS.SR-ID [524749460](#)

54

ДОПИС // Год. 9, бр. 9 (1894), стр. 138-139.

- Вести

061

COBISS.SR-ID [524785300](#)

55

ДОПИСИ / Вера // Год. 9, бр. 1 (1894), стр. 7.

- Вести

061

COBISS.SR-ID [524733588](#)

56

ДОПИСИ / Златица // Год. 8, бр. 2 (1893), стр. 23.

- Вести

061

COBISS.SR-ID [524724116](#)

57

ДОПИСИ / Златица // Год. 9, бр. 3 (1894), стр. 39-40.

- Вести

061

COBISS.SR-ID [524746132](#)

58

ДОПИСИ / Ј. М // Год. 8, бр. 4 (1893), стр. 55-56.

- Вести

061

COBISS.SR-ID [524758420](#)

59

ДОПИСИ // Год. 7, бр. 2 (1892), стр. 21-23.

- Вести

061

COBISS.SR-ID [524593044](#)

60

ДОПИСИ // Год. 7, бр. 4 (1892), стр. 56-57.

- Вести

061

COBISS.SR-ID [524601236](#)

61

ДОПИСИ // Год. 7, бр. 4 (1892), стр. 56-57.

- Вести

061

COBISS.SR-ID [524609428](#)

62

ДОПИСИ // Год. 7, бр. 7 (1892), стр. 99-100.

- Вести

061

COBISS.SR-ID [524612244](#)

63

ДОПИСИ // Год. 7, бр. 8 (1892), стр. 118.

- Вести

061

COBISS.SR-ID [524616596](#)

64

Др. Бернардо, сиротински добротвор // Год. 7, бр. 9 (1892), стр. 135-137.

- Друштвено питање

364

COBISS.SR-ID [524619668](#)

65

ДРУШТВО Св. Саве // Год. 7, бр. 9 (1892), стр. 135.

- Удружење

061

COBISS.SR-ID [524619412](#)

66

ДУЖНОСТ и савест // Год. 7, бр. 4 (1892), стр. 54-55.

- Женско питање; Образовање

37.013-055.25

COBISS.SR-ID [524600724](#)

67

ЂУЛИЈА / Загорка // Год. 9, бр. 3 (1894), стр. 43-47.

- Књижевност

821.163.41-3

COBISS.SR-ID [524747668](#)

68

ЂУРИЧИЋ, Милан С.

Српчету / Милан С. Ђуричић // Год. 6, бр. 6 (1891), стр.88.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [524677268](#)

69

ЖЕНА / с немачког Б. Бранчић // Год. 9, бр. 11 (1894), стр. 175.

- Књижевност

821.112.2-1

COBISS.SR-ID [524891796](#)

70

ЖЕНСКИЊЕ на светској изложби у Чикагу // Год. 7, бр. 6 (1892), стр. 81-83.

Етнологија / Народни обичаји

39

COBISS.SR-ID [524608404](#)

71

ЖУРНАЛИ за моду / [Бјетка Розмар] ; прерадила А. Јов // Год. 8, бр. 7/8 (1893), стр. 109-111.

- Женско питање / Мода

391

COBISS.SR-ID [524919700](#)

72

ЗА домаћице // Год. 6, бр. 1 (1891), стр. 14-15.

- Женско питање / Кућни послови (савети, упутства)

645(083.132)

COBISS.SR-ID [524652436](#)

73

ЗА домаћице // Год. 6, бр. 10 (1891), стр. 154.

- Женско питање / Кућни послови (савети, упутства)

645(083.132)

COBISS.SR-ID [524694676](#)

74

ЗА домаћице // Год. 6, бр. 12 (1891), стр. 183.

- Женско питање / Кућни послови (савети, упутства)

645(083.132)

COBISS.SR-ID [524716692](#)

75

ЗА домаћице // Год. 6, бр. 3 (1891), стр. 42.

- Женско питање / Кућни послови (савети, упутства)

645(083.132)

COBISS.SR-ID [524669076](#)

76

ЗА домаћице // Год. 6, бр. 4 (1891), стр. 60.

- Женско питање / Кућни послови (савети, упутства)

645(083.132)

COBISS.SR-ID [524672916](#)

77

ЗА домаћице // Год. 6, бр. 5 (1891), стр. 74-75.

- Женско питање / Кућни послови (савети, упутства)

645(083.132)

COBISS.SR-ID [524675732](#)

78

ЗА домаћице // Год. 6, бр. 8 (1891), стр. 122.

- Женско питање / Кућни послови (савети, упутства)

645(083.132)

COBISS.SR-ID [524688020](#)

79

ЗА домаћице // Год. 6, бр. 9 (1891), стр. 140.

- Женско питање / Кућни послови (савети, упутства)

645(083.132)

COBISS.SR-ID [524691348](#)

80

ЗА домаћице // Год. 7, бр. 1 (1892), стр. 9.

- Женско питање / Кућни послови (савети, упутства)

645(083.132)

COBISS.SR-ID [524590996](#)

81

ЗА домаћице // Год. 7, бр. 10 (1892), стр. 153.

- Женско питање / Кућни послови (савети, упутства)

645(083.132)

COBISS.SR-ID [524623764](#)

82

ЗА домаћице // Год. 7, бр. 11 (1892), стр. 169.

- Женско питање / Кућни послови (савети, упутства)

645(083.132)

COBISS.SR-ID [524626836](#)

83

ЗА домаћице // Год. 7, бр. 12 (1892), стр. 181-182.

- Женско питање / Кућни послови (савети, упутства)

645(083.132)

COBISS.SR-ID [524629652](#)

84

ЗА домаћице // Год. 7, бр. 3 (1892), стр. 38.

- Женско питање / Кућни послови (савети, упутства)

645(083.132)

COBISS.SR-ID [524597140](#)

85

ЗА домаћице // Год. 7, бр. 4 (1892), стр. 58.

- Женско питање / Кућни послови (савети, упутства)

645(083.132)

COBISS.SR-ID [524602004](#)

86

ЗА домаћице // Год. 7, бр. 5 (1892), стр. 72.

- Женско питање / Кућни послови (савети, упутства)

645(083.132)

COBISS.SR-ID [524606100](#)

87

ЗА домаћице // Год. 7, бр. 6 (1892), стр. 88.

- Женско питање / Кућни послови (савети, упутства)

645(083.132)

COBISS.SR-ID [524610196](#)

88

ЗА домаћице // Год. 7, бр. 7 (1892), стр. 104.

- Женско питање / Кућни послови (савети, упутства)

645(083.132)

COBISS.SR-ID [524613012](#)

89

ЗА домаћице // Год. 7, бр. 8 (1892), стр. 120.

- Женско питање / Кућни послови (савети, упутства)

645(083.132)

COBISS.SR-ID [524617108](#)

90

ЗА домаћице // Год. 7, бр. 9 (1892), стр. 139.

- Женско питање / Кућни послови (савети, упутства)

645(083.132)

COBISS.SR-ID [524620692](#)

91

ЗА домаћице // Год. 8, бр. 1 (1893), стр. 10.

- Женско питање / Кућни послови (савети, упутства)

645(083.132)

COBISS.SR-ID [524721300](#)

92

ЗА домаћице // Год. 8, бр. 11 (1893), стр. 173.

- Женско питање / Кућни послови (савети, упутства)

645(083.132)

COBISS.SR-ID [524926356](#)

93

ЗА домаћице // Год. 8, бр. 2 (1893), стр. 24.

- Женско питање / Кућни послови (савети, упутства)

645(083.132)

COBISS.SR-ID [524724884](#)

94

ЗА домаћице // Год. 8, бр. 3 (1893), стр. 39.

- Женско питање / Кућни послови (савети, упутства)

645(083.132)

COBISS.SR-ID [524727956](#)

95

ЗА домаћице // Год. 8, бр. 5 (1893), стр. 73-74.

- Женско питање / Кућни послови (савети, упутства)

645(083.132)

COBISS.SR-ID [524763796](#)

96

ЗА домаћице // Год. 8, бр. 7/8 (1893), стр. 112-113.

- Женско питање / Кућни послови (савети, упутства)

645(083.132)

COBISS.SR-ID [524920724](#)

97

ЗА домаћице // Год. 8, бр. 9 (1893), стр. 137.

- Женско питање / Кућни послови (савети, упутства)

645(083.132)

COBISS.SR-ID [524924308](#)

98

ЗА домаћице // Год. 9, бр. 1 (1894), стр. 9.

- Женско питање / Кућни послови (савети, упутства)

645(083.132)

COBISS.SR-ID [524734356](#)

99

ЗА домаћице // Год. 9, бр. 10 (1894), стр. 153.

- Женско питање / Кућни послови (савети, упутства)

645(083.132)

COBISS.SR-ID [524789908](#)

100

ЗА домаћице // Год. 9, бр. 11 (1894), стр. 167-168.

- Женско питање / Кућни послови (савети, упутства)

645(083.132)

COBISS.SR-ID [524890260](#)

101

ЗА домаћице // Год. 9, бр. 2 (1894), стр. 25.

- Женско питање / Кућни послови (савети, упутства)

645(083.132)

COBISS.SR-ID [524742548](#)

102

ЗА домаћице // Год. 9, бр. 3 (1894), стр. 41.

- Женско питање / Кућни послови (савети, упутства)

645(083.132)

COBISS.SR-ID [524746900](#)

103

ЗА домаћице // Год. 9, бр. 4 (1894), стр. 56.

- Женско питање / Кућни послови (савети, упутства)

645(083.132)

COBISS.SR-ID [524750484](#)

104

ЗА домаћице // Год. 9, бр. 5 (1894), стр. 75.

- Женско питање / Кућни послови (савети, упутства)

645(083.132)

COBISS.SR-ID [524754324](#)

105

ЗА домаћице // Год. 9, бр. 7 (1894), стр. 103.

- Женско питање / Кућни послови (савети, упутства)

645(083.132)

COBISS.SR-ID [524773524](#)

106

ЗА домаћице // Год. 9, бр. 8 (1894), стр. 122-123.

- Женско питање / Кућни послови (савети, упутства)

645(083.132)

COBISS.SR-ID [524782228](#)

107

ЗА домаћице // Год. 9, бр. 9 (1894), стр. 140.

645(083.132)

- Женско питање / Кућни послови (савети, упутства)

COBISS.SR-ID [524786324](#)

108

ЗАБАВА // Год. 8, бр. 11 (1893), стр. 174.

821.163.41-1

- Женско питање / Кућни послови (савети, упутства)

COBISS.SR-ID [524926612](#)

109

ЗАБАВИШТА и чуваришта // Год. 6, бр. 3 (1891), стр. 34-36.

- Педагогија

373.2(497.113)(091)

COBISS.SR-ID [524657556](#)

110

ЗАРАД здравља // Год. 6, бр. 1 (1891), стр. 15.

- Здравље

316.728

COBISS.SR-ID [524652692](#)

111

ЗАРАД здравља // Год. 6, бр. 10 (1891), стр. 154-155.

- Здравље

316.728

COBISS.SR-ID [524694932](#)

112

ЗАРАД здравља // Год. 6, бр. 11 (1891), стр. 171.

- Здравље

316.728

COBISS.SR-ID [524713876](#)

113

ЗАРАД здравља // Год. 6, бр. 2 (1891), стр. 24-25.

- Здравље

316.728

COBISS.SR-ID [524655508](#)

114

ЗАРАД здравља // Год. 6, бр. 7 (1891), стр. 104.

- Здравље

316.728

COBISS.SR-ID [524680852](#)

115

ЗАРАД здравља // Год. 6, бр. 8 (1891), стр. 122-123.

- Здравље

316.728

COBISS.SR-ID [524688276](#)

116

ЗАРАД здравља // Год. 7, бр. 1 (1892), стр. 9.

- Здравље

316.728

COBISS.SR-ID [524591252](#)

117

ЗАРАД здравља // Год. 7, бр. 10 (1892), стр. 152-153.

- Здравље

316.728

COBISS.SR-ID [524623508](#)

118

ЗАРАД здравља // Год. 7, бр. 11 (1892), стр. 168-169.

- Здравље

316.728

COBISS.SR-ID [524626580](#)

119

ЗАРАД здравља // Год. 7, бр. 3 (1892), стр. 38.

- Здравље

316.728

COBISS.SR-ID [524596884](#)

120

ЗАРАД здравља // Год. 7, бр. 4 (1892), стр. 58.

- Здравље

316.728

COBISS.SR-ID [524601748](#)

121

ЗАРАД здравља // Год. 7, бр. 5 (1892), стр. 72.

- Здравље

316.728

COBISS.SR-ID [524605844](#)

122

ЗАРАД здравља // Год. 7, бр. 6 (1892), стр. 88.

- Здравље

316.728

COBISS.SR-ID [524609940](#)

123

ЗАРАД здравља // Год. 7, бр. 7 (1892), стр. 103-104.

- Здравље

316.728

COBISS.SR-ID [524613268](#)

124

ЗАРАД здравља // Год. 7, бр. 8 (1892), стр. 120.

- Здравље

316.728

COBISS.SR-ID [524617364](#)

125

ЗАРАД здравља // Год. 7, бр. 9 (1892), стр. 138-139.

- Здравље

316.728

COBISS.SR-ID [524620436](#)

126

ЗАРАД здравља // Год. 8, бр. 11 (1893), стр. 173.

- Здравље

316.728

COBISS.SR-ID [524926100](#)

127

ЗАРАД здравља // Год. 8, бр. 3 (1893), стр. 39.

- Здравље

316.728

COBISS.SR-ID [524728212](#)

128

ЗАРАД здравља // Год. 8, бр. 4 (1893), стр. 57-58.

- Здравље

316.728

COBISS.SR-ID [524759188](#)

129

ЗАРАД здравља // Год. 8, бр. 5 (1893), стр. 74.

- Здравље

316.728

COBISS.SR-ID [524764052](#)

130

ЗАРАД здравља // Год. 8, бр. 6 (1893), стр. 90.

- Здравље

316.728

COBISS.SR-ID [524777364](#)

131

ЗАРАД здравља // Год. 8, бр. 7/8 (1893), стр. 112.

- Здравље

316.728

COBISS.SR-ID [524920468](#)

132

ЗАРАД здравља // Год. 9, бр. 10 (1894), стр. 153.

- Здравље

316.728

COBISS.SR-ID [524789652](#)

133

ЗАРАД здравља // Год. 9, бр. 11 (1894), стр. 167.

- Здравље

316.728

COBISS.SR-ID [524890004](#)

134

ЗАРАД здравља // Год. 9, бр. 12 (1894), стр. 181-182.

- Здравље

316.728

COBISS.SR-ID [524893332](#)

135

ЗАРАД здравља // Год. 9, бр. 2 (1894), стр. 25.

- Здравље

316.728

COBISS.SR-ID [524742292](#)

136

ЗАРАД здравља // Год. 9, бр. 4 (1894), стр. 56.

- Здравље

316.728

COBISS.SR-ID [524750228](#)

137

ЗАРАД здравља // Год. 9, бр. 6 (1894), стр. 90.

- Здравље

316.728

COBISS.SR-ID [524769428](#)

138

ЗАРАД здравља // Год. 9, бр. 7 (1894), стр. 103.

- Здравље

316.728

COBISS.SR-ID [524773780](#)

139

ЗАРАД здравља // Год. 9, бр. 9 (1894), стр. 140.

- Здравље

316.728

COBISS.SR-ID [524786068](#)

140

ЗБОГОМ / Иванко В. Б // Год. 8, бр. 6 (1893), стр. 93.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [524792980](#)

141

ЗВЕЗДИЦЕ / Велинка. - Садржи: Српкињи; Највеће зло; Нада; Искреност; Како бива // Год. 7, бр. 7 (1892), стр. 97.

- Књижевност

821.163.41

COBISS.SR-ID [524611732](#)

142

ЗВЕЗДИЦЕ / Велинка. - Садржи: У споменицу; Мој позив; Савет; Део звезде; Зажелице // Год. 7, бр. 12 (1892), стр. 186.

- Књижевност

821.163.41

COBISS.SR-ID [524631188](#)

143

ЗВЕЗДО мила / Лаз. Н // Год. 6, бр. 2 (1891), стр. 17.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [524653716](#)

144

ЗДРАВСТВЕНЕ мере при путовању // Год. 7, бр. 9 (1892), стр. 137-138.

- Здравље

613

COBISS.SR-ID [524619924](#)

145

ЗУБИ и њихова нега // Год. 7, бр. 2 (1892), стр. 19-20.

- Здравље

616.31-083

613.9

COBISS.SR-ID [524592788](#)

146

ИГРЕ као васпитни фактор / с руског превео Ђ. С. Којић // Год. 9, бр. 10 (1894), стр. 145-147.

- Педагогија

37.013

COBISS.SR-ID [524787604](#)

147

ИЗ друштва // Год. 8, бр. 1 (1893), стр. 9-10.

- Вести

061

COBISS.SR-ID [524721044](#)

148

ИЗ друштва // Год. 8, бр. 12 (1893), стр. 184.

- Вести

061

COBISS.SR-ID [524927892](#)

149

ИЗ друштва // Год. 8, бр. 2 (1893), стр. 24.

- Вести

061

COBISS.SR-ID [524724372](#)

150

ИЗ друштва // Год. 8, бр. 3 (1893), стр. 38.

- Вести

061

COBISS.SR-ID [524727444](#)

151

ИЗ друштва // Год. 8, бр. 4 (1893), стр. 57.

- Вести

061

COBISS.SR-ID [524758932](#)

152

ИЗ друштва // Год. 8, бр. 5 (1893), стр. 72-73.

- Вести

061

COBISS.SR-ID [524763540](#)

153

ИЗ друштва // Год. 8, бр. 6 (1893), стр. 89-90.

- Вести

061

COBISS.SR-ID [524777108](#)

154

ИЗ друштва // Год. 8, бр. 7/8 (1893), стр. 112.

- Вести

061

COBISS.SR-ID [524920212](#)

155

ИЗ друштва // Год. 8, бр. 9 (1893), стр. 136-137.

- Вести

061

COBISS.SR-ID [524924052](#)

156

ИЗ друштва // Год. 9, бр. 10 (1894), стр. 152-153.

- Вести

061

COBISS.SR-ID [524789396](#)

157

ИЗ друштва // Год. 9, бр. 11 (1894), стр. 167.

- Вести

061

COBISS.SR-ID [524889748](#)

158

ИЗ друштва // Год. 9, бр. 2 (1894), стр. 24-25.

- Вести

061

COBISS.SR-ID [524742036](#)

159

ИЗ друштва // Год. 9, бр. 3 (1894), стр. 40-41.

- Вести

061

COBISS.SR-ID [524746644](#)

160

ИЗ друштва // Год. 9, бр. 4 (1894), стр. 55-56.

- Вести

061

COBISS.SR-ID [524749972](#)

161

ИЗ друштва // Год. 9, бр. 5 (1894), стр. 74-75.

- Вести

061

COBISS.SR-ID [524754068](#)

162

ИЗ друштва // Год. 9, бр. 6 (1894), стр. 89-90.

- Вести

061

COBISS.SR-ID [524769172](#)

163

ИЗ друштва // Год. 9, бр. 7 (1894), стр. 102-103.

- Вести

061

COBISS.SR-ID [524773268](#)

164

ИЗ друштва // Год. 9, бр. 8 (1894), стр. 121-122.

- Вести

061

COBISS.SR-ID [524781972](#)

165

ИЗ друштва // Год. 9, бр. 9 (1894), стр. 139.

- Вести

061

COBISS.SR-ID [524785812](#)

166

ИЗ историје воћа и поврћа // Год. 7, бр. 5 (1892), стр. 70-71.

- Кућни послови (савети, упутства)

63

COBISS.SR-ID [524605332](#)

167

ИЗ историје поврћа и варива // Год. 7, бр. 6 (1892), стр. 85-86.

- Кућни послови (савети, упутства)

63

COBISS.SR-ID [524609172](#)

168

ИЗ просвете // Год. 6, бр. 1 (1891), стр. 14.

- Образовање / Педагогија

37

COBISS.SR-ID [524652180](#)

169

ИЗ просвете // Год. 6, бр. 10 (1891), стр. 154.

- Образовање / Педагогија

37

COBISS.SR-ID [524694420](#)

170

ИЗ просвете // Год. 6, бр. 11 (1891), стр. 169-171.

- Образовање / Педагогија

37

COBISS.SR-ID [524713620](#)

171

ИЗ просвете // Год. 6, бр. 12 (1891), стр. 182-183.

- Образовање / Педагогија

37

COBISS.SR-ID [524716436](#)

172

ИЗ просвете // Год. 6, бр. 2 (1891), стр. 24.

- Образовање / Педагогија

37

COBISS.SR-ID [524655252](#)

173

ИЗ просвете // Год. 6, бр. 3 (1891), стр. 41-42.

- Образовање / Педагогија

37

COBISS.SR-ID [524668820](#)

174

ИЗ просвете // Год. 6, бр. 4 (1891), стр. 60.

- Образовање / Педагогија

37

COBISS.SR-ID [524672660](#)

175

ИЗ просвете // Год. 6, бр. 5 (1891), стр. 74.

- Образовање / Педагогија

37

COBISS.SR-ID [524675476](#)

176

ИЗ просвете // Год. 6, бр. 6 (1891), стр. 93-94.

- Образовање / Педагогија

37

COBISS.SR-ID [524678292](#)

177

ИЗ просвете // Год. 6, бр. 7 (1891), стр. 102-104.

- Образовање / Педагогија

37

COBISS.SR-ID [524680596](#)

178

ИЗ просвете // Год. 6, бр. 8 (1891), стр. 121-122.

- Образовање / Педагогија

37

COBISS.SR-ID [524687764](#)

179

ИЗ просвете // Год. 6, бр. 9 (1891), стр. 139-140.

- Образовање / Педагогија

37

COBISS.SR-ID [524691092](#)

180

ИЗ просвете // Год. 7, бр. 1 (1892), стр. 9.

- Образовање / Педагогија

37

COBISS.SR-ID [524590740](#)

181

ИЗ просвете // Год. 7, бр. 10 (1892), стр. 152.

- Образовање / Педагогија

37

COBISS.SR-ID [524623252](#)

182

ИЗ просвете // Год. 7, бр. 11 (1892), стр. 168.

- Образовање / Педагогија

37

COBISS.SR-ID [524626324](#)

183

ИЗ просвете // Год. 7, бр. 12 (1892), стр. 181.

- Образовање / Педагогија

37

COBISS.SR-ID [524629396](#)

184

ИЗ просвете // Год. 7, бр. 2 (1892), стр. 23-24.

- Образовање / Педагогија

37

COBISS.SR-ID [524593300](#)

185

ИЗ просвете // Год. 7, бр. 3 (1892), стр. 38.

- Образовање / Педагогија

37

COBISS.SR-ID [524596628](#)

186

ИЗ просвете // Год. 7, бр. 4 (1892), стр. 57-58.

- Образовање / Педагогија

37

COBISS.SR-ID [524601492](#)

187

ИЗ просвете // Год. 7, бр. 5 (1892), стр. 71-72.

- Образовање / Педагогија

37

COBISS.SR-ID [524605588](#)

188

ИЗ просвете // Год. 7, бр. 6 (1892), стр. 87-88.

- Образовање / Педагогија

37

COBISS.SR-ID [524609684](#)

189

ИЗ просвете // Год. 7, бр. 7 (1892), стр. 103-104.

- Образовање / Педагогија

37

COBISS.SR-ID [524612756](#)

190

ИЗ просвете // Год. 7, бр. 8 (1892), стр. 119-120.

- Образовање / Педагогија

37

COBISS.SR-ID [524616852](#)

191

ИЗ просвете // Год. 7, бр. 9 (1892), стр. 138.

- Образовање / Педагогија

37

COBISS.SR-ID [524620180](#)

192

ИЗ школе // Год. 8, бр. 1 (1893), стр. 9.

- Образовање / Педагогија

37

COBISS.SR-ID [524720788](#)

193

ИЗ школе // Год. 8, бр. 11 (1893), стр. 172-173.

- Образовање / Педагогија

37

COBISS.SR-ID [524925844](#)

194

ИЗ школе // Год. 8, бр. 12 (1893), стр. 183-184.

- Образовање / Педагогија

37

COBISS.SR-ID [524927636](#)

195

ИЗ школе // Год. 8, бр. 2 (1893), стр. 24.

- Образовање / Педагогија

37

COBISS.SR-ID [524724628](#)

196

ИЗ школе // Год. 8, бр. 3 (1893), стр. 39.

- Образовање / Педагогија

37

COBISS.SR-ID [524727700](#)

197

ИЗ школе // Год. 8, бр. 4 (1893), стр. 56-57.

- Образовање / Педагогија

37

COBISS.SR-ID [524758676](#)

198

ИЗ школе // Год. 8, бр. 5 (1893), стр. 71-72.

- Образовање / Педагогија

37

COBISS.SR-ID [524763284](#)

199

ИЗ школе // Год. 8, бр. 6 (1893), стр. 89.

- Образовање / Педагогија

37

COBISS.SR-ID [524776852](#)

200

ИЗ школе // Год. 8, бр. 7/8 (1893), стр. 111.

- Образовање / Педагогија

37

COBISS.SR-ID [524919956](#)

201

ИЗ школе // Год. 8, бр. 9 (1893), стр. 136.

- Образовање / Педагогија

37

COBISS.SR-ID [524923796](#)

202

ИЗ школе // Год. 9, бр. 1 (1894), стр. 9.

- Образовање / Педагогија

37

COBISS.SR-ID [524734100](#)

203

ИЗ школе // Год. 9, бр. 10 (1894), стр. 151-152.

- Образовање / Педагогија

37

COBISS.SR-ID [524789140](#)

204

ИЗ школе // Год. 9, бр. 11 (1894), стр. 166-167.

- Образовање / Педагогија

37

COBISS.SR-ID [524889492](#)

205

ИЗ школе // Год. 9, бр. 12 (1894), стр. 181.

- Образовање / Педагогија

37

COBISS.SR-ID [524893076](#)

206

ИЗ школе // Год. 9, бр. 2 (1894), стр. 24.

- Образовање / Педагогија

37

COBISS.SR-ID [524741780](#)

207

ИЗ школе // Год. 9, бр. 3 (1894), стр. 40.

- Образовање / Педагогија

37

COBISS.SR-ID [524746388](#)

208

ИЗ школе // Год. 9, бр. 4 (1894), стр. 55.

- Образовање / Педагогија

37

COBISS.SR-ID [524749716](#)

209

ИЗ школе // Год. 9, бр. 5 (1894), стр. 74.

- Образовање / Педагогија

37

COBISS.SR-ID [524753812](#)

210

ИЗ школе // Год. 9, бр. 6 (1894), стр. 88-89.

- Образовање / Педагогија

37

COBISS.SR-ID [524768916](#)

211

ИЗ школе // Год. 9, бр. 7 (1894), стр. 102.

- Образовање / Педагогија

37

COBISS.SR-ID [524773012](#)

212

ИЗ школе // Год. 9, бр. 8 (1894), стр. 121.

- Образовање / Педагогија

37

COBISS.SR-ID [524781716](#)

213

ИЗ школе // Год. 9, бр. 9 (1894), стр. 139.

- Образовање / Педагогија

37

COBISS.SR-ID [524785556](#)

214

ИЗЛОЖБА у Врањи // Год. 7, бр. 9 (1892), стр. 129-131.

069

- Образовање / Педагогија

37

COBISS.SR-ID [524618900](#)

215

Јавна захвала // Год. 9, бр. 10 (1894), стр. 160.

- Вести

061

COBISS.SR-ID [524792724](#)

216

ЈАГОДИЋ, Јоца

У албум госпођици Е. / Јоца Јагодић // Год. 9, бр. 8 (1894), стр. 125.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [524782996](#)

217

ЈЕДАН дан из мог детињства / Перивоје // Год. 8, бр. 6 (1893), стр. 93-95.

- Књижевност

821.163.41

COBISS.SR-ID [524793236](#)

218

ЈЕСИ л' срећна? // Год. 6, бр. 8 (1891), стр.119-120.

- Књижевност

821.163.41

COBISS.SR-ID [524206996](#)

219

ЈОРГОВИЋ, Александар

Женске задруге и забавишта / А. [Александар] Јорговић // Год. 8, бр. 3 (1893), стр. 33-37.

- Женско питање; Педагогија

373.2(497.113)(091)

COBISS.SR-ID [524726932](#)

220

ЈОРГОВИЋ, Александар

Дечије игре. Део 1 / Александар Јорговић // Год. 9, бр. 4 (1894), стр. 49-52.

- Педагогија

37.013-055.25

COBISS.SR-ID [524748692](#)

221

ЈОРГОВИЋ, Александар

Дечије игре. Део 2 / Александар Јорговић // Год. 9, бр. 5 (1894), стр. 71-74.

- Педагогија

37.013

COBISS.SR-ID [524753300](#)

222

ЈОСИМОВИЋ, Ђ. М.

За гласовиром : приказано г-ђици Н. Живковићевој / Ђ. М. Јосимовић // Год. 9, бр. 6 (1894), стр. 92-94.

- Књижевност

821.163.41-3

COBISS.SR-ID [524770708](#)

223

ЈОШ нешто о моди : Искрена реч српкињама // Год. 6, бр. 1 (1891), стр. 4-6.

- Женско питање / Мода

391

COBISS.SR-ID [524204436](#)

224

КАД би знало цвеће / Иванко В. Б // Год. 7, бр. 11 (1892), стр. 171.

- Књижевност

821.163.41

COBISS.SR-ID [524627604](#)

225

КАД ћемо и како ћемо казнити децу // Год. 7, бр. 10 (1892), стр. 145-148.

- Педагогија

37.013

COBISS.SR-ID [524622228](#)

226

КАЗБУЛБУЦ, Др.

Женски свет / Др. Казбулбуц // Год. 9, бр. 10 (1894), стр. 159.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [524791700](#)

227

КАЗБУЛБУЦ, Др.

Исповест / Др. Казбулбуц // Год. 9, бр. 11 (1894), стр. 170.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [524891028](#)

228

КАЗБУЛБУЦ, Др.

Посластица / Др. Казбулбуц // Год. 9, бр. 7 (1894), стр. 110.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [524774804](#)

229

КАЗБУЛБУЦ, Др.

Прва песма / Др. Казбулбуц // Год. 9, бр. 12 (1894), стр. 184.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [524894356](#)

230

КАКВА треба да је домаћица : (Посвећено домаћицама грађанског реда) / М. С // Год. 7, бр. 11 (1892), стр. 161-163.

- Женско питање / Кућни послови (савети, упутства)

316.728

COBISS.SR-ID [524625556](#)

231

КАКО се прави млечни шампањац // Год. 6, бр. 4 (1891), стр.57-58.

- Кућни послови (савети, упутства)

641

COBISS.SR-ID [524671636](#)

232

КАРАКТЕР и позив женскиња // Год. 7, бр. 1 (1892), стр. 7-9.

- Женско питање; Педагогија

37.013-055.25

COBISS.SR-ID [524590484](#)

233

КАТАРИНА Оберкнежевић // Год. 6, бр. 10 (1891), стр.153-154.

- Биографије

929

COBISS.SR-ID [524208276](#)

234

КНЕЖЕВИЋ, Јов. Јанко

Писмо о забавиштима : из "Педагошких писама" Јов. Јанка Кнежевића / [Јов. Јанко Кнежевић] // Год. 8, бр. 1 (1893), стр. 7-8.

- Педагогија

373.2(497.113)(091)

COBISS.SR-ID [524720532](#)

235

КНЕЖЕВИЋ, Јован

Писмо о забавиштима : из "Педагошких писама" Јов. Јанка Кнежевића / [Јов. Јанко Кнежевић] // Год. 8, бр. 2 (1893), стр. 19-21.

- Педагогија

373.2(497.113)(091)

COBISS.SR-ID [524723348](#)

236

КНЕЖЕВИЋ, Јован

Питање будућности / Ј. [Јован] Ј. [Јанко] Кнежевић // Год. 9, бр. 5 (1894), стр. 68-71.

- Педагогија

37.013-055.25

COBISS.SR-ID [524752788](#)

237

КЊИЖЕВНЕ вести // Год. 9, бр. 11 (1894), стр. 176.

- Књижевност

001

COBISS.SR-ID [524892308](#)

238

КЊИЖЕВНИ оглас // Год. 6, бр. 9 (1891), стр. 144.

- Књижевност

001

COBISS.SR-ID [524692628](#)

239

КЊИЖЕВНИ прикази // Год. 8, бр. 12 (1893), стр. 187.

- Књижевност

821.163.41.09

COBISS.SR-ID [524928916](#)

240

КЊИЖЕВНИ прикази // Год. 8, бр. 3 (1893), стр. 48.

- Књижевност

821.163.41.09

COBISS.SR-ID [524730004](#)

241

КЊИЖЕВНИ прикази // Год. 8, бр. 4 (1893), стр. 64.

- Књижевност

821.163.41.09

COBISS.SR-ID [524760468](#)

242

КЪИЖЕВНИ прикази // Год. 8, бр. 6 (1893), стр. 95-96.

- Къижевност

821.163.41.09

COBISS.SR-ID [524793492](#)

243

КЪИЖЕВНИ прикази // Год. 8, бр. 7/8 (1893), стр. 127.

- Къижевност

821.163.41.09

COBISS.SR-ID [524922772](#)

244

КЪИЖЕВНИ прикази // Год. 9, бр. 11 (1894), стр. 175-176.

- Къижевност

821.163.41.09

COBISS.SR-ID [524892052](#)

245

КЪИЖЕВНИ прикази // Год. 9, бр. 12 (1894), стр. 188.

- Къижевност

821.163.41.09

COBISS.SR-ID [524895380](#)

246

КЪИЖЕВНИ прикази // Год. 9, бр. 2 (1894), стр. 30-31.

- Къижевност

821.163.41.09

COBISS.SR-ID [524744084](#)

247

КЊИЖЕВНИ прикази // Год. 9, бр. 5 (1894), стр. 78-79.

- Књижевност

821.163.41.09

COBISS.SR-ID [524755604](#)

248

КЊИЖЕВНИ прикази // Год. 9, бр. 6 (1894), стр. 94-95.

- Књижевност

821.163.41.09

COBISS.SR-ID [524770964](#)

249

КЊИЖЕВНИ прикази // Год. 9, бр. 8 (1894), стр. 128.

- Књижевност

821.163.41.09

COBISS.SR-ID [524783508](#)

250

КЊИЖЕВНОСТ // Год. 7, бр. 2 (1892), стр. 31.

- Књижевност

821.163.41

COBISS.SR-ID [524595092](#)

251

КОКЕТА : скаска за женски свет / Андурјев // Год. 9, бр. 9 (1894), стр. 142-144.

- Књижевност

821.163.41-3

COBISS.SR-ID [524786836](#)

252

КОНСТАНТИН Вучковић // Год. 8, бр. 11 (1893), стр. 171-172.

- Биографије

929

COBISS.SR-ID [524925588](#)

253

КРАЉИЦА Наталија // Год. 6, бр. 6 (1891), стр. 88-89.

- Биографије

929

COBISS.SR-ID [524677524](#)

254

КРСТИЋ-Љубисав, Васа

Твоје очи / Васа Крстић-Љубисав // Год. 9, бр. 10 (1894), стр. 156.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [524791188](#)

255

КУЈНСКА со // Год. 9, бр. 2 (1894), стр. 17-20.

- Кућни послови (савети, упутства)

645(083.132)

COBISS.SR-ID [524740244](#)

256

КУЋА као чувар здравља // Год. 7, бр. 10 (1892), стр. 148-149.

- Здравље

613

COBISS.SR-ID [524622484](#)

257

ЛАКОВЕРНОСТ и реклама // Год. 8, бр. 6 (1893), стр. 83-85.

- Етика

659.1

COBISS.SR-ID [524768660](#)

258

ЛОТИЋ, Љубомир

У спомен Војиславу Ј. Илићу / Љубомир Лотић // Год. 9, бр. 3 (1894), стр. 33-34.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [524745108](#)

259

ЉУБАВ све окреће // Год. 7, бр. 7 (1892), стр. 111-112.

- Књижевност

821.163.41

COBISS.SR-ID [524614804](#)

260

ЉУБОЈЕВИЋ, Лазар

Јавна захвала / Лазар Љубојевић // Год. 8, бр. 2 (1893), стр. 26.

- Вести

061

COBISS.SR-ID [524725908](#)

261

МАКСИМОВИЋ, Светозар

Да нестане трихине / [Светозар Максимовић] // Год. 8, бр. 5 (1893), стр. 67-70.

- Здравље

613

COBISS.SR-ID [524762004](#)

262

МАРА Степановна Сабинина : почасна чланица Београдског женс. Друштва // Год. 8, бр. 9 (1893), стр. 133-135.

- Биографије

929

COBISS.SR-ID [524923540](#)

263

МАРЈАНОВИЋ, Т.

О религијозном васпитању деце на дому / Т. Марјановић // Год. 6, бр. 3 (1891), стр. 36-38.

- Педагогија

37.013

COBISS.SR-ID [524657812](#)

264

МАРЈАНОВИЋ, Т.

О религијозном васпитању деце на дому / [Т. Марјановић] // Год. 6, бр. 2 (1891), стр. 20-22.

- Педагогија

37.013

COBISS.SR-ID [524654484](#)

265

МАРЈАНОВИЋ, Т.

Плач дечји / Т. Марјановић // Год. 8, бр. 12 (1893), стр. 181-183.

- Педагогија

37.013

COBISS.SR-ID [524927380](#)

266

МАРКОВИЋ, Зорка И.

Два гроба / Зорка Марковићева // Год. 7, бр. 4 (1892), стр. 63-64.

- Књижевност

821.163.41

COBISS.SR-ID [524603284](#)

267

МАРКОВИЋ, Зорка И.

У ноћи / Зорка И. Марковићева // Год. 8, бр. 5 (1893), стр. 77.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [524765076](#)

268

МАРКОВИЋ, Зорка И.

Први дани учитељског живота / Зорка Марковићева // Год. 7, бр. 8 (1892), стр. 125-128.

- Књижевност

821.163.41

COBISS.SR-ID [524618388](#)

269

МАРКОВИЋ, Зорка И.

Сунчев заход / Зорка Марковићева // Год. 8, бр. 7/8 (1893), стр. 97.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [524794004](#)

270

МАТИ, мати : (Намењено Српкињама матерама) // Год. 6, бр. 1 (1891), стр. 7-8.

- Књижевност

821.163.41

COBISS.SR-ID [524204692](#)

271

МАЊЕХА : (из преписке двеју другарица) / Даница Б // Год. 9, бр. 5 (1894), стр. 76-78.

- Књижевност

821.163.41

COBISS.SR-ID [524755092](#)

272

МЕДУРИЋ, Јован З.

Красно дете! : Успомена из прошлости, опомена за будућност / Јова З. Медурић // Год. 8, бр. 2 (1893), стр. 21-22.

- Књижевност

821.163.41

COBISS.SR-ID [524723604](#)

273

МЕДУРИЋ, Јован З.

Опроштај са 1892-ом годином / Јова З. Медурић // Год. 8, бр. 1 (1893), стр. 1.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [524719764](#)

274

МЕДУРИЋ, Јован З.

Нешто о нама! / Јов. [Јован] З. Медурић // Год. 9, бр. 1 (1894), стр. 3-4.

- Педагогија

37.013-055.25

COBISS.SR-ID [524704660](#)

275

МЕДУРИЋ, Јован З.

Сеоско забавиште / Ј. [Јован] З. Медурић // Год. 7, бр. 11 (1892), стр. 167-168.

- Педагогија

373.2(497.113)(091)

COBISS.SR-ID [524626068](#)

276

МЕДУРИЋ, Јован З.

Поздрав / Јов. [Јован] З. Медурић // Год. 9, бр. 1 (1894), стр. 1.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [524703892](#)

277

МИЛЕР, Ханс

Љубав / Ханс Милер ; [превео] Ив. [Иван] Поповић // Год. 7, бр. 12 (1892), стр. 185.

- Књижевност

821.112.2-1

COBISS.SR-ID [524630676](#)

278

МИС Кате Марсен / Даница // Год. 8, бр. 7/8 (1893), стр. 107-109.

- Биографије

929

COBISS.SR-ID [524919188](#)

279

МИТА Петровић : књижевник // Год. 7, бр. 1 (1892), стр. 2-3.

- Биографије

929

COBISS.SR-ID [523456148](#)

280

МОЈА љубав / Јова // Год. 8, бр. 7/8 (1893), стр. 109.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [524919444](#)

281

МУДРЕ мисли / Ј. К. Ј // Год. 6, бр. 9 (1891), стр. 138-139.

- Књижевност

821.163.41-84

COBISS.SR-ID [524690836](#)

282

МУДРЕ приче // Год. 6, бр. 4 (1891), стр.58.

- Књижевност

821.511.141

COBISS.SR-ID [524672148](#)

283

МУШКОБАЊИЋ, Којанка

Дужност и савест / Којанка Мушкобањић // Год. 7, бр. 5 (1892), стр. 65-66.

- Етнологија / Народни обичаји

39

COBISS.SR-ID [524604308](#)

284

НА забави // Год. 8, бр. 5 (1893), стр. 77-79.

- Књижевност

821.163.41

COBISS.SR-ID [524766100](#)

285

НА раскршћу // Год. 7, бр. 11 (1892), стр. 171-174.

- Књижевност

821.163.41

COBISS.SR-ID [524627860](#)

286

НА те мислим // Год. 6, бр. 8 (1891), стр.113.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [524686996](#)

287

НАДА / прерадио Ј. [Јован] З. Медурић // Год. 7, бр. 12 (1892), стр. 180-181.

- Књижевност

821.863.41-84

COBISS.SR-ID [524629140](#)

288

НАЈВЕЋА срећа / с немачког превео Ст. Ј. Ст. [Стојковић] // Год. 8, бр. 5 (1893), стр. 70-71.

- Књижевност

821.112.2

COBISS.SR-ID [524763028](#)

289

НАТОШЕВИЋ, Ђорђе

Васпитна зрнца / Ђ. [Ђорђе] Натошевић // Год. 7, бр. 12 (1892), стр. 177-178.

- Педагогија

37.013

COBISS.SR-ID [524628628](#)

290

НАТОШЕВИЋ, Ђорђе

О љубави / Ђ. [Ђорђе] Натошевић // Год. 7, бр. 9 (1892), стр. 141-144.

- Књижевност

821.163.41

COBISS.SR-ID [524621716](#)

291

НАТОШЕВИЋ, Ђорђе

Писмо др. Ђ. Натошевића / Ђока Натошевић // Год. 8, бр. 5 (1893), стр. 66-67.

- Књижевност; Преписка

821.163.41-6

COBISS.SR-ID [524761492](#)

292

НАШИМ Српкињама / Загорка // Год. 9, бр. 4 (1894), стр. 52-54.

- Женско питање; Педагогија

37.013-055.25

COBISS.SR-ID [524749204](#)

293

НЕГА мале деце у прво доба // Год. 7, бр. 4 (1892), стр. 52-53.

- Здравље

613

COBISS.SR-ID [524600212](#)

294

НЕГОВАЊЕ деце у првом добу // Год. 7, бр. 3 (1892), стр. 33-35.

- Здравље

613

COBISS.SR-ID [524595860](#)

295

НЕКА је благословена! : (индијска легенда) // Год. 9, бр. 10 (1894), стр. 154-156.

- Књижевност

821.21-3

COBISS.SR-ID [524790932](#)

296

НЕКАД и сад // Год. 7, бр. 12 (1892), стр. 185.

Етнологија / Народни обичаји

398

COBISS.SR-ID [524630932](#)

297

НЕКАД и сад! : (расматрања уз месојеђе) // Год. 9, бр. 1 (1894), стр. 4-7.

Етнологија / Народни обичаји

398

COBISS.SR-ID [524733332](#)

298

НЕРАНЦИЋ Брашован, Даринка

Добротворној задрузи Српкиња Турскобечејкиња / Д. [Даринка] Неранцић
Брашованова // Год. 8, бр. 2 (1893), стр. 22-23.

- Књижевност

821.163.41

COBISS.SR-ID [524723860](#)

299

НЕРАНЦИЋ Брашован, Даринка

Ено земља / Д. [Даринка] Неранцић Брашованова // Год. 8, бр. 5 (1893), стр. 77.

- Књижевност

821.163.41

COBISS.SR-ID [524765588](#)

300

НЕРАНЦИЋ Брашован, Даринка

Свечани утисци / Д. [Даринка] Неранцић Брашованова // Год. 7, бр. 7 (1892), стр. 110-111.

- Књижевност

821.163.41

COBISS.SR-ID [524614548](#)

301

ПЕРВОЗНОСТ // Год. 8, бр. 7/8 (1893), стр. 97-100.

- Педагогија

37.013

COBISS.SR-ID [524794260](#)

302

НЕШТО из историје брака // Год. 9, бр. 7 (1894), стр. 101.

Етнологија / Народни обичаји

316.83

COBISS.SR-ID [524772756](#)

303

НЕШТО из народног живота // Год. 7, бр. 5 (1892), стр. 77-79.

Етнологија / Народни обичаји

39

COBISS.SR-ID [524607124](#)

304

НИКОЛИЋ, Лазар

Песма о бољем свету / Лазар Николић // Год. 6, бр. 12 (1891), стр. 179-180.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [524715668](#)

305

НИКОЛИЋ, Лазар

Циганка врачара / Лазар Николић // Год. 7, бр. 9 (1892), стр. 141.

- Књижевност

821.163.41

COBISS.SR-ID [524621460](#)

306

НОВЕ књиге // Год. 6, бр. 6 (1891), стр. 96.

- Култура; Вести

001

COBISS.SR-ID [524679316](#)

307

НОВЕ књиге // Год. 9, бр. 1 (1894), стр. 16.

- Култура; Вести

001

COBISS.SR-ID [524736660](#)

308

НОВЕ књиге // Год. 9, бр. 12 (1894), стр. 187-188.

- Култура; Вести

001

COBISS.SR-ID [524895124](#)

309

НОВЕ књиге // Год. 9, бр. 6 (1894), стр. 95.

- Култура; Вести

001

COBISS.SR-ID [524771220](#)

310

НОВЕ књиге // Год. 9, бр. 7 (1894), стр. 112.

- Култура; Вести

001

COBISS.SR-ID [524775828](#)

311

НОВЕ књиге // Год. 9, бр. 9 (1894), стр. 144.

- Култура; Вести

001

COBISS.SR-ID [524787348](#)

312

НОВЕ књиге и листови // Год. 6, бр. 1 (1891), стр. 16.

- Култура; Вести

001

COBISS.SR-ID [524653204](#)

313

НОВЕ књиге и листови // Год. 6, бр. 10 (1891), стр. 160.

- Култура; Вести

001

COBISS.SR-ID [524695956](#)

314

НОВЕ књиге и листови // Год. 6, бр. 11 (1891), стр. 175.

- Култура; Вести

001

COBISS.SR-ID [524714900](#)

315

НОВЕ књиге и листови // Год. 6, бр. 12 (1891), стр. 187.

- Култура; Вести

001

COBISS.SR-ID [524717716](#)

316

НОВЕ књиге и листови // Год. 6, бр. 2 (1891), стр. 31-32.

- Култура; Вести

001

COBISS.SR-ID [524656788](#)

317

НОВЕ књиге и листови // Год. 6, бр. 3 (1891), стр. 48.

- Култура; Вести

001

COBISS.SR-ID [524670100](#)

318

НОВЕ књиге и листови // Год. 6, бр. 7 (1891), стр. 112.

- Култура; Вести

001

COBISS.SR-ID [524681876](#)

319

НОВЕ књиге и листови // Год. 6, бр. 9 (1891), стр. 144.

- Култура; Вести

001

COBISS.SR-ID [524692372](#)

320

НОВЕ књиге и листови // Год. 7, бр. 10 (1892), стр. 159-160.

- Култура; Вести

001

COBISS.SR-ID [524625300](#)

321

НОВЕ књиге и листови // Год. 7, бр. 11 (1892), стр. 174-176.

- Култура; Вести

001

COBISS.SR-ID [524628116](#)

322

НОВЕ књиге и листови // Год. 7, бр. 12 (1892), стр. 188.

- Култура; Вести

001

COBISS.SR-ID [524631956](#)

323

НОВЕ књиге и листови // Год. 7, бр. 2 (1892), стр. 31-32.

- Култура; Вести

001

COBISS.SR-ID [524594836](#)

324

НОВЕ књиге и листови // Год. 7, бр. 3 (1892), стр. 47-48.

- Култура; Вести

001

COBISS.SR-ID [524598932](#)

325

НОВЕ књиге и листови // Год. 7, бр. 5 (1892), стр. 80.

- Култура; Вести

001

COBISS.SR-ID [524607636](#)

326

НОВЕ књиге и листови // Год. 7, бр. 7 (1892), стр. 112.

- Култура; Вести

001

COBISS.SR-ID [524615572](#)

327

НОВЕ књиге и листови // Год. 8, бр. 5 (1893), стр. 80.

- Култура; Вести

001

821.163.41

COBISS.SR-ID [524767380](#)

328

НОВЕ књиге и листови // Год. 9, бр. 10 (1894), стр. 160.

- Култура; Вести

001

COBISS.SR-ID [524792468](#)

329

НОВЕ књиге и листови // Год. 9, бр. 2 (1894), стр. 32.

- Култура; Вести

001

COBISS.SR-ID [524744852](#)

330

НОВЕ књиге и листови // Год. 9, бр. 3 (1894), стр. 47-48.

- Култура; Вести

001

COBISS.SR-ID [524748180](#)

331

НОВЕ књиге и листови // Год. 9, бр. 5 (1894), стр. 79.

- Култура; Вести

001

COBISS.SR-ID [524755860](#)

332

НОВЕ књиге и музикалије // Год. 6, бр. 4 (1891), стр. 64.

- Култура; Вести

001

COBISS.SR-ID [524673940](#)

333

НОВЕ књиге и музикалије // Год. 6, бр. 5 (1891), стр. 80.

- Култура; Вести

001

COBISS.SR-ID [524676756](#)

334

НОВИ календари // Год. 9, бр. 10 (1894), стр. 159-160.

- Култура; Вести

001

COBISS.SR-ID [524792212](#)

335

НОВИ новци // Год. 7, бр. 10 (1892), стр. 150-151.

- Вести

336.74

COBISS.SR-ID [524622996](#)

336

НОВИ новци // Год. 8, бр. 3 (1893), стр. 37.

- Вести

336.74

COBISS.SR-ID [524727188](#)

337

НОВИНАРСТВО // Год. 8, бр. 3 (1893), стр. 48.

- Култура; Вести

001

COBISS.SR-ID [524729748](#)

338

НОВИНАРСТВО // Год. 8, бр. 4 (1893), стр. 64.

- Култура; Вести

001

COBISS.SR-ID [524760724](#)

339

НОЈЕВО перо // Год. 9, бр. 6 (1894), стр. 85-87.

- Кућни послови (савети, упутства)

636

COBISS.SR-ID [524767636](#)

340

ЊОЈ / Јела // Год. 8, бр. 4 (1893), стр. 60.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [524759700](#)

341

О институтима : (приказано једној госпођи) // Год. 8, бр. 1 (1893), стр. 1-6.

- Педагогија

37.013-055.25

COBISS.SR-ID [524720020](#)

342

О искрености између мужа и жене // Год. 6, бр. 9 (1891), стр. 136-138.

- Женско питање

316.83

COBISS.SR-ID [524690580](#)

343

О љубави к отаџбини // Год. 6, бр. 1 (1891), стр. 8-10.

Етнологија / Народни обичаји

159.922.4

COBISS.SR-ID [524205204](#)

344

О телесном (физичном) васпитању женскиња / С. Ж // Год. 7, бр. 11 (1892), стр. 163-165.

- Женско питање; Здравље

613

COBISS.SR-ID [524625812](#)

345

О човеку // Год. 9, бр. 6 (1894), стр. 87-88.

- Књижевност

821.163.41-3

COBISS.SR-ID [524768148](#)

346

ОБРАЗОВАЊЕ карактера // Год. 6, бр. 11 (1891), стр. 163-164.

- Педагогија

159.923

COBISS.SR-ID [524701332](#)

347

ОБРАЗОВАЊЕ карактера // Год. 6, бр. 12 (1891), стр. 180-182.

- Педагогија

159.923

COBISS.SR-ID [524715924](#)

348

ОГЊАНОВИЦ, Илија

Нашим суграђанима и добротворним женским задругама / Илија Огњановић // Год. 6, бр. 11 (1891), стр. 168-169.

- Здравље

613

COBISS.SR-ID [524713364](#)

349

ОЈ прољеће // Год. 7, бр. 5 (1892), стр. 65.

- Књижевност

821.163.41

COBISS.SR-ID [524604052](#)

350

ОСВЕТЉЕЊЕ // Год. 9, бр. 12 (1894), стр. 180-181.

- Књижевност

821.163.41-32

COBISS.SR-ID [524892820](#)

351

ОСМИ међународни хигијенски и демографски конгрес у Будимпешти. Део 1 // Год. 9, бр. 9 (1894), стр. 129-131.

- Здравље

613

COBISS.SR-ID [524784020](#)

352

ОСМИ међународни хигијенски и демографски конгрес у Будимпешти. Део 2 // Год. 9, бр. 10 (1894), стр. 148-150.

- Здравље

613

COBISS.SR-ID [524788116](#)

353

ОСМИ међународни хигијенски и демографски конгрес у Будимпешти. Део 3 // Год. 9, бр. 11 (1894), стр. 164-166.

- Здравље

613

COBISS.SR-ID [524889236](#)

354

ОСНИВАЊЕ српског забавишта у Новом Саду // Год. 7, бр. 4 (1892), стр. 50.

- Педагогија

373.2(497.113)(091)

COBISS.SR-ID [524599700](#)

355

ОСНОВНО писмо Софије Дражића из Ст. Бечеја // Год. 7, бр. 7 (1892), стр. 101-102.

- Преписка

347

COBISS.SR-ID [524612500](#)

356

ОСНОВНО писмо Софије Дражића из Ст. Бечеја // Год. 7, бр. 8 (1892), стр. 115-118.

- Преписка

347

COBISS.SR-ID [524616340](#)

357

ПЕТРОВИЋ, Мита

Енглеска деца / М. [Мита] П. [Петровић] // Год. 6, бр. 3 (1891), стр. 39.

- Педагогија

37.013

COBISS.SR-ID [524658068](#)

358

ПЕТРОВИЋ, Мита

Како се производи стакло / Мита Петровић // Год. 6, бр. 10 (1891), стр. 147-149.

- Кућни послови (савети, упутства)

666.1

COBISS.SR-ID [524693652](#)

359

ПЕТРОВИЋ, Мита

Како се производи стакло / Мита Петровић // Год. 6, бр. 11 (1891), стр. 166-168.

- Кућни послови (савети, упутства)

666.1

COBISS.SR-ID [524713108](#)

360

ПЕТРОВИЋ, Мита

Како ћемо се сачувати од зиме / Мита Петровић // Год. 6, бр. 2 (1891), стр. 17-19.

- Здравље

613

COBISS.SR-ID [524653972](#)

361

ПЕТРОВИЋ, Мита

О образовању сељачког женскиња = Мита Петровић // Год. 6, бр. 1 (1891), стр. 2-4.

- Женско питање; образовање/Педагогија

37.013-055.25

COBISS.SR-ID [524651412](#)

362

ПЕТРОВИЋ, Мита

О прашини у становима / М. [Мита] П. [Петровић] // Год. 6, бр. 2 (1891), стр. 22-23.

- Здравље

613

COBISS.SR-ID [524654740](#)

363

ПЕТРОВИЋ, Мита

Памук - биљка / Мита Петровић // Год. 6, бр. 3 (1891), стр. 39-41.

- Кућни послови (савети, упутства)

633

COBISS.SR-ID [524668564](#)

364

ПИЈАЋА вода // Год. 8, бр. 9 (1893), стр. 129-131.

- Здравље

613

COBISS.SR-ID [524923284](#)

365

ПИСМА мојој сестри // Год. 7, бр. 1 (1892), стр. 19.

- Књижевност; Преписка

821.163.41

COBISS.SR-ID [524592532](#)

366

ПИСМА мојој сестри // Год. 7, бр. 3 (1892), стр. 36-37.

- Књижевност; Преписка

821.163.41

COBISS.SR-ID [524596372](#)

367

ПИСМА мојој сестри // Год. 7, бр. 4 (1892), стр. 55-56.

- Књижевност; Преписка

821.163.41

COBISS.SR-ID [524600980](#)

368

ПИСМА мојој сестри // Год. 7, бр. 5 (1892), стр. 67-68.

- Књижевност; Преписка

821.163.41

COBISS.SR-ID [524604820](#)

369

ПОГЛЕДАЈ ме // Год. 8, бр. 7/8 (1893), стр. 103.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [524918164](#)

370

ПОД храстом / М. Ст // Год. 6, бр. 10 (1891), стр.145.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [524692884](#)

371

ПОЗДРАВИ // Год. 6, бр. 7 (1891), стр. 101-102.

- Књижевност

821.163.41

COBISS.SR-ID [524680340](#)

372

ПОЗИВ на претплату / уредништво // Год. 6, бр. 1 (1891), стр. 16.

- Вести

001

COBISS.SR-ID [524653460](#)

373

ПОЗИВ на претплату / уредништво // Год. 6, бр. 12 (1891), стр. 188.

- Вести

001

COBISS.SR-ID [524718228](#)

374

ПОЗИВ на претплату / уредништво // Год. 7, бр. 12 (1892), стр. 187-188.

- Вести

001

COBISS.SR-ID [524631700](#)

375

ПОЗИВ на претплату / уредништво // Год. 8, бр. 1 (1893), стр. 16.

- Вести

001

COBISS.SR-ID [524722836](#)

376

ПОЗИВ на претплату / уредништво // Год. 8, бр. 12 (1893), стр. 188.

- Вести

001

COBISS.SR-ID [524929172](#)

377

ПОЗИВ на претплату / уредништво // Год. 9, бр. 1 (1894), стр. 15.

- Вести

001

COBISS.SR-ID [524735892](#)

378

ПОПИЋ, Сергије

"У споменмцу" једној Српкињи / С. [Сергије] Попић // Год. 9, бр. 6 (1894), стр. 83.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [524766868](#)

379

ПОПИЋ, Сергије

Мојој мајци : (у болести) / С. [Сергије] Попић // Год. 8, бр. 3 (1893), стр. 33.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [524726676](#)

380

ПОПИЋ, Сергије

Посестрими / С. [Сергије] Попић // Год. 8, бр. 5 (1893), стр. 67.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [524761748](#)

381

ПОПИЋ, Сергије

Српска мома --- / С. [Сергије] Попић // Год. 9, бр. 9 (1894), стр. 131.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [524784276](#)

382

ПОПОВИЋ, Иван М.

Горка наслада / Ив. [Иван] Поповић // Год. 7, бр. 2 (1892), стр. 27.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [524594068](#)

383

ПОПОВИЋ, Иван М.

Из даљине / Ив. [Иван] Поповић // Год. 6, бр. 12 (1891), стр. 177.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [524715412](#)

384

ПОПОВИЋ, Иван М.

Јесења сега / Ив. [Иван] Поповић // Год. 6, бр. 11 (1891), стр. 161.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [524700052](#)

385

ПОПОВИЋ, Иван М.

Ко ће као бог?! / И. [Иван] П. [Поповић] // Год. 7, бр. 2 (1892), стр. 28-30.

- Књижевност

821.163.41

COBISS.SR-ID [524594324](#)

386

ПОПОВИЋ, Иван М.

Јесења слика / Ив. [Иван] М. Поповић // Год. 6, бр. 10 (1891), стр. 147.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [524693396](#)

387

ПОПОВИЋ, Иван М.

На забави добротворне задруге Српкиња Сентомашкиња / Иван М. Поповић // Год. 9, бр. 2 (1894), стр. 22-24.

- Књижевност

821.163.41

COBISS.SR-ID [524741524](#)

388

ПОПОВИЋ, Иван М.

Надање / Ив. [Иван] Поповић // Год. 6, бр. 1 (1891), стр. 1.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [524651156](#)

389

ПОПОВИЋ, Иван М.

Пред њеним саликом / Ив. [Иван] Поповић // Год. 7, бр. 6 (1892), стр. 92.

- Књижевност

821.163.41

COBISS.SR-ID [524610964](#)

390

ПОПОВИЋ, Иван М.

Пролетње и моје радовање / Ив. [Иван] Поповић // Год. 7, бр. 3 (1892), стр. 42.

- Књижевност

821.163.41

COBISS.SR-ID [524597908](#)

391

ПОПОВИЋ, Иван М.

Ускршње поздравље / И. [Иван] П. [Поповић] // Год. 7, бр. 4 (1892), стр. 49.

- Књижевност

821.163.41

COBISS.SR-ID [524599444](#)

392

ПОПОВИЋ, Лука

Српска кућа / Лука Поповић // Год. 9, бр. 5 (1894), стр. 65-68.

- Етнологија / Народни обичаји

398

COBISS.SR-ID [524752020](#)

393

ПОПОВИЋ, Марко С.

Благо милостивима! / Мар. [Марко] С. Поповић // Год. 9, бр. 6 (1894), стр. 83-85.

- Етнологија / Народни обичаји

061

COBISS.SR-ID [524767124](#)

394

ПОПОВИЋ, Марко С.

Лијепа нарав / Мар. [Марко] С. Поповић-Родољуб. - Родољуб је псеудоним Марка Поповића // Год. 9, бр. 7 (1894), стр. 100-101.

- Педагогија

395-053.2

COBISS.SR-ID [524772500](#)

395

ПОПОВИЋ, Марко С.

По моди : слика из данашњијех дана / Марко С. Поповић Родољуб. - Родољуб је псеудоним Марка Поповића // Год. 9, бр. 9 (1894), стр. 132-134.

- Женско питање / Мода

398

COBISS.SR-ID [524784532](#)

396

ПОПОВИЋ, Марко С.

Права српска мати / Родољуб. - Родољуб је псеудоним Марка С. Поповића // Год. 9, бр. 4 (1894), стр. 52.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [524748948](#)

397

ПОПОВИЋ, Рад.

О васпитању женскиња / Рад. Поповић // Год. 6, бр. 5 (1891), стр. 67-70.

- Женско питање; Педагогија

37.013-055.25

COBISS.SR-ID [524674708](#)

398

ПОПОВИЋ, Рад.

О васпитању женскиња / Рад. Поповић // Год. 6, бр. 6 (1891), стр. 89-92.

- Женско питање; Педагогија

37.013-055.25

COBISS.SR-ID [524677780](#)

399

ПОПОВИЋ, С.

На расстанку / С. Поповић // Год. 6, бр. 4 (1891), стр. 49.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [524670356](#)

400

ПОПОВИЋ, С.

Пролеће / С. Поповић // Год. 6, бр. 4 (1891), стр.49.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [524671892](#)

401

ПОПОВИЋ, С.

Срећа / С. Поповић // Год. 7, бр. 4 (1892), стр. 61.

- Књижевност

821.163.41

COBISS.SR-ID [524602772](#)

402

ПОПОВИЋ, С.

У свету / С. Поповић // Год. 7, бр. 8 (1892), стр. 125.

- Књижевност

821.163.41

COBISS.SR-ID [524618132](#)

403

ПОПОВИЋ, Ст. В.

Говор Ст. В. Поповића о прослави 20-годишњице Велико-кикиндске добротворне задруге Српкиња / [Ст. В. Поповић] // Год. 8, бр. 6 (1893), стр. 85-89.

- Вести; Женски покрети

061

COBISS.SR-ID [524776596](#)

404

ПОПОВИЋ, Чедомир А.

Јединче / Ч. [Чедомир] А. П. [Поповић] // Год. 9, бр. 2 (1894), стр. 20.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [524740500](#)

405

ПОСЕСТРИМИ / Јова // Год. 9, бр. 10 (1894), стр. 151.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [524788884](#)

406

ПРАЈЕР, В.

О развиту душе у детета / В. Прајер ; превео М. Шивић // Год. 6, бр. 10 (1891), стр. 145-147.

- Здравље

159.9

COBISS.SR-ID [524693140](#)

407

ПРАЈЕР, В.

О развиту душе у детета / В. Прајер ; превео М. Шивић // Год. 6, бр. 11 (1891), стр. 164-166.

- Здравље

159.9

COBISS.SR-ID [524712596](#)

408

ПРАЈЕР, В.

О развиту душе у детета / В. Прајер ; превео М. Шивић // Год. 6, бр. 4 (1891), стр.52-57.

- Здравље

159.9

COBISS.SR-ID [524671124](#)

409

ПРАЈЕР, В.

О развиту душе у детета / В. Прајер ; превео М. Шивић // Год. 6, бр. 5 (1891), стр. 71-74.

- Здравље

159.9

COBISS.SR-ID [524675220](#)

410

ПРАЈЕР, В.

О развитуку душе у детета / В. Прајер ; превео М. Шевих // Год. 6, бр. 7 (1891), стр. 100-101.

- Здравље

159.9

COBISS.SR-ID [524680084](#)

411

ПРАЈЕР, В.

О развитуку душе у детета / В. Прајер ; превео М. Шевих // Год. 6, бр. 8 (1891), стр.113-116.

- Здравље

159.9

COBISS.SR-ID [524206484](#)

412

ПРАЈЕР, В.

О развитуку душе у детета / В. Прајер ; превео М. Шевих // Год. 6, бр. 9 (1891), стр. 128-131.

- Здравље

159.9

COBISS.SR-ID [524689556](#)

413

ПРВА љубав / Велинка // Год. 7, бр. 5 (1892), стр. 76-77.

- Књижевност

821.163.41

COBISS.SR-ID [524606868](#)

414

ПРЕД спомеником Симе Милутиновића - Сарајлије // Год. 7, бр. 8 (1892), стр. 113-114.

- Књижевност

821.163.41

COBISS.SR-ID [524615828](#)

415

ПРИЈАТЕЉИЦИ // Год. 8, бр. 7/8 (1893), стр. 106.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [524918676](#)

416

ПРОСЛАВА двадесетогодишњице Добротворне задруге Српкиња у Вел. Кикинди / Даница // Год. 8, бр. 6 (1893), стр. 81-83.

- Женско питање / Женски покрети

061

COBISS.SR-ID [524768404](#)

417

ПРОСЛАВА Јована Ђорђевића књижевника // Год. 7, бр. 6 (1892), стр. 84-85.

- Вести

061

COBISS.SR-ID [524608916](#)

418

РАВИЋ, Стана

Пустињик / Стана Равићева // Год. 9, бр. 8 (1894), стр. 116-117.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [524780692](#)

419

РАД // Год. 6, бр. 4 (1891), стр.57.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [524671380](#)

420

РАД добротворних задруга Српкиња. - Садржи: Белоцркванкиња ; Вршчанака // Год. 7, бр. 5 (1892), стр. 73-76.

- Женско питање / Женски покрети

061

COBISS.SR-ID [524606612](#)

421

РАД добротворних задруга Српкиња. - Садржи: В. Бечкеречкиња // Год. 9, бр. 10 (1894), стр. 154.

- Женско питање / Женски покрети

061

COBISS.SR-ID [524790420](#)

422

РАД добротворних задруга Српкиња. - Садржи: В. Кикинђанака ; Вршчанака ; Митовачкиња ; Вуковаркиња ; Сентомашкиња // Год. 6, бр. 3 (1891), стр. 45-48.

- Женско питање / Женски покрети

061

COBISS.SR-ID [524669588](#)

423

РАД добротворних задруга Српкиња. - Садржи: Вел. Бечкеречкиња // Год. 7, бр. 9 (1892), стр. 140-141.

- Женско питање / Женски покрети

061

COBISS.SR-ID [524621204](#)

424

РАД добротворних задруга Српкиња. - Садржи: Вршчанкиња ; Митровкиња // Год. 8, бр. 3 (1893), стр. 40-42.

- Женско питање / Женски покрети

061

COBISS.SR-ID [524728724](#)

425

РАД добротворних задруга Српкиња. - Садржи: Задаркиња // Год. 9, бр. 11 (1894), стр. 169-170.

- Женско питање / Женски покрети

061

COBISS.SR-ID [524890772](#)

426

РАД добротворних задруга Српкиња. - Садржи: Новосадкиња ; Сегединкиња // Год. 9, бр. 1 (1894), стр. 10-12.

- Женско питање / Женски покрети

061

COBISS.SR-ID [524734868](#)

427

РАД добротворних задруга Српкиња. - Садржи: Новосадкиња ; Сентомашкиња // Год. 9, бр. 2 (1894), стр. 26-28.

- Женско питање / Женски покрети

061

COBISS.SR-ID [524743060](#)

428

РАД добротворних задруга Српкиња. - Садржи: Новосаткиња ; Вел. Бечкеречкиња ; Митровкиња // Год. 7, бр. 4 (1892), стр. 59-61.

- Женско питање / Женски покрети

061

COBISS.SR-ID [524602516](#)

429

РАД добротворних задруга Српкиња. - Садржи: Новосаткиња ; Вел. Бечкеречкиња // Год. 7, бр. 8 (1892), стр. 121-125.

- Женско питање / Женски покрети

061

COBISS.SR-ID [524617876](#)

430

РАД добротворних задруга Српкиња. - Садржи: Новосаткиња ; Вел. Кикинђанка ; Белоцркванкиња ; Сарајевкиња // Год. 7, бр. 7 (1892), стр. 106-108.

- Женско питање / Женски покрети

061

COBISS.SR-ID [524613780](#)

431

РАД добротворних задруга Српкиња. - Садржи: Новосаткиња ; Кикинђанака ; Белоцркванка // Год. 6, бр. 9 (1891), стр. 141-144.

- Женско питање / Женски покрети

061

COBISS.SR-ID [524691860](#)

432

РАД добротворних задруга Српкиња. - Садржи: Новосаткиња ; Кикинђанака ;

Митровачкиња ; Сарајевкиња // Год. 6, бр. 7 (1891), стр. 107-112.

- Женско питање / Женски покрети

061

COBISS.SR-ID [524681364](#)

433

РАД добротворних задруга Српкиња. - Садржи: Новосаткиња ; Кикинђанака // Год. 6, бр. 12 (1891), стр. 184-187.

- Женско питање / Женски покрети

061

COBISS.SR-ID [524717204](#)

434

РАД добротворних задруга Српкиња. - Садржи: Новосаткиња ; Кикинђанака // Год. 6, бр. 4 (1891), стр. 61-63.

- Женско питање / Женски покрети

061

COBISS.SR-ID [524673428](#)

435

РАД добротворних задруга Српкиња. - Садржи: Новосаткиња ; Кикинђанака // Год. 6, бр. 8 (1891), стр. 124-127.

- Женско питање / Женски покрети

061

COBISS.SR-ID [524688788](#)

436

РАД добротворних задруга Српкиња. - Садржи: Новосаткиња ; Кикинђанка // Год. 8, бр. 9 (1893), стр. 139-141.

- Женско питање / Женски покрети

061

COBISS.SR-ID [524924820](#)

437

РАД добротворних задруга Српкиња. - Садржи: Новосаткиња ; Меленкиња ; Митровкиња // Год. 8, бр. 5 (1893), стр. 75-77.

- Женско питање / Женски покрети

061

COBISS.SR-ID [524764820](#)

438

РАД добротворних задруга Српкиња. - Садржи: Новосаткиња ; Меленкиња // Год. 7, бр. 1 (1892), стр. 10-11.

- Женско питање / Женски покрети

061

COBISS.SR-ID [524591764](#)

439

РАД добротворних задруга Српкиња. - Садржи: Новосаткиња ; Панчевкиња // Год. 9, бр. 8 (1894), стр. 124-125.

- Женско питање / Женски покрети

061

COBISS.SR-ID [524782740](#)

440

РАД добротворних задруга Српкиња. - Садржи: Новосаткиња ; Сегединкиња ; Кикинђанка // Год. 7, бр. 3 (1892), стр. 40-42.

- Женско питање / Женски покрети

061

COBISS.SR-ID [524597652](#)

441

РАД добротворних задруга Српкиња. - Садржи: Новосаткиња ; Сентомашкиња ; Старо-бечејкиња ; Вел. Бечкеречкиња // Год. 6, бр. 2 (1891), стр. 27-30.

- Женско питање / Женски покрети

061

COBISS.SR-ID [524656276](#)

442

РАД добротворних задруга Српкиња. - Садржи: Новосаткиња ; Сентомашкиња ; Суботичкиња ; Кикинђанака ; Белоцркванка // Год. 6, бр. 10 (1891), стр. 156-159.

- Женско питање / Женски покрети

061

COBISS.SR-ID [524695444](#)

443

РАД добротворних задруга Српкиња. - Садржи: Новосаткиња ; Сентомашкиња ; Суботичкиња // Год. 8, бр. 12 (1893), стр. 184-186.

- Женско питање / Женски покрети

061

COBISS.SR-ID [524928404](#)

444

РАД добротворних задруга Српкиња. - Садржи: Новосаткиња ; Сентомашкиња // Год. 8, бр. 4 (1893), стр. 58-60.

- Женско питање / Женски покрети

061

COBISS.SR-ID [524759444](#)

445

РАД добротворних задруга Српкиња. - Садржи: Новосаткиња ; Старо Бечејкиња // Год. 8, бр. 6 (1893), стр. 91-93.

- Женско питање / Женски покрети

061

COBISS.SR-ID [524778132](#)

446

РАД добротворних задруга Српкиња. - Садржи: Новосаткиња ; Старо-бечејкиња ; Вуковаркиња // Год. 6, бр. 1 (1891), стр. 12-14.

- Женско питање / Женски покрети

061

COBISS.SR-ID [524651924](#)

447

РАД добротворних задруга Српкиња. - Садржи: Новосаткиња ; Старо-Бечејкиња ; Суботичкиња ; Вуковаркиња ; Митровкиња // Год. 9, бр. 4 (1894), стр. 57-60.

- Женско питање / Женски покрети

061

COBISS.SR-ID [524750996](#)

448

РАД добротворних задруга Српкиња. - Садржи: Новосаткиња ; Старо-бечејкиње ; Суботичкиња ; Кикинђанака // Год. 6, бр. 5 (1891), стр. 76-80.

- Женско питање / Женски покрети

061

COBISS.SR-ID [524676244](#)

449

РАД добротворних задруга Српкиња. - Садржи: Новосаткиња ; Старобечејкиња // Год. 9, бр. 9 (1894), стр. 140-142.

- Женско питање / Женски покрети

061

COBISS.SR-ID [524786580](#)

450

РАД добротворних задруга Српкиња. - Садржи: Новосаткиња ; Суботичкиња // Год. 8, бр. 7/8 (1893), стр. 114-117.

- Женско питање / Женски покрети

061

COBISS.SR-ID [524921236](#)

451

РАД добротворних задруга Српкиња. - Садржи: Новосаткиња // Год. 9, бр. 12 (1894), стр. 182-183.

- Женско питање / Женски покрети

061

COBISS.SR-ID [524893844](#)

452

РАД добротворних задруга Српкиња. - Садржи: Новосаткиња // Год. 9, бр. 6 (1894), стр. 91.

- Женско питање / Женски покрети

061

COBISS.SR-ID [524769940](#)

453

РАД добротворних задруга Српкиња. - Садржи: Панчевкиња ; В.-Бечкеречкиња // Год. 9, бр. 7 (1894), стр. 104-105.

- Женско питање / Женски покрети

061

COBISS.SR-ID [524774292](#)

454

РАД добротворних задруга Српкиња. - Садржи: Сентомашкиња ; Ст. Бечејкиња ; Кикинђанка ; Меленчанке // Год. 7, бр. 2 (1892), стр. 25-27.

- Женско питање / Женски покрети

061

COBISS.SR-ID [524593812](#)

455

РАД добротворних задруга Српкиња. - Садржи: Ст. Бечејкиња ; Белоцркванкиња //

Год. 7, бр. 6 (1892), стр. 91.

- Женско питање / Женски покрети

061

COBISS.SR-ID [524610708](#)

456

РАД добротворних задруга Српкиња. - Садржи: Ст. Бечејкиња // Год. 8, бр. 1 (1893), стр. 10-11.

- Женско питање / Женски покрети

061

COBISS.SR-ID [524722068](#)

457

РАД добротворних задруга Српкиња. - Садржи: Ст. Бечејкиња // Год. 8, бр. 2 (1893), стр. 25-26.

- Женско питање / Женски покрети

061

COBISS.SR-ID [524725396](#)

458

РАД добротворних задруга Српкиња. - Садржи: Старо-Бечејкиња // Год. 6, бр. 6 (1891), стр. 94-95.

- Женско питање / Женски покрети

061

COBISS.SR-ID [524678804](#)

459

РАД добротворних задруга Српкиња. - Садржи: Суботичкиња ; Кикинђанака // Год. 6, бр. 11 (1891), стр. 172-174.

- Женско питање / Женски покрети

061

COBISS.SR-ID [524714388](#)

460

РАД добротворних задруга Српкиња. - Садржи: Турско Бечејкиња // Год. 9, бр. 3 (1894), стр. 41-42.

- Женско питање / Женски покрети

061

COBISS.SR-ID [524747156](#)

461

РАД добротворних задруга Српкиња // Год. 7, бр. 10 (1892), стр. 154.

- Женско питање / Женски покрети

061

COBISS.SR-ID [524624276](#)

462

РАД добротворних задруга Српкиња // Год. 7, бр. 11 (1892), стр. 170-171.

- Женско питање / Женски покрети

061

COBISS.SR-ID [524627348](#)

463

РАД добротворних задруга Српкиња // Год. 7, бр. 12 (1892), стр. 183-184.

- Женско питање / Женски покрети

061

COBISS.SR-ID [524630164](#)

464

РАДИВОЈЕВИЋ, Љубомир

Свима поштовачима Саве Текелије / Љуб. [Љубомир] Радивојевић // Год. 9, бр. 1 (1894), стр. 7-8.

- Биографије

929

COBISS.SR-ID [524733844](#)

465

РАДОВАНОВИЋ, Јулка

Позив / Јулка Радовановићка // Год. 7, бр. 4 (1892), стр. 64.

- Вести

373.2

COBISS.SR-ID [524603796](#)

466

РАЗНО // Год. 6, бр. 1 (1891), стр. 15.

- Вести

001

COBISS.SR-ID [524656020](#)

467

РАЗНО // Год. 6, бр. 10 (1891), стр. 155.

- Вести

001

COBISS.SR-ID [524695188](#)

468

РАЗНО // Год. 6, бр. 11 (1891), стр. 171-172.

- Вести

001

COBISS.SR-ID [524714132](#)

469

РАЗНО // Год. 6, бр. 12 (1891), стр. 183-184.

- Вести

001

COBISS.SR-ID [524716948](#)

470

РАЗНО // Год. 6, бр. 2 (1891), стр. 25-27.

- Вести

001

COBISS.SR-ID [524655764](#)

471

РАЗНО // Год. 6, бр. 3 (1891), стр. 42-45.

- Вести

001

COBISS.SR-ID [524669332](#)

472

РАЗНО // Год. 6, бр. 3 (1891), стр. 60-61.

- Вести

001

COBISS.SR-ID [524673172](#)

473

РАЗНО // Год. 6, бр. 5 (1891), стр. 75.

- Вести

001

COBISS.SR-ID [524675988](#)

474

РАЗНО // Год. 6, бр. 6 (1891), стр. 94.

- Вести

001

COBISS.SR-ID [524678548](#)

475

РАЗНО // Год. 6, бр. 7 (1891), стр. 104-107.

- Вести

001

COBISS.SR-ID [524681108](#)

476

РАЗНО // Год. 6, бр. 8 (1891), стр. 123.

- Вести

001

COBISS.SR-ID [524688532](#)

477

РАЗНО // Год. 6, бр. 9 (1891), стр. 140-141.

- Вести

001

COBISS.SR-ID [524691604](#)

478

РАЗНО // Год. 7, бр. 1 (1892), стр. 10.

- Вести

001

COBISS.SR-ID [524591508](#)

479

РАЗНО // Год. 7, бр. 10 (1892), стр. 153-154.

- Вести

001

COBISS.SR-ID [524624020](#)

480

РАЗНО // Год. 7, бр. 11 (1892), стр. 169-170.

- Вести

001

COBISS.SR-ID [524627092](#)

481

РАЗНО // Год. 7, бр. 12 (1892), стр. 182-183.

- Вести

001

COBISS.SR-ID [524629908](#)

482

РАЗНО // Год. 7, бр. 2 (1892), стр. 24-25.

- Вести

001

COBISS.SR-ID [524593556](#)

483

РАЗНО // Год. 7, бр. 3 (1892), стр. 39-40.

- Вести

001

COBISS.SR-ID [524597396](#)

484

РАЗНО // Год. 7, бр. 4 (1892), стр. 58.

- Вести

001

COBISS.SR-ID [524602260](#)

485

РАЗНО // Год. 7, бр. 5 (1892), стр. 72-73.

- Вести

001

COBISS.SR-ID [524606356](#)

486

РАЗНО // Год. 7, бр. 6 (1892), стр. 88-91.

- Вести

001

COBISS.SR-ID [524610452](#)

487

РАЗНО // Год. 7, бр. 7 (1892), стр. 105-106.

- Вести

001

COBISS.SR-ID [524613524](#)

488

РАЗНО // Год. 7, бр. 8 (1892), стр. 120-121.

COBISS.SR-ID [524617620](#)

489

РАЗНО // Год. 7, бр. 9 (1892), стр. 139-140.

- Вести

001

COBISS.SR-ID [524620948](#)

490

РАЗНО // Год. 8, бр. 1 (1893), стр. 10.

- Вести

001

COBISS.SR-ID [524721812](#)

491

РАЗНО // Год. 8, бр. 12 (1893), стр. 184.

- Вести

001

COBISS.SR-ID [524928148](#)

492

РАЗНО // Год. 8, бр. 2 (1893), стр. 24-25.

- Вести

001

COBISS.SR-ID [524725140](#)

493

РАЗНО // Год. 8, бр. 3 (1893), стр. 39-40.

- Вести

001

COBISS.SR-ID [524728468](#)

494

РАЗНО // Год. 8, бр. 5 (1893), стр. 74-75.

- Вести

001

COBISS.SR-ID [524764308](#)

495

РАЗНО // Год. 8, бр. 6 (1893), стр. 90-91.

- Вести

001

COBISS.SR-ID [524777620](#)

496

РАЗНО // Год. 8, бр. 7/8 (1893), стр. 113-114.

- Вести

001

COBISS.SR-ID [524920980](#)

497

РАЗНО // Год. 8, бр. 9 (1893), стр. 137-139.

- Вести

001

COBISS.SR-ID [524924564](#)

498

РАЗНО // Год. 9, бр. 1 (1894), стр. 9-10.

- Вести

001

COBISS.SR-ID [524734612](#)

499

РАЗНО // Год. 9, бр. 10 (1894), стр. 153-154.

- Вести

001

COBISS.SR-ID [524790164](#)

500

РАЗНО // Год. 9, бр. 11 (1894), стр. 168-169.

- Вести

001

COBISS.SR-ID [524890516](#)

501

РАЗНО // Год. 9, бр. 12 (1894), стр. 182.

- Вести

001

COBISS.SR-ID [524893588](#)

502

РАЗНО // Год. 9, бр. 2 (1894), стр. 25-26.

- Вести

001

COBISS.SR-ID [524742804](#)

503

РАЗНО // Год. 9, бр. 4 (1894), стр. 56-57.

- Вести

001

COBISS.SR-ID [524750740](#)

504

РАЗНО // Год. 9, бр. 5 (1894), стр. 75-76.

- Вести

001

COBISS.SR-ID [524754580](#)

505

РАЗНО // Год. 9, бр. 6 (1894), стр. 90-91.

- Вести

001

COBISS.SR-ID [524769684](#)

506

РАЗНО // Год. 9, бр. 7 (1894), стр. 103-104.

- Вести

001

COBISS.SR-ID [524774036](#)

507

РАЗНО // Год. 9, бр. 8 (1894), стр. 123-124.

- Вести

001

COBISS.SR-ID [524782484](#)

508

РЕЛИГИЈОЗНО и морално васпитање женскиња // Год. 7, бр. 2 (1892), стр. 17-18.

- Женско питање; Педагогија

37.013

COBISS.SR-ID [524592276](#)

509

РЕЛИГИЈОЗНО и морално васпитање женскиња // Год. 7, бр. 3 (1892), стр. 35-36.

- Женско питање; Педагогија

37.013

COBISS.SR-ID [524596116](#)

510

РЕЛИГИЈОЗНО и морално васпитање женскиња // Год. 7, бр. 4 (1892), стр. 53-54.

- Женско питање; Педагогија

37.013

COBISS.SR-ID [524600468](#)

511

РЕЛИГИОЗНО и морално васпитање женскиња // Год. 7, бр. 5 (1892), стр. 67.

- Женско питање; Педагогија

37.013

COBISS.SR-ID [524604564](#)

512

РЕЛИГИОЗНО и морално васпитање женскиња // Год. 7, бр. 6 (1892), стр. 83-84.

- Женско питање; Педагогија

37.013

COBISS.SR-ID [524608660](#)

513

РОДИТЕЉИ и школа // Год. 7, бр. 8 (1892), стр. 114-115.

- Педагогија

37.018.1

COBISS.SR-ID [524616084](#)

514

СА села на варош // Год. 6, бр. 9 (1891), стр.134-135.

- Књижевност

821.163.41

COBISS.SR-ID [524690324](#)

515

САВЕТ удавачи / Бр // Год. 8, бр. 4 (1893), стр. 52-54.

- Женско питање

37.013-055.25

COBISS.SR-ID [524757908](#)

516

САВЕТ удавачи / Загорка // Год. 9, бр. 1 (1894), стр. 13-15.

- Женско питање

37.013-055.25

COBISS.SR-ID [524735636](#)

517

САВИЋ, Меланија

Јаван рачун / Меланија Савићка // Год. 7, бр. 7 (1892), стр. 108-109.

- Женско питање / Женски покрети

061

COBISS.SR-ID [524614036](#)

518

САНДИЋ, Александар

Гимназијска школа за девојке / Александар Сандић // Год. 9, бр. 8 (1894), стр. 113-116.

- Женско питање; образовање

373.5-055.2

COBISS.SR-ID [524780436](#)

519

САРАЈЛИЋ, Милеса

Миралај-бег и Шећер Јелка : (по народној песми) / Милеса Сарајлићева // Год. 8, бр. 3 (1893), стр. 43.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [524728980](#)

520

СВЕТСКА изложба у Чикагу // Год. 7, бр. 12 (1892), стр. 178-180.

- Култура; Вести

061

COBISS.SR-ID [524628884](#)

521

СЕКУЛИЋ, Исидора

Како утичу примери на васпитање? / Исидора Секулић // Год. 9, бр. 2 (1894), стр. 21-22.

- Педагогија

37.013-055.25

COBISS.SR-ID [524740756](#)

522

СЕКУЛИЋ, Лаза

Српском народу у митрополији карловачкој / Лаза Секулић, Ника Максимовић // Год. 9, бр. 6 (1894), стр. 81-83.

- Култура; Вести

061

COBISS.SR-ID [524764564](#)

523

СЕОЦЕ моје --- / Андрија // Год. 9, бр. 8 (1894), стр. 120.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [524781204](#)

524

СИЛОМ у препарандију // Год. 7, бр. 4 (1892), стр. 62-63.

- Књижевност

821.163.41

COBISS.SR-ID [524603028](#)

525

СИМИЋ, Милева

За Нову годину / Милева Симића // Год. 8, бр. 1 (1893), стр. 11-16.

- Књижевност

821.163.41-32

COBISS.SR-ID [524722324](#)

526

СИМИЋ, Милева

Љубичице / Милева Симић // Год. 7, бр. 1 (1892), стр. 12-16.

- Књижевност

821.163.41

COBISS.SR-ID [524592020](#)

527

СИМИЋ, Милева

Маћеха : Слика из живота / Милева Симића // Год. 8, бр. 3 (1893), стр. 43-47.

- Књижевност

821.163.41

COBISS.SR-ID [524729236](#)

528

СИМИЋ, Милева

Наши народни обичаји / Милева Симића // Год. 6, бр. 7 (1891), стр. 97-100.

- Етнологија / Народни обичаји

398

COBISS.SR-ID [524679828](#)

529

СИМИЋ, Милева

Пепељуга / Милева Симића // Год. 7, бр. 10 (1892), стр. 155-159.

- Књижевност

821.163.41

COBISS.SR-ID [524624788](#)

530

СИМИЋ, Милева

Споменица / Милева Симића // Год. 7, бр. 6 (1892), стр. 92-96.

- Књижевност

821.163.41

COBISS.SR-ID [524611220](#)

531

СЛАВА Кикинђанкама! // Год. 8, бр. 5 (1893), стр. 65-66.

- Женско питање / Женски покрети

061

COBISS.SR-ID [524761236](#)

532

СРЕМАЦ, Емилија

Јаван рачун / Емилија Сремац // Год. 7, бр. 7 (1892), стр. 109-110.

- Женско питање / Женски покрети

COBISS.SR-ID [524614292](#)

533

СРЕЋНОЈ вереници / Даница Ч. // Год. 9, бр. 5 (1894), стр. 76.

- Књижевност

821.163.41-3

COBISS.SR-ID [524754836](#)

534

СРЕЋНОЈ вереници / Даница Ч. // Год. 9, бр. 6 (1894), стр. 91.

- Књижевност

821.163.41-3

COBISS.SR-ID [524770196](#)

535

СРПКИЊАМА // Год. 7, бр. 1 (1892), стр. 1.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [524589972](#)

536

СРПКИЊЕ! // Год. 9, бр. 1 (1894), стр. 1-2.

- Женско питање / Женски покрети

061

COBISS.SR-ID [524704404](#)

537

СРПСКИ понос // Год. 7, бр. 7 (1892), стр. 97-98.

- Етнологија / Народни обичаји

39

COBISS.SR-ID [524611988](#)

538

СРПСКО коло // Год. 6, бр. 5 (1891), стр.65.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [524674196](#)

539

СТОЈАНОВИЋ, Љубица

Гледала сам дуго / Љубица Стојановићева // Год. 9, бр. 5 (1894), стр. 74.

- Књижевност

821.163.41-3

COBISS.SR-ID [524753556](#)

540

СТОЈАНОВИЋ, Љубица

Моја песма нек те сећа! / Љубица Стојановића // Год. 9, бр. 9 (1894), стр. 134.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [524784788](#)

541

СУБОТИЋ, Савка

Говор гђе Савке Суботићке / [Савка Суботић] // Год. 6, бр. 4 (1891), стр. 49-51.

- Женско питање / Женски покрети

061

COBISS.SR-ID [524670612](#)

542

СУБОТИЋ, Савка

Говор гђе Савке Суботићке / [Савка Суботић] // Год. 7, бр. 4 (1892), стр. 50-52.

- Женско питање / Женски покрети

37.013

COBISS.SR-ID [524599956](#)

543

СУДБИНА једне заљубљене ластавице // Год. 8, бр. 11 (1893), стр. 174-176.

- Књижевност

821.113.6

COBISS.SR-ID [524926868](#)

544

ТАМУРА, Наоми

Невеста и жена у Јапану / Наоми Тамура ; с немачког превела Даница Б // Год. 9, бр. 9 (1894), стр. 135-138.

- Женско питање

316.83

COBISS.SR-ID [524785044](#)

545

ТАНАЗЕВИЋ, Паја

Јавна благодарност / Паја Таназевић, Катинка Трифунац // Год. 9, бр. 1 (1894), стр. 15-16.

- Вести

061

COBISS.SR-ID [524736148](#)

546

ТЕБЕ љубим // Год. 7, бр. 6 (1892), стр. 81.

- Књижевност

821.163.41

COBISS.SR-ID [524608148](#)

547

ТЕОДОРОВИЋ, Светозар

Из живота руске царице Катарине / Светозар Теодоровић // Год. 9, бр. 8 (1894), стр. 120-121.

- Биографије

321.61:929 Катарина II

COBISS.SR-ID [524781460](#)

548

ТИХА ноћ / Андрија // Год. 9, бр. 5 (1894), стр. 68.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [524752276](#)

549

ТОКИН, Мила

Поменак : На гробу моме Стеви / Мила Токина // Год. 6, бр. 8 (1891), стр.119.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [524206740](#)

550

ТОЛСТОЈ, Лав Николајевич

Мрцина / Лав Толстој // Год. 9, бр. 10 (1894), стр. 150-151.

- Књижевност

821.161.1-3

COBISS.SR-ID [524788628](#)

551

ТРИ виле // Год. 6, бр. 10 (1891), стр. 149-150.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [524693908](#)

552

ЋОРОВИЋ, Светозар

Жао ми је на те! / Свет. [Светозар] Ћоровић // Год. 9, бр. 2 (1894), стр. 28.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [524743316](#)

553

ЋОРОВИЋ, Светозар

Зорка : цртица / Свет. [Светозар] Ћоровић // Год. 9, бр. 8 (1894), стр. 125-127.

- Књижевност

821.163.41-3

COBISS.SR-ID [524783252](#)

554

ЋОРОВИЋ, Светозар

Ласти / Свет. [Светозар] Ћоровић // Год. 9, бр. 10 (1894), стр. 150.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [524788372](#)

555

ЋОРОВИЋ, Светозар

Лијепа стака : цртица из Мостара / Свет. [Светозар] Ћоровић. - Посвећена драгоме пријатељу Милану В. Марину // Год. 9, бр. 2 (1894), стр. 28-30.

- Књижевност

821.163.41-3

COBISS.SR-ID [524743828](#)

556

ЋОРОВИЋ, Светозар

Материна клетва : цртица из Мостара / Свет. [Светозар] Ћоровић // Год. 9, бр. 11 (1894), стр. 170-175.

- Књижевност

821.163.41-32

COBISS.SR-ID [524891540](#)

557

ЋОРОВИЋ, Светозар

Мојој српкињици : у споменицу / Свет [Светозар Ћоровић] // Год. 9, бр. 7 (1894), стр. 97.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [524771988](#)

558

ЋОРОВИЋ, Светозар

На растанку / Свет. [Светозар] Ћоровић // Год. 9, бр. 11 (1894), стр. 170.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [524891284](#)

559

ЋОРОВИЋ, Светозар

Слушала си ... / Свет [Светозар] Ћоровић // Год. 9, бр. 7 (1894), стр. 111.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [524775316](#)

560

ЋОРОВИЋ, Светозар

Чежња / Свет. [Светозар] Ћоровић // Год. 9, бр. 5 (1894), стр. 71.

- Књижевност

821.163.41-3

COBISS.SR-ID [524753044](#)

561

У зору / Андрија // Год. 9, бр. 5 (1894), стр. 68.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [524752532](#)

562

У сновима / Андрија // Год. 9, бр. 6 (1894), стр. 87.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [524767892](#)

563

У споменицу : пријатељици Смиљи Бр.... / Вера // Год. 9, бр. 11 (1894), стр. 161.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [524888724](#)

564

У споменицу својој ћери Милици / С // Год. 8, бр. 1 (1893), стр. 6-7.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [524720276](#)

565

У чем греше многе матере // Год. 7, бр. 10 (1892), стр. 149-150.

- Педагогија

37.013-055.25

COBISS.SR-ID [524622740](#)

566

УНИЋИ ... / Златица // Год. 9, бр. 4 (1894), стр. 60.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [524751252](#)

567

УСПОМЕНА // Год. 8, бр. 7/8 (1893), стр. 100-101.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [524794516](#)

568

ФЕРНАН, Николај

Рђаво васпитана деца. Део 1 / Николај Фернан ; превела с француског Тилија Довијанић // Год. 9, бр. 7 (1894), стр. 97-99.

- Педагогија

37.013

COBISS.SR-ID [524772244](#)

569

ФЕРНАН, Николај

Рђаво васпитана деца. Део 2 / Николај Фернан ; превела с француског Тилија Довијанић // Год. 9, бр. 8 (1894), стр. 117-120.

- Педагогија

37.013

COBISS.SR-ID [524780948](#)

570

ХАЈБЕРГ, Херман

Све због њега / Херман Хајберг // Год. 8, бр. 7/8 (1893), стр. 117-123.

- Књижевност

821.112.2

COBISS.SR-ID [524921748](#)

571

ХАЈНЕ, Хајнрих, 1797-1856

Из љубавних песама Х. Хајнеа / [Хајнрих Хајне] ; превео Ив. [Иван] М. Поповић // Год. 6, бр. 9 (1891), стр. 133-134.

- Књижевност

82.112.2

COBISS.SR-ID [524690068](#)

572

ХАЈНЕ, Хајнрих, 1797-1856

Из песама Х. Хајне-а / [Хајнрих Хајне] // Год. 7, бр. 12 (1892), стр. 185.

- Књижевност

821.112.2-1

COBISS.SR-ID [524630420](#)

573

ХРАНИЛОВИЋ, Јован

Два пјесничка побратима у хрватској књижевности / Јован Храниловић // Год. 7, бр. 1 (1892), стр. 3-7.

- Књижевност

821.163.42

COBISS.SR-ID [524590228](#)

574

ЧАКОВАЦ, Љубиша М.

Из даљине / Љубиша Чаковац // Год. 7, бр. 3 (1892), стр. 46.

- Књижевност

821.163.41

COBISS.SR-ID [524598420](#)

575

ЧАКОВАЦ, Љубиша М.

"Задње цвеће" Милице / Љубиша М. Чаковац // Год. 8, бр. 7/8 (1893), стр. 127.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [524922516](#)

576

ЧАКОВАЦ, Љубиша М.

Одби се грана / Љубиша М. Чаковац // Год. 8, бр. 7/8 (1893), стр. 126.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [524922260](#)

577

ЧАКОВАЦ, Љубиша М.

Сањарија / Љубиша М. Чаковац // Год. 8, бр. 9 (1893), стр. 142.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [524925076](#)

578

ЧАКОВАЦ, Љубиша М.

Сећање / Љубиша М. Чаковац // Год. 8, бр. 7/8 (1893), стр. 123.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [524922004](#)

579

ЧЕКЕРЕЛИЈАН, Софија

Захвала / Софија Чекерлијан, Даринка Брадворовићева // Год. 9, бр. 1 (1894), стр. 16.

- Вести

061

COBISS.SR-ID [524736404](#)

580

ЧИТУЉА // Год. 6, бр. 1 (1891), стр. 15-16.

- Вести / Некролог

929

COBISS.SR-ID [524652948](#)

581

ЧИТУЉА // Год. 6, бр. 1 (1891), стр. 15-16.

- Вести / Некролог

929

COBISS.SR-ID [524657044](#)

582

ЧИТУЉА // Год. 6, бр. 10 (1891), стр. 159.

- Вести / Некролог

929

COBISS.SR-ID [524695700](#)

583

ЧИТУЉА // Год. 6, бр. 11 (1891), стр. 174.

- Вести / Некролог

929

COBISS.SR-ID [524714644](#)

584

ЧИТУЉА // Год. 6, бр. 12 (1891), стр. 187.

- Вести / Некролог

929

COBISS.SR-ID [524717460](#)

585

ЧИТУЉА // Год. 6, бр. 2 (1891), стр. 30-31.

- Вести / Некролог

929

COBISS.SR-ID [524656532](#)

586

ЧИТУЉА // Год. 6, бр. 3 (1891), стр. 48.

- Вести / Некролог

929

COBISS.SR-ID [524669844](#)

587

ЧИТУЉА // Год. 6, бр. 4 (1891), стр. 63-64.

- Вести / Некролог

929

COBISS.SR-ID [524673684](#)

588

ЧИТУЉА // Год. 6, бр. 5 (1891), стр. 80.

- Вести / Некролог

929

COBISS.SR-ID [524676500](#)

589

ЧИТУЉА // Год. 6, бр. 6 (1891), стр. 95.

- Вести / Некролог

929

COBISS.SR-ID [524679060](#)

590

ЧИТУЉА // Год. 6, бр. 7 (1891), стр. 112.

- Вести / Некролог

929

COBISS.SR-ID [524681620](#)

591

ЧИТУЉА // Год. 6, бр. 8 (1891), стр. 127-128.

- Вести / Некролог

929

COBISS.SR-ID [524689044](#)

592

ЧИТУЉА // Год. 6, бр. 9 (1891), стр. 144.

- Вести / Некролог

929

COBISS.SR-ID [524692116](#)

593

ЧИТУЉА // Год. 7, бр. 10 (1892), стр. 159.

- Вести / Некролог

929

COBISS.SR-ID [524625044](#)

594

ЧИТУЉА // Год. 7, бр. 11 (1892), стр. 176.

- Вести / Некролог

929

COBISS.SR-ID [524628372](#)

595

ЧИТУЉА // Год. 7, бр. 12 (1892), стр. 186-187.

- Вести / Некролог

929

COBISS.SR-ID [524631444](#)

596

ЧИТУЉА // Год. 7, бр. 2 (1892), стр. 31.

- Вести / Некролог

929

COBISS.SR-ID [524595348](#)

597

ЧИТУЉА // Год. 7, бр. 3 (1892), стр. 46-47.

- Вести / Некролог

929

COBISS.SR-ID [524598676](#)

598

ЧИТУЉА // Год. 7, бр. 4 (1892), стр. 64.

- Вести / Некролог

929

COBISS.SR-ID [524603540](#)

599

ЧИТУЉА // Год. 7, бр. 5 (1892), стр. 79-80.

- Вести / Некролог

929

COBISS.SR-ID [524607380](#)

600

ЧИТУЉА // Год. 7, бр. 6 (1892), стр. 96.

- Вести / Некролог

929

COBISS.SR-ID [524611476](#)

601

ЧИТУЉА // Год. 7, бр. 7 (1892), стр. 112.

- Вести / Некролог

929

COBISS.SR-ID [524615316](#)

602

ЧИТУЉА // Год. 7, бр. 8 (1892), стр. 128.

- Вести / Некролог

929

COBISS.SR-ID [524618644](#)

603

ЧИТУЉА // Год. 7, бр. 9 (1892), стр. 144.

- Вести / Некролог

929

COBISS.SR-ID [524621972](#)

604

ЧИТУЉА // Год. 8, бр. 1 (1893), стр. 16.

- Вести / Некролог

929

COBISS.SR-ID [524722580](#)

605

ЧИТУЉА // Год. 8, бр. 12 (1893), стр. 186-187.

- Вести / Некролог

929

COBISS.SR-ID [524928660](#)

606

ЧИТУЉА // Год. 8, бр. 2 (1893), стр. 26.

- Вести / Некролог

929

COBISS.SR-ID [524725652](#)

607

ЧИТУЉА // Год. 8, бр. 3 (1893), стр. 47-48.

- Вести / Некролог

929

COBISS.SR-ID [524729492](#)

608

ЧИТУЉА // Год. 8, бр. 4 (1893), стр. 63-64.

- Вести / Некролог

929

COBISS.SR-ID [524760212](#)

609

ЧИТУЉА // Год. 8, бр. 5 (1893), стр. 80.

- Вести / Некролог

929

COBISS.SR-ID [524766612](#)

610

ЧИТУЉА // Год. 8, бр. 6 (1893), стр. 96.

- Вести / Некролог

929

COBISS.SR-ID [524793748](#)

611

ЧИТУЉА // Год. 8, бр. 7/8 (1893), стр. 128.

- Вести / Некролог

929

COBISS.SR-ID [524923028](#)

612

ЧИТУЉА // Год. 9, бр. 1 (1894), стр. 12.

- Вести / Некролог

929

COBISS.SR-ID [524735124](#)

613

ЧИТУЉА // Год. 9, бр. 10 (1894), стр. 159.

- Вести / Некролог

929

COBISS.SR-ID [524791956](#)

614

ЧИТУЉА // Год. 9, бр. 12 (1894), стр. 187.

- Вести / Некролог

929

COBISS.SR-ID [524894868](#)

615

ЧИТУЉА // Год. 9, бр. 2 (1894), стр. 31-32.

- Вести / Некролог

929

COBISS.SR-ID [524744596](#)

616

ЧИТУЉА // Год. 9, бр. 3 (1894), стр. 47-48.

- Вести / Некролог

929

COBISS.SR-ID [524747924](#)

617

ЧИТУЉА // Год. 9, бр. 4 (1894), стр. 64.

- Вести / Некролог

929

COBISS.SR-ID [524751764](#)

618

ЧИТУЉА // Год. 9, бр. 5 (1894), стр. 78.

- Вести / Некролог

929

COBISS.SR-ID [524755348](#)

619

ЧИТУЉА // Год. 9, бр. 6 (1894), стр. 95.

- Вести / Некролог

929

COBISS.SR-ID [524771476](#)

620

ЧИТУЉА // Год. 9, бр. 7 (1894), стр. 111-112.

- Вести / Некролог

929

COBISS.SR-ID [524775572](#)

621

ЧИТУЉА // Год. 9, бр. 8 (1894), стр. 128.

- Вести / Некролог

929

COBISS.SR-ID [524783764](#)

622

ЧИТУЉА // Год. 9, бр. 9 (1894), стр. 144.

- Вести / Некролог

929

COBISS.SR-ID [524787092](#)

623

ЧУДОМИРОВИЋ, Миливој

Није на реду : Црта из учитељскога живота / Миливој Чудомировић // Год. 8, бр. 2 (1893), стр. 27-32.

- Књижевност

821.163.41

COBISS.SR-ID [524726420](#)

624

ЧУДОМИРОВИЋ, Миливој

Прва љубав : записник једног приправника / Миливој Чудомировић // Год. 9, бр. 7 (1894), стр. 105-110.

- Књижевност

821.163.41-3

COBISS.SR-ID [524774548](#)

625

ШАНТИЋ, Алекса

Младој српкињи / Алекса Ристов Шантић // Год. 9, бр. 4 (1894), стр. 49.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [524748436](#)

626

ШАНТИЋ, Алекса

Мојој сеји / Алекса Ристов Шантић // Год. 9, бр. 2 (1894), стр. 17.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [524739732](#)

627

ШАНТИЋ, Алекса

[Ниси само срцу мила] / Алекса Ристов Шантић // Год. 9, бр. 7 (1894), стр. 111.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [524775060](#)

628

ШАНТИЋ, Алекса

Рај и миље ... / Алекса Ристов Шантић // Год. 9, бр. 6 (1894), стр. 92.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [524770452](#)

629

ШАНТИЋ, Алекса

Српска мајко уздамо се у те! / Алекса Ристов Шантић // Год. 9, бр. 1 (1894), стр. 3.

- Књижевност

821.163.41-1

COBISS.SR-ID [524704148](#)

630

ШТА нам вреди наша школа // Год. 9, бр. 3 (1894), стр. 34-36.

- Књижевност

37.013-055.25

COBISS.SR-ID [524745620](#)

631

ШТУРМ, Јулије

Утеха / Јулије Штурм ; превео Војин Бикар // Год. 6, бр. 7 (1891), стр. 97.

- Књижевност

821.112.2

COBISS.SR-ID [524679572](#)

РЕГИСТАР НАСЛОВА

- Ал' је дивно [41](#)

- Бактерије и човек [1](#), [2](#), [3](#)
- Благо милостивима! [393](#)
- Божић на селу! [4](#)

- Васпитна зрнца [289](#)
- Већ је касно [27](#)

- Гвожђе [32](#)
- Гимназијска школа за девојке [518](#)
- Гледала сам дуго [539](#)
- Говор Арк. Варађанина приликом отварања друштвеног српског забавишта у Новом Саду [21](#)
- Говор гђе Савке Суботићке [541](#), [542](#)
- Говор Ст. В. Поповића о прослави 20-годишњице Велико-кикиндске добротворне задруге Српкиња [403](#)

- Горка наслада [382](#)
 - Господин уредник [35](#)
 - Госпођици М. [36](#)
-
- Да нестане трихине [261](#)
 - Данашњи свет [17](#)
 - Даници [37](#)
 - Два гроба [266](#)
 - Два пјесничка побратима у хрватској књижевности [573](#)
 - Две списатељице [38](#)
 - Девојачке сањарије [39](#)
 - Десетогодишња прослава добротворне задруге Српкиња Новосаткиња [40](#)
 - Дечије игре. Део 1 [220](#)
 - Дечије игре. Део 2 [221](#)
 - Добар пример [44](#)
 - Добротворна задруга Српкиња у Вел. Кикинди [45](#)
 - Добротворној задрузи Српкиња Турскобечејкиња [298](#)
 - Допис [46](#), [47](#), [48](#), [49](#), [50](#), [51](#), [52](#), [53](#), [54](#)
 - Дописи [55](#), [56](#), [57](#), [58](#), [59](#), [60](#), [61](#), [62](#), [63](#)
 - Др. Бернардо, сиротински добротвор [64](#)
 - Друштво Св. Саве [65](#)
 - Дужност и савест [66](#), [283](#)
-
- Ђулија [67](#)
-
- Енглеска деца [357](#)
 - Ено земља [299](#)
-
- Жао ми је на те! [552](#)
 - Жена [69](#)
 - Женске задруге изабавишта [219](#)
 - Женски свет [226](#)
 - Женскиње на светској изложби у Чикагу [70](#)
 - Журнали за моду [71](#)
-
- За гласовиром [222](#)

- За домаћице [72](#), [73](#), [74](#), [75](#), [76](#), [77](#), [78](#), [79](#), [80](#), [81](#), [82](#), [83](#), [84](#), [85](#), [86](#), [87](#), [88](#), [89](#), [90](#), [91](#), [92](#), [93](#), [94](#), [95](#), [96](#), [97](#), [98](#), [99](#), [100](#), [101](#), [102](#), [103](#), [104](#), [105](#), [106](#), [107](#)
 - За Нову годину [525](#)
 - Забава [108](#)
 - Забавишта и чуваришта [109](#)
 - "Задње цвеће" Милице [575](#)
 - Зарад здравља [110](#), [111](#), [112](#), [113](#), [114](#), [115](#), [116](#), [117](#), [118](#), [119](#), [120](#), [121](#), [122](#), [123](#), [124](#), [125](#), [126](#), [127](#), [128](#), [129](#), [130](#), [131](#), [132](#), [133](#), [134](#), [135](#), [136](#), [137](#), [138](#), [139](#)
 - Захвала [579](#)
 - Збогом [140](#)
 - Звездице [141](#), [142](#)
 - Звезда мила [143](#)
 - Звоно звони... [10](#)
 - Здравствене мере при путовању [144](#)
 - Зорка [553](#)
 - Зуби и њихова нега [145](#)
-
- Игре као васпитни фактор [146](#)
 - Из даљине [383](#), [574](#)
 - Из друштва [147](#), [148](#), [149](#), [150](#), [151](#), [152](#), [153](#), [154](#), [155](#), [156](#), [157](#), [158](#), [159](#), [160](#), [161](#), [162](#), [163](#), [164](#), [165](#)
 - Из живота руске царице Катарине [547](#)
 - Из историје воћа и поврћа [166](#)
 - Из историје поврћа и варива [167](#)
 - Из љубавних песама Х. Хајнеа [571](#)
 - Из песама Х. Хајне-а [572](#)
 - Из просвете [168](#), [169](#), [170](#), [171](#), [172](#), [173](#), [174](#), [175](#), [176](#), [177](#), [178](#), [179](#), [180](#), [181](#), [182](#), [183](#), [184](#), [185](#), [186](#), [187](#), [188](#), [189](#), [190](#), [191](#)
 - Из школе [192](#), [193](#), [194](#), [195](#), [196](#), [197](#), [198](#), [199](#), [200](#), [201](#), [202](#), [203](#), [204](#), [205](#), [206](#), [207](#), [208](#), [209](#), [210](#), [211](#), [212](#), [213](#)
 - Изложба у Врањи [214](#)
 - Исповест [227](#)
-
- Јаван рачун [517](#), [532](#)
 - Јавна благодарност [545](#)
 - Јавна захвала [9](#), [22](#), [215](#), [260](#)
 - Један дан из мог детинства [217](#)
 - Јединче [404](#)
 - Јесења сета [384](#)
 - Јесења слика [386](#)
 - Јеси л' срећна? [218](#)
 - Још нешто о моди [223](#)

- Кад би знало цвеће [224](#)
- Кад се зора буди [5](#)
- Кад ћемо и како ћемо казнити децу [225](#)
- Каква треба да је домаћица [230](#)
- Како да очврсну деца? [18](#), [19](#)
- Како се прави млечни шампањац [231](#)
- Како се производи стакло [358](#), [359](#)
- Како ћемо се сачувати од зиме [360](#)
- Како утичу примери на васпитање? [521](#)
- Карактер и позив женскиња [232](#)
- Катарина Оберкнежевић [233](#)
- Књижевне вести [237](#)
- Књижевни оглас [238](#)
- Књижевни прикази [239](#), [240](#), [241](#), [242](#), [243](#), [244](#), [245](#), [246](#), [247](#), [248](#), [249](#)
- Књижевност [250](#)
- Ко ће као бог?! [385](#)
- Кокета [251](#)
- Константин Вучковић [252](#)
- Краљица Наталија [253](#)
- Красно дете! [272](#)
- Кујнска со [255](#)
- Кућа као чувар здравља [256](#)

- Лажни снови [6](#)
- Лаковерност и реклама [257](#)
- Ласти [554](#)
- Лијепа нарав [394](#)
- Лијепа стака [555](#)

- Љубав [277](#)
- Љубав све окреће [259](#)
- Љубичице [526](#)

- М. Н.....У. [11](#)
- Мајци [12](#)
- Мара Степановна Сабинина [262](#)
- Материна клетва [556](#)
- Мати, мати [270](#)
- Маћеха [271](#), [527](#)

- Милој сеји [13](#)
- Милутиновићево друштво [23](#)
- Миралај-бег и Шећер Јелка [519](#)
- Мис Кате Марсен [278](#)
- Мита Петровић [279](#), [361](#)
- Младој српкињи [625](#)
- Младост [14](#)
- Моја љубав [280](#)
- Моја мила [25](#)
- Моја песма нек те сећа! [540](#)
- Мојој мајци [379](#)
- Мојој сеји [626](#)
- Мојој Софији [42](#)
- Мојој српкињици [557](#)
- Мрцина [550](#)
- Мудре мисли [281](#)
- Мудре приче [282](#)

- На забави [284](#)
- На забави добротворне задруге Српкиња Сентомашкиња [387](#)
- На раскршћу [285](#)
- На растанку [7](#), [399](#), [558](#)
- На те мислим [286](#)
- Нада [287](#)
- Надање [388](#)
- Највећа срећа [288](#)
- Научна ћеретања. [Део 1] [30](#)
- Научна ћеретања. [Део 2] [31](#)
- Наши народни обичаји [528](#)
- Нашим српкињама [292](#)
- Нашим суграђанима и добротворним женским задругама [348](#)
- Невеста и жена у Јапану [544](#)
- Нега мале деце у прво доба [293](#)
- Неговање деце у првом добу [294](#)
- Нека је благословена! [295](#)
- Некад и сад [28](#), [296](#)
- Некад и сад! [297](#)
- Некадањој пријатељици [15](#)
- Нервозност [301](#)
- Нешто из историје брака [302](#)
- Нешто из народног живота [303](#)
- Нешто о нама! [274](#)
- Није на реду [623](#)
- [Ниси само срцу мила] [627](#)
- Нове књиге [306](#), [307](#), [308](#), [309](#), [310](#), [311](#)

- Нове књиге и листови [312](#), [313](#), [314](#), [315](#), [316](#), [317](#), [318](#), [319](#), [320](#), [321](#), [322](#), [323](#), [324](#), [325](#), [326](#), [327](#), [328](#), [329](#), [330](#), [331](#)
- Нове књиге и музикалије [332](#), [333](#)
- Нови календари [334](#)
- Нови новци [335](#), [336](#)
- Новинарство [337](#), [338](#)
- Нојево перо [339](#)

- Њој [340](#)

- О васпитању женскиња [397](#), [398](#)
- О институтима [341](#)
- О искрености између мужа и жене [342](#)
- О љубави [290](#)
- О љубави к отаџбини [343](#)
- О образовању сељачког женскиња [361](#)
- О прабини у становима [362](#)
- О развиту душе у детета [406](#), [407](#), [408](#), [409](#), [410](#), [411](#), [412](#)
- О религијозном васпитању деце на дому [263](#), [264](#)
- О телесном (физичном) васпитању женскиња [344](#)
- О човеку [345](#)
- Образовање карактера [346](#), [347](#)
- Одби се грана [576](#)
- Ој прољеће [349](#)
- Општај са 1892-ом годином [273](#)
- Осветљење [350](#)
- Осми међународни хигијенски и демографски конгрес у Будимпешти. Део 1 [351](#)
- Осми међународни хигијенски и демографски конгрес у Будимпешти. Део 2 [352](#)
- Осми међународни хигијенски и демографски конгрес у Будимпешти. Део 3 [353](#)
- Оснивање српског забавишта у Новом Саду [354](#)
- Основно писмо Софије Дражића из Ст. Бечеја [355](#), [356](#)

- Памук - биљка [363](#)
- Пепељуга [529](#)
- Песма о бољем свету [304](#)
- Пијаћа вода [364](#)
- Писма мојој сестри [365](#), [366](#), [367](#), [368](#)
- Писмо др. Ђ. Натошевића [291](#)
- Писмо о забавиштима [234](#), [235](#)
- Питање будућности [236](#)
- Плач дечји [265](#)

- По моди [395](#)
 - Погледај ме [369](#)
 - Под храстом [370](#)
 - Поздрав [276](#)
 - Поздрави [371](#)
 - Позив [465](#)
 - Позив на претплату [372](#), [373](#), [374](#), [375](#), [376](#), [377](#)
 - Позив на претплату на књигу "Ђачки говори о Св. Сави" [29](#)
 - Поменак [549](#)
 - Посестрими [380](#), [405](#)
 - Посластица [228](#)
 - Права српска мати [396](#)
 - Прва љубав [413](#), [624](#)
 - Прва песма [229](#)
 - Први дани учитељског живота [268](#)
 - Прво сретање [33](#)
 - Пред њеним саликом [389](#)
 - Пред спомеником Симе Милутиновића - Сарајлије [414](#)
 - Пријатељици [415](#)
 - Пролетње и моје радовање [390](#)
 - Пролеће [400](#)
 - Прослава двадесетогодишњице Добротворне задруге Српкиња у Вел. Кикинди [416](#)
 - Прослава Јована Ђорђевића књижевника [417](#)
 - Пустињик [418](#)
-
- Рад [419](#)
 - Рад добротворних задруга Српкиња [420](#), [421](#), [422](#), [423](#), [424](#), [425](#), [426](#), [427](#), [428](#), [429](#), [430](#), [431](#), [432](#), [433](#), [434](#), [435](#), [436](#), [437](#), [438](#), [439](#), [440](#), [441](#), [442](#), [443](#), [444](#), [445](#), [446](#), [447](#), [448](#), [449](#), [450](#), [451](#), [452](#), [453](#), [454](#), [455](#), [456](#), [457](#), [458](#), [459](#), [460](#), [461](#), [462](#), [463](#)
 - Разно [466](#), [467](#), [468](#), [469](#), [470](#), [471](#), [472](#), [473](#), [474](#), [475](#), [476](#), [477](#), [478](#), [479](#), [480](#), [481](#), [482](#), [483](#), [484](#), [485](#), [486](#), [487](#), [488](#), [489](#), [490](#), [491](#), [492](#), [493](#), [494](#), [495](#), [496](#), [497](#), [498](#), [499](#), [500](#), [501](#), [502](#), [503](#), [504](#), [505](#), [506](#), [507](#)
 - Рај и миље --- [628](#)
 - Рђаво васпитана деца. Део 1 [568](#)
 - Рђаво васпитана деца. Део 2 [569](#)
 - Религијозно и морално васпитање женскиња [508](#)
 - Религијозно и морално васпитање женскиња [509](#), [510](#), [511](#), [512](#)
 - Родитељи и школа [513](#)
-
- Са села на варош [514](#)
 - Савет удавачи [515](#), [516](#)
 - Сањарија [577](#)
 - Све због њега [570](#)

- Светска изложба у Чикагу [520](#)
 - Свечани утисци [300](#)
 - Свима поштовачима Саве Текелије [464](#)
 - Сеоско забавиште [275](#)
 - Сеоце моје --- [523](#)
 - Сећам те се --- [26](#)
 - Сећање [578](#)
 - Силом у препарандију [524](#)
 - Слава Кикинђанкама! [531](#)
 - Слушала си --- [559](#)
 - Соко [43](#)
 - Споменица [530](#)
 - Срећа [401](#)
 - Срећној вереници [533](#), [534](#)
 - Српкињама [535](#)
 - Српкиње! [536](#)
 - Српска девојка [8](#)
 - Српска кућа [392](#)
 - Српска мајко уздамо се у те! [629](#)
 - Српска мома --- [381](#)
 - Српски понос [537](#)
 - Српским народним учитељима [24](#)
 - Српско коло [538](#)
 - Српском народу у митрополији карловачкој [522](#)
 - Српчету [68](#)
 - Судбина једне заљубљене ластавице [543](#)
 - Сунчев заход [269](#)
-
- Твоје очи [254](#)
 - Тебе љубим [546](#)
 - Тиха ноћ [548](#)
 - Три виле [551](#)
-
- У албум госпођици Е. [216](#)
 - У берби [34](#)
 - У зору [561](#)
 - У ноћи [267](#)
 - У свету [402](#)
 - У сновима [562](#)
 - У спомен Војиславу Ј. Илићу [258](#)
 - У споменицу [563](#)
 - У споменицу својој ћери Милици [564](#)
 - "У споменцу" једној српкињи [378](#)

- У чем греше многе матере [565](#)
 - Униђи --- [566](#)
 - Уплив Више девојачке школе на васпитање [20](#)
 - Ускршње поздравље [391](#)
 - Успомена [567](#)
 - Успомена на умрлог професора Исидора Стојковића [16](#)
 - Утеха [631](#)
-
- Циганка врачара [305](#)
-
- Чежња [560](#)
 - Читуља [580](#), [581](#), [582](#), [583](#), [584](#), [585](#), [586](#), [587](#), [588](#), [589](#), [590](#), [591](#), [592](#), [593](#), [594](#), [595](#), [596](#), [597](#), [598](#), [599](#), [600](#), [601](#), [602](#), [603](#), [604](#), [605](#), [606](#), [607](#), [608](#), [609](#), [610](#), [611](#), [612](#), [613](#), [614](#), [615](#), [616](#), [617](#), [618](#), [619](#), [620](#), [621](#), [622](#)
-
- Шта нам вреди наша школа [630](#)

ИМЕНСКИ РЕГИСТАР

- Бандић, Даница [4](#)
 - Бикар, Војин [5](#), [6](#), [7](#), [8](#)
 - Бикар, Војин (преводицац) [631](#)
 - Бадворовић, Даринка (аутор) [9](#), [579](#)
 - Бранчић, Б. [10](#)
 - Бранчић, Б. (преводицац) [69](#)
 - Брашован, Даринка [11](#), [12](#), [13](#), [14](#), [15](#), [16](#)
 - Брашован, Даринка Неранцић види Неранцић Брашован, Даринка
 - Брашован, Даринка види Неранцић Брашован, Даринка
 - Брашован, Ђорђе [17](#)
 - Брике, Ернст [18](#), [19](#)
 - Вруске, Ernst види Брике, Ернст
 - Бугарска, Дар. [20](#)
-
- Варађанин, Аркадије [21](#), [22](#), [23](#), [24](#)

- Васић, Милан [25](#), [26](#)
 - Влајић, Владимир П. [28](#)
 - Вукашиновић, Светозар [29](#)
 - Вучетић, Никола [30](#), [31](#)
-
- Гојковић, Гавра В. [33](#), [34](#)
-
- Димитријевић, Паја [41](#), [42](#), [43](#)
 - Довијанић, Тилија (преводилица) [568](#), [569](#)
-
- Ђуричић, Милан С. [68](#)
-
- Јагодић, Јоца [216](#)
 - Јорговић, Александар [219](#), [220](#), [221](#)
 - Јосимовић, Ђ. М. [222](#)
-
- Казбулбуц, Др. [226](#), [227](#), [228](#), [229](#)
 - Кнежевић, Јов. Јанко [234](#)
 - Кнежевић, Јован [235](#), [236](#)
 - Којић, Ђ. С. (преводилица) [146](#)
 - Крстић-Љубисав, Васа [254](#)
-
- Лотић, Љубомир [258](#)
-
- Љубисав, Васа Крстић види Крстић-Љубисав, Васа
 - Љубојевић, Лазар [260](#)
-
- Максимовић, Ника (070) [522](#)
 - Максимовић, Светозар [261](#)
 - Марјановић, Т. [263](#), [264](#), [265](#)

- Марковић, Зорка И. [266](#), [267](#), [268](#), [269](#)
 - Медурић, Јован З. [272](#), [273](#), [274](#), [275](#), [276](#)
 - Медурић, Јован З. (прерађивач) [287](#)
 - Милер, Ханс [277](#)
 - Muller, Hans види Милер, Ханс
 - Мушкобањић, Којанка [283](#)
-
- Натошевић, Ђорђе [289](#), [290](#), [291](#)
 - Неранџић Брашован, Даринка [298](#), [299](#), [300](#)
 - Николић, Лазар [304](#), [305](#)
-
- Огњановиц, Илија [348](#)
-
- Петровић, Мита [357](#), [358](#), [359](#), [360](#), [361](#), [362](#), [363](#)
 - Попић, Сергије [378](#), [379](#), [380](#), [381](#)
 - Поповић, Иван М. [382](#), [383](#), [384](#), [385](#), [386](#), [387](#), [388](#), [389](#), [390](#), [391](#)
 - Поповић, Иван М. (преводиалац) [277](#), [571](#)
 - Поповић, Лука [392](#)
 - Поповић, Марко С. [393](#), [394](#), [395](#), [396](#)
 - Поповић, Рад. [397](#), [398](#)
 - Поповић, С. [399](#), [400](#), [401](#), [402](#)
 - Поповић, Ст. В. [403](#)
 - Поповић, Чедомир А. [404](#)
 - Прајер, В. [406](#), [407](#), [408](#), [409](#), [410](#), [411](#), [412](#)
-
- Равић, Стана [418](#)
 - Радивојевић, Љубомир [464](#)
 - Радовановић, Јулка [465](#)
 - Розмар, Бјетка (аутор) [71](#)
-
- Савић, Меланија [517](#)
 - Сандић, Александар [518](#)
 - Сарајлић, Милеса [519](#)
 - Секулић, Исидора [521](#)
 - Секулић, Лаза [522](#)
 - Симић, Милева [525](#), [526](#), [527](#), [528](#), [529](#), [530](#)

- Сремац, Емилија [532](#)
 - Стојановић, Љубица [539](#), [540](#)
 - Стојковић, Ст. Ј. (преводац) [44](#), [288](#)
 - Суботић, Савка [541](#), [542](#)
-
- Тамура, Наоми [544](#)
 - Таназевић, Паја [545](#)
 - Теодоровић, Светозар [547](#)
 - Токин, Мила [549](#)
 - Толстој, Лав Николајевич [550](#)
 - Трифунац, Катинка (аутор) [545](#)
-
- Ђоровић, Светозар [552](#), [553](#), [554](#), [555](#), [556](#), [557](#), [558](#), [559](#), [560](#)
-
- Фернан, Николај [568](#), [569](#)
-
- Хајберг, Херман [570](#)
 - Хајне, Хајнрих (1797-1856) [571](#), [572](#)
 - Heiberg, Herman види Хајберг, Херман
 - Heine, Heinrich (1797-1856) види Хајне, Хајнрих (1797-1856)
 - Храниловић, Јован [573](#)
-
- Чаковац, Љубиша М. [574](#), [575](#), [576](#), [577](#), [578](#)
 - Чекерелијан, Софија [579](#)
 - Чудомировић, Миливој [623](#), [624](#)
-
- Шантић, Алекса [625](#), [626](#), [627](#), [628](#), [629](#)
 - Шевић, М. (преводац) [406](#), [407](#), [408](#), [409](#), [410](#), [411](#), [412](#)
 - Штурм, Јулије [631](#)

- Брак - Брачни односи [302](#), [342](#)
 - - Јапан [544](#)
- Бранково коло [237](#)

- Враголан [329](#), [330](#)
- Вртарски гласник [330](#)
- Вршачка кула [237](#)
- Вучковић, Константин [252](#)

- Гвожђе [32](#)
- Голуб [237](#)
- Грчић, Јован - Дародавац [22](#)

- Даница [331](#)
- Дера, Ђорђе - "Успомене из Италије" [246](#)
- Деца
 - - Васпитање [44](#), [146](#), [220](#), [221](#), [225](#), [263](#), [264](#), [265](#), [289](#), [301](#), [357](#), [508](#), [509](#), [510](#), [511](#), [512](#), [521](#), [542](#), [568](#), [569](#)
 - - Психички развој [406](#), [407](#), [408](#), [409](#), [410](#), [411](#), [412](#)
- Димитријевић, Владимир - "Назаренство" [309](#)
- Добротворна друштва - Српкиње [403](#), [541](#)
- Добротворна задруга - Меленци [9](#)
- Добротворна задруга задарскијех Српкиња [425](#)
- Добротворна задруга Српкиња [45](#), [416](#), [420](#), [421](#), [422](#), [423](#), [424](#), [426](#), [427](#), [428](#), [429](#), [430](#), [431](#), [432](#), [433](#), [434](#), [435](#), [436](#), [437](#), [439](#), [441](#), [442](#), [443](#), [444](#), [445](#), [446](#), [447](#), [448](#), [449](#), [450](#), [453](#), [454](#), [455](#), [456](#), [457](#), [458](#), [459](#), [462](#), [517](#), [531](#)
- Добротворна задруга Српкиња Новосаткиња [40](#), [428](#), [429](#), [430](#), [431](#), [432](#), [433](#), [434](#), [435](#), [436](#), [437](#), [438](#), [439](#), [440](#), [441](#), [442](#), [443](#), [444](#), [445](#), [446](#), [448](#), [449](#), [450](#), [451](#), [461](#), [463](#)
- Добротворна задруга Српкиња Новосаткиња. [452](#)
- Домаћинство - Практични савети [72](#), [73](#), [74](#), [75](#), [76](#), [77](#), [78](#), [79](#), [80](#), [81](#), [82](#), [83](#), [84](#), [85](#), [86](#), [87](#), [88](#), [89](#), [90](#), [91](#), [92](#), [93](#), [94](#), [95](#), [96](#), [97](#), [98](#), [99](#), [100](#), [101](#), [102](#), [103](#), [104](#), [105](#), [106](#), [107](#), [255](#)
- Друштво Св. Сава [65](#)
- Друштво "Сима Милутиновић" [23](#)
- Друштво "Српски учитељски конвикт у Новом Саду" [24](#)

- Торђевић, Јован [417](#)

- Жене
 - - Васпитање [20](#)
 - - образовање [66](#), [236](#), [361](#)
 - - Породица [230](#)
- Женска деца
 - - Васпитање [30](#), [31](#), [232](#), [274](#), [292](#), [341](#), [397](#), [398](#), [515](#), [516](#), [565](#)
 - - образовање [630](#)
- Женска мода [71](#), [223](#)

- Здравље
 - - Деца [293](#)
 - - Заштита [1](#), [2](#), [3](#), [144](#), [261](#), [294](#), [348](#), [360](#), [362](#)
 - - Хигијена [18](#), [19](#), [256](#), [344](#), [364](#)
- Зуби - Нега [145](#)

- Исхрана [293](#)

- Карактер [346](#), [347](#)
- Katarina Velika види Катарина, ИИ
- Катарина, ИИ [547](#)
- Куварски рецепти [231](#)
- Култура живота - Србија [110](#), [111](#), [112](#), [113](#), [114](#), [115](#), [116](#), [117](#), [118](#), [119](#), [120](#), [121](#), [122](#), [123](#), [124](#), [125](#), [126](#), [127](#), [128](#), [129](#), [130](#), [131](#), [132](#), [133](#), [134](#), [135](#), [136](#), [137](#), [138](#), [139](#), [466](#), [467](#), [468](#), [469](#), [470](#), [471](#), [472](#), [473](#), [474](#), [475](#), [476](#), [477](#), [478](#), [479](#), [480](#), [481](#), [482](#), [483](#), [484](#), [485](#), [486](#), [487](#), [488](#), [489](#), [490](#), [491](#), [492](#), [493](#), [494](#), [495](#), [496](#), [497](#), [498](#), [499](#), [502](#), [503](#), [504](#), [505](#), [506](#), [507](#)

- Лепо понашање - Деца [394](#)
- Летопис Матице Српске [331](#)
- Луча [237](#)

- Марковић, Фрањо [573](#)

- Marsden, Kate [278](#)
 - Матавуљ, Симо - "Бакоња фра-Брне" [327](#)
 - Мудрости [290](#)
-
- Народни обичаји [395](#)
 - - Србија [297](#), [303](#), [392](#), [528](#)
 - Наталија [253](#)
 - Natalija Obrenović види Наталија
 - Некролози [580](#), [581](#), [582](#), [583](#), [584](#), [585](#), [586](#), [587](#), [588](#), [589](#), [590](#), [591](#), [592](#), [593](#), [594](#), [595](#), [596](#), [597](#), [598](#), [599](#), [600](#), [601](#), [602](#), [603](#), [604](#), [605](#), [606](#), [607](#), [608](#), [609](#), [610](#), [611](#), [612](#), [613](#), [614](#), [615](#), [616](#), [617](#), [618](#), [619](#), [620](#), [621](#), [622](#)
 - Новац [335](#), [336](#)
-
- Оберкнежевић, Катарина [233](#)
 - Обрадовић, Димитрије - "Живот и прикљученија" [327](#)
 - Омладина [329](#)
-
- Памук [363](#)
 - Петровић, Мита [279](#)
 - Поповић, Јован Стерија - "Даворје" [327](#)
 - Поповић, Марко С. - "Све за народ" [247](#)
 - Породично васпитање [513](#)
 - Предшколске установе [465](#)
 - - Оснивање [21](#), [275](#), [354](#)
 - Предшколско васпитање [109](#), [219](#), [234](#), [235](#), [275](#)
 - Просвета [168](#), [169](#), [170](#), [171](#), [172](#), [173](#), [174](#), [175](#), [176](#), [177](#), [178](#), [179](#), [180](#), [181](#), [182](#), [183](#), [184](#), [185](#), [186](#), [187](#), [188](#), [189](#), [190](#), [191](#), [192](#), [193](#), [194](#), [195](#), [196](#), [197](#), [198](#), [199](#), [200](#), [201](#), [202](#), [203](#), [204](#), [205](#), [206](#), [207](#), [208](#), [209](#), [210](#), [211](#), [212](#), [213](#)
 - Путниковић, Д. Ј. - "Ђаковање Царовање" [247](#)
-
- Реклама [257](#)
-
- Сабинина, Мара Степановна [262](#)
 - Сиромаштво - Лондон [64](#)
 - Срби - Патриотизам [343](#)
 - Србија - Културни живот [417](#)

- Српкиње - Културни живот [70](#), [283](#), [537](#)
 - Српска женска добротворна задруга [532](#)
 - Српски преглед [237](#)
 - Српски пчелар [331](#)
 - Стакло - Производња [358](#), [359](#)
 - Стратимировић, Јулка - "Крила" [246](#)
-
- Текелија, Сава [464](#)
-
- часопис "Породица" [250](#)
-
- Шеноа, Аугуст [573](#)

UDC
 016:64 ЖЕНСКИ СВЕТ(497.113)"1891/1894"
 014.3 ЖЕНСКИ СВЕТ(497.113)"1891/1894"
 Professional article

Gordana Đoković, Dragana Grujić
Faculty of Philology
University of Belgrade

Bibliography of the Journal *Women's World: Journal of Serbian Women's Charity Associations*

Part II (1886-1890).

Women's World: Journal of Serbian Women's Charity Associations was edited by Arkadije Varadjanin since 1886 until 1914. This is the second part of the Bibliography which refers to the four years of publication (1891-1894) and contains 631 bibliographical units described *de visu*.

“Циркулисање рукописа није знак приватности”

Интервју са Мари Луиз Колахан водила Биљана Дојчиновић

Мари Луиз Колахан (Marie-Louise Coolahan) је доценткиња на Катедри за енглески језик Националног универзитета Ирске у Голвеју, где држи курсеве из ренесансе и ране модерне књижевности, Милтоновог *Изгубљеног раја*, осамнаестовековне сатире, теорије историје књижевности. Она такође предаје “Рану модерну културу штампе и рукописа” на мастер студијама из књижевности и издаваштва и координаторка је на докторским студијама, на смеру Теорија и методологија хуманистике. Била је секретарка Управног одбора и вођа Радне групе број два (*Tools and Interconnectivity*) европске истраживачке мреже “Women Writers in History: Toward a New Understanding of European Literary Culture” у оквиру COST (European Cooperation in Science and Technology) програма од њеног настанка 2009. до затварања, 2013. године.

Мари Луиз, чини се да је интересовање за женске рукописе и базе података веома важан део Вашег рада. Можете ли, молим Вас, рећи нашим читаоцима, када је то интересовање почело?

Од самог почетка моја докторска истраживања била су усредсређена на оба подручја. Била сам докторанткиња на истраживању у оквиру пројекта *Perdita Project* (*Perdita Project*), који се бавио истраживањем компилација енглеских женских рукописа сакупљених између 1500. и 1700. године и креирањем онлајн каталога за претрагу који би истраживачима пружио детаљне библиографске податке о тим рукописима. Пројекат је био инспирисан радом научника попут Маргарет Езел (Margaret Ezell, *Writing Women’s Literary History*, 1993), која је указала на огроман број рукописа који садрже женско стваралаштво из тог периода – рукописа који нису били познати (у многим случајевима, научницима чак потпуно непознати) због пажње усмерене превасходно на штампану културу. Постало је очигледно да су жене у том периоду, због низа социјалних забрана, углавном избегавале штампање, радије пуштајући дела у оптицај у виду рукописа, и ми смо желели да то испитамо. Пројекат *Perdita* основан је 1996. године, са намером да открије и каталогизује рукописе које су написале и саставиле жене, као и да објави њихово постојање. До тренутка када је пројекат званично окончан 2007. године, успели смо да пронађемо 500 рукописа, од којих је већина била непозната раније. Пројекат је резултирао описним електронским каталогом, коме се слободно може приступити на следећој адреси: <http://web.warwick.ac.uk/english/perdita/html/>.

Ова докторска истраживања представљала су одличну обуку за архивска истраживања, захваљујући обиласцима библиотека које чувају рукописе и разумевању начина на који је култура рукописа функционисала, као и начина на које треба тумачити материјалне карактеристике рукописа, и слично. Рукописи се још увек недовољно користе; они су богат извор женских текстова у раном модерном периоду у многим земљама. Уколико истраживачи полазе од претпоставке да се једини доказ о литерарној активности (било жена или мушкараца) може наћи међу штампаним материјалима, онда ће превидети широк спектар текстова који су наставили да круже у виду рукописа у Европи све до осамнаестог века. Циркулисање рукописа било је много је уобичајеније него што мислимо и није знак приватности – многа дела која су на овај начин кружила била су утицајна и оставила трага.

Када је реч о базама података, рад у оквиру каталога *Perdita* увео ме је у дигиталну хуманистику, укључујући и кодирање (мада је оно сада далеко префињеније него што је било 2000. године, када се највећи део мог рада на овом пројекту завршио). Од тада су у дигиталној форми објављени *Perdita Manuscripts: Women Writers, 1500-1700* (издавач Adam Matthew Digital), нажалост, доступни само преко библиотека које су их купиле. Ово је, ипак, веома драгоцен додатак: обезбеђује нам дигиталне факсимиле 230 најзначајнијих рукописа, кључних у каталогу *Perdita*, као и важне текстове истраживача.

Како бисте описали однос између рукописа и дигиталне технологије? Који услове је потребно испунити како би се повезала ова два различита медија и које су по Вама предности коришћења дигиталних алата?

Као и код коришћења штампаних извора из раног модерног периода, најочигледнији утицај дигиталне технологије огледа се у доступности факсимила оригиналних текстова који су релативно ретки и раштркани по читавом свету. Ово је нарочито драгоцено када је реч о рукописима, који су увек јединствени, чак и ако је сам текст рукописа преписан у више примерака. Још је већи значај када су у питању јединствени рукописи у приватном власништву, или када су сувише нежни за руковање, па институција која их поседује није у стању да омогући једноставан приступ.

Ту су, међутим, и друге могућности за синергију ове две области. Постоји, на пример, пројекат који се бави истраживањем енглеских манастира који су након реформације били протерани у континенталну Европу, који одлично користи дигиталне технологије. Зове се “Who Were the Nuns?” и води га др Керолајн Боуден (Caroline Bowden) са факултета *Queen Mary* на Лондонском универзитету. Истраживачи са овог пројекта успели су да путем преговора добију приступ приватним манастирским архивама како би прикупили податке о члановима тих манастира – укупно 22 манастира, основаних посебно за енглеске жене између 1598. и 1800. године. Извори које су користили били су рукописне историје, анали и хронике који нису били отворени за јавност. Информације су сада сакупљене у онлајн бази података (слободног приступа), а постоји и одељак веб-сајта који пружа онлајн издања многих текстова сачињених у овим манастирима: <http://wwtn.history.qmul.ac.uk/>. Међутим, ни штампана технологија није у потпуности напуштена! Издавач Pickering & Chatto недавно је публиковао шест томова до сада необјављених дела – поново, рукописа – која су написале енглеске опатице у изгнанству. Ово је, дакле, пример инвентивног истраживачког пројекта који користи предности дигиталне технологије како би резултате истраживања учинио јавним и лакше доступним него што би иначе то било могуће.

Користите ли само рукописе који су доступни у библиотекама, или сте и у потрази за текстовима за које претпостављате да постоје негде другде? Ако је тако, где идете, или где бисте ишли у потрази за њима? У манастире, приватне колекције? Јесте ли имали такве случајеве?

Зависи. Већина познатих женских рукописа је и позната управо због тога што се чува у библиотекама као што су Британска библиотека, Folger Shakespeare Library, Huntington Library (да поменем највеће колекције за истраживање ране модерне англофоне културе). Наравно, многи такви рукописи откривени су у библиотечким каталозима релативно недавно, углавном због тога што се нико није ни потрудио раније да потражи женске текстове у тим каталозима! Постоје, ипак, и друга места за архиве, а нека су у приватном власништву. Као што сам већ поменула, у случају манастирских архива мора

се посебно преговарати, и не постоји гаранција да ће вам бити дозвољен приступ – због тога су пројекти као што је “Who Were the Nuns” толико корисни. Радила сам на аутобиографским списима жене из седамнаестог века по имену Алис Торнтон (Alice Thornton), која је одрасла у Ирској као ћерка енглеског намесника (представник енглеског монарха у Ирској); након очеве смрти, као млада девојка, вратила се у Енглеску и писала о својим искуствима у грађанском рату, о порођају, болести, браку и многим другим темама. Торнтонова је написала четири рукописне верзије о свом животу. Једна је сада изгубљена – Универзитет Јејл има њену копију на микрофилму. Друга два рукописа су у власништву приватног колекционара, који је дозволио једном проучаваоцу, Реју Анселменту (Ray Anselment) да их погледа и пише о њима, али не и да буду доступни јавности. Срећом, ове свеске је 2009. године добила Британска библиотека. Дакле, могуће је да постоје оригинални, узбудљиви рукописи чији су аутори жене, а да за њих и не знамо! Сигурна сам да све што говорим у енглеско/ирском контексту мора да важи и за српски контекст – сигурно постоје рукописи које још увек нико није потражио.

*Ваша књига **Women, Writing, and Language in Early Modern Ireland**, коју је објавио Oxford University Press 2010. и којој је Society for the Study of Early Modern Women 2011. године доделило “Honorable mention”, бави се женама рођеним у Ирској, Иркињама у изгнанству и Енглескињама и англо-Велшанкама које су живеле у Ирској у XVI и XVII в. Скренули сте пажњу на жене писце из Ваше културе које су биле запостављене. Верујете ли да је Ваша књига на том пољу направила важан помак и промену?*

Надам се да јесте, но, време ће показати! Сматрам да је важно да постоји добра монографија на ту тему, јер она привлачи више пажње него чланци или поглавља у књигама. Задовољство ми је да кажем да је, ипак, ово поље које је пред процватом; стално се повећава број проучавалаца ове области, међу којима се издвајају, чини се, Наоми МекАриви (Naomi McAreavey), Рут Коноли (Ruth Connolly), Бетси Тејлор-Фитсимон (Betsey Taylor-Fitzsimon), као и број докторских истраживања. Ипак, за сада, ово поље остаје у оквиру родних студија, пошто се списатељке још увек не проучавају у склопу повести ране модерне ирске књижевности. Важан изузетак чине дела Деане Ранкин (Deana Rankin) и Ен Фогарти (Anne Fogarty), која доносе расправе о женском писању упредо са мушким из тог периода. Још једна промена којој сам, надам се, допринела, тиче се промене у односу на англоцентрични приступ литератури на енглеском језику – неке од ауторки о којима сам писала у књизи живеле су и писале у Ирској, али је ова димензија њиховог дела била занемарена од стране истраживача који су их посматрали као чисто енглеске писце. Ово није поједностављено, националистичко питање! Тачније, то је питање потпунијег разумевања комплексности које утичу на писање женских аутора у том периоду.

*У књизи сте истраживали међусобне утицаје ових ауторки, а повезивање жена је у великој мери била и идеја COST пројекта, **Women Writers in History**, који се управо*

завршио. Како бисте оценили своје учешће у пројекту? Како се овај пројекат уклапао у Ваши претходни рад? Колико Вам је помогао да уобличите сопствене будуће планове?

Учешћем у пројекту COST добила сам много тога у сваком смислу. Као што сте и рекли, умрежавање је било основни циљ програма. Најпре, било је дивно упознати се и сарађивати са колегиницама и колегама које се баве женском књижевношћу широм Европе – и сам бити део те групе људи. Било је просветљујуће бити изложен богатству и дубини истраживања која су се одвијала свуда. Још један важан елемент, по мом мишљењу, била је подршка; понекад, бавећи се ауторкама, можете се осећати изоловано, а састајање и упознавање са истраживачима доноси тај осећај заједништва, који би иначе недостајао. За мене су кључне две групе које су се у том пројекту оформиле ради сарадње – прва је група истраживачица која ради на раном модерном периоду, а чине је Ванда Анастасио (Vanda Anastasio) из Португалије, Ниевес Баранда (Nieves Baranda) из Шпаније и Никол Пол (Nicole Pohl) из Велике Британије), уз мене и још неке чланове. Надам се да ће се појавити нове прилике да радимо заједно. Такође сам имала и велике користи од рада са колегама из Радне групе 2, програмерима и академцима који су се бавили дигиталном хуманистиком и техничким питањима везаним за базу података *WomenWriters*. То ме је изнова повезало са дигиталном хуманистиком као дисциплином. Као што знате – пошто сте један од партнера – то је довело до издвојених истраживачких пројеката, као што је COBWWWEB.

Када је реч о мојим личним истраживачким плановима, COST Action је дефинитивно утицао на правац којим је мој рад кренуо. Осим конференцијских текстова (представљених на конференцијама у оквиру пројекта COST, као и другим), најмање три чланка су у директној вези са пројектом: један, објављен прошле године, “Transnational Reception and Early Modern Women’s ‘Lost’ Texts”, *Early Modern Women: An Interdisciplinary Journal*, 7 (2012), 261-270; један који ће бити објављен 2014 – “Quantitative Methodologies and the Reception of Early Modern Women’s Writing” у Palgrave колекцији есеја, ур. Ros Smith и Patricia Pender; *Material Cultures of Early Modern Women’s Writing: Production, Transmission and Reception*; и још један који сам написала са Данијел Кларк (Danielle Clarke), “Gender, Reception and Form: Early Modern Women and the Making of Verse”, у *The Work of Form: Poetics and Materiality in Early Modern Culture* који ће објавити Oxford University Press.

Шта је тема књиге коју управо пишете?

Књига на којој тренутно радим бави се рецепцијом и женском књижевношћу у раном модерном периоду. Онако као је сада замишљена, требало би да истражи различите облике рецепције – транснационалне религијске мреже, дописивање, присвајања и компилације женских текстова (нарочито компилације различитог материјала из пера више аутора). Управо сам сазнала да је овај пројекат добио средства Европског истраживачког савета; то ће омогућити да запослим петоро истраживача,

постдокторанада, који ће радити заједно у периоду од пет година. Ова средства ће омогућити да спроведемо велико истраживање које ће резултовати више него само једном књигом, као и подацима који ће бити дисеминирани преко базе података *WomenWriters*. Назив пројекта је *RECIRC: The Reception and Circulation of Early Modern Women's Writing, 1550-1700*. Фокус је на списатељкама које су рођене или су живеле у Британији и Ирској – из логистичких разлога. Пројекат, међутим, укључује и жене које су рођене на другим местима али су биле читане у Британији и Ирској, што даје међународну перспективу. Надам се да ће методологије које ћемо развити моћи да се пренесу на проучавање рецепције у другим земљама.

Превела Љубица Шљукић Туцаков

“Manuscript circulation doesn’t signify privacy”

An Interview with Marie-Louise Coolahan

by Biljana Dojčinović

Marie-Louise Coolahan teaches courses on Renaissance and early modern literature, Milton’s *Paradise Lost*, eighteenth-century satire, and theories of literary history, at the English Department at National University of Ireland, Galway. She also teaches ‘Early modern print and manuscript cultures’ for the MA in Literature & Publishing, as well as coordinates the Structured PhD module, ‘Theory/Methodologies: Humanities’. She has been Secretary of the Management Committee, and Leader of Working Group 2 (Tools and Interconnectivity), for the collaborative European research network, ‘Women Writers in History: Toward a New Understanding of European Literary Culture’ within COST (European Cooperation in Science and Technology) program since its outset in 2009.

Q: Marie-Louise, the interest in women’s manuscripts and data bases seems to have been very important in your work. Could you, please, tell the readers of our journal when did it start?

My doctoral research was focused on both areas from the start! I was a doctoral researcher with the Perdita Project, which was concentrated on researching English women’s manuscript compilations, compiled between 1500 and 1700, and producing a searchable online catalogue that would provide detailed bibliographical information about those manuscripts for researchers. The project was inspired by the work of scholars such as Margaret Ezell (*Writing Women’s Literary History* (1993)), who drew attention to the vast amount of manuscripts containing women’s writing of this period – manuscripts that were not known (in many cases, were not known to scholars at all) because of the emphasis on print culture. It had become clear that, due to a range of social prohibitions, women tended to avoid print in this period, preferring to circulate their writing by means of manuscript, and we wanted to investigate that. The Perdita Project was founded in 1996 to address this question, to discover and catalogue the manuscripts compiled and authored by women, and publicise their existence. By the time the project formally concluded in 2007, we had located 500 manuscripts, the vast majority of which had not been known before. The main electronic output of the Project was the free-access descriptive catalogue, available here: <http://web.warwick.ac.uk/english/perdita/html/>.

My doctoral research provided a great training in archival research, visiting the libraries where manuscripts were held, understanding how manuscript culture worked, how to interpret material features of manuscripts, etc. Manuscripts remain under-used; they are a rich source of early modern women’s writing, in many countries. If scholars assume that what is printed is the only evidence of literary activity (whether by women or men), they

are missing out on the vast range of writing that continued to circulate in manuscript across Europe right down to the eighteenth century. Manuscript circulation was much more common than we assume, and it doesn't signify privacy – many works circulated this way were influential and made an impact.

To come back to databases, my contributions to the Perdita catalogue involved me in digital humanities issues, including encoding (although encoding is now far more sophisticated than it was in 2000, when I concluded most of my work for the project). Since then, a further digital outcome, *Perdita Manuscripts: Women Writers, 1500-1700*, has been published by Adam Matthew Digital (unfortunately, only available via a library that has purchased it). This is, however, a really valuable addition: it provides digital facsimiles of 230 of the most important manuscripts, keyed to the Perdita catalogue, and with valuable scholarly essays.

Q: How would you describe the relation of manuscripts and digital technologies? What are the conditions needed to connect these two different media, and what are the advantages you find in using digital tools?

As with using early modern print resources, the most obvious impact of digital technologies has been access to facsimiles of original texts that are relatively rare and scattered across the globe. This can be particularly valuable in the case of manuscripts, which are always unique copies, even if the text itself is also copied in a number of other manuscripts. And it's even more the case when unique manuscripts are held privately, or when they're too fragile for the holding institution to allow easy access to them.

But there are other possibilities for synergies between the two fields. For example, there is a research project on English convents that were exiled to Continental Europe following the Reformation, which makes great use of digital technologies. It's called 'Who Were the Nuns?', and led by Dr Caroline Bowden at Queen Mary, University of London. Researchers working on this project negotiated access to private convent archives in order to retrieve information about the membership of those convents – 22 convents in all, founded specifically for English women between 1598 and 1800. And the sources they've used are mainly manuscript histories, annals, chronicles which would not be publicly accessible. The information is now collected in an online database (open access) and there's also a section of the website that provides online editions of many of the texts produced in the exiled convents: <http://www.history.qmul.ac.uk/wwtn/>. Print technology has not been entirely abandoned, however! Pickering & Chatto have recently published six volumes of hitherto unpublished works – again, manuscripts – composed by exiled English nuns. So, this is an example of an inventive research project, that harnesses digital technology to make research results freely accessible and more public than would otherwise have been possible.

Q: Do you use only the manuscripts available in libraries, or do you also search for texts you suppose exist somewhere else? And, if so, where do you, or where would you go in search for them? Monasteries, private collections? Have you had a case like that?

It varies a lot. Most known women's manuscripts are known precisely because they're now held in libraries such as the British Library, the Folger Shakespeare Library, the Huntington Library (to name the largest collections for early modern anglophone scholars). Of course, the fact that many such manuscripts have only been discovered in library catalogues relatively recently is largely due to the fact that nobody bothered looking for women's texts in those catalogues before! But there are also other locations for archives and some are held privately. As I mentioned above, in the case of convent archives the researcher has to negotiate individually, and there's no guarantee of being admitted – this is why a project like 'Who Were the Nuns?' is so useful. I've worked on the autobiographical writing of a seventeenth-century woman called Alice Thornton, who was raised in Ireland as daughter of the English Lord Deputy (the Lord Deputy was the English monarch's representative in Ireland), returned to England as a teenager following her father's death, and wrote about her experiences of civil war, childbirth, illness,

marriage, and more besides. Thornton wrote four different manuscript versions of her life. One is now lost – Yale University has a microfilm copy of it. Another two manuscripts were held by a private collector, who allowed one scholar (Ray Anselment) to see them and write about them, but wouldn't allow them into the public domain. Happily, these volumes were acquired by the British Library in 2009. So, the reality is there may well be original, exciting, female-authored manuscripts out there – we may not know about them! I'm sure all I've been saying about the UK/Irish context must apply also to the Serbian context – there must be manuscripts out there that nobody's looked for yet.

Q: Your book *Women, Writing, and Language in Early Modern Ireland*, published by Oxford University Press in 2010, and awarded 'Honorable Mention' in the Society for the Study of Early Modern Women Book Prize (2011), was about native-born Irish women, Irish women in exile, and English and Anglo-Welsh women who resided in Ireland in the 16th and 17th century. You shed light on women writers in your culture which had been neglected. Do you feel that your book has started or has made an important change in that aspect?

I hope so, although only time will tell! I think it is important to have a solid monograph on the topic, as this draws more attention than articles or book chapters. I'm happy to report, however, that it is a burgeoning field; there are ever-increasing numbers of scholars working in the area, most notably, perhaps, Naomi McAreavey, Ruth Connolly, Betsey Taylor-Fitzsimon – and a number of emerging doctoral researchers. So far, however, the field remains gendered, insofar as women writers are not yet fully integrated into scholarly narratives of early modern Irish writing. Important exceptions are works published by Deana Rankin and Anne Fogarty, which include discussion of women's writing alongside that of men in this period. Another change I hope I've contributed to is the shift from Anglo-centric approaches to literature in English – some of the authors I wrote about in the book lived and wrote in Ireland but this dimension of their work had been neglected by scholars, who discussed them as straightforwardly English writers. This isn't a simplistic, nationalist issue! Rather, it's a question of understanding more fully the complexities that inform a woman author's writing in this period.

Q: In your book you researched the “cross-fertilization” between these women authors, and female networking has also been, in the largest part, the idea behind the COST Action Women Writers in History, which has just ended. How would you evaluate your participation - the benefits and investments, in this project? How has this project fit into your previous work? How has it helped you shape your future plans?

On so many levels, I've gained a tremendous amount from being involved in this COST Action. As you say, networking has been the main thrust of the Action. It's been wonderful, on the first basic level, to meet and collaborate with researchers of women's writing across Europe – yourself amongst so many others. It's been enlightening to be exposed to the richness and depth of research being conducted everywhere. I think that

another valuable element has been the support; sometimes, one can feel isolated working on women writers – coming together to meet researchers elsewhere provides that sense of community that might otherwise be lacking. For me, more specifically, two key groups have arisen. A group of researchers working on the early modern period – myself, Vanda Anastacio (Portugal), Nieves Baranda (Spain), Nicole Pohl (UK) and others – have come together to collaborate, and I'm hopeful that future opportunities to produce work together will emerge from that. I've also benefited from working with colleagues in Working Group 2, which brings together developers and academics working in digital humanities to look at more technical issues relating to the WomenWriters database. This has re-engaged me with digital humanities as a discipline. As you know – because you're one of the partners! – it has also led to offshoot research projects, such as COBWWWB.

In terms of my individual research plans, the COST Action has definitely influenced the direction my work has taken. As well as conference papers (presented at COST conferences and others), at least three articles/essays are very directly related to the Action: one published last year, 'Transnational Reception and Early Modern Women's "Lost" Texts', *Early Modern Women: An Interdisciplinary Journal*, 7 (2012), 261-270; another to be published in 2014, 'Quantitative Methodologies and the Reception of Early Modern Women's Writing' in a Palgrave essay collection edited by Ros Smith and Patricia Pender, *Material Cultures of Early Modern Women's Writing: Production, Transmission and Reception*; and another I've written with Danielle Clarke, 'Gender, Reception and Form: Early Modern Women and the Making of Verse', in Elizabeth Scott-Baumann and Ben Burton (eds.), *The Work of Form: Poetics and Materiality in Early Modern Culture* (which will be published by Oxford University Press).

Q: What is the topic of the book you are currently writing?

The book project I'm currently working on is about reception and early modern women's writing. As currently conceived, it aims to examine different modes of reception – transnational religious and correspondence networks, the appropriation and compilation of women's writings (especially in the manuscript miscellany, a category of manuscript in which miscellaneous materials by diverse authors are compiled). I've just heard that this project has been awarded a European Research Council Consolidator Grant; this will allow me to recruit five postdoctoral researchers to work together over a five-year period and allows me to pursue the project on a large scale, leading to much more than one book, including the production of data that can be disseminated via the WomenWriters database. The project's title is 'RECIRC: The Reception and Circulation of Early Modern Women's Writing, 1550-1700'. The focus is on women writers who were born or resident in Britain and Ireland – this is for logistical reasons. But it also includes women writers born elsewhere who were received and read in Britain and Ireland – this facilitates a more international perspective. It's my hope that the methodologies we develop will be transferable to the study of reception in other countries.

Divna Tričković
Faculty of Philology
University of Belgrade

Practical Methods in Digital Archiving of Rare Books

貴重書デジタルアーカイブの実践技法—HUMIプロジェクトの実例に学ぶ』 / 檜村雅章. —東京：慶應義塾大学出版会株式会社, 2011. 278. ISBN-978-4-7664-1733-3

The book *Practical Methods in Digital Archiving of Rare Books – Examples from the HUMI Project* (檜村雅章 2011 : 『貴重書デジタルアーカイブ実践技法—HUMI プロジェクトの実例に学ぶ』、慶應義塾大学出版会) was first published by Keio University in Japan (Keio Gijuku Daigaku) in 2010 and received a second edition a year later. The author, Masaaki Kashimura¹, involved in the HUMI project, explores the subject of the creation of digital archives of rare world heritage books and the further managing of the images obtained.

The HUMI project was initiated in 1996 when Keio University received a copy of the famous Gutenberg Bible² and was envisaged to be an organization which would place this and

¹ The author of the book, Masaaki Kashimura was born in 1965 in the Shinagawa Prefecture in Japan. He completed his master studies at the Science and Engineering Department of Keio University and in 1997 became one of the researchers involved in the HUMI Project. In 2006 he became the technical director and coordinator of this important project. His papers have been published in scientific journals and the book which is the subject of this review is a collection of the papers for which he was given the 32nd Award for Published Research by the Technological Institute of Informatics. These papers were published in the journal of the Institute from April 2006 to March 2007 and were primarily aimed at researches working in the field of library and information science.

² Gutenberg is thought to have published between 180 and 200 Bibles in the 15th century. The books were printed in two volumes and it is rare to find a complete set. However, even individual volumes are counted as a copy. The book owned by Keio University is incomplete, containing only one volume. The book has about 1300 pages and was written in Latin. The text was printed in two columns per page, each containing 42 lines. It is considered an invaluable cultural treasure, not only for the fact that it is most likely the oldest printed book in Europe, but also because of the beauty of the printing and binding. This was the reason why some copies were dismantled and sold as individual sheets or folios and as such can still be found in auctions.

other rare books at the disposal of researchers; an aim which was to be achieved with the help of digital technologies. The name of the project carries two meanings: firstly, it is a partial acronym of the Humanities Media Interface Project, and secondly, it is connected to several Japanese characters pronounced /humi/ (「文」「史」「籍」「書」), all of which mean “book, manuscript”. From its very inception, the HUMI project was to engage experts in various fields: philology, literature, natural sciences and technology, informatics, etc. The first phase involved a lot of experimental research and the establishing of a methodology and practices. The second phase was initiated in 2001 and it entailed the practical application of the results acquired in the first phase of the project.

Keio University first started considering the possibility of making the invaluable cultural heritage in its possession available to a wider audience, researches in particular, in the mid 1990s. The treasures in question are foreign publications, medieval manuscripts, the first printed books, Japanese prints, old maps and other valuable manuscripts, collected for decades by this prestigious academic institution. The advent of digital photography made possible the undertaking of concrete steps in this direction. At the same time (in 1995), the Japanese Ministry of Education and Science announced their desire to “aid in the preservation of the environment by encouraging the main university centers to found their own museums in the approaching 21st century”. These would, amongst other things, facilitate access to the treasures stored in their libraries. For this reason the Ministry gave funding to the HUMI project on two occasions.³

The principal difference between the HUMI project and other similar endeavors which involve the gathering of experts from different fields with the aim of developing a single idea is that it gives a modern embodiment to the deeply established and almost metaphysically profound Japanese love of tradition and the drawing on from the past in order to create a future, so characteristic of this nation. Namely, the wealthy government of modern-day Japan was not the first to lend its support to these kinds of projects. There exists a more ancient basis for this type

³ The HUMI project received state funding as “The Initiative for Digital Library Research”. It officially adopted the name HUMI in June 1996. In 2001 the Ministry gave the project five-year funding through the newly-established Digital Archive Research Center (DARC). Three of the four research projects initiated by DARC were entrusted to HUMI and they concerned the digitalization of the Gutenberg Bibles kept in Europe, the digitalization of the oldest books in the principal British libraries, as well as the digitalization of the illustrated scrolls from the Nara period, housed in European libraries. After the five-year period, Keio University requested and was subsequently given a further three-year’s funding for “The Integrated Establishing of a Digital Humanities Archive”. This added a further dimension to the results achieved by HUMI.

of endeavor, although the author of the book points to it only on several occasions. It is thought that only 48 copies of the Gutenberg Bible are still in existence, only one of which is in possession of a non-Western institution, Keio University. The University's copy was a gift from the Maruzen company, which in 1987 purchased it for a record price in an auction in the US. What kind of company gives such a precious gift and for what reason? The Maruzen company, which was established in 1869, supplies books and other scientific material from abroad to Japanese readers. It is hard to believe that in this day and age there is such a company, which has, furthermore, managed to survive for the past 150 years. In accordance with its traditional policies, this company decided that such a valuable book should be in the possession of a scientific center, where it would be given a more meaningful existence and where it could become the object of scientific inquiry. To this aim, Keio University was selected, and with the establishing of the HUMI project this institution proved itself a worthy beneficiary.

There is, however, an even deeper level to this story. The Maruzen company was founded by Hayashi Yuteki, a graduate of Keio University. The University was founded in 1858 by Fukuzawa Yukichi (1835-1901), one of Japan's foremost educational reformers. Keio University was a pioneering beacon, which spread enlightenment in Japanese society and typically for the era gave stress to the study of Western philosophy and science. Fukuzawa Yukichi himself suggested to Hayashi Yuteki that he set up a company such as Maruzen. Moreover, there exists an account of Fukuzawa seeing a book printed in 1440 during a diplomatic visit to Germany. It is thought that this book was one of the Gutenberg Bibles and that Fukuzawa was probably the first Japanese to see it. The housing of this book in the University library initiated research into the digital archiving of rare books, the volume itself becoming the object of early experiments, which were later to involve other rare books.

Initially in 1996 the digital version of all the pages of the Keio University Gutenberg Bible was made available. Later, thanks to the funding of a consortium of Japanese companies, other valuable manuscripts in the University's library were digitized. Following that, other institutions with copies of the Bible and other rare books and manuscripts were contacted, which led to the consequent digitization of these treasures. From 2001 to 2008 around twenty trips abroad were undertaken. One of the first international contracts to be agreed was with the library of Cambridge University, which owns a complete copy of the Gutenberg Bible. Depending on the contract, copyright issues and other matters, the centers where digitization has taken place

have made the recorded material available to a lesser or greater extent, either by placing it on a network or through distribution of an official CD.

What has been achieved by the digitization of rare books? Books that are considered a heritage of humanity are sensitive to handling and are therefore difficult to be studied. For this reason they can only be read and examined in very strict conditions and for limited amounts of time. This makes it almost impossible for two or more to be simultaneously investigated through the usual methods. Digital imaging, however, not only makes them available to a wider audience but also enables them to be easily compared – even the very large volumes. This can be achieved by the development of specialized software which, for example, makes it possible to superimpose pages one on another, making the differences between the different copies easily discernible. The protection given to the books, which no longer require physical handling, need hardly be mentioned. All this also makes it possible to identify the origin of individual pages, etc. Although several issues still need to be addressed, this project has produced a body knowledge and skills which can be utilized for the digital archiving of other valuable artifacts of a different kind.

All this has been described in detail in the book which has twelve chapters. The chapters are as follows: 1) On the HUMI project, 2) On digital imaging, 3) Digital images and digital facsimiles of rare books, 4) On the equipment required for digital imaging, 5) Methods of digital imaging, 6) Imaging techniques utilized in the HUMI project (I), 7) Imaging techniques utilized in the HUMI project (II), 8) Rare book digitalization projects undertaken in collaboration with foreign libraries, 9) Procedures in rare book digital imaging, 10) The science of digital books according to the HUMI project, 11) Digital archiving of rare books and their public distribution, 12) Future perspectives.

Looking at the contents of the book one might ask the question how it is possible that what is basically a research report mainly focused on the technicalities of a project could have achieved a second edition in the space of a single year. This question is easily answered after reading the book. The author demonstrates a refined sense of measure, no doubt stemming from the traditional Japanese respect conferred to the interlocutor, reflected in his meticulous explanation of all the procedural steps that might be confusing to the reader. This book was written in order to instruct and transmit a wealth of experience in an easily comprehensible, but never condescending manner.

In the chapters dedicated to detailing the technical aspects of the project, the author starts with an explanation of the concept of a pixel, continuing on to the description of the instruments used, the cameras, lighting, scanners, etc. Aside from all the useful information, such as the recommendation that the staff involved in photographing the books be dressed in dark clothes and white gloves made of materials which do not contain wool, the author also mentions things such as how often the sensors on the cameras should be cleaned, what software was used and how it was adapted and many others. Many of the methods were improved during the actual execution of the project and the processes that took place are illustrated with practical examples. The book among other things contains a description of how the staff involved in the project came up with a design for a specialized book holder. Also described are the old and new techniques used in the archiving of books through digital imaging, the explanation of the pros and cons of each of these techniques through concrete examples and numerous illustrations. Apart from the main body of the text, the book also contains a succinct foreword, a more personal afterword by the author, a list of illustrations and an index. Additionally, the webpage <http://www.keio-up.co.jp/np/isbn/9784766417333/> is regularly updated with information concerning the websites mentioned in the book.

Although the book mostly contains technical details, the author's unpretentious manner and his awareness of the need to be understood by a wider audience have produced a highly readable and surprisingly stimulating book – an opinion shared by other reviewers. For this commonsensical approach we would sincerely recommend this book to all working in the field of books, the preservation of cultural heritage artifacts and the processes of digitalization and publication of printed materials, as well as digital humanities in general.

Санда Станковић
Филозофски факултет
Универзитет у Београду

Транзиција и род

Gendering Post-Socialist Transition : Studies of Changing Gender Perspectives (ERSTE Foundation Series Vol. 1) / Krassimira Daskalova, Caroline Hornstein Tomić, Karl Kaser, Filip Radunović. – Wien : LIT Verlag GmbH & Co. KG Wien, 2012 – 328. ISBN 9783643902290

Књига *Gendering Post-Socialist Transition: Studies of Changing Gender Perspectives* отвара нову издавачку серију ERSTE фондације која је намењена објављивању научних пројеката у друштвеном домену. У њој је приказано девет истраживања из земаља централне и југоисточне Европе: Албаније, Бугарске, Македоније, Хрватске, Словачке, Украјине, Мађарске, Румуније, и региона који обухвата Србију, Босну и Херцеговину и Црну Гору. Уреднички циљ публикације био је анализа ефеката структуралних промена које настају после пада комунизма 1989. на доминантне конструкција рода и родних улога, и реалне животе жена и мушкараца. Ауторке и аутори су имали слободу одабира предмета истраживања, уз једини услов да тема буде недовољно истражена а родно значајна у посткомунистичком политичком и социокултурном контексту дате земље или региона. Слободан избор теме истиче се као предност у односу на већину међународних донатора, критикованих да одређивањем тема утичу и на обликовање друштвених реалности у земљама у транзицији. Коришћена истраживачка методологија креће се од анализе медијских и културних садржаја и званичних докумената, до квантитативних (анкетних) и квалитативних истраживања-интервјуа, фокус група, етнографије.

Социолошкињама и истраживачицама у области рода велики број тема биће добро познат – положај жена у приватној и јавној сфери, конструкције рода у медијима, популарној култури и на индивидуалном нивоу, демографске политике и национализам. Тако, тим ауторки из Словачке даје комплексну анализу политичке партиципације жена у периоду комунизма, током „сомотске револуције“ и у периоду након револуције до данас. У свим периодима присуство жена у политици је све мање што су позиције, односно ниво избора, важнији. Ауторке анализирају различите факторе који доприносе нижој заступљености жена као и њиховој неспремности да јавно заговарају родну агенду. Између осталог, реч је о негативној

конотацији феминизма за жене у политици и уопште, као и о идеји да постоје ургентнија и приоритетнија питања од родне равноправности („родна агенда као луксуз заувек?“). У њиховом раду потврђује се искуство да само присуство жена у политици никако не води аутоматски оснаживању жена и промоцији родне равноправности. Bútorová и сараднице даље указују на то како, парадоксално, у народу постоји већа сензибилисаност за питање родне неједнакости као и за прихватање и подржавање жена у политици, што документују и анализом гласачког понашања које је довело до избора прве жене за премијерку владе. Ауторке истичу како њен избор није последица квота него препознавања политичког интегритета и стручности.

У раду ауторке из Украјине видимо познату спрегу демографске кризе, национализма, и промовисања материнског идентитета жене и њене одговорности за репродукцију нације. Иако је проблем ниског фертилитета постојао и у периоду реал-социјализма, тек у периоду транзиције политичка реторика почива на очувању нације и на врло експлицитном промовисању традиционалних женских родних улога.¹ У Украјини, међутим, демографи заузимају активан критички став у односу на овакву политику и заговарају алтернативне правце базиране између осталог на разградњи родних улога. Томе се придружује и ауторка текста, Татјана Журженкова, која у закључку истиче како је једини пут за решавање проблема депопулације демографска политика која гради нове породичне моделе засноване на равноправној подели посла у приватној сфери и новим моделима маскулинитета.

У књизи су покренуте и теме које код нас још увек нису у главном фокусу научних истраживања ни феминистичких организација, као што су бескућништво, једнородитељске породице, однос локалног феминизма и реалних живота жена, однос рода и религијских слобода, област бриге и старања. Посебно се као тема истиче социјална ексклузија и маргинализација и њен родни предзнак. Текст Lynette Šikić-Mićanović о бескућништву у Хрватској указује на то да је овај феномен невидљив и за државу и за научну заједницу. Подаци о родној специфичности узрока, стратегија превладавања и потреба бескућница и бескућника показују да женско бескућништво одражава подређени положај жена у друштву.

Марина Благојевић говори о невидљивости самохраних родитеља у Србији, Црној гори и Босни и Херцеговини, од којих већину чине жене. Једнородитељске породице у региону нису резултат слободног избора, а узроци су и у овом случају родно специфични. Самохрано родитељство види се као важно место за трансформацију али и учвршћивање традиционалних родних улога. Тако, из

¹ Цитирана је изјава украјинског премијера из 2006. да првих неколико година живота детета мајке увек треба да буду доступне детету и да држава треба да им то омогући.

интервјуа са родитељима и радницима у надлежним установама видимо како очеве и мајке друштво третира другачије, кроз призму снажних родних стереотипа и предрасуда.

Посебно интересантан за феминистичке ауторке јесте текст румунских истраживача у којем се заговара примена концепта социјалне ексклузије не само на маргинализоване групе жена, него на жене као групу. Овде је реч о одсуству са тржишта рада, из социјалних мрежа и здравственог система, и то услед превелике укључености у приватну сферу. Мађарске ауторке истичу да су родне релације у транзицији одређене савременим тенденцијама европских земаља, специфичним комунистичким наслеђем и културном традицијом. Истраживачице из Мађарске сматрају да начин на који се у једном друштву социјално конструише рад на бризи, односно старању,² може да нам пружи ваљан увид у родне односе датог друштва. Важност друштвеног конструисања старања почива и у томе што омогућује увид у систем вредности датог друштва. Анализирајући податке анкетних истраживања и званичне статистике, Аcsády и сараднице закључују да је брига конструисана у родним терминима, односно да је и даље „женски“ домен, било да је у питању професионалан или неплаћен рад, а да се брига нарочито код младих слабо котира у систему вредности. Ауторке, међутим, не експлицирају улогу режима неолибералног капитализма у индивидуализацији репродуктивног рада и одржавању традиционалних родних улога.

Када је у питању однос према комунистичком периоду, рад албанских историчарки је посебно илустративан јер детаљно говори о родној димензији положаја на тржишту рада, сиромаштва, образовања, религијских слобода и политичког активизма, подједнако обрађујући период реал-социјализма и период транзиције. При томе, родна неједнакост није иста за све жене, већ је тежа за жене са лошијом стартном позицијом у друштву. С тим у вези, поставља се питање хеуристичке вредности третирања жена као хомогене категорије када разматрамо родне последице транзиције. Ауторке се у раду баве и родном димензијом религиозности.

О утицају савремене западне културе на родне односе читамо у пројекту из Бугарске. У раду је осветљена улога медија и популарне културе у (ре)продукцији најконзервативнијих традиционалних родних улога које су биле неприхватљиве у доба комунизма. У овом случају, ретрадиционализација се одвија у спречи са новим дефиницијама фемининости и маскулиности „увезеним“ после комунизма кроз западну конзумеристичку културу и културу славних. Неке од конкретних

² Старање је термин који предлаже Марина Благојевић, *Родни барометар у Србији: пасвој и свакодневни живот*. Београд: Програм Уједињених нација за развој, UN WOMEN, Агенција Уједињених нација за родну равноправност и оснаживање жена, 2012).

манифестација јесу сексуализација жена што је феномен непознат у доба комунизма, и разни други видови сексистичких и родно стереотипних порука и ликова у маркетингу, ТВ и музичкој продукцији. Славова и Кирова као забрињавајуће истичу то што се највећи проценат младих одраслих идентификује са овим сликама, на пример, са женом као украсом или објектом жеље, или мушкарцем који је моћан, богат и умешан у криминалне радње. Међу овим младима управо наилазимо на најконзервативније ставове по питању родних улога. Такође, парадоксално је што се традиционалне родне улоге као што је женска улога мајке и домаћице опажају у друштву као „модерне“ , „западне“, и ослобађајуће, због тога што нису биле дозвољене у време комунизма. У истом контексту, модел жене украјинског премијера, мајке троје деце посвећене породици и хуманитарном раду, сматра се репрезентацијом западног модела жене истакнутог политичара, на супрот комунистичком моделу радне жене.

Мањински сексуални идентитети и њихове репрезентације у политици, уметности, образовању и медијима, главни су фокус македонских аутора са Евро-Балкан института. Објашњавају како су права и видљивост сексуалних мањина у Македонији слабија него у другим земљама региона, јер је главни фокус политичких структура, и македонских и албанских, изградња националних идентитета. У томе процесу се нехетеросексуални и квир идентитети виде као директна претња. Извесни помаци постоје, поготово у академској сфери, али ван државних установа. Такође и у медијима постоји тенденција ка „нормализацији“ људи хомосексуалне оријентације, мада она није праћена промовисањем људских права за припаднике ЛГБТ заједнице, нити експлицитном критиком негативних стереотипа. Димитров и Колозова на основу квалитативног истраживања показују разлике између хомосексуалних идентитета према националности, узрасту и између геј и лезбесјких идентитета, закључујући како је хомосексуални идентитет диверсификован и више релациони него есенцијалан.

Широк распон тема, земаља и података уједно је предност и потенцијалан недостатак ове публикације. Она нуди вишеслојно виђење родности транзиције те обиље материјала који домаћим ауторкама и ауторима различитих профила лако може постати инспирација за сопствена истраживања и активизам. Такође, без обзира на разнородност предмета истраживања, ова књига омогућује увиде у сличности социокултурних и политичких фактора у региону, и њихових родних последица у различитим доменима. Њен недостатак је у томе што су радови на нивоу студија случаја те изостаје компаративна перспектива. Као подстрек за професионално повезивање научника у региону и заједнички рад на компаративној анализи сличних феномена, ова публикација је изузетно значајна. Оваква анализа могла би водити развијању сопствених експланаторних модела уместо некритичког коришћења оних који су развијени у западном социокултурном и политичком простору, као што сугеришу румунске ауторке. При томе је неопходно избећи и

превазићи подржавање стереотипа о хомогености посткомунистичких земаља у којима преовлађује традиционално, имплицитно претпостављајући постојање идеала родне равноправности у земљама Запада³. Време је да се изађе из оваквог аутореферентног оквира и да у будућим радовима фокус поређења буде не само на прошлости и комунизму него и на различитим земљама и регионима у садашњости⁴. Транзиција се не дешава у вакууму и експлицитнија анализа патријархалних ефеката неолибералног капитализма допринела би реалистичнијем сагледавању макрофактора који (ре)продукују родну.

³ Krassimira Daskalova, „How Should We Name the ‘Women-Friendly’ Actions of State Socialism?“ *aspasia* 1(2007): 214-218

⁴ Andrea Spehar, „‘Eastern European Women’ Winners or Losers in Post-Communist Transitions?“ *Forskning om Europafrågor* 18 (2005): 99-124

Нађа Бобичић

Филолошки факултет

Универзитет у Београду

Увођење у феминистичку књижевну критику

Uvod u feminističku književnu kritiku / Lada Čale-Feldman, Ana Tomljenović. – Zagreb: Leykam International, 2012 – ISBN 978-953-7534-97-4

Увод у феминистичку књижевну критику, ауторки Ладе Чале-Фелдман и Ане Томљеновић, дио је едиције *Уводи* накладе Leykam International, намијењене млађој академској публици, почетницима и почетницама у одговарајућој области. С обзиром на то да садржи различите дискурсе, од полемичког до прегледног, могло би се рећи да је овај *Увод* својеврсни жанровски хибрид, то јест да се у исто вријеме ради о прегледу, уводу и студији. Објављивање *Увода* значајно је за читав регион, будући да се ради о првом уводнику у феминистичку књижевну критику на нашем језику. Већ смо имали прилику да се с тим жанром упознамо на другим језицима, најприје на енглеском, тако да постоје нека очекивања о томе како би могао изгледати један академски увод. Уз то, свјесни смо и тога да је за писање прегледног и јасног увода потребно имати умијеће селекције, односно указивања на оно што је „најважније“. Међутим, селекција грађе, композиција књиге, односно подјела на поглавља, те одабир одговарајуће литературе за почетнице и почетнике, често доводе и до поетичких и идеолошких недоумица. Рецимо, да ли се писањем историје феминистичке књижевне критике ствара нови феминистички канон; како једноставно објаснити, али не и симплификовати, поједине комплексне проблеме; и, у крајњем, каквим стилем писати увод у овако широку област.

У предговору „Умјесто увода: 'не-све“ ауторке експлицитно објашњавају да се од оваквог уводника не може очекивати да укаже на све теоријске финесе; циљ је да се читалаштво упуту у темељне појмове, „предмет и методе, кључне термине и правце, ако не и сва важна имена која су у тој дискусији судјеловала“ (9). Међутим, то што не може све стати у једну књигу није изазвано само обимом предмета, већ је ријеч и о свјесној одлуци ауторки, које сматрају да би „тима (детаљним приказивањем свих струја и историјских фаза) изневјериле конститутивну отвореност њезина

(феминистичке критике) осовинског лексема сталној разградњи свега уза што се пришио“ (10). Ипак, ауторке нијесу у потпуности могле избјећи опредјељивање, тако да чешће реферишу на француску феминистичку струју, иако нијесу у потпуности заборавиле ни америчку школу. Разумије се, сама ова подјела је искључиво условна и много пута доведена у питање као исувише поларизована, јер ове двије школе никако нијесу тако строго одвојене. Треба рећи и то да до закључка да у *Уводу* преовладава једна струја мишљења могу доћи само оне читатељке и читатељи који су и одраније упознати са историјским развојем феминистичке књижевне критике, јер су и унутар једног поглавља књиге често испреплетене идеје обију школа. С једне стране, овакав приступ може бити отежавајућ онима који посједују основни ниво знања, но, с друге стране, у њему донекле лежи и предност утолико што упућује на суштинску повезаност између двију школа. Тако, метод *Увода* је по правилу интердисциплинаран, што и одговара феминистичкој књижевној критици онако како је ауторке схватају.

Књига је подијелења у три дијела, унутар којих има више поглавља са сродним темама груписаним по критеријумима које ауторке увјерљиво образлажу. Први дио књиге тиче се методолошких поставки. Тако је прво поглавље првог дијела књиге духовито — али и двосмислено — насловљено „Феминистичка критика не постоји“. Ауторке објашњавају три најчешћа начина на које је феминистичка књижевна критика занемарена или чак непостојећа, а у односу на стандардне „научне“ критеријуме. И у другом поглављу првога дијела ауторке пишу о важној особини феминистичке критике — хетерономији приступа. Оно почиње констатацијом ауторки да је феминистичка критика нераздвојива од феминистичког ангажмана, што је често било узимано као слабо мјесто те критике. Међутим, подсјећање на међузависност теорије и активизма промишљен је и ефектан потез ауторки, посебно у академском тексту као што је овај. Прва жртва феминистичке књижевне критике био је феминистички ангажман, тако да овај теоријски уводник, рекло би се с добрим разлозима, не понавља исту грешку, тј. не скрива чињеницу да је феминистичка књижевна критика увек и политичка. Како ауторке наводе, необично је да приручник књижевне теорије започне критиком других хуманистичких дисциплина; међутим, управо је критика хуманизма и друштвених наука тема трећег поглавља првог дијела *Увода*. Без те критике нема ни феминистичке књижевне критике, тако да је ово поглавље неминовно у једном озбиљном уводнику у феминистичку критику. И коначно, посљедње поглавље првог дијела посвећено је психоанализи, тј. њеном повлашћеном положају у односу на феминистичку критику, како саме ауторке истичу.

У другом се дијелу књиге као полазиште узима тријада аутор-дјело-читалац, да би се у другом поглављу књижевност разматрала као патријархална институција. За ту институцију су од посебног значаја периодизација, канонизација и хијерархија. Свака од те три само наизглед чврсте категорије (пре)испитује се из угла феминистичке критике. Треће је поглавље дато у виду историјског прегледа родног мијењања културних образаца, и, попут другог, издијељено је на три пододјелка: медији, жанрови, структуре.

Посљедњи дио књиге бави се проблемом репрезентације жене у књижевности. За разлику од прва два, њега чини само једно поглавље, насловљено „Приказ 'Ствари' или ствар приказа?“, које је пак издијељено у три пододјелка. Као што су објасниле у првом дијелу *Увода*, ауторке се држе става да је мјесто психоанализе повлашћено у односу на феминистичку критику, и то посебно онда када се феминистичка књижевна критика формира кроз сукоб са „мушком“ психоанализом, тј. путем раскривања њених патријархалних заблуда. На нивоу цијеле књиге посебно се занимљивим чини трећи пододјелак који је посвећен критици Фројдових идеја, из угла француске ауторке Саре Кофман (Sarah Kofman). Она је на основу читања Фројдових есеја дошла до закључка да отац психоанализе никада не „дозвољава“ жени да се свјесно смије, већ њен смијех увијек тумачи као резултат несвјесног.

Поред тога што је значајан као пионирски подухват, *Увод у феминистичку књижевну критику* је битан и зато што паралелно са прегледом теорија даје и анализе књижевних текстова, и то не само свјетске, већ и хрватске књижевности. Тиме се упућује и на способност феминистичке критике да превазиђе ограничења неких других књижевних теорија, будући да се лако примјењује како у општем, тако и у локалном контексту. Другим ријечима, она не занемарује, већ открива и „мање“ књижевности. Притом, ауторке су довољно обазриве да увијек укажу на разлике између онога што је каноном проглашено за свјетско и продукције у Хрватској (на примјер, XIX вијек као вијек женских романа у Енглеској, али не и у Хрватској у то време). За похвалу је и што ауторке не инсистирају искључиво на анализи романа као доминантног жанра, већ често анализирају и драме.

С друге стране, одлука ауторки да не дају јаснију периодизацију може отежати читање онима којима је књига најприје намијењена, онима којима је потребан прегледан и јасан увод у феминистичку критику: стиче се утисак да су неке идеје, које су не само историјски него и по логици развоја феминизма морале доћи након других идеја, овима претходиле или се упоредо развијале, што ствара конфузију. Стил којим је

књига написана такође може донекле отежати читање, упркос томе што бисмо се могли сложити да он одговара женском начину писања које се одликује фрагментарношћу, нелинеарношћу и слично. Полемички тон појединих поглавља свакако је занимљив искуснијим читатељкама и читатељима; но, онима који не знају много о феминистичкој књижевној критици неће помоћи у разлучивању основних идеја. Видјели смо да психоанализа и француска струја феминистичке критике имају повлашћено мјесто; међутим, често се на почетку поглавља прво износе теорије колега теоретичара, попут Дериде, Лакана, Фројда, док ауторке и њихова евентуална критика долазе касније, или на самом крају, као у случају посљедњег пододјелка трећег поглавља. Та јачина мушког гласа може на тренутке да заглуши женске гласове, тако да су и неке од важнијих феминистичких теоретичарки само успут поменуте, што јесте пропуст. С друге стране, и за мање искусне и за оне искусније којима ће ова књига доћи у руке, драгоцјен је списак литературе са краја. Добра библиографија један је од најважнијих дјелова свакога доброг уводника, у какве можемо убројати и овај *Увод*.

Драгана Грбић
Институт за књижевност и уметност, Београд

Ни слушати ни гледати, него читати

Reading the Entertainment and Community Spirit / Марија Грујић – Београд: Институт за књижевност и уметност 2012 (Београд: Чигоја штампа). –235 стр. ; 19цм. – ISBN 978-86-7095-177-8

Књига Марије Грујић *Reading the Entertainment and Community Spirit* настала је на основу ауторкине докторске дисертације под називом “Community and the Popular: Women, Nation and Turbo-Folk in Post-Yugoslav Serbia” и објављена је 2012. године у оквиру едиције *Наука о књижевности* Института за књижевност и уметност. Књига је, као и дисертација, писана на енглеском језику и састоји се од пет поглавља и опсежног сажетка на српском језику. Поред тога, књига је опремљена библиографијом и индексом имена, који читаоцу већ на први поглед, као комбинација имена са естраде, са једне, и имена савремених културних и књижевних теоретичара, са друге стране, обећава добру забаву. Прелиставањем опсежне библиографије, коју у већој мери сачињавају дела на енглеском, а у мањој на српском језику, и која доноси студије из домена проучавања културе и медија, теорија идентитета и родних студија, махом објављених у последње две деценије, читалац стиче утисак о веома актуелном приступу ауторке једној провокативној и занимљивој теми и њеном опредељењу да дати проблем осветли кроз призму најсавременијих поменутих теоријских приступа. Такође, из прегледа библиографије, као и из референци унутар текста, види се интердисциплинарност приступа, јер ауторка консултује и писане, и аудио и визуелне медије и Интернет. При томе је важно напоменути да је значајну улогу у ауторкином критичком сагледавању проблематике одиграла анализа периодике – популарних часописа и таблоидне штампе која је допринела мејнстримизацији турбо-фолка (*Радио ТВ ревија, Магазин Рок, Џубокс*), тако и специјализованих часописа за културу и књижевност који су настојали да ову појаву на културној сцени Југославије а касније Србије, критички осветле (*Култура*). Управо то *читање забаве* кроз поменуте писане медије, као један од могућих начина читања ове књиге, јесте и предмет ове анализе.

Већ у самом наслову помало необичном синтагмом *Reading the Entertainment* Марија Грујић одређује методолошки приступ теми. Отварањем могућности *читања* једног вида забаве, реализованог готово искључиво у аудио-визуелним медијима, дакле, намењеног визуелној перцепцији, ауторка неочекивано сугерише анализу предмета у оквиру које се сама појавност певачица и инсценација њихових песама заправо може *читати* као било који други књижевни текст. Овакав приступ је заснован на семиотичком приступу Стјуарта Хола (Stuart Hall), према коме, како ауторка наводи, „свака врста репрезентације представља процес комуникације између онога ко поруку кодира, и онога ко поруку прима и интерпретира, при чему је тај процес преплетен са одговарајућим културним контекстом.” Холове теоријске премисе Марија Грујић даље проширује Бартовим (Roland Barthes) приступом где је „свака врста културног конструкта у извесном смислу текст, систем знакова који захтева да буде растумачен од стране реципијента.”

Укрштање ова два теоријска приступа ауторка у књизи доследно спроводи анализирајући примере типизираних појава женских вокала који су обележили популарну музичку сцену од седамдесетих година наовамо, пратећи, са једне стране, формирање и развој специфичне атрибутизације певачица које у извесном смислу посматра као „ликове“ и јунакиње шоу бизниса, а са друге незаобилазне елементе инсценације који су масовним прихватањем тог новог тренда у музици прерасли у његова општа места. Од анализе атрибута који су доминантно одредили изглед певачица и сценарио живих наступа или спотова, преко садржаја и порука које шаљу текстови њихових песама, до анализе узрока масовне рецепције овог тренда, ауторка долази до закључка да се управо кроз те елементе обликовала својеврсна стратегија те сцене, при чему она употребљава баш термин стратегија којим је имплицитно наглашена освајачка тенденција новог тренда у култури.

Поред Стјуарта Хола, Ролана Барта и низа других страних теоретичара чији су радови у последњих двадесет година дефинисали теоријске приступе у оквиру теорија медија, родних студија и теорија идентитета, ауторка је своја истраживања засновала и на темељној анализи и проблематизацији теоријске литературе о популарној културној сцени у Југославији и Србији која је објављена код нас – у првом реду Иван Чоловић са својим, како ауторка наводи, пионирским делом у овој области, *Дивља књижевност*, затим Милена Драгићевић-Шешић, Ивана Кроња као и низ аутора окупљених око темата објављеног у часопису *Култура*

седамдесетих година. У контексту иновативности Грујићкиног теоријског приступа овој теми важно је напоменути да она одређене ставове претходно поменутих проучаваоца овог проблема усваја и даље их развија, док се са појединим ставовима полемички разрачунава. Тако, на пример, у односу на Чоловића који говори само о топосима који се појављују у текстовима новокомпоноване музике, а чији се приступ доминантно ослања на теоријске поставке Романа Јакобсона, Грујићева иде корак даље и у складу са принципима Холовог и Бартовог приступа истиче да се може говорити о топосима читавог жанра као „сплета вербалних, визуелних и звучних аспеката репрезентације“, и такође полемиче са Чоловићевим поимањем веза између формулаичности усмене књижевности и новокомпоноване музике. Иако се у свом раду често ослања на дело Милене Драгићевић-Шешић *Неофолк култура: публика и њене звезде*, Марија Грујић ипак полемички разматра поједине ставове ове ауторке, поготово када је реч о интерпретацији појединачних примера са турбо-фолк сцене.

У последњем поглављу се претходно профилисани теоријски приступ теми сагледаној кроз призму теорија родних и националних идентитета помера ка Бахтиновој теорији ироније и карневализацији културе. Сходно потребама доказивања хипотезе о хетеронормативности као императиву друштва који популарна музичка сцена у Србији мора да задовољи, ауторка уводи теоријске премисе савремених родних студија „читања“ тела и фетишизације, и као пример са наше музичке сцене који својим ставовима излази из оквира зацртане хетеронормативности и кокетира са другим опредељењима истиче пример турбо-фолк певачице Јелене Карлеуше.

С обзиром на чињеницу да су у експанзији овог шунда и неукуса важну улогу одиграли медији, посебно бих скренула пажњу на онај део књиге који покушава да осветли улогу медија, и то пре свега писаних медија, чија је улога била кључна у почетној фази. Са једне стране, скрећући пажњу на интервјуе или постере које је објављивала *Радио ТВ ревија* генеришући и профилишући таквим прилозима пожељни вид забаве за масе, а са друге, пружајући увид у један темат из 1970. године специјализованог часописа *Култура*, који је једном групом радова интелекуалаца, насталих на основу радио дискусије, покушао да реагује и критички сагледа те нове појаве на културној и музичкој сцени Југославије, ауторка је осветлила двоструку улогу штампаних медија – и оних озбиљних и оних на профиту заснованих. Марија Грујић објављивање овог темата и пионирски покушај да се отвори ново поље у проучавању културу

позитивно оцењује, јер је тај гест допринео „стварању платформе за изучавање популарне музике као академске теме у бившој Југославији“. Закључак који се имплицитно намеће из ауторкиних анализа ослоњених на материјал из периодике, јесте да су штампани медији имали истовремено и критичку улогу (*Култура*), и популистичку (*Радио ТВ ревија*), која ће временом постати све доминантнија и гласнија и готово ће истиснути ову прву.

Критици тог конзумеризма, јер „масовна култура подразумева пасивног реципијента“, дала је знатан допринос Франкфуртска школа и свакако Теодор Адорно (Theodor Adorno) и Макс Хоркхајмер (Max Horkheimer), који се убрајају међу најзначајније двадесетовековне теоретичаре епохе просвећености. Као што су у делу *Дијалектика просвећености* (1973) Адорно и Хоркхајмер поставили веома важно питање које је изоштрило будућа проучавања просветитељства и радикализовало одређене интерпретације – где престају позитивне а почињу негативне последице просветитељства, имајући на уму Други светски рат, исто тако се може поставити питање о одговорности и спрези турбо-фолк музике и одређених збивања током '90-тих година, на шта је Марија Грујић у поглављу о Светлани Цеци Ражнатовић само скренула пажњу. У овом контексту је такође битно напоменути да књига Марије Грујић, за разлику од осталих студија на ову тему објављених у последњих петнаест година у Србији, у којима је често у први план постављено сагледавање проблематике кроз политичку призму, врло мало или готово уопште не сагледава ову тему кроз однос политике и културе.

С обзиром на чињеницу да ауторка својом књигом пружа јасну и оштру критику генезе фолк и турбо-фолк музичке сцене, у којој су кључну улогу одиграли медији, ово читање књиге *Reading the Entertainment and Community Spirit* је отуда било усмерено управо на ова два фокуса истакнута у последњем делу излагања – (писане) медије и њихов „просветитељски“/образовни потенцијал. Улога периодике, као најважнијег медија у процесу популаризације овог тренда у тренутку његовог рађања и прве развојне фазе, а поготово улога *Радио ТВ ревије*, која сама по себи настоји да пружи интегралну слику медијске сцене, изашла је у први план. Са друге стране, сегмент у којем ауторка почетке критичког сагледавања популарне културе и медија везује за Франкфуртску школу и критику конзумеризма, асоцира на улогу коју је настанак и развој штампе одиграо у популаризацији просветитељских идеја, а која у понечему наличи процесу хомогенизације којим се ауторка у својим интерпретацијама бавила.

Књига *Reading the Entertainment and Community Spirit* критичким сагледавањем и занимљивим интерпретацијама нуди могућност за један нови вид дијалога у којима аномалне појаве савремене медијске сцене треба да буду преиспитане и теоријском апаратуром разобличене.

Петра Бјелица
Филолошки факултет
Универзитет у Београду

Исправљање неправде

Валоризација разлике: Зборник радова са научног скупа о Драги Гавриловић (1854-1917)/ др. Светлана Томић, ур. – Београд: КИЗ Алтера, 2013 (Фондација мултинационални фонд културе:Београд). – 167. стр; 23,5цм. – ИСБН 978-86-6007-125-7

Зборник радова *Валоризација разлике* настао је као плод труда да се од заборава и неправедног научног третмана сачува прва српска романсијерка Драга Гавриловић (1854-1917). Светлана Томић је главна уредница овог зборника и једна од организатора научног скупа одржаног у Српској Црњи 2012. године, с циљем да се започне систематичније књижевно-теоријско бављење наведеном ауторком.

Валоризација разлике Драги Гавриловић први пут даје заслужено место у српској књижевности и пружа прецизну критичку артикулацију значаја њеног дела. Ипак, та првобитна интенција превазиђена је опсегом проблема које зборник покреће, и на које врло одлучно нуди одговоре. Наиме, преко анализе српске културе тог времена, анализирана је и критикована како политика данашње српске књижевне историје и њене методологије, тако и специфична морална (не)одговорност интелектуалаца према културној баштини. Из наведених разлога, овај зборник отвара многа важна питања за српску науку о књижевности; ревалоризује академски канон српске историје, даје значајан увид у социолошку и културну ситуацију тога периода, из перспективе гине критике и феминистичке критике сагледава позиције првих српских књижевница, те даје еманципаторски путоказ за будућа истраживања.

Предговор уреднице Светлане Томић пружа врло јасан и детаљан преглед необичне књижевне судбине коју је Драга Гавриловић имала до данас. Ауторка илустративно приказује настанак зборника; наглашава тиме низ проблема који прате проучавање књижевница из прошлости, закључујући да је оно и данас без реда и ситематског приступа. Чињеница да су рукописи Драге Гавриловић, која је објављивала од 1884. до 1900. године, први пут били издати у Сабраним делима тек 1990. године заслугом Владимира Миланкова, и да јој све до данас није била посвећена институционализована научна критика и пажња, указује на пионирски аспект овог зборника и рада сарадника који су у њему имали удела.

У складу с положајем Драге Гавриловић у нашој књижевности, садржај зборника био је условљен идејом да се осветле историјски услови стварања и рецепције, али и да се шири публика упозна са основним квалитетима њеног писања. Зборник је подељен на два главна дела. Први део чини скуп научних текстова који првенствено путем феминистичке критике, теорије рода и наратолошких анализа покушавају да укажу на еманципаторски карактер мисли Драге Гавриловић и не вредност њеног приповедачког талента. У другом делу зборника, приложен је полемички есеј Драге Гавриловић, затим поново штампани фељтон из 1985. године у коме су први пут објављене информације о овој књижевници, као и текстови аутора који су најзаслужнији за њено откривање. Занимљив и необичан аспект зборника чине текстови који из примарно нестручне књижевне и читалачке перспективе показују ентузијазам и свест која је недостајала академској заједници. Експлицитна и елегантна критика српске културе и науке о књижевности овог зборника на више начина долази са маргине; чини се да је нађена права мера да се теоријске и идеолошке претпоставке феминистичке критике искористе не би ли се акценат ставио на специфичну уметничку и историјску индивидуалност Драге Гавриловић.

У уводном тексту под називом „Шта значи проучавати жене-писце из прошлости?” Светлана Томић комбинује методе новог историзма и феминистичке књижевне историје и настоји да укаже на интелектуалну и моралну одговорност истраживача у расветљавању женске књижевне и културне историје. На примеру Драге Гавриловић, она не само да пружа важна упутства за књижевно теоријски и методолошки оквир истраживања, већ указује и на извесне еманципаторске и либералне идеје првих учитељица-књижевница које су се током последњих деценија 19. века супротстављале доминантном културно идејном поретку. Томићева наглашава важност препознавања чињенице да су креатори академског канона такође и креатори културног сећања, из кога је ова ауторка била неправедно искључена. У делима прве српске романијерке, коју карактерише изразито критичка, феминистичка, хуманистичка и плуралистичка мисао, Томићева указује на покушај разоткривања ових механизма који су и у тадашњој књижевној и интелектуалној пракси били присутни. Игнорисање Драге Гавриловић, закључује Светлана Томић, наново нас суочава с борбом интелектуализма и псеудоинтелектуализма које је она још тада дефинисала као жаришни проблем српског друштва.

Текст пољске србисткиње Магдалене Кох „Пројекат: еманципација, Драга Гавриловић и српски феминистички есеј”, значајан је јер се осим жаљења због неправедног занемаривања Драге Гавриловић истиче и позитивни аспект таквог стања, будући да је тиме избегнута стереотипизација коју су доживеле друге српске ауторке из тог периода. Ови пропусти су, парадоксално, омогућили плодносну и свежу примену савремених родних теорија и анализа наративних стратегија. Магдалена Кох огледе Драге Гавриловић види као незаобилазну нит у развоју српског феминистичког есеја, жанра за који сматра да на прави начин приказује постајање женом у оквирима дискурса. Главне теме анализираних есеја јесу еманципација жена кроз образовање и рад, с циљем да се оствари коначна равноправност. Међутим, равноправност је могућа

само кроз претходну промену слике коју мушкарци имају о жени и кроз процес васпитања деце. Драга Гавриловић показује високу свест о историјском и друштвеном контексту у коме ствара, као и познавање структуре рецепијената, те у пројекат просвећивања укључује читав народ. Читајући их као покушаје дестабилизације старог мисаоног поретка, Магдалена Кох есеје ове посвећене учитељице, која у највећој мери представља женски глас свог доба, оцењује као пример храброг, критичког и полемичког мишљења.

Гордана П. Стојаковић у тексту „Драга Гавриловић: прилог за историју стварања нових родних улога у српском друштву 19. века” упоредно анализира специфичну улогу у низу еманципаторских текстова српских књижевница и истиче важност ове ауторке која је прва дала реалну слику женског положаја у свакодневном животу. Иако је тада образовање жена било општеприхваћено, ауторка текста наглашава проблеме у применљивости тих идеја и истиче анализу Драге Гавриловић која нуди конкретна решења, првенствено кроз перспективу моралних обавеза у оквиру брака и породице. Путем детаљне анализе есеја који је објављен у наставку зборника овај текст нас још једном упућује на значај дубоке уроњености Драге Гавриловић у начин живота својих сународника, што доприноси историјској реконструкцији положаја жена у српском друштву.

Кристина Стевановић у раду под називом „Статус и (не)могућности приповедачица и наратора у прози Драге Гавриловић – наратологија у служби женске солидарности” истиче нови идентитет јунакиње која самосвесно и критички преиспитује стварност. Анализом приповедака и романа, ауторка приказује којим наративним стратегијама се Драга Гавриловић опире доминацији патријархалних норми и идеалу хегемонског маскулинитета. Стевановићева наводи да она путем сатире и јасних коментара, те применом суптилних наративних стратегија и променом фокализације, покушава да оголи механизме моћи и на тај начин упозори и поучи женски део читалачке публике. Драга Гавриловић је у овом раду виђена као ауторка са високом свешћу о наравицији и родним проблемима, која се, по речима Кристине Стевановић, трудила да женском гласу прибави приповедачки ауторитет.

Последњи текст у оквиру научних чланака јесте рад Бојане Анђелић „Ликови учитељица у прози Драге Гавриловић: поредбени оквир са ликовима учитељица код Светолика Ранковића и Јована Добријевића-Сиротице”. Одликује га компаративни приступ у проучавању топоса српског реализма – сеоске тематике. За разлику од наведена два аутора из наслова, код Драге Гавриловић се, по мишљењу ауторке, јавља нова слика учитељског живота. Први пут је обухваћен процес образовања жене, као и формирање самосталног женског карактера који не подлеже утицајима средине, већ се бори за свој интелектуални и животни интегритет. Осим што закључује да јунакиња Девојачког романа Драге Гавриловић, у поређењу са женским ликовима из мушких пера, има највише еманципацијске самосвести, текст Бојане Анђелић значајан је због компаративног метода којим се стиче увид у разлике перципирања родних категорија и стереотипа у српском реализму.

У оквиру другог дела зборника, састављеног од прилога, налази се есеј Драге Гавриловић „Зашто деца не поштују своје родитеље, онако како би требало?“, објављен први пут након 1893. године. У овом тексту се преко педагошко-просветитељске тенденције указује на кључне проблеме у васпитању деце, који су само продужени проблеми међу супружницима, те на тај начин тематски задиру у део корпуса феминистичке проблематике. Инсистирајући на љубави и поштовању као основним условима за склапање брака, Драга Гавриловић суптилно истиче женску равноправност и важност улоге жене у контексту еманципације целог друштва. Чини се да је овај текст добар уреднички избор јер показује неке кључне аспекте њене мисли, али даје и увид у сликовитост описа којима се ауторка служи не би ли читалачкој публици приближила своје ставове. На тај начин зборник је употпуњен и гласом саме Драге Гавриловић којој је остављен простор да сама проговори о важности и вредности сопственог дела.

У наставку зборника налази се текст Милорада Антонића „Како је ‘дошла’ Драга“, о његовом открићу и труду да сакупи што више информација, као и фељтон из 1985. године под називом *Девојачки роман* из 1889. године, у коме је Антонић, у сарадњи с колегиницом Миљаном Лакетић, приказао илустративне одломке из романа и указао на значај Драге Гавриловић. Иако дат у цитатима и парафразама, део њеног романа сведочи о важности овог дела које питко и једноставно уводи нове садржаје у српски књижевни низ. Такође, поново су објављени и мање познати радови Владимира Миланкова „Ка првој српској романијерки“ и Љубомира Попова „У спомен Драги Гавриловић“, који на детаљан начин реконструишу чињенице из њеног живота и стваралаштва. Други део зборника у целини успева да употпуни слику статуса Драге Гавриловић у српској историји и култури, надовезујући се на први део у коме је успешно дат критичко методолошки легитимитет вишегодишњем истраживању које је започео Милорад Антонић.

Чини се да је овај зборник важан као пионирски подухват у проучавању дела Драге Гавриловић јер на прави начин позиционира њен опус у оквиру историје српске књижевности. Путем преиспитивања, како тадашњих тако и савремених тенденција српске науке о књижевности, зборник отвара простор за даља проучавања и за стварање једне проширене и објективније историје културе и књижевне традиције у којој ће женски аутори моћи да добију заслужено место. Међутим, да би се то реализовало на ширем плану потребно је посветити им озбиљан и систематичан научни рад. Зборник *Валоризација разлике* отвара тај простор путем различитих методологија и приступа, који се на прави начин међусобно допуњују, наглашавајући важност Драге Гавриловић као специфичне књижевне појаве која осликава целокупну српску културу. Њено дело не само да даје нов увид у почетак интелектуалне и списатељске праксе српских жена, већ демистификује и разоткрива идеолошке механизме који владају у науци о књижевности и данас. Драга Гавриловић се, парадоксално, као замало заборављена еманципаторска и маргинализована фигура, враћа као симптом српске културе – да још једном проговори о истим проблемима којих се та култура још увек није ослободила. У том контексту, овај зборник није само значајан као почетак конституисања новог историјског низа, већ и као важан критички корак у еманципацији која је и данас

неопходна српској књижевној науци када су у питању њене неправедно постављене маргине.

Љубица Шљукић Туцаков
Факултет организационих наука
Универзитет у Београду

Приватна историја

Приватна прича: према садржају једног кофера / Ивана Стефановић. – Београд : Службени гласник : Архив Србије, 2012 (Београд : Гласник). – 537 стр. : илустр. ; 23 цм. ISBN 978-86-519-1400-6

Иако постоје код нас књиге које су писане на тему приватне историје, *Приватна прича* композиторке и списатељице Иване Стефановић (у заједничком издању Службеног гласника и Архива Србије) бави се овом темом на специфичан, није погрешно рећи – лични начин: у питању је врло приватна историја једне одређене породице, из које је сама ауторка потекла. Она се нашла у књизи захваљујући коферу који је ауторка наследила, у ком су сачувана писма, фотографије, сведочанства, укази, уговори, позивнице, телеграми и слична документа њене породице (нека од њих стара и више од 100 и 150 година), али и огромном раду који је Ивана Стефановић уложила како би сва документа – укупно преко 8.000 страна – разврстала, поређала хронолошки и протумачила. Осим тога, требало је даље истраживати – у Архиву Србије, Матици српској, Универзитетској библиотеци и другим архивима и музејима, као и преводити – са немачког, румунског, мађарског, уз сарадњу са стручњацима из одређених области. Резултат је књига о прецима породице Бота, која се опире класификацији – у њој ћемо наћи елементе биографије, дневника, путописа, хронике и документаристике (мада тиме нисмо исцрпили све могућности описа или коначног жанровског дефинисања књиге). Као окосницу књиге ауторка поставља цитирана документа; уз њих даје објашњења и коментаре (или оставља отвореним питања), али и личне утиске и размишљања који су назначени у одељцима названим „Дневник“, писаним у различитим периодима, од 2009. до 2011, и на различитим местима: у Београду, Цириху, Букурешту...

Како објашњава у уводу, њена је намера била да открије ко су и какви су били њени преци, али објективно и без улепшавања. Занима је „мала“, лична, али ипак заједничка историја једне обичне балканске породице у вртлогу „велике“. Књигу чине две веће целине. Прва, која чини главни део књиге, представља хронику породице Павла Боте (ауторкиног прадеде) и Светислава и Милане Стефановић (бабе и деде) и обухвата период од 1800. до 1916. г. Кроз причу о животном путу Павла Боте, лекара и политичара који је одрастао и школовао се у Аустроугарској, те са породицом прешао у Србију где је радио до краја живота, а потом и ћерке Милане, њеном школовању у Цириху, те браку са Светиславом Стефановићем, лекаром, песником и књижевним критичарем, прва књига осликава живот Срба у Аустроугарској, српске грађанске породице у XIX и почетком XX века, грађанске Србије и почетке модернизације друштва. Томе доприносе, поред главних,

и бројне „споредне“ личности – рођаци, пријатељи, удварачи... Док пише овај део, ауторка се у највећој мери ослања на документа из породичног кофера, пре свега писма, али и на нека званична (на пример, на говоре Павла Боте у Народној Скупштини). Иако је Ивана Стефановић у уводу истакла намеру да буде објективна, она на срећу, то није. Не успева (или ни не покушава) да сакрије пристрасност према неким личностима и даје често свој суд о њима. Осим што је и сам одабир докумената који ће ући у књигу и бити представљени читаоцу сугестиван, такви су и многи поднаслови, који на веома довитљив начин дају боју или одређују атмосферу неком догађају. У „Дневницима“, очекивано, наилазимо на интимније, исповедне тонове, некада готово лирске. Све то чини да и читаоци присније и снажније доживе ситуације кроз које пролазе актери ове приче. Друга књига иде дубље у прошлост, мање познату, трагом предака породице Бота у Румунији, то јест, Трансилванији. Ако смо први део могли назвати епистоларним, други би могао да буде означен као историјско-путописни. У њему више нема података из кофера, мада је једно од писама представљало подстицај да се крене у истраживање. Историјски подаци и одговори до којих ауторка долази смеђују се са дневничким записима који се у овом делу књиге претварају у путопис Трансилванијом, такође пун лирских тонова и личних импресија. На тај начин избегнута је Ивана Стефановић успела донекле да оживи своје претке и приближи их читаоцима.

Посебно је занимљив и значајан допринос ове књиге схватању друштвеног положаја и права жена код нас. Очигледно је да је ауторка веома заинтересована за ову тему и чини се да се потрудила да читаоцима пружи што више информација које је чувао кофер, а које се тичу живота жена, њиховог образовања, схватања о улози жене у друштву, њиховој еманципацији и слично. Не треба, међутим, заборавити, да је овде реч о богатијем грађанском слоју с краја XIX и почетка XX века (што је и период почетка образовања жена у Србији), те да су ови примери репрезентативни за одређени, мањински, модернији слој нашег друштва. У породици Бота сматрали су да је образовање њихове ћерке Милане веома важно, те је она, као и многе друге девојке из богатих словенских породица тог времена, ишла је на студије у Цирих. Не чуди нимало што ће родитељи бити разочарани када сазнају да Милана напушта студије, иако је положила све испите и чекао ју је само дипломски рад. Разлог је био разочаравајући и тада, а данас још више – да би се што пре удала! Павле ће због тога највише замерити Светиславу, Миланином будућем мужу, који ју је на то и охрабривао, док је сâм завршио два факултета и живо учествовао у интелектуалном животу Срба, и коме изгледа до самосталности своје супруге није нарочито било стало (он, како каже, гарантује њену егзистенцију). Ауторка жали због ове Миланине одлуке, са горчином констатујући да ће у њеном даљем животу бити све мање амбиције и ентузијазма, а чешће туге и незадовољства. У каснијим писмима поткрадаће се чак стилске и правописне грешке. Као још један пример жене која се покорава вољи свог мужа и остаје у његовој сенци, ту је и Миланина пријатељица из студентских дана, Милева Марић, касније Ајнштајн. Њена је улога у формулисању теорије релативности данас позната; она, међутим, у то време не жели да се о томе ишта зна, чак моли Милану

да на ту тему не прича никоме, како не би навукла на себе гнев свог, тада већ бившег, мужа Алберта Ајнштајна. Да се Павле Бота залагао за побољшање положаја жена у нашем друштву, видљиво је из његовог политичког ангажмана као и из његове личне преписке. Као посланик у Скупштини, инсистирао је на праву жена на образовање, праву на рад и праву гласа. У једном од писама он обавештава ћерку како ће жене у Србији ускоро моћи да предају у школама, уз, додуше, мању плату него мушкарци; ћерку информише о постојању женских школа у иностранству и њиховим програмима; критикује конзервативност Пруске која још увек не дозвољава женама да иду у школе. Ипак, из његових речи понекад провирује утицај патријархалног наслеђа, као када саветује ћерку како да допутује возом из Цириха – предлаже јој да узме женски вагон, као и да не разговара са мушкарцима да не би упала у невољу. Када је кренула дубље у прошлост, у другом делу књиге, тражећи историјске податке о својим прецима из Румуније, Ивана Стефановић, очекивано, готово да уопште није наишла на жене и женска имена. Информација о женама далеко је мање него што их је о мушкарцима у овој приватној историји, наравно, баш као и у случају „велике“ историје, примећује ауторка.

Ауторка је кренула у личну потрагу за својим прецима; из ње је произашла прича која пружа увид у живот Срба у једном историјском периоду – прича обичне, типичне балканске породице каквих је било много, како сама Ивана Стефановић каже. Ипак, књига нас, читаоце, са општег још једном враћа ка појединачном, у живот једне конкретне, „стварне“ породице која је оживела пред нама, и не можемо да не жалимо што су нека писма за нас остала неотворена и непрочитана, а неке људске судбине неисприповедане до краја.

Славица Гароња Радованац
Филолошко-уметнички факултет
Универзитет у Крагујевцу

Жена која је обележила једну епоху

Делфа Иванић / *Успомене*; Јасмина Милановић, прир. / Београд: Институт за савремену историју, 2012 (Трстеник: М-граф). - 350 стр.: 24 см. – (Библиотека Посебна издања). ISBN 978-86-7403-172-8

Животни пут Делфе Иванић (1881–1972) о ком сазнајемо из њених *Успомена*, у развијенијим културама представљао би књижевни и културни догађај по себи, док је у нас њено име било дуго скрајнуто, а првих деценија после Другог светског рата и систематски прећуткивано. Објављени мемоари сведоче о значају који је Делфа имала на овом простору пре Првог и између два светска рата. Делфа Иванић потиче из угледне породице херцеговачког устаника Ивана Мусића (који је своје порекло изводио од лозе сестрића кнеза Лазара, браће Мусић) и мајке Цвије. Рођена је у Подгорици, где јој је отац кратко био у служби код књаза Николе. Са родитељима рано прелази у Београд, за који ће везати сав свој рад. Делфа, међутим, веома брзо остаје сироче. Мајку је изгубила у петој, а оца у седмој години. Након смрти родитеља Делфу усваја брачни пар Катарина Константиновић и Михаило Богићевић, те игром судбине девојчица улази „на велика врата“ у највише друштвене кругове ондашње Србије. Наиме, помајка Катарина била је несудђена вереница кнеза Михаила (која је случајно преживела атентат на кнеза у Кошутњаку 1868), а очух – унук познатог српског устаника Анте Богићевића. У мемоарима добијамо приказ ондашњег српског друштва и односа који су у њему владали, и то из сасвим новог угла.

Задивљујуће памћење Делфе Иванић (ове успомене казивала је професору Федору Никићу 1966. године, у свом стану у Душановој бр. 11а на Дорћолу, у осамдесет шестој години живота) обухвата период од њене пете године и најранијих слика београдског живота на Савамали. Прелазак у нову породицу јесте почетак узбудљиве приче сачињене од сећања на детињство проведено на Теразијама (потом и у поочимовој вили на „Енглезовцу“), као и на

касније школовање. Мемоари Делфе Иванић пружају драгоцену, непатворену слику старог Београда, чије је средиште била управо Оцикина кућа. Тако је Делфа „од миља“ звала свог очуха – председника Београдске општине, који је, између осталог, заслужан за изградњу црквице Светог Саве на Врачару, као и Дома Светог Саве у Душановој улици, где ће свој живот заокружити и ауторка ових мемоара. Ништа мање нису били значајни ни посетиоци помајке Катарине, родбински директно повезане са тадашњом династијом и краљем Србије, Миланом Обреновићем (са којим је Катарина провела детињство у Румунији).

Поред ових значајних података о Србији и Београду тога времена, Делфа Иванић у својим сећањима даје и драгоцену слику школства, и то женске омладине, чијој најнапреднијој и најобразованијој генерацији и сама припада. Отуда су њена сећања на прву Српску вишу женску школу и управницу Катарину Миловук, као и на остале наставнице и ученице (често их је као добротворка посећивала и краљица Наталија) више него значајна. У то време долази и до познанства са Надеждом Петровић, тада наставницом цртања у поменутој школи, које је било од пресудног значаја за будући велики друштвено-хуманитарни рад Делфе Иванић. Из тог дружења ће се развити идеја о оснивању Кола српских сестара, које се може назвати Делфиним животним делом.

Делфа Иванић је била и једна од првих Српкиња на страним универзитетима – студирала је хемију у Женеви. У то време на студијама у иностранству са ових простора била је и Милева Марић-Ајнштајн, као и читава група првих студенткиња из Србије на хуманистичким наукама у Цириху: књижевница Лепосава Мијушковић из Јагодине, Милана Бота из Крушевца, потоња супруга Светислава Стефановића, Ружица Дражић из Шапца и друге. Напредни ставови очуха Делфе Иванић у погледу васпитања видљиви су и на основу тога што је будућност младе жене била пажљиво испланирана: њен очух је желео да она заврши хемију, да би јој отворио апотеку у центру Београда, „да може да живи од свог знања“ ако се не уда (то јест, да никада више не буде „издржавано лице“). Међутим, он неће дочекати да Делфа заврши студије – изненада умире 1899, а Делфа, по други пут сломљена смрћу блиске особе, напушта студије и враћа се у Београд.

Као свршена учитељица Делфа се 1901. године упућује у Скопље да би помогла образовање српског народа под Отоманском империјом. Стварност

живота сопственог народа са којом се тамо суочила занавек ју је определила за хуманитарни рад. Уз то, она среће и свог животног сапутника – Ивана Иванића, дипломатског представника Србије и новинара, ентузијасту сличних опредељења која ће их трајно спојити и у приватном животу. Захваљујући његовој служби њих двоје ће прећи респектабилни итинерер по читавој Европи. Може се рећи да су тројица мушкараца – два Ивана (отац и муж) и Оцика (очух, Михаило Богићевић) – одлучујуће утицала на формирање Делфине личности, те трајно обележила њен живот и дело. Мемоари Делфе Иванић, проткани описима, портретима, детаљима, дијалозима, али и крупним наративним целинама, који се читају као прворазредно књижевно штиво, ни овде не губе на снази, напротив. Следи изузетно занимљив путнички итинерер (супружници су, на пример, по премештају из Скопља стигли у Београд, и то јутро након Мајског преврата 1903).

Године 1903. Делфа Иванић, заједно са Надеждом Петровић, оснива Коло српских сестара у Ратарској улици, у дому Мите Петровића. Ту се појављују бројна имена значајних жена, како из високих домаћих кругова тако и странкиња, па се може рећи да ови мемоари доприносе успостављању јединствене женске историје и бацају светло на не малу улогу жена у познатим збивањима из националне прошлости. На тај се начин женама придаје значај који им је у турбулентним околностима 20. века неправедно одузет. Тако сазнајемо колико је пожртвованих странкиња, жена високих дипломата, чак и са зараћених страна, учествовало у хуманом раду на страни српског народа за време балканских и Првог светског рата. Појављују се светли примери попут леди Лејле Пецет, Марбел Грујић, Александре Хартвиг, Бланш Веснић, баронице Гризингер, Лујзе Бухолц, као и пожртвованих Српкиња, чланица Кола (Љубице Луковић, умрле од тифуса 1915, Савке Суботић, прве председнице Кола, Јелене Фротинген, супруге америчког милионера који је много помогао Србима у Првом светском рату, Марије Предић, Персе Продановић, Мирке Грујић, Милеве Тодоровић, Катице Ђорђевић, Јеле Бајлони и многих других које се помињу у овој књизи). Као чланица Комитета српских жена, Делфа Иванић је била и у делегацији која је отишла у Сарајево 1911. године поводом смрти Мис Ирби, такође једне од заборављених Енглескиња које су волеле српски народ и посветиле му читав свој живот.

Организаторске и дипломатске способности Делфе Иванић нарочито су дошле до изражаја током балканских ратова, када је у оквиру рада Кола осмислила пољске болнице близу фронта захваљујући којима су спасене на хиљаде рањених војника (тада је и сама зарадила болест од које се једва опоравила). Први светски рат затиче супружнике у бањи Бад-Хал у Аустрији, одакле су се са групом Срба повукли преко Минхена и Швајцарске, Италије, Грчке и Солуна у Скопље. Посебно упечатљиве странице представљају описи Делфиног рада са леди Пеџет у Скопљу, чији је драмски врхунац повлачење преко Албаније. За тај тренутак у свом животу Делфа самокритички каже да је „с њене луде главе“ одлучено да се из Скопља повуку с војском на Косово, иако је њен муж као дипломата већ имао визирани пасоше и возне карте за Солун и Грчку.

Импресивна је активност Делфе Иванић и њених сународница током рата и на међународном плану: овде ће читаоци први пут сазнати о незваничној а пресудној дипломатској и хуманитарној делатности чланица Кола у циљу обезбеђивања хуманитарних пакета за хиљаде српских војника и цивила затворених по логорима у Аустрији и Мађарској, о кампањама које су развиле у Ници међу Французима, као и о прослави Видовдана у Лондону и широм Енглеске 1916. године. У свему томе је Делфа учествовала.

Посебно важним делом Делфе Иванић, те видљивим доприносом култури Београда, може се сматрати изградња Дома Кола српских сестара 1923, велелепне грађевине у Ресавској 11. Њена енергичност и организаторске способности биле су пресудне за стварање овог Дома, што може послужити као поучан пример данашњим генерацијама – за сваки се наум и грађевину у Београду и те како требало помучити. Међутим, чињеница је и да су прегоран рад и интензиван темпо утицали на здравствено стање оба супружника. Делфа се пре ратова краће време лечила од туберкулозе у санаторијуму у Швајцарској; њен супруг је након службе у Трсту и Риму, а потом у Франкфурту на Мајни, умро 1934. године, што је Делфу тешко погодило.

Разграната делатност Кола српских сестара по целој Краљевини Југославији, учешће у форумима и женским савезима, као и сарадња у гласилима (*Жена и свет*, *Женски покрет*, *Вардар*), били су круна Делфиног рада. Нажалост, дуг животни век јој је досудио и да види крах целокупног свог друштвеног и националног прегнућа. Априлски рат и окупацију провела је у

Београду, доживевши да је у поодмаклим годинама, као истакнуту чланицу Кола и „родољуба“, Гестапо затвори. У августу 1942. године Колу српских сестара била је одузета зграда, као и сва покретна и непокретна имовина. Године 1944. ухапсили су је комунисти; провела је извесно време у злогласној Главњачи, сада као „реакционарни елемент“. Због тога последње реченице Делфиних мемоара могу да зазвуче донекле чудно, али и стоички: „Прилике после ослобођења нису још биле сређене, али је за све нас била велика срећа сазнање да је непријатељ прогнан из земље“ (мој курзив). Изворно родољубље, као и недвосмислен став да је „цео свој живот била одана српству и југословенству, уверена да у њиховој слози, љубави и заједничком животу лежи њихова будућност и величина“, сведоче о парадоксу њене судбине: премда је имала исте ставове као и нови режим, ипак је у једном тренутку проглашена кривом. На крају мемоара наглашава да се и она одједном осетила као „уморни, ислужени војник“.

Иако је на изванредан начин обележила једну епоху, Делфа Иванић је дуго била невидљива и непозната у оквиру културе сопственог народа за који је толико учинила. С друге стране, на међународном плану је добила ретко интернационално признање у Америци – медаљу „Флоранс Најтингел“. Делфа је оличење једне историјске вертикале. Слушајући од помајке Катарине неке непознате детаље о кнезу Михаилу, до смрти је чувала стоно огледалце као посебну реликвију коју је свуда носила са собом, а за које јој је помајка испричала да га је добила на поклон од кнеза Михаила дан уочи његове погибије. За проучаватељке *женске вертикале српске књижевности*, као и дневничко-мемоарске прозе, ове тачке повезивања могу бити више него подстицајне. Јер оне нису случајно тако повезане: почињу Анком Обреновић, мајком Катаринином, ауторком првог српског женског дневника (која је, заједно са кнезом Михаилом, 29. маја 1868. погинула у Кошутњаку), преко њене ћерке Катарине Константиновић, рођене Обреновић (помајке Делфине, једне од „главних јунакиња“ ових мемоара), до Делфе Иванић, ауторке до сада најобимнијих мемоара једне жене у српској књижевности.

Александра Ђуричић
Универзитет Алфа, Београд

Оставштина за будућност

Жене говоре! Славица Гароња .- Београд, Алтера 2013(Београд:Алтера).-253 стр,20 цм.-(Библиотека Калем). ISBN 978-86-6007-128-8

Нова књига Славице Гароње *Жене говоре* јесте збирка разговора са српским књижевницама. Разговори у овој књизи су сложени хронолошки, по годинама рођења заступљених саговорница, које својим животом покривају читав 20. век: од Радмиле Маринковић, професорке средњовековне књижевности, Вере Ценић, доктора књижевних наука, ауторке романа са логорском тематиком, Светлане Велмар-Јанковић, књижевнице и чланице САНУ, Ане Шомло, књижевнице и преводитељке са хебрејског, Љиљане Николић, уреднице и ауторке школских читанки, Љиљане Шоп, књижевне критичарке, па до савремених књижевница Милице Мићић Димовске, Гордане Ђирјанић и Мирјане Митровић. Изузетак од хронолошког принципа је направљен са разговором са Драгицом Срзентић, најстаријом саговорницом и главном јунакињом једног романа, чија је потресна исповест остављена за крај, вероватно са намером да у читаоцу изазове најдубљи утисак. Отуда ова књига представља „женско“ сведочанство о култури писане речи у Србији пре Другог светског рата и нарочито током последњих 50 година, од времена када је професорка Филолошког факултета Радмила Маринковић започињала своју научну каријеру, а млада Светлана Велмар Јанковић објавила свој први роман, па све до данашњих дана, када ауторка прати готово сваки нови наслов српских књижевница, процењује га критичарски и смешта у вредносни систем и мапу новије (женске) српске књижевности.

И поред наизглед строгог хронолошког принципа, концепт и композиција ове књиге читају се као роман, јер се приче и сведочанства изабраних испитаница уливају једни у друге, надовезујући се у јединственој теми, и градећи слику епохе - културне, историјске, често турбулентне на нашем тлу, и то из женске перспективе. Врлина овог избора је и у широком спектру обухваћених жена филолошке струке: од педагошко-научног рада (Радмила Маринковић, Љиљана Николић), преко књижевног (Светлана Велмар-Јанковић, Ана Шомло, Милица Мићић Димовска, Гордана Ђирјанић, Мирјана Митровић), до критичарско-политичког ангажмана (Љиљана Шоп, Драгица Срзентић). Иако су саговорнице везане за различите друштвено-историјске контексте (припаднице предратне грађанске класе, левичарке, припаднице демократске опозиције деведесетих), занимљива су њихова сећања на истоветне историјске и друштвене процесе, околности и догађаје, као што су студије на Филолошком факултету, пре и после рата, епоха педесетих, Голи Оток, а посебно је значајно њихово виђење сопственог родног и вредносног статуса у књижевности, као и поглед на савремену књижевну сцену.

Пионирски рад Славице Гароње представљен је широј читалачкој публици пре три године када је прва код нас објавила књигу која се бави историјом српске књижевности коју су писале жене (*Жена у српској*

књижевности, Нови Сад, 2010). Везивна нит са књигом *Жене говоре* јесу управо завршна поглавља претходне књиге, где говорећи о савременим романима и делима књижевница (Гордана Ћирјанић, Ана Шомло, Светлана Велмар Јанковић, Милица Мићић Димовска), наговештава интервјуе са њима.

Постављајући питања везана за личне и стваралачке биографије својих саговорница, као и она о њиховим преокупацијама и изборима које су морале да направе, Славица Гароња сваку од саговорница приближава читаоцу у једном дубоко хуманом, људском смислу. Њене старије саговорнице ослобођене су бриге о утиску који остављају у јавности, пре свега захваљујући великом искуству, док оне млађе, припаднице средње генерације књижевница које су се избориле за своје место (Гордана Ћирјанић, Мирјана Митровић) говоре о своме искуству деловања и доказивања у једном позиву који је све до почетка деведесетих година био скоро искључиво мушка привилегија. „Књижевност је широко поље за позерство, у њој је најтеже постићи једноставност. Једна властита мисао у тексту вреди више од стотину страница ученог папагајства...“¹.

Значајну позицију у књизи има Светлана Велмар Јанковић која се романом *Лагум* изборила за место у књижевном свету, освојивши пет година касније (1995) и НИН-ову награду за роман *Бездно* као прва ауторка из Србије. У разговору са Светланом Велмар Јанковић реч је превасходно о њеном најновијем, монументалном делу *Капија Балкана*, својеврсном омажу Београду. Полазећи од последњег ауторкиног дела Славица Гароња је са књижевницом „прошетала“ и кроз целокупно њено стваралаштво, добијајући уз то и сјајне одговоре о породичним коренима и целокупној „слици епохе“ у којима је ова угледна књижевница стасавала.

Још једна ауторка из књиге *Жене говоре*, Милица Мићић Димовска, постигла је успех са романом *Последњи заноси ММС*, за који није добила НИН-ову награду између осталог и због тога што је деведесетих доминирала књижевност која се бавила великим историјским и националним темама у политичком контексту. Посебан део интервјуа са Димовском чине питања везана за роман *Мрена* из 2002. године, у коме је ауторка дала потресну, верну слику деведесетих година минулог века, са Новим Садом као својеврсним главним јунаком, односно људима који су чинили културни и политички крем, беспштедно се обрачунавајући са неистомишљеницима. Као последица ове врсте списатељске храбрости, сама ауторка поднела је жестоке реакције на дело о чему даје назнаке у одговорима на питања Славице Гароње: „Дирнути у иконе, то изазива револт...Нисам писала с намером да нешто поричем, већ једноставно да прикажем механизам институција у којима се руководећи људи поистовећују са институцијом нарочито како то изгледа када се цело друштво нађе у кризи...“² Књижевнице су у овим разговорима показале да је историја света заправо историја приватног живота, а настављајући се на интимно-исповедни тон *Лагума*, низала су се дела која су говорила о храбрости и приватности, као што су *Миленина писма Кафки* Ане Шомло, *Кућа у Пуерту* Гордане Ћирјанић, *Емилија Лета* Мирјане Митровић и друга.

Ауторка је проширила разговоре и на жене које нису искључиво књижевнице, али су по педагошком, уредничком и критичарском перу интензивно присутне у јавности. Разговарала је са Љиљаном Николић и Љиљаном Шоп, са којима је успела да оствари дијалог који их је приказао као

¹ Из интервјуа са Горданом Ћирјанић, Славица Гароња, *Жене говоре*, Алтера, Београд, стр.183

² Из интервјуа са Милицом Мићић Димовском, Славица Гароња, нав. дело, стр.133

посленице у култури, а пре свега као пасиониране читатељке које својом посвећеношћу према књизи и писаној речи обављају драгоцену културну мисију. У том смислу, истиче се разговор са Љиљаном Шоп која за собом има већ шест књига објављених критика и есеја и свакако је пажљива проматрачица наше књижевне сцене, а чији рад је често оспораван и због непоткупљивости мишљења.

Књига се завршава разговором са стогодишњом Драгицом Срзентић (рођена 1912), на коју је пажња јавности недавно поново усмерена због њене дуговечности и улоге коју је имала у политичком животу Југославије непосредно после Другог светског рата (1948). Презиме које је добила удајом било је за генерације из седамдесетих синоним страдалништва, пада у немилост и изговарало се готово шапатом. Након голооточког страдања, себе и све своје сапатнице назвала је полусаучесницама, полужртвама. Драгица Срзентић је оставила сведочанство и о књижевници Милки Жициној, чији је рукопис романа *Све, све, све* сачуван управо захваљујући и Драгици Срзентић која је уједно и његова главна јунакиња. Можда ће читаоци склонији црно-белом посматрању историјских, па и књижевних превирања на нашим просторима, замерити књизи *Жене говоре* на простору који поклања сећањима и кајањима голооточанских страдалница, које су касније своје муке преточиле у књижевна дела. Ипак, ни један озбиљан историчар књижевности не заобилази чињенице, а оне су за период комунистичке владавине у Југославији готово немилосрдне када су књижевнице у питању: више их је било на издржавању казни и у сенци, него афирмисаних и поштованих (из тог периода већина се сећа Десанке Максимовић, Мире Алечковић и евентуално, Роксанде Његуш).

Иако је већина ових интервјуа већ објављивана у књижевним часописима, тек уобличени у књигу они показују пуни историографски значај. Као историчарка књижевности и књижевна критичарка, Славица Гароња Радованац је помно пратила дела одабраних саговорница те је захваљујући доброј припремљености добила од саговорница садржајне одговоре и уобличила их у књигу која представља драгоцену сведочанство о једном веку из перспективе књижевница.

Снежана Моретић Мићић

Филолошки факултет

Универзитет у Београду

Алис Манро – овогодишња добитница Нобелове награде за књижевност

Алис Манро, овогодишња добитница Нобелове награде за књижевност за целокупно животно дело, јесте тринаеста жена овенчана овим престижним признањем. Она је први канадски аутор који је добио Нобелову награду још од Сола Белоуа (Saul Bellow), рођеног у Квебеку у Канади, касније грађанина САД. Чланови Шведске академије назвали су Алис Манро „мајстором савремене приповетке“ а Петар Енглунд (Peter Mikael Englund), шведски писац и историчар и стални секретар Шведске академије, нагласио је њену способност за „фантастично портретисање“. Алис Манро је 2009. године добила награду Ман Букер за животно дело, а три пута је овенчана Гувернеровом наградом као најзначајнијем признањем за књижевност у Канади. Њена проза је уздржана, посматрачка, непретенциозна, искрена. Иако је својевремено изјавила да је приповетке дуго сматрала књижевном формом која ће је припремити за писање романа, испоставило се да је писање прича оно што Алис Манро најбоље ради.

Издавачка кућа „Агора“ из Зрењанина једина за сада објављује код нас дела Алис Манро. Њен главни уредник Ненад Шапоња направио је највећи продор међу читалачком публиком Србије већ 2006. године преводом и штампањем њене збирке прича *Бекство (Runaway, 2004)* која је 2010. имала и друго издање. У књизи се налази осам прича тематски повезаних судбинама жена и девојака које покушавају да опстану и преживе различите животне изазове несрећних љубавних веза, медиокритетских средина и неартикулисаних породичних односа.

Иста издавачка кућа објављује једини роман Алис Манро *Животи девојака и жена 2010. године (Lives of Girls and Women, 1971)*. Преводилац је Анђелка Цвијић, некадашња уредница културне рубрике дневног листа *Политика* и велики поштовалац англофоне канадске књижевности. Слично као у делима Вилијема Фокнера (William Faulkner) и Мери Фленери О'Конор, (Mary Flannery O'Connor), јунакиње долазе у сукоб са ускогрудим схватањима средине и супротстављају се дубоко укоревеним традицијама. Та конфронтација најчешће остаје невидљива, скривена у свести главних јунакиња док приповедачку тензију генерише однос између привидно контролисаног тока стварности и карактеризације ликова из прича. Оваква приповедна стратегија у

[Type text]

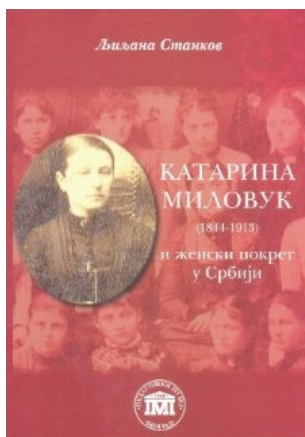
којој заплет нема главну улогу навела је познату америчку књижевницу и критичарку Синтију Озик (Cynthia Ozick) да Алис Манро назове „канадским Чеховом“. Критика је сложна у оцени да Алис Манро непогрешиво успева да проникне у ликове и да ствара фантастичне приказе људских бића.

За сада последње преведено и објављено дело Алис Манро које је 2011. године издала „Агора“ јесте збирка десет прича *Превише среће* (*Too Much Happiness*, 2009). Ова књига поседује тематску разноврсност и мрачнију атмосферу у односу на уобичајне наративне пасаже канадске ауторке. Доминантни су женско-мушки односи нарушени љубавним преварама, насиљем, недокучивим тајнама. Нова изражајност у приповедању постаје још интензивнија у најновијој збирци прича *Голи живот* (*Dear Life*, 2012) у којој Манро уводи стилске иновације попут интроспекције главних женских ликова, надреалних приказа, епифанија које расветљавају смисао међуљудских односа.

Почетком ове године Алис Манро је у интервјуу за *Њујорк тајмс* (New York Times) изјавила да вероватно више неће писати и да ће *Голи живот* бити њено последње дело.

Век и по од оснивања Више женске школе у Београду

Поводом обележавања 150 година од оснивања Више женске школе у Београду, крајем октобра је у Педагошком музеју представљена књига Љиљане Станков о Катарини Миловук, првој управитељки Више женске школе, *Катарина Миловук (1844-1913) и женски покрет у Србији* (издање Педагошког музеја из 2011. године).

Том приликом је представљен и зборник о Драги Гавриловић *Валоризација разлика* (о ком у овом броју објављујемо приказ), а Музеј је организовао и пратећу изложбу о женском образовању у Србији. Доносимо

пригодни текст о Катарини Миловук којим је Љубица Ћоровић том приликом дочарала значај ове изузетне жене, као и фотографије Више женске школе, њених ученица и наставница.

Љубица Ћоровић

Библиотека града Београда

Катарина Миловук у Београду, 1863–1913

Краљ Милан је, мало у шали, мало у збиљи, често говорио како у Србији није реткост имати не једну него две таште, и како је Миловуковица неспорна духовна свекрва и ташта у стотинама кућа, рођени стратег... Ко је била та Миловуковица коју су и српски краљеви помињали с поштовањем? Како је градила свој углед? Какве је размере њен утицај имао крајем 19. века? (Још једна, незванична чаршијска подела старог Београда, постављала ју је у ранг – „одмах после патријарха“.) Каква је била та њена „рођена“ стратегија? Ко је сачињавао њену војску?

Не можемо довољно нагласити чињеницу да је своју, слободно можемо рећи просветитељску каријеру започела у 19. години. Данас би рекли да је била још тинејџерка. У њеном, другачијем времену, одважност јој није недостајала. Није ни чудо ако знамо да се у њеној породици учешће у биткама није избегавало. Рођена је 1844, у дому тадашњег поручника Јована и Јелисавете

Ђорђевић. Њен отац је у својој 18. години пребегао у Србију, из ондашње Аустроугарске, ступио у војну службу, истицао се у борбама против Турака код Сокола и на Дрини. Током Катарининог детињства ратовао је у Мађарској, командовао је руским батаљоном у Кримском рату, два пута је рањен. Након бомбардовања Београда 1862, постављен је за команданта одбране Београда.

У првим документима записана као Екатарина Ђорђевићева, његова кћи, у Русији је „свршила николајевски курс (гимназију у Николајеву) и положила велики државни испит на одеском универзитету“. У Београду, у који је дошла из далеке Русије, још су биле свеже последице бомбардовања 1862, Турци су још били у Тврђави. Тек пет година доцније, 1867, коначно су напустили град.

У таквим околностима, у жару дипломатских активности и преговора о самосталности Србије, кнез Михаило Обреновић није заборављао да, упркос противљењу Државног Савета „прогура“ своју идеју о оснивању Више женске школе. „Господар случај“ (како би рекао Булгаков), учиниће да се Виша женска школа усели најпре у неадекватне просторије у близини Државног савета, изнад Вазнесенске цркве, а потом, две деценије доцније, 1882, не без упорности Миловуковице, и у саму зграду Државног савета, померајући до тада, чинило се, чврсто омеђене границе женског утицаја, и на овај, више симболичан начин.

Књига Љиљане Станков, кроз поглавља посвећена Вишој женској школи, Београдском женском друштву и Српском народном женском савезу, на најбољи начин сведочи о делима Катарине, удате Миловук, жене посвећене просвећивању жена и контексту њеног рада, не само у Србији, него и у свим земљама из којих су питомице пристизале и школовале се о трошку или уз помоћ Кнежевине Србије.

Миловуковица, како су је звали (надимци су посебна београдска прича... рецимо, њен отац, пуковник – познатији је као Јоца Шваба, због војвођанског порекла), једна је од првих жена која је у Србији остварила своје потенцијале ван кућног окриља. Нешто пре 1900. године поднела је председнику Београдске општине молбу којом тражи да је уведу у бирачки списак. Њени аргументи нису се могли побити. Нешто касније, исту молбу поднела је и Сенату – да се свим самосталним женама, то јест, женама које саме издржавају породицу призна право гласа. Њени захтеви задирали су у сам уставни поредак тадашње Србије. И наравно, суочавала се са знатним предрасудама, неповерењем, оспоравањем,

али је, ипак, три деценије њој било поверавано васпитавање девојчица од 11–19 година у полуоријенталној Србији с краја 19. века.

Одговор Катарине Миловук на све нападе био је сажет у девизи: *ред, рад и дисциплина*, али и у за данашње појмове незамисливој праведности коју је и сама поштовала: „Највећа пажња мора бити управљена на науку а не на којекакве беспослице!“ Милоуковица је имала куражи да и ћерку Стојана Новаковића, тада професора Велике школе и министра просвете, врати кући због деколтеа и бисерне огрлице о чему је сачувана обимна службена преписка. Миловуковица није узмицала, није правила изузетке, њен лични пример био је беспрекоран.

Није ни чудо какав је утицај имала на стотине питомица Више женске школе, и за време њиховог школовања, али и после њихове удаје. Позната је њена (и њених питомица) подршка краљици Наталији, великој добротворки Више женске школе, током дугогодишњих превирања и криза у браку са краљем Миланом.

По одласку у пензију, 1893, Катарина Миловук се посветила преводилачком раду. Ваљда јој је било довољно дисциплине, ратова, трагедија које су остављале трагове и на њен живот. Са немачког је превела роман *Доле оружје* баронице Берте фон Сутнер (Bertha von Suttner), добитнице Нобелове награде за мир 1905. На немачком говорном подручју ово дело је до 1905. године доживело чак 37 издања, преведено је на енглески, италијански, француски, шпански (пет година после српског издања)... У Србији је превод Миловуковице из 1900. године остао усамљен пример пацифистичке литературе. Ако данас погледате електронски каталог Народне библиотеке Србије, видећете да од свих библиотека које су у систему КОБИС, једино Народна библиотека Србије има други део овог романа, док Библиотека града Београда има први део (али није у КОБИСУ), и то је све што можете наћи ван приватних библиотека.

Ученице на одмору, испред павиљона (III р. из 1902—3).

Мерење ученица (Is из 1911—12).

На часу физике (III из 1911—12). Учионица у првом павиљону.

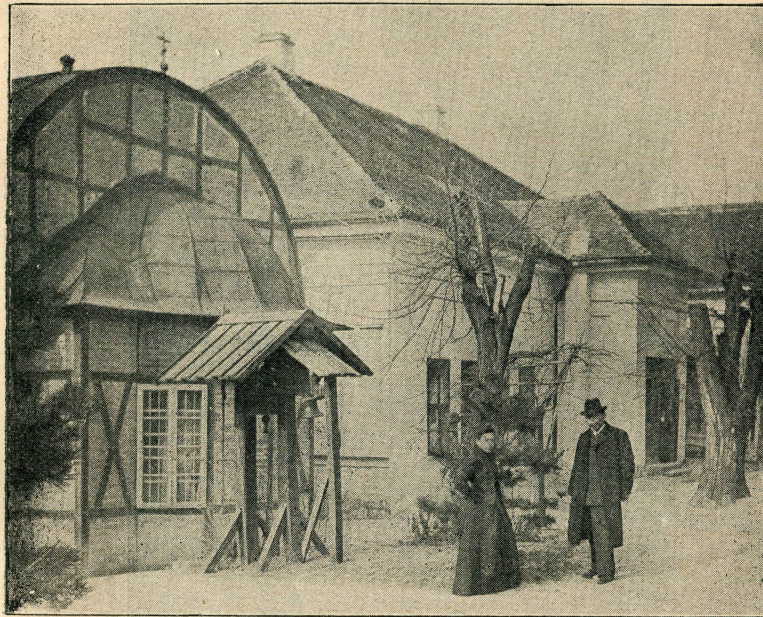
На часу српскога језика (III из 1911—12). Учионица у трећем павиљону (најбоља).

Неколико ученица IV¹ разреда из 1898—99 са Станком Ђ. Глишићевом, кл. Учитељицом. Две ученице, у карираним блузама, питомице су, родом из Македоније, Атина Кућелићева и Малвина Поповићева.

Фасада главне школске зграде и цркве, са једним углом „Савета“

„Савет“ и црква са звонаром, из дворишта

Прво коло свршених ученица (1865-66). Управитељка К. М. Миловук (за, столићем) и класне учитељице П. Пинтеровићева, (десно, до управитељке) и Евица Векецка (лево).

Петра Бјелица

Докторанткиња и сарадница у настави на Катедри за општу књижевност и теорију књижевности Филолошког факултета у Београду. Дипломирала на Катедри за општу књижевност и теорију књижевности (2012), где је одбранила мастер рад под називом *Могућности тумачења Хамлетовог идентитета* (2013).

Нађа Бобичић

Дипломирала је и завршила мастер на Катедри за општу књижевност и теорију књижевности на Филолошком факултету у Београду. Од 2013. похађа мастер студије рода на Факултету политичких наука у Београду. Књижевну критику објављује у регионалним књижевним часописима и порталима *Quorum*, *Поља*, *Генеро*, *Booksa.hr*, *Proletter* и другим.

Ворд Бригс (Ward Briggs)

Професор емеритус класичне филологије на Универзитету Јужна Каролина. Поред тога што се бави Вергилијем, истражује и историју класичних студија у САД, и посебно, живот и рад Бејзила Гилдерслива (Basil Lanneau Gildersleeve), оснивача модерних америчких класичних студија. Уредио је и написао више дела која су постала стандард у овој области. Међу ауторским књигама су следеће: *Aspects of Horace, Odes 3.19*. Chapel Hill 1969; *Repetitions from Virgil's Georgics in the Aeneid*. Chapel Hill 1974; *Soldier and Scholar: Basil Lanneau Gildersleeve and the Civil War*. Charlottesville 1998. Уредио је, између осталог, *Biographical Dictionary of North American Classicists* (Westport Connecticut/London 1994), који је послужио као основа за дигиталну базу података класичних студија у Северној Америци [The Database of Classical Scholarship](http://tundra.csd.sc.edu/dbcs3/) (<http://tundra.csd.sc.edu/dbcs3/>). Најновија књига професора Бригса јесте критичко издање поезије америчког песника Џејмса Дикија (*Collected Poems of James Dickey*, Edited with an Introduction by Ward Briggs, The University of South Carolina Press, 2013).

http://en.wikipedia.org/wiki/Ward_W._Briggs

Славица Гароња-Радованац

Дипломирала, магистрирала и докторирала на Филолошком факултету у Београду. Бави се фолклористиком, родним студијама, књижевном критиком и белетристиком. Важније књиге: *Из сенке: критике и огледи* (2003), *Српско поетско усмено наслеђе Војне Крајине у записима 18, 19 и 20. века* (2008); *Жена у српској књижевности* (2010), *Жене говоре* (2013). Ради као ванредни професор на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу.

Ивана Георгијев

Сарадница у настави и докторанткиња на Катедри за иберијске студије Филолошког факултета Универзитета у Београду. Дипломирала је 2011. године на Катедри за иберијске студије Филолошког факултета, где је завршила и мастер студије 2012. године, а 2013. је завршила мастер студије на Факултету политичких наука (смер Новинарство). Области њеног научног интересовања јесу студије културе и рода, социолингвистика, сефардске студије.

Драгана А. Грбић

Запослена као истраживач сарадник у Институту за књижевност и уметност на пројекту „Улога српске периодике у формирању, књижевних, културних и националних образаца“. Докторанткиња је Филолошког факултета Универзитета у Београду и Мартин Лутер Универзитета Хале-Витенберг у Немачкој, где ради истраживање у домену немачко-српских културних веза у периоду просветитељства, са акцентом на аутобиографијама путника просветитеља. Ауторка је монографије *Алегорије ученог шустинољубитеља*, која се бави проблематиком религијске просвећености на примерима дела Јована Рајића, и двојезичне монографије *ПРЕКРЕТАЊА. Хале-Лајпциг, прекретница у животу Доситеја Обрадовића. VORENTSCHEIDUNGEN. Halle-Leipzig, Wendepunkt im Leben von Dositej Obradović*, која доноси истраживање о Доситејевом боравку у ова два града и околностима настанка манифеста српског просветитељства *Писма Харалампију*.

Драгана Грујић

Дипломирала је на Катедри за библиотекарство и информатику Филолошког факултета Универзитета у Београду, где је завршила мастер студије. На Филолошком факултету, модул култура, пријавила је докторску тезу. Од 2001. до 2009. године радила у Народној библиотеци Србије, а од 2009. ради на Катедри за библиотекарство и информатику Филолошког факултета Универзитета у Београду. Предавачица је на семинарима за стручно усавршавање наставника и школских библиотекара и скуповима које акредитује Министарство просвете, науке и технолошког развоја. Чланица је пројекта *Књиженство, теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915. године*.

Биљана Дојчиновић

Ванредна професорка на Катедри за општу књижевност и теорију књижевности Филолошког факултета Универзитета у Београду. Једна од оснивачица Центра за женске студије у Београду као и Индок центра Асоцијације за женску иницијативу. Главна уредница *Генера*, часописа за феминистичку теорију, од 2002. до 2008. Од 2009. чланица управног одбора COST Action IS0901, *Women Writers in History: Toward a New Understanding of European Literary Culture* (2009-2013). Од 2011. руководитељка истраживачког пројекта *Књиженство – теорија и историја женске књижевности на*

српском језику до 1915. године. Објавила је књиге *Гинокритика: Род и проучавање књижевности коју су писале жене* (1993); *Одабрана библиографија радова из феминистичке теорије/женских студија 1974–1996* (1997); *Градови, собе, портрети* (2006); *GendeRingS: Gendered Readings in Serbian Women's Writing* (CD) (2006); *Картограф модерног света* (2007); *Сусрети у тами: увод у читање Вирџиније Вулф* (2011) .

Гордана Ђоковић

Дипломирала је на Катедри за библиотекарство и информатику Филолошког факултета Универзитета у Београду. На истом одсеку завршила је мастер студије. Тренутно је докторанткиња на Филолошком факултету Универзитета у Београду. Од 2002. до 2010. радила је у Народној библиотеци Србије, као каталогизатор и класификатор у Одељењу монографских публикација. Од фебруара 2010. ради као асистенткиња на Катедри за библиотекарство и информатику.

Владимир Ђурић

Докторанд на Филолошком факултету у Београду, где је дипломирао и одбранио мастер рад на Катедри за француски језик и књижевност. Стипендиста је Министарства просвете, науке и технолошког развоја од 2012. Бави се проучавањем компаративне књижевности, посебно истраживањем српске књижевности коју су писале жене у контексту савремене француске компаратистике (имагологија, интертекстуалност), а од 2012, као стипендиста Министарства, учествује у раду пројекта *Књиженство – теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915. године*. У току 2013. године учествовао је на разним међународним семинарима и научним конференцијама у земљи (Београд, Ниш, Крагујевац) и иностранству (Хаг, Познањ, Будимпешта).

Александра Ђуричић

Завршила је уметничке студије на Академији *Моцартеум* у Салцбургу, потом на Факултету драмских уметности и одсеку историје уметности. Магистрирала је на одсеку театрологије ФДУ у Београду, а докторску тезу урадила из области драматургије оперског либрета. Од 1995. године објавила је већи број стручних написа, критика, есеја и студија у часописима. Од 2012. запослена је као доцент на Алфа универзитету. Ауторка је две стручне књиге из области музичког позоришта.

Милица Ђуричић

Сарадница у настави и докторанткиња на Катедри за иберијске студије Филолошког факултета у Београду. Године 2011. завршила је основне студије, а наредне године и мастер студије на Филолошком факултету Универзитета у Београду на Катедри за иберијске студије. Током студирања била је стипендисткиња Министарства просвете, као и Министарства омладине и спорта и Фонда за младе таленте Републике Србије – 1000

најбољих студената Србије. Од 2013. године стипендисткиња је Министарства просвете, науке и технолошког развоја и учествује у раду пројекта *Књиженство – теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915. године*. Њене области интересовања обухватају социолингвистику, родне студије, примењену лингвистику и сефардске студије.

Ида Јовић

Докторанткиња на Филолошком факултету Универзитета у Београду. Дипломирала је на Групи за турски језик и књижевност на истом факултету, где је 2009. године стекла и звање магистра наука о књижевности одбранивши тезу *Књижевно стваралаштво Пинар Кур*. Област њеног научног интересовања је савремена турска књижевност, посебно стваралаштво жена писаца. Бави се књижевним превођењем.

Снежана Калинић

Асистенткиња и докторанткиња на Катедри за општу књижевност и теорију књижевности Филолошког факултета Универзитета у Београду. Године 2009. добила је стипендију за похађање интернационалне летње школе за докторанде књижевности на Универзитету „Лудвиг Максимилијан“ у Минхену. Од 2003. године ради као један од уредника Студентског часописа за књижевност и теорију књижевности *txt*. Заједно са колегама из редакције часописа добитница је Награде града Београда за стваралаштво младих у области науке за 2004. годину. Од 2011. учествује у раду пројекта *Књиженство – теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915. године*.

Ана Коларић

Асистенткиња и докторанткиња на Катедри за општу књижевност и теорију књижевности Филолошког факултета Универзитета у Београду. Дипломирала је на Филолошком факултету Универзитета у Београду, а магистрирала на Централноевропском универзитету у Будимпешти и на Факултету за хуманистичке науке Универзитета у Утрехту. Бави се студијама књижевности, рода и културе. Пише докторску дисертацију о женској/феминистичкој периодици на почетку 20. века. Објављује радове у часописима *Реч* и *Књиженство*. Од 2011. учествује у раду пројекта *Књиженство – теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915. године*.

Мари Луиз Колахан (Marie-Louise Coolahan)

Доценткиња на Катедри за енглески језик Националног универзитета Ирске у Голвеју, где држи курсеве из ренесансе и ране модерне књижевности, Милтоновог *Изгубљеног раја*, осамнаестовековне сатире, теорије историје књижевности. Такође предаје „Рану модерну културу штампе и рукописа“ на мастер студијама из књижевности и издаваштва и координаторка је на докторским студијама, на смеру Теорија и методологија хуманистике.

Била је секретарка Управног одбора и вођа Радне групе број два (*Tools and Interconnectivity*) европске истраживачке мреже “Women Writers in History: Toward a New Understanding of European Literary Culture” у оквиру COST (European Cooperation in Science and Technology) програма од њеног настанка 2009, до завршетка, 2013. године.

Срђан Кољевић

Сценариста и режисер, дипломирао је на Катедри за драматургију на Факултету драмских уметности у Београду, где је данас професор филмске драматургије. Режирао је филмове „Жена са сломљеним носем“ (2010) и „Сиви камион црвене боје“ (2004) по својим сценаријима, а као сценариста или ко-сценариста аутор је филмова „Кругови“ (2013), „Клопка“ (2007), „Љубав и други злочини“ (2008), “Наташа“ (2001), „Нормални људи“ (2001), „Небеска удица“ (2000), „Стршљен“ (1998) и „Кажи зашто ме остави“ (1993). Један је од најактивнијих сценариста у региону, а филмови које је радио награђивани су у земљи и свету.

Магдалена Кох (Magdalena Koch)

Професорка српске књижевности на Институту словенске филологије Универзитета „Адам Мицкијевич“ у Познању (Пољска); раније је радила на славистици на Универзитету у Вроцлаву. Ауторка књига *Путовање у времену и простору. Проза Исидоре Секулић* (2000) и *...када сазримо као култура... Стваралаштво српских списатељица на почетку 20. века (канон – жанр – род)* (2007). Коауторка је књиге *Милена Павловић Барили* (ЕХ РОСТ, Београд 2009), и то поглавља „У потрази за Миленом Павловић Барили у српској књижевности“. Учествовала је у пројектима на Универзитету у Новом Саду *Жанрови у српској књижевности – порекло и поетика облика* и *Синхронијско и дијахронијско изучавање врста у српској књижевности*, као и у пројекту Министарства за културу Републике Србије *Милена Павловић Барили 2009-2010*. Од 2010. учествовала у европском пројекту COST Action IS0901, *Women Writers in History: Toward a New Understanding of European Literary Culture* (2009-2013). Од 2011. учествује у раду пројекта *Књиженство – теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915. године*. Бави се студијама рода, феминистичком критиком, српском и хрватском савременом драмом, теоријом и праксом српског феминистичког есеја.

http://en.wikipedia.org/wiki/Magdalena_Koch

Јелена Милинковић

Дипломирала је и одбранила мастер рад на Филолошком факултету у Београду на групи за српску књижевност и језик са општом књижевношћу. На докторским студијама на Филолошком факултету пише тезу о женској књижевности у периодици у првој половини XX века. Објављује текстове у књижевној и научној периодици. Од 2011. учествује у раду пројекта *Књиженство – теорија и историја женске књижевности на српском језику до*

1915. године.

Снежана Моретић-Мићић

Дипломирала је са темом *Драмско стваралаштво Харолда Пинтера* на Одсеку англистике, Филолошки факултет, у Београду. Магистрирала је на истом факултету са темом *Рецепција савремене канадске англофоне прозе на српском говорном подручју*. Њена докторска дисертација је посвећена карактеризацији главних женских ликова у романима Маргарет Етвуд. Предаје на Београдској банкарској академији – Факултету за банкарство, осигурање и финансије. Чланица је Удружења професора енглеског језика (међународна асоцијација, ELTA), Централно-европске асоцијације канадских студија од (SEACS), Српског удружења канадских студија, Удружења сталних судских тумача за енглески језик, Међународне асоцијације преводилаца (FIT) и Удружења научних и стручних преводилаца Србије.

Ива Мулић

Дипломирала је на Филозофском факултету у Београду на катедри за историју уметности 2010. године. Тренутно је на мастер студијама Културе глобалних медија на Факултету за медије и комуникације универзитета Сингидунум.

Драгана Поповић

Физичарка, професорка биофизике на Универзитету у Београду. Координаторка Центра за женске студије (2000-2011) и предавачица на Факултету политичких наука (мастер програм Род и политика). Чланица Уређивачког одбора часописа за феминистичку теорију *Genero*. Објавила више од 200 радова из биофизике зрачења и атмосферске физике, преводила популарне научне чланке, књиге и научну есејистику. Објавила 2012. године књигу *Жене у природним наукама – од Архимеда до Ајнштајна* (Београд: Службени гласник).

Санда Станковић

Докторанткиња на Одељењу за психологију Филозофског факултета Универзитета у Београду. Дипломирала је и завршила мастер на истом одељењу. Полазница алтернативног програма Женских студија 2012/13. у организацији Центра за женске студије.

Светлана Томин

Предаје Средњовековну књижевност на Одсеку за српску књижевност Филозофског факултета у Новом Саду. На истом Одсеку дипломирала је 1987. године, а докторирала 2002. са темом *Владика Максим Бранковић у историји и књижевности*. Објавила је двадесетак студија из српске средњовековне књижевности и књиге *Књигољубиве жене српског средњег века*, Нови Сад, 2007, *Владика Максим Бранковић*, Нови Сад, 2007, *Деспотица и монахиња Ангелина Бранковић – света мајка Ангелина*, Нови Сад, 2009, *Мужаствене жене српског средњег века*, Нови Сад, 2011. Приредила је књиге: *Стара српска књижевност*, Сремски Карловци-Нови Сад, 2001; Ђорђе Сп. Радојичић, *Културно благо (Да ли знате?)*, Нови Сад, 2006; Ђорђе Сп. Радојичић, *Историјске расправе*, Нови Сад, 2007, Жарко Татић, *Светогорска писма*, Нови Сад, 2011.

Дивна Тричковић

Доценткиња на Филолошком факултету. Јапанским језиком и јапанском културом бави се од 1992. године. Магистрирала је и докторирала на Филолошком факултету у Београду. Више пута била на дужим и краћим студијским боравцима у Јапану, а шест месеци провела је и на Карловом Универзитету у Прагу ради стручног усавршавања из опште лингвистике. Бави се науком о јапанском језику, лингвистиком, контрастивном анализом јапанског и српског језика, и превођењем.

Љубица Ћоровић

Магистрирала је на Филолошком факултету у Београду, на смеру Наука о књижевности, 1993. године, са тезом „Београд у српској књижевности XVI-XIX века“. Објавила је више монографија о Београду, као ауторка и као уредница. Међу њима су *Водич кроз Београд* (Креативни центар, више издања на српском, енглеском и немачком језику) и *Илустрована историја Библиотеке града Београда*. Уредила је двотомни *Лексикон улица Београда*, *Споменицу Друштва за улепшавање Врачара*, репринте наслова из XVI века: *Живот царског генерала Доксата де Мореза* и *Отмени град Грихишвајсенбург*, *Алба Грека или Београд*. Ради у Библиотеци града Београда.

Љубица Шљукић Туцаков

Дипломирала је на Катедри за општу књижевност и теорију књижевности Филолошког факултета Универзитета у Београду, а мастер студије завршила на Факултету организационих наука Универзитета у Београду. Објављује преводе књижевно-теоријских радова у часопису *Поља*. Од 2011. сарађује у часопису *Књиженство*.

Књиженство, часопис за студије књижевности, рода и културе

Година III, број 3

УДК 82 ISSN 2217-7809 (Online) (електронски часопис)

Излази једном годишње - у децембру

Часопис је део пројекта бр. 178029,

Књиженство, теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915 године, који финансира **Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије**

За издавача

Проф. др Александра Вранеш

Главна и одговорна уредница

Др Биљана Дојчиновић, ванредни професор на Катедри за општу књижевност и теорију књижевности, Филолошки факултет Универзитета у Београду

Заменица главне уреднице

Др Зорица Бечановић Николић, ванредни професор на Катедри за општу књижевност и теорију књижевности, Филолошки факултет Универзитета у Београду

Редакција

Др Александра Вранеш, редовни професор на Катедри за библиотекарство и информатику Филолошког факултета Универзитета у Београду

Др Славица Гароња Радованац, ванредни професор на Катедри за српску књижевност, Филолошко уметнички факултет Универзитета у Крагујевцу

МА Драгана Грујић, асистент на Катедри за библиотекарство и

информатику Филолошког факултета Универзитета у Београду

МА Дуња Душанић, асистент на Катедри за општу књижевност и теорију књижевности, Филолошки факултет Универзитета у Београду

МА Гордана Ђоковић, асистент на Катедри за библиотекарство и информатику Филолошког факултета Универзитета у Београду

Др Дубравка Ђурић, доцент на Факултету за медије и комуникације Универзитета Сингидунум, Београд

Снежана Калинић, асистент на Катедри за општу књижевност и теорију књижевности, Филолошки факултет Универзитета у Београду

Мр Ана Коларић, асистент на Катедри за општу књижевност и теорију књижевности, Филолошки факултет Универзитета у Београду

Мр Ивана Пантелић, истраживач-сарадник, Институт за савремену историју, Београд

Др Слободанка Пековић, научни саветник, Институт за књижевност и уметност, Београд

Др Славко Петаковић, доцент на Катедри за српску књижевност са јужнословенским књижевностима Филолошког факултета Универзитета у Београду

Др Јелена Пилиповић, доцент на Катедри за општу књижевност и теорију књижевности, Филолошки факултет Универзитета у Београду

Др Светлана Томин, ванредни професор на Одсеку за српску књижевност Филозофског факултета Универзитета у Новом Саду

Међународни редакцијски одбор

Проф. др Гвен Александер, Државни универзитет Емпорија

Др Сузан ван Дијк, Институт Хајхенс за холандску историју Краљевске академије наука и уметности, Хаг

Проф. др Магдалена Кох, Универзитет „Адам Мицкијевич“, Познањ

Проф. др Јасмина Лукић, Централноевропски универзитет,
Будимпешта

Проф. др Бони С. Мекдагал, Универзитет у Сиднеју

Проф. др Зоран Милутиновић, Универзитетски колеџ Лондон

Проф. др Рита Монтичели, Универзитет у Болоњи

Проф. др Дејвид Норис, Универзитет у Нотингему

Лектура и коректура

МА Јелена Милинковић, Филолошки факултет Универзитета у
Београду

Лектура текстова на енглеском језику

Снежана Калинић

Ликовна уредница

Др Наташа Теофиловић, Архитектонски факултет Универзитета у
Београду

Веб дизајн

Драган Вранешевић, Филолошки факултет Универзитета у Београду

Сарадници

МА Новак Малешевић, Филолошки факултет Универзитета у Београду

Савет редакције часописа

Проф. др Љиљана Бањанин, Универзитет у Торину

Проф. др Доналд Грајнер, Универзитет у Јужној Каролини, емеритус

Проф. др Катерина Далакура, Универзитет на Криту

Проф. др Красимира Даскалова, Универзитет у Софији

Проф. др Тамара Ђермановић, Универзитет Помпеу Фабра, Барселона

Проф. др Богуслав Зјелињски, Универзитет „Адам Мицкијевич“,
Познањ

Проф. др Љиљана Марковић, Универзитет у Београду

Др Весна Матовић, Институт за књижевност и уметност, Београд

Проф. др Драгана Поповић, Универзитет у Београду

Проф. др Ангела Рихтер, Универзитет у Халеу

Проф. др Драган Стојановић, Универзитет у Београду

Рецензенти

Др Јасмина Ахметагић, Институт за српску културу Приштина –
Лепосавић

Проф. др Зорица Бечановић Николић, Филолошки факултет
Универзитета у Београду

Др Марина Благојевић Hughson, Институт за криминолошка и
социолошка истраживања, Београд

Проф. др Ворд Бригс, Универзитет у Јужној Каролини, Колумбија

Проф. др Славица Гароња Радованац, ФИЛУМ, Универзитет у
Крагујевцу

Доц. др Владимир Гвозден, Филозофски факултет Универзитета у
Новом Саду

Проф. др Дубравка Ђурић, Факултет за медије и комуникације,
Универзитет Сингидунум, Београд

Проф. др Магдалена Кох, Институт за славистику универзитета „Адам
Мицкијевич“, Познањ

Доц. др Ана Кузмановић, Филолошки факултет Универзитета у Београду

Доц. др Мирјана Маринковић, Филолошки факултет Универзитета у Београду

Др Слободанка Пековић, Институт за књижевност и уметност, Београд

Доц. др Јелена Пилиповић, Филолошки факултет Универзитета у Београду

Проф. др Тања Поповић, Филолошки факултет Универзитета у Београду

Проф. др Радивој Радић, Филозофски факултет Универзитета у Београду.

Проф. др Дубравка Стојановић, Филозофски факултет Универзитета у Београду.

Проф. др Неда Годоровић, Факултет политичких наука Универзитета у Београду

Проф. др Јелена Филиповић, Филолошки факултет Универзитета у Београду

Проф. др Мишко Шуваковић, Факултет музичке уметности,
Интердисциплинарне студије Универзитета уметности у Београду

Насловна страница

Решење: др Наташа Теофиловић

Издавач

Филолошки факултет Универзитета у Београду

Студентски трг 3 +381 11 2638622 лок. 115

knjizenstvo@fil.bg.ac.rs

knjizenstvo@gmail.com

www.knjizenstvo.rs

Knjiženstvo, Journal for Studies in Literature, Gender and Culture

Volume 3, Number 3

UDC 82

ISSN 2217-7809 (Online) (electronic journal)

Published annually, in December

The journal is part of the project *Knjiženstvo – Theory and History of Women's Literature in Serbian until 1915*, which is financed by **The Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia**

Editor-in-Chief Biljana Dojčinović, University of Belgrade.

Deputy Editor Zorica Bečanović Nikolić, University of Belgrade.

Editorial Board

Gwen Alexander, Emporia State University

Suzan van Dijk, Huygens Institute for Dutch History of the Royal Dutch Academy of Arts and Sciences, The Hague

Dunja Dušanić, University of Belgrade

Dubravka Đurić, Singidunum University, Belgrade

Gordana Đoković, University of Belgrade

Slavica Garonja Radovanac, University of Kragujevac

Dragana Grujić, University of Belgrade

Snežana Kalinić, University of Belgrade

Magdalena Koch, “Adam Mickiewicz” University, Poznan

Ana Kolarić, University of Belgrade

Jasmina Lukić, Central European University (CEU), Budapest

Bonnie S. McDougall, University of Sydney

Jelena Milinković, University of Belgrade

Zoran Milutinović, University College London

Rita Monticelli, University of Bologna

David Norris, University of Nottingham

Ivana Pantelić, Institute of Contemporary History, Belgrade

Slobodanka Peković, Institute for Literature and Arts, Belgrade

Slavko Petaković, University of Belgrade

Jelena Pilipović, University of Belgrade

Svetlana Tomin, University of Novi Sad

Aleksandra Vraneš, University of Belgrade.

Advisory Board

Ljiljana Banjanin, University of Torino

Katerina Dalakoura, University of Crete

Krassimira Daskalova, University of Sofia

Tamara Đermanović, University Pompeu Fabra, Barcelona

Donald Greiner, South Carolina University, emeritus

Ljiljana Marković, University of Belgrade

Vesna Matović, Institute for Literature and Arts, Belgrade

Dragana Popović, University of Belgrade

Angela Richter, University of Halle

Dragan Stojanović, University of Belgrade

Boguslaw Zielinski, “Adam Mickiewicz” University, Poznan.

Design Nataša Teofilović, University of Belgrade

Web design Dragan Vranešević, Faculty of Philology, University of Belgrade

Assistance

Novak Malešević, University of Belgrade.

English Proofreading Snežana Kalinić

Reviewers

Jasmina Ahmetagić, Institute for Serbian Culture, Priština – Leposavić

Zorica Bečanović Nikolić, University of Belgrade

Marina Blagojević Hughson, Institute for Criminology and Sociology, Belgrade

Ward Briggs, University of South Carolina, Columbia

Dubravka Đurić, Singidunum University, Belgrade

Slavica Garonja Radovanac, University of Kragujevac

Vladimir Gvozden, University of Novi Sad

Jelena Filipović, University of Belgrade

Magdalena Koch, “Adam Mickiewicz” University, Poznan

Ana Kuzmanović, University of Belgrade

Mirjana Marinković, University of Belgrade

Slobodanka Peković, Institute for Literature and Arts, Belgrade

Jelena Pilipović, University of Belgrade

Tanja Popović, University of Belgrade

Radivoj Radić, University of Belgrade

Dubravka Stojanović, University of Belgrade

Miško Šuvaković, University of Belgrade

Neda Todorović, University of Belgrade

Cover

Design: Nataša Teofilović

Publisher

Faculty of Philology, University of Belgrade

Studentski trg 3

Belgrade

Serbia

+381 11 2638622 / 115

knjizenstvo @ fil . bg . ac . rs

knjizenstvo @ gmail . com

www.knjizenstvo.rs